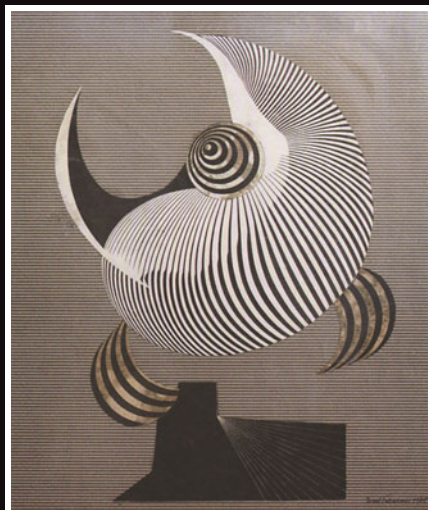

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XX (2022), No. 3-4

PROSTOR I IDENTITET: INTERNACIONALIZAM I PACIFIZAM ĐORĐA TASIĆA

*Jovica Trkulja • Ana S. Vuković • Marinko V. Lolić
Slobodan Antić • Momir Milojević*

Istraživanja

*Mary Crock • Raško Ramadanski • Ivana Petković
Slobodan G Marković*

Ogledi

Mihail Berg • Strahinja Konstadinović • Ljubiša Mitrović

Pogledi

Andrej Iljič Frustov

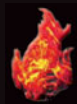
Polemike

*JPredrag J. Marković • Nemanja Dević • Srđan Cvetković
Miroslav Perišić • Marija Milošević*

Dosije

Slučaj Vladimira Mijanovića

Osvrti, prikazi, recenzije

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XX (2022), No. 3-4

Glavni i odgovorni urednik

Prof. dr Jovica Trkulja

Članovi uredništva

Dr Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Prof. dr Slobodan G. Marković, zamenik glavnog urednika

Miloš Nikolić

Prof. dr Aleksandar Pavković

Dr Stanislav Sretenović

Dr Damjan Tatić

Dr Milan Ćirković

Prof. dr dr h.c. Vladimir V. Vodinelić

Izdavač

Dosije studio

E-mail: dosije@gmail.com • www.dosije.rs

Adresa uredništva

Beograd, Braće Nedića 29, tel: 011/242 22 98

www.hereticus.rs

Za izdavača

Mirko Milićević, direktor

Štampa

Dosije studio, Beograd

Izlazi polugodišnje

Ilustracije u ovom broju: slike Ivana Tabakovića

Na korici: Ivan Tabaković, *Bez naziva*, 1975, kolaž, 50×40 cm

© 2022, Dosije studio

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XX (2022), No. 3-4

SADRŽAJ

Uvodnik 5

TEMA BROJA

PROSTOR I IDENTITET:

INTERNACIONALIZAM I PACIFIZAM ĐORĐA TASIĆA

Uroš V. Šuvaković
Profesor Đorđe Tasić kao antifašista 11

Ana S. Vuković, Marinko V. Lolić
Filozofski i pravni pogledi na pacifizam
srpske intelektualne elite u 20. veku:
primer Ksenije Atanasijević i Đorđa Tasića 43

Slobodan Antonić
Đorđe Tasić i pluralni votum 68

Momir Milojević
Internacionalizam i pacifizam Đorđa Tasića 105

Istraživanja

Mary Crock
Disability in Displacement: Mapping challenges
and achievements in accommodating
refugees with disabilities 125

Raško Ramadanski
Novac Stefana Vukčića Kosače, hercega od Sv. Save 136

Ivana Petković
Da li je Balkan zaista „imagnaran“? 146

Minja Marđonović
Feministički koncept slobodne ljubavi: Ema Goldman 164

Ogledi

Mihail Berg
Bez opravdanja, Komunistička utopija: život posle smrti 187

<i>Strahinja Kostadinović</i>	
Uloga čoveka u istoriji prema „Rečniku tehnologije (1981)“	203
<i>Ljubiša R. Mitrović</i>	
O krizi i obnovi poziva sociologa danas	211

Tokovi

<i>Dorđe Tasić</i>	
Opšti pogled na Uredbu o Banovini Hrvatskoj	223

Pogledi

<i>Andrej Iljič Fursov</i>	
Dve verzije budućnosti	229

Polemike

Polemika oko pristupa arhivama Službe državne bezbednosti	237
<i>Nemanja Dević</i> (str. 239), <i>Srđan Cvetković</i> (str. 243), <i>Marija Milošević</i> , (str. 245)	
<i>Jednak pristup za sve</i> , peticija za jednak pristup građana Srbije istorijskoj građi Službe državne bezbednosti sa koje je skunuta oznaka poverljivosti	251
<i>Miroslav Perišić</i> (str. 252), <i>Predrag J. Marković</i> (str. 259)	

Intervju

<i>Miloš Jevtić</i>	
Razgovor sa Radoslavom Ratkovićem na Radio Beogradu ...	261

Sećanja

<i>Svetlana Gradinac</i>	
Osamdeset godina od Novosadske racije	285

Dosije

Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji – Slučaj Vladimira Mijanovića	295
<i>Aleksandar Pavković</i>	
Vladimir Mijanović: prilozi za biografiju	297
<i>Jovica Trkulja</i>	
Dokumentacija o slučaju Vladimira Mijanovića	307

Osvrti, prikazi, recenzije

<i>Jovica Trkulja</i>	
Pet fragmenata o Ljiljani Đurđić	321

<i>Milana Bajkin</i>	
Bibliografija radova Mirka M. Kosića u Zavičajnom fondu Narodne biblioteke „Jovan Popović“ Kikinda	328
<i>Jovica Trkulja</i>	
Dostojevski u svetlu prevoda i bibliografskih zapisa Dobrića Aranitovića (<i>Dostojevski kao mislilac i bogoslov, Zbornik prevoda i bibliografija</i>)	339
<i>Damjan Tatić</i>	
Legal Protection of Refugees with Disabilities (Crock, M, Smith-Kahn, S, McCallum, R, Saul, R: <i>Legal Protection of Refugees with Disabilities: Forgotten and Invisible?</i>)	347
<i>Sanja Stojković Zlatanović</i>	
Uticaj pandemije COVID-19 na položaj osoba sa invaliditetom u Srbiji (Damjan Tatić, <i>Uticaj pandemije COVID-19 na položaj OSI</i>)	350

Biobibliografije

<i>Dobrić Aranitović</i>	
Biobibliografija Milana Ševića	355

In memoriam

<i>Jovica Trkulja</i>	
Sećanje na Darka R. Tatića (1932–2022)	373

U V O D N I K

Profesor Đorđe Tasić (1892–1943) bio je u međuratnom periodu jedan od najznačajnijih učesnika u akademskom i javnom životu Srbije. Rođen je u Vranju u činovničkoj porodici, gde je završio osnovnu školu i gimnaziju. Diplomirao je 1919. i doktorirao 1920. godine na beogradskom Pravnom fakultetu. Predavao je na pravnim fakultetima u Subotici (1920–1922) i Ljubljani (1922–1930), a od 1930. godine u Beogradu na predmetima Enciklopedija prava i Filozofija prava. Bio je dekan Pravnog fakulteta u Ljubljani (1929–1930), i Beogradu (1939–1943). Jedan je od najaktivnijih saradnika časopisa Arhiv za pravne i društvene nauke čiji je urednik bio 1939–1941. godine i znatno doprineo njegovom ugledu vodećeg srpskog časopisa. Osnivač je i prvi predsednik Društva za sociologiju i društvene nauke (1935). Bio je osnivač i urednik časopisa Sociološki pregled (1938) i organizator socioloških istraživanja na terenu. Sa naprednim profesorima Pravnog fakulteta osnovao je Biblioteke „Politika i društvo“ (1938) i list Napred (1941).

Afirmisao se kao uspešan publicista i urednik. Kao pobornik građanske demokratije, izjašnjavao se za federalističko uređenje Jugoslavije i za okupljanje snaga na liniji borbe protiv fašizma. Javno je delovao kao samostalni intelektualac, ali je kraće vreme bio član Saveza zemljoradnika. Kao jedan od srpskih eksperata za vladu Dragiše Cvetkovića učestvovao je u izradi Uredbe o Banovini Hrvatskoj 1939. godine. Isticao se kao solidan i svestran teoretičar prava svojom načelnom i doslednom borbom za slobodu, demokratiju i vladavinu prava.

Profesor Tasić je okupaciju Kraljevine Jugoslavije aprila 1941. godine dočekao u Beogradu na poziciji dekana Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Odlučio je da ne napusti zemlju. Stanovao je sa suprugom i ćerkom u svom stanu u Knez Mihailovoj ulici u Beogradu. Novembra 1941. uhapšen je sa grupom intelektualaca i zatvoren kao talac u logoru na Banjici. Nakon 23 dana je pušten, ali je od decembra 1941. do avgusta 1943. godine bio pod prismotrom Gestapoa i Specijalne policije. U više navrata ga je ispitivala kolaboracionalistička Specijalna policija, o čemu su sačuvani zapisnici.

Kao dekan Pravnog fakulteta i član Senata Univerziteta u Beogradu nije bio spreman da ispunjava naloge okupacione vlasti. Oni su ga uhapsili 25. avgusta 1943. godine. Tasićev brat Antonije Tasić je otišao kod šefa Gestapoa Emanuela Šifera, doktora prava iz Beča. Pokazao mu je Zbornik Pravnog fakulteta u Hajdelbergu, povodom šest vekova od njegovog osnivanja. Na uvodnom mestu Zbornika bio je tekst Đorđa Tasića. Nažalost, bilo je kasno. Na osnovu dostupnih dokumenata, najizvesniji je podatak da je profesor Tasić streljan u logoru na Sajmištu 26. avgusta 1943. godine.

Ličnost, naučno-publicističko delo i javni angažman Đorđa Tasića čine neraskidivu celinu. O tome svedoče njegova bibliografija od preko 300 radova i najznačajnija dela: Problem opravdanja države (1920), Odgovornost države po principu jednakosti tereta (1921), Pravne rasprave (1921), Jedan pokušaj podele državnih funkcija u formalnom i materijalnom smislu (1926), Tri rasprave iz javnog prava (1933), Uvod u pravne nauke (1933), Savremeni politički sistem i shvatanje o državi (1936), La conscience juridique internationale (1939) i dr.

Imajući to u vidu, u okviru obeležavanja 130 godina od Tasićevog rođenja, organizovana je međunarodna konferencija na Pedagoškom fakultetu u Vranju 24. septembra 2022. godine na temu „Đorđu Tasiću u slavu“. Skup je održan u organizaciji Srpskog sociološkog društva, u saradnji sa Filozofskim fakultetom Univerziteta u Prištini (Kosovska Mitrovica) i Pedagoškim fakultetom u Vranju (Univerzitet u Nišu). U radu skupa je učestvovalo 35 stručaka iz oblasti sociologije, prava, filozofije, istorije i politikologije koji su osvetlili i ocenili Tasićev doprinos naučno-filozofskim i pravnim disciplinama kojima se bavio, kao i njegovo javno delovanje. Na skupu je konstantovano da se o Đorđu Tasiću, nažalost, malo zna. O njegovom životu, univerzitetskoj karijeri i javnim delatnostima ne postoje monografske studije. Postoje malobrojni članci i kraći, mahom prigodini tekstovi u kojima se prof. Tasić nekritički uzdiže i veliča kao najveći i najznačajniji nastavnik Pravnog fakulteta u Beogradu; ili se neutemeljeno i zlonamerno omalovažava kao profesor koji nije ostavio značajniji trag u srpskoj pravnoj nauci i filozofiji.

*Naučni skup „Đorđu Tasiću u slavu“ bio je prilika da se podsetimo i kritički preispitamo njegovu naučna dela, akademsku karijeru i javne aktivnosti, te da naučno valorizujemo doprinose u raznim oblastima kojima se bavio. Imajući sve to u vidu, Redakcija časopisa **Hereticus** je odlučila da ovaj dvobroj posveti ličnosti i delu Đorđa Tasića, koristeći referate sa pomenutog naučnog skupa i neke ranije objavljene tekstove o njemu.*

U okviru temata „Prostor i identitet: internacionalizam i pacifizam Đorđa Tasića“ objavljujemo tekstove Uroša Šuvakovića, Ane S. Vuković i Marinka Lolića, Slobodana Antonića i Momira Milojevića. Reč je o tekstovima u kojima su analizirane javne aktivnosti i standarde koje je Tasić postavio u svom naučnom i akademskom radu i posebno njegov odnos prema fašizmu, internacionalizmu i pacifizmu.

Po našem sudu Tasićevi naučni radovi, akademske i javne delatnosti služili su i danas služe, kao uzor i putokaz mladim naučnicima u oblasti prava i društvenih nauka. Proučavanje njegovog stvaralaštva pomoći će nam da još više cenimo dostojanstvo, slobodu, demokratiju i socijalnu pravdu. Jer, profesor Tasić je navedenim aktivnostima i svojom mučeničkom smrću, ostavio za sobom svetao trag u zbivanjima koja su tokom prve polovine XX veka potresala njegovu zemlju. Uz profesora Slobodana Jovanovića, Mihaila Ilića i Dragoljuba Jovanovića, on spada među najsvetlije likove naše predratne prošlosti.

Nakon temata slede uobičajene rubrika **Hereticusa**. U rubrici **Istraživanja** je prvo tekst Mary Crock koji razmatra izazove i probleme u pružanju podrške migrantima sa invaliditetom, oslanjajući se na obimno istraživanje na terenu u šest zemalja – Indoneziji, Maleziji, Pakistanu, Turskoj, Jordanu i Ugandi. Posle toga sledi prilog Raška Ramadanskog o novcu Stefana Vukčića Kosače. Ivana Petković odgovara na pitanje da li je Balkan zaista „imaginaran“, a Minja Marđonović piše o feminističkom konceptu slobodne ljubavi na primeru Eme Goldman.

U **Ogledima** objavljujemo priloge Mihaila Berga o komunističkoj utopiji, Strahinje Konstadinovića o ulozi čoveka u istoriji prema „Rečniku tehnologije 1981“ i Ljubiše Mitrovića o krizi i obnovi poziva sociologa danas. Rubrika **Tokovi** sadrži Tasićev tekst „Opšti pogled na Uredbu o Banovini Hrvatskoj“ objavljen 10. septembra 1939. u „Politici“. Provokativni tekst Andreja Iljiča Frustova „Dve verzije budućnosti“ sadržaj je rubrike **Pogledi**.

Poslednjih meseci vođeni su sporovi među istoričarima Srbije oko pristupa arhivama Službe državne bezbednosti. U rubrici **Polemike** prenosimo stavove Nemanje Devića, Srđana Cvetkovića, Miroslav Perišić, Marije Milošević i Predraga J. Marković. Nakon **Polemika** sledi rubrika **Intervju** u kojoj objavljujemo razgovor Miloša Jevtića sa uglednim pravnicima, ovoga puta sa profesorkom Radoslavom Ratkovićem. U rubrici **Sećanja** je prilog Svetlane Gradinac u kojem nas podseća na tragičnu Novosadsku raciju 1942. godine.

Redakcija časopisa **Hereticus** je zamolila Aleksandra Pavkovića da napiše kraću biografiju Vladimira Mijanovića, pošto su u prethodno objavljenoj biografiji otkrivene neke netačnosti (Vid. Vladimir Marković, „Vladimir Mijanović, večiti opozicionar i disident“, *Hereticus*, Vol. XX (2022), No. 1-2, str. 304–312). Pavkovićev tekst objavljujemo u rubrici **Dosije**. Nakon toga sledi dokumentacija o osudi i rehabilitaciji Vlade Mijanovića.

Rubrika **Osvrti, prikazi, recenzije** sadrži pet priloga. Ona započinje tekstom Jovice Trkulje o Ljiljani Đurđić i osvrtom Milane Bajkin na Bibliografiju radova Mirka M. Kosića u Zavičajnom fondu Narodne biblioteke „Jovan Popović“ Kikinda. Potom slede prikazi Jovice Trkulje zbornika prevoda D. Aranitovića tekstova o Dostojevskom, Damjana Tatića knjige M. Crocka, S. Smith-Kahna, R. McCalluma i R. Saula, o problemima izbeglica sa invaliditetom u savremenoj svetskoj krizi. Na kraju je prikaz Sanje Stojaković o rezultatima istraživanja uticaja pandemije COVID-19 na položaj osoba sa invaliditetom u Srbiji

U rubrici **Biobibliografije**, ovog puta objavljujemo Biobibliografiju radova Milana Ševića koju je pripremio Dobrilo Aranitović. Na kraju u rubrici *In memoriam* su sećanja na preminulog saradnika časopisa **Hereticus** Darka Tatića.

ILUSTRACIJE U OVOM BROJU: IVAN TABAKOVIĆ

Ivan Tabaković je rođen u Aradu, 10.12.1898. u porodici arhitekte Milana Tabakovića. Slikarstvo je počeo da studira 1917. u Budimpešti, a potom nastavio na Umjetničkoj akademiji u Zagrebu u klasi Ljube Babića. Od 1922. godine usavršavao se u Minhenu na Akademiji i privatnoj školi Hansa Hofmana. Nakon toga se vratio u Zagreb gde je završio Akademiju 1924. Naredne godine je otišao u Pariz na usavršavanje. Krajem 1927. vratio se u Zagreb gde je radio kao crtač na Medicinskom fakultetu u Zagrebu. Sa grupom kolega i prijatelja osnovao je grupu „Zemlja“ 1929. u Zagrebu. Učestvovao je i u osnivanju beogradske grupe „Dvanaestorica“ (1937) i „Šestorica“ (1954).

Redovno je izlagao slike na kojima su u početku dominirali lirski prizori iz prirode, enterijeri, mrtva priroda i figuralne kompozicije. Kasnije se okrenuo novim motivima i socijalnoj tematici. U to vreme imao je više zapaženih izložbi od kojih je najpoznatija u Umetničkom Paviljonu u Beogradu 1934. Dobio je „Gran pri“ za slikarstvo na međunarodnoj izložbi u Parizu 1937. Krajem 1939. prelazi u Beograd na Višu školu za primenjenu umetnost, odsek dekorativno slikarstvo.

Posle rata biran je za profesora Akademije pimenjenih umetnosti u Beogradu od 1948. do 1966. Od sredine pedesetih godina nastojao je povezati nauku i umetnost. Koristeći tehniku poentizma, težeći nadrealizmu približio se apstrakciji. Bavio se kolažom i figuralnom plastikom. Istoričari umetnosti smatraju da „u njegovom bogatom i razuđenom opusu možemo pratiti razvoj istorije modernizma kod nas, počev od intimizma, ekspresionizma, socijalne umetnosti i nadrealizma, do pop-arta i ‘Medijale’, koja ga smatra jedinim duhovnim ocem“ (Lj.D. Savin).

Za dopisnog člana SANU izabran je 1965, a za redovnog 1972. godine. Dobio je više nagrada i priznanja: zlatnu medalju na Međunarodnoj izložbi keramike Pragu 1962, Sedmojulsku nagradu Srbije za životno delo 1966, Nagradu AVNOJ-a 1975, Srebrnu medalju na Međunarodnoj izložbi u Ostendeu 1959, Nagradu Politike 1963, Orden zasluga za narod sa zlatnim vencem. Njegova dela nalaze se u Narodnom muzeju, Muzeju savremene umetnosti u Beogradu, Spomen-zbirci Pavla Beljanskog i privatnim kolekcijama. Njegov legat koji sadrži 423 originalnih dela, nalazi se u Muzeju savremene umetnosti u Beogradu.

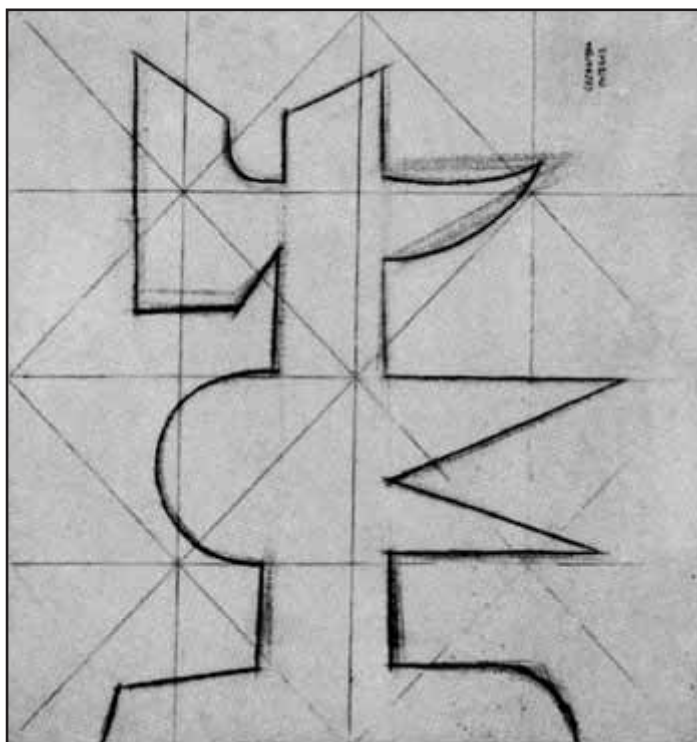
Preminuo je 26.6.1977. godine u Beogradu. Sahranjen je u Aleji zaslužnih građana na Novom groblju u Beogradu.

.....
TEMA BROJA
.....

**Prostor i identitet:
internacionalizam i pacifizam
Đorđa Tasića**

Skriveni svetovi, kombinovana tehnika na papiru, 33 x 23

Kosmički putokaz, olovka na papiru, 70 x 60, 1959.

Uroš V. Šuvaković
Univerzitet u Beogradu, Učiteljski fakultet, Beograd

PROFESOR ĐORĐE TASIĆ KAO ANTIFAŠISTA*

Rezime: Poznato je da je osnivač Društva za sociologiju i društvene nauke – preteče Srpskog sociološkog društva – i časopisa *Sociološki pregled* profesor Đorđe Tasić (Vranje, 1892 – Beograd, 1943) bio levičar po svojim ubeđenjima, pripadnik leve frakcije Zemljoradničke stranke. Kao takvog, nacisti su ga ubili u Beogradu 1943. godine.

U radu se, na osnovu dokumenata iz Istorijskog arhiva Beograda, Državnog arhiva Srbije, Arhiva Jugoslavije i Vojnog arhiva Srbije pokazuje da je on sve vreme, od izbijanja Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, praćen od strane Specijalne policije i Gestapoa, te da je dva puta hapšen. Optužbe su dolazile kako od strane Gestapoa, tako i nemačkih i srpskih doušnika, a kretale su se u rasponu od masonstva preko učešća u događajima od 27. marta 1941. do njegovog komunizma, antifašizma i antinacizma, pri čemu su ove poslednje dve zbilja odgovarale istini. Prvi put je uhapšen novembra 1941, zajedno sa većom grupom intelektualaca koji su uzeti za taoce. Tada je odveden u Banjički logor, iz koga je nakon 23 dana pušten. Nakon toga ga je ispitivala i kolaboracionistička Specijalna policija, o čemu su sačuvani zapisnici.

Pošto su o datumu i mestu Tasićevog streljanja davani u literaturi različiti podaci, a dokumentacije o tome u arhivima nema, ili je veoma oskudna, na osnovu izvršene rekonstrukcije i poređenja izvora podataka, sa priličnom izvesnošću možemo da tvrdimo da nije streljan na Banjici, niti se to desilo 1944. Najizvesniji je podatak koji je već 1953. saopštio njegov predratni asistent, potonji akademik, Radimir Lukić, da je Gestapo profesora Đorđe Tasić po drugi put uhapsio 25. avgusta 1943. godine i već sutradan streljao. Sa priličnom verovatnoćom, u svetlosti istorijskih istraživanja vezanih za tu lokaciju, se može reći da je egzekucija obavljena u logoru na Sajmištu, što je takođe Lukićeva hipoteza obelodanjena 1984. godine.

* Rad je nastao u okviru naučno-istraživačke delatnosti Učiteljskog fakulteta Univerziteta u Beogradu koju je finansijski podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija (Ugovor br. 451-03-1/2023-01/4).

Izvorno je rad objavljen na engleskom jeziku pod naslovom „Professor Đorđe Tasić as an anti-fascist“ u tematskom zborniku međunarodnog značaja S. Miladinović, A. Vuković (eds.) *Professor Đorđe Tasić: life, work and echoes*, objavljen u izdanju Srpskog sociološkog društva, Beograd, 2023. Prilagodavanja ovde izvršena su samo tehničke prirode, prema zahtevima za pisanje radova u časopisu *Hereticus*.

Slobodarstvo i antifašističko opredeljenje ovog velikog jugoslovenskog i srpskog intelektualca bili su Gestapou sasvim dovoljan razlog za njegovo streljanje.

Ključne reči: profesor dr Đorđe Tasić, jugoslovenski (srpski) predratni sociolog, zločini okupatora nad srpskim intelektualcima, Drugi svetski rat, antifašizam

1. Uvodne napomene

U ovom radu ne bavimo se naučnim doprinosom profesora Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu i njegovog predratnog dekana (1938–1941) Đorđa Tasića kao teoretičara prava i sociologa,¹ posebno pravnog sociologa, što on svakako jeste i gde je pružio veliki doprinos,² niti njegovim doprinosom pokretanju Društva za sociologiju i društvene nauke (1938) i časopisa *Sociološki pregled* (1938), što je već bio predmet drugih istraživanja i radova.³

- 1 Generaciji studenata Pravnog fakulteta 1940/41. godine profesor Tasić je predavao Opštu sociologiju, što je bila prva i jedina generacija studenata koja je pre izbijanja II svetskog rata slušala ovaj predmet kao obavezan na I godini studija. V. Ljubica Kandić, *Istorija Pravnog fakulteta u Beogradu 1905–1941*. Druga knjiga, I tom, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2002a, 215; Snežana Popić, Uroš Šuvaković, „Akademik Radomir D. Lukić – preteča proučavanja globalizacije u Srbiji“, *Teme*, vol. XXXVIII, br. 1 (2014), 378. Dostupno na: <http://teme2.junis.ni.ac.rs/public/journals/1/previousissues/teme1-2014/teme%201-2014-20.pdf> „Rat je sprečio Tasića da predavanja dovrši, a studente da ovaj ispit polažu“, Slobodan Antonić, „Osnivanje *Sociološkog pregleda* 1938. godine“, *Sociološki pregled*, vol. LII, br. 1 (2018), 8. DOI: 10.5937/socpreg52–17319
- 2 Radomir D. Lukić, „Naučno delo Đorđa Tasića“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* vol. VII, br. 1(1959): 1–12. Dostupno na: https://anali.rs/xml/195-/1959c/1959-1c/Anali_1959-1c-03.pdf; Radomir D. Lukić. „Đorđe Tasić“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, vol. XXVI, br. 1–2 (1978), 1–6. Dostupno na: https://anali.rs/xml/197-/1978c/1978-1-2c/Anali_1978-1-2c-02.pdf; Radomir D. Lukić, „Đorđe Tasić“. u Radomir. D. Lukić *Istorija politički i pravnih teorija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, BIGZ, Beograd 1995, 600–618. (Prvi put objavljeno u izdanju SANU 1984. kao Lukićev predgovor priređenoj knjizi Đorđa Tasića. Mi u članku kao izvor koristimo knj. 9 Lukićevih *Sabranih dela*, u kojoj se nalazi preštampan tekst o Đorđu Tasiću); Danilo N. Basta, „Đorđe Tasić i problem (apsolutnog) prirodnog prava“, u Danilo N. Basta *Pravo i sloboda: o perspektivi slobode u stranoj i našoj pravnoj filozofiji*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad – Sremski Karlovci 1994, 242–260; Radmila Vasić „Predgovor“, u Đorđe Tasić *Problem opravdanja države; Uvod u pravne nauke: enciklopedija prava*, prir. Danilo Basta, NIU Službeni list SRJ, Beograd 1995, 7–33; Stevan K. Vračar, „Državno-pravni modernizam Đorđa Tasića“, *Pravni život*, tom I, br. 9 (1997), VII–XLV; Staniša Dimitrijević, *Sociološko-pravna misao Đorđa Tasića*, Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, Kosovska Mitrovica 2003.
- 3 Milovan Mitrović. *Jugoslovenska predratna sociologija*. IIC SSO Srbije, Beograd, 1982, 125–127; Slobodan Antonić, *Ibid.*; Jovica Trkulja, Uroš Šuvaković, „*Sociološki pregled* – počeci sociološke periodike u Srbiji“, u Jovica Trkulja, Uroš Šuvaković

Mi se u ovom radu bavimo humanističko-levičarskom Tasićevom orijentacijom i, posledično, njegovom likvidacijom kao antifašiste od strane Gestapoa 1943. godine.

Profesor Tasić je imao uzornu naučnu i nastavničku karijeru u Kraljevini Jugoslaviji. Biran je za docenta na Pravnom fakultetu u Subotici, vanrednog i redovnog profesora i dekana Pravnog fakulteta u Ljubljani, a po pozivu je izabran za redovnog profesora na Pravnom fakultetu u Beogradu, čiji je dekan bio u tri navrata.

Tasić je bio naprednih uverenja na svim poljima, i to se u njegovoj teoriji očitava, pored ostalog i uvođenjem sociološkog metoda u proučavanje prava, što je tada bila novina, pri čemu on ne odbacuje ni normativni ni dogmatski metod, već je „uspeo da spoji oba glavna metoda u pravu u jednu skladnu celinu, da poveže najvažnije rezultate najznačajnijih tadašnjih, pa i sve do danas najistaknutijih pravnika Digija i Kelzena i njihovih škola i tako stvori osnovu za jednu celovitu, potpunu teoriju prava, koja će prevazići jednostranosti i jednog i drugog metoda. U tom pogledu Tasićevi rezultati u teoriji prava prevazilaze po svom značaju granice naše nauke i dobijaju evropski značaj“.⁴

Tasić je pokazivao uvek smisao za društveni aktivizam. Tako od samog njegovog osnivanja učestvuje u radu Društva za socijalno vaspitanje koje nastaje već 1918. godine, najpre kao student, potom asistent. Iako je ovo Društvo bilo sačinjeno od pripadnika različitih idejnih orijentacija, „osnivači i glavni nosioci rada Društva za socijalno vaspitanje bili [su] socijalisti-komunisti i, kasnije, pripadnici Saveza zemljoradnika“.⁵ I pored dominacije o kojoj Milenković piše, treba uočiti idejnu i političko-partijsku raznorodnost pripadnika ovog Društva. Oko njega su se okupili intelektualci čiji će se politički razvoj odvijati u potpuno različitim pravcima: Mihailo Avramović je bio predsednik Zadružnog saveza i osnivač Saveza zemljoradnika; Živko Topalović je prešao put od socijaldemokrate do ideologa četnika Draže Mihailovića; Sima Marković je bio prvi generalni sekretar KPJ i stradao u staljinističkim čistkama u SSSR-u; Mirko Kosić, član Narodne radikalne stranke, kasnije poslanik Jugoslovenske nacionalne

(prir. i ur.) *Sociološki pregled br. 1/1938*, Srpsko sociološko društvo, Institut društvenih nauka, Beograd 2018a, VII-X.

4 Radomir Lukić (1978), 2. Ovakav Tasićev naučni pristup, bio je povod Miljkoviću da konstatuje da „ako bi za nekoga trebalo reći da je bio pluralista u nauci, onda je to Đorđe Tasić“. Aleksandar A. Miljković, „Pluralizam u srpskoj sociologiji do 1941. godine“, *Sociološki pregled* vol. 22, br. 3 (1988), 197. Dostupno na: <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1988/>.

5 Toma Milenković, „O društvu za socijalno vaspitanje“. *Sociološki pregled*, vol. 23, br. 3–4 (1989), 123–124. Dostupno na: <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/23/socioloski-pregled-1989/>

stranke („dvorska stranka“) na listi Bogoljuba Jevtića i viceguverner Narodne banke Srbije u vreme marionetske, kvislinške vlade Milana Nedića. U partijskom smislu, Tasić je još od 1920. bio član Zemljoradničke stranke (Saveza zemljoradnika),⁶ i to njenog levog krila („levi zemljoradnici“), čije je stavove zastupao Dragoljub Jovanović.⁷

2. Đorđe Tasić i Mirko Kosić: dva različita politička i moralna izbora

Međutim, u Tasićevom Društvu za sociologiju i društvene nauke nema Mirka Kosića, kao što njegovog teksta nema ni u *Sociološkom pregledu* 1/1938, premda se Slobodan M. Drašković dva puta u svom radu poziva upravo na Kosića.⁸ Razlozi mogu da budu različiti, pa su različite i pretpostavke: jedan od prvih saradnika *Sociološkog pregleda* i Društva za sociologiju i društvene nauke koje ga je izdalo, Božidar S. Marković ovaj izostanak obrazlaže Kosićevim „temperamentom“,⁹ dok Milić sasvim decidno smatra da je uzrok nalazi u njegovom idejnom konzervativizmu, koji je prouzrokovao i kolaboraciju i emigraciju Mirka Kosića što je bilo u opozitu sa naprednom orijentacijom većine u Društvu.¹⁰ Tu tezu ne odbacuje

6 *Ibid.*

7 Boris Milosavljević, „Radomir D. Lukić – teorija države i filozofska shvatanja“, u Danilo N. Basta, Sima Avramović (ur.). *Naučno nasleđe Radomira D. Lukića*, SANU – Odeljenje društvenih nauka, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2015, 464. Dostupno na: https://drive.google.com/file/d/1EeX7X1C_ur7w6l-5N1xm2zg60ZpC9IYHl/view; v. i Dragan Simeunović „Osobnost političke misli i dela Dragoljuba Jovanovića“, u Aleksandar Kostić (ur.) *Društveno-politička i naučna misao i delatnost Dragoljuba Jovanovića*, SANU – Odeljenje društvenih nauka, Beograd 2019, 13–37. https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_dais_8991

8 Ivan M. Jovanović, „Sociologija i istorija u Kosićevom delu – osam decenija kasnije“, *Sociološki pregled* vol. LII, br. 1, 54. DOI: 10.5937/socpreg52-16334

9 Milosav Janićijević, Aleksandar Miljković, „Sećanja prvih saradnika 'Sociološkog pregleda': Božidar S. Marković“, *Sociološki pregled* vol. 12 br. 3(1978), 18. Dostupno na: <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1978/>

10 Vojin Milić, *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije (od druge polovine 50-tih do sredine 60-tih godina)*, Katedra za sociologiju Filozofskog fakulteta, Novi Sad 1996, 5. Pozivajući se na ideje iz delova teksta iz Uvoda *Sociološkog pregleda* 1/1938, Milić konstatuje kako su one označavale „najviši stupanj naprednosti koji se mogao dostići u klasnoj svesti srpske buržoazije pred 2. svetski rat“. Kritički se osvrćući na prvi broj *Sociološkog pregleda* iz 1938, on ipak smatra da je „pogrešno bilo što se opravdano odbacivanje konzervativnog i nazadnjačkog političkog opredeljenja [Kosića i Ž. Perića, prim. U.Š.] mehanički prenosilo i na njihov naučni rad u celini, bez prethodne pažljive analize, te je vrednost pojedinih radova umanjivana, ili su oni prećutkivani“. *Ibid.*, upor. Milojica Šutović, „Ideologija i prećutana sociologija Mirka Kosića“, u Jovica Trkulja (ur.) *Mirko M. Kosić: ličnost i delo*, Narodna biblioteka „Jovan Popović“, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srpsko sociološko društvo, Kikinda-Beograd 2013, 267.

ni Jovanović,¹¹ dok njegov mentor, negirajući Milićev stav, pokušava da pruži čisto prakticističko objašnjenje: u Društvu za sociologiju i društvene nauke svi saradnici su bili iz Beograda i, većinom, radili na Pravnom fakultetu u Beogradu, dok je Kosić živeo u Subotici.¹² Trkulja, sa svoje strane, ukazuje da se u vreme Tasićevih aktivnosti na planu osnivanja Društva za sociologiju i društvene nauke i *Sociološkog pregleda*, Kosić „udaljio od stručnog, publicističkog rada i ušao u političke vode“.¹³

Ipak, drastična je razlika u životnim sudbina Kosića i Tasića: prvi je kolaborirao sa okupatorom i emigrirao pred oslobođenje Beograda 1944, a drugi je streljan od istih tih okupatora i kolaboracionista!

Kosićeva kolaboracija je nesumnjiva: ne samo da je bio viceguverner Nedićeve Srpske banke, a *de facto* guverner, već je primao direktna naređenja od nemačkog opunomoćenika za privredu Nojhauzena, te nemačkog komesara Srpske banke Zengena.¹⁴ Izgleda da je četnicima omogućavao da pljačkaju toware novca, čime se posebno dičio u emigraciji,¹⁵ ali zar i to nije finansiranje kolaboracionista? Glišić i kaže da je to omogućavanje četnicima da pljačkaju novac Srpske banke bilo, u najvećim iznosima 1944. „kada je počelo stvaranje srpskog Nacionalnog fronta od

Milić zamera što u svom „Opštem pregledu naše sociologije i naših društvenih nauka“ objavljenom u prvom broju *Sociološkog pregleda* (Đorđe Tasić, „Opšti pregled naše sociologije i naših društvenih nauka“, *Sociološki pregled* knj. 1 (1938), 239–271. Dostupno na: <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/15/socioloski-pregled-vol-i-1938/>) Tasić nije više pažnje posvetio delima navedenih autora. Međutim, on u tom članku ukazuje na preteče razvoja sociologije kod nas, počevši Vuka Karadžića i završavajući sa Tihomirom Đorđevićem. Tasić, na početku ovog svog rada smatra da od „mladih, u prvom redu“ (nagl. U.Š.), valja spomenuti g. M. Kosića“ (*Ibid.*, 239), najavljujući u pregledu literature prikaz njegovih radova. U ovom svom radu Tasić se čak i poziva na Kosića (v. *Ibid.*, 244), dok se u Pregledu literature, u okviru Udžbenika na srpsko-hrvatskom jeziku za Kosićev *Uvod u sociologiju* kaže da predstavlja „prvo originalno sistematsko delo iz sociologije kod nas“ (*Sociološki pregled* 1/1938, 323), te se ukazuje i da Kosićevo delo *Problemi savremene sociologije* može da predstavlja dopunu njegovog Uvoda. Prema obimu, ali i kritičkom odnosu, Kosićev rad je pozitivnije predstavljen nego recimo Sorokinov. Ako se pri tom uzme u obzir Tasićeva najava da će u narednim sveskama *Sociološkog pregleda* pisati i o radu drugih autora, izvesno je da Milićevo zapažanje o potcenjivanju Kosićevog dela ne stoji. Prosto, za prvi broj bilo je onih koje je bilo potrebnije predstaviti u sociološkom svetlu od Kosića.

11 Ivan M. Jovanović (2018), *Ibid.*

12 Slobodan Antičić, „Mirko Kosić i Sociološko društvo“, u Jovica Trkulja (ur.) *Mirko M. Kosić: ličnost i delo*, 406.

13 Jovica Trkulja, „Kontroverze oko Mirka Kosića“, *Hereticus*, vol X, br. 3–4(2012), 38. Dostupno na: <https://hereticus.rs/vol-x-2012-no-3-4/>

14 Venceslav Glišić, „Uloga i aktivnost Mirka Kosića za vreme okupacije Srbije 1941–1944“, u Jovica Trkulja (ur.) *Mirko M. Kosić: ličnost i delo*, 162–168.

15 *Ibid.*, 170.

Nedićevih, Ljotićevih i četničkih oružanih snaga da bi se zajednički mogli suprotstaviti jedinicama narodnooslobodilačkog pokreta koje su prodirale u Srbiju¹⁶. Pomagao je tokom rata i starom Aci Stanojeviću,¹⁷ predsedniku predratne Narodne radikalne stranke i Pašićevom saradniku, koga je i Tito zvao da uđe u posleratnu vladu sa nešto više od 90 godina, ne bi li time pružio sebi alibi posle rata za koji je bilo jasno da će ga Nemci izgubiti. Ne postoje nikakvi dokazi da je pomagao jedini dosledno antifašistički pokret – partizanski, jer da jeste svakako ne bi emigrirao ili bi to bar koristio kao zaštitu za sebe, tako da hipoteze u tom smislu, a kojima se pokušava da objasni zašto mu nije suđeno posle rata, u odsustvu, treba više shvatiti kao dosetke.¹⁸ Gordić je svakako u pravu kada tvrdi da Kosić „sigurno nije tek puki kolaborant nedićevskog okupacionog režima“.¹⁹ Preko njega lično Nemci su pljačkali Srbiju, što je Glišić²⁰ odlično pokazao. Ni u jednom trenutku Kosiću nije na um palo da demisionira. Tvrdnje o Kosićevom antigermanstvu, antinacizmu i sl., ipak mogu da se dovedu u pitanje: između 25. marta i 27. marta on bira Trojni pakt;²¹ izjednačava nacizam i boljševizam „istovremeno ih napadajući kao nedemokratske sisteme“;²² smatra da je Momčilo Ninčić trebalo da bude predsednik vlade, zbog bliskosti sa (fašističkom) Italijom i jer je „verovao u nemačku pobeđu“;²³ ne samo da veliča Nedića (što je logično imajući u vidu da je u njegovoj marionetskoj vlasti bio viceguverner), već i Dimitrija Ljotića, bezrezervnog fašistu,²⁴ i to kada je rat već uveliko završen, itd. Njegova predratna teorijska kritika germanskog ekspanzionizma i predviđanje da će Nemačka izazvati rat, ne mogu da prikriju njegovo praktično delovanje i otvorenu kolaboraciju sa Nemcima. A što se motiva te saradnje tiče, oni se svakako mogu preispitivati²⁵ i benevolentno razmatrati („žrtva za narod“ kako je sam Kosić objašnjavao svoju kolaboraciju koja se sastojala i u visokim

16 *Ibid.*

17 *Ibid.*, 169.

18 Aleksandar Gordić, „Mirko M. Kosić kao sociolog i ekonomist sela“, u Jovica Trkulja (ur.) *Mirko M. Kosić: ličnost i delo*, 243.

19 *Ibid.*, 218.

20 Venceslav Glišić, 156–174.

21 Jovan Pejin, „Javni stav dr Mirka Kosića, narodnog poslanika i prvaka Narodne radikalne stranke o 27. mart 1941“, u *27. mart 1941: knez Pavle u vihorima evropske politike*, Zlatna knjiga, Beograd 2003, 92. Dostupno na: http://www.27mart.com/main.php?pages_id223&languages_id1

22 Venceslav Glišić, *Ibid.*, 157.

23 Jovan Pejin, *Ibid.*, 88; Mirko Kosić (s.a.). *Odabrani tekstovi*, 12–13. Dostupno na: <http://www.27mart.com/images/File/Kosic.pdf>

24 Mirko Kosić, *Ibid.*, 34.

25 Jovica Trkulja, „Kontroverze oko Mirka Kosića“ u Jovica Trkulja (ur.) *Mirko M. Kosić: ličnost i delo*, 77–79.

primanjima i u obilasku inostranih banja tokom godišnjeg odmora, dok je narod ispaštao pod okupacijom), ali ne vidimo kakvog to uticaja ima na objektivnu činjenicu saradnje sa okupatorom sopstvene zemlje. Umesto bilo kakvog pokušaja da objašnjavamo očigledno, mi bismo se zadovoljili Njegoševim zaključkom da „strah životu obraz kalja često“. Inače, tokom našeg istraživanja koje smo sprovedi nismo pronašli ni jedan indikator da se, kod Nemaca i Nedićevih vlasti u čijem je vrhu i sam sedeo, zauzeo da Tasiću spase glavu, kao što nije ni pokušao da sačuva živote svojih saradnika preko kojih je, navodno, održavao vezu sa pokretom Draže Mihailovića. On sam je pobjegao u emigraciju 1944, dok su oni ostali u zemlji i odgovarali za ono što su radili, kako on to sam ističe, po Kosićevom nalogu (npr. B. Litričnin, M. Marković, M. Balzarena),²⁶ baš kao što je i njega kraljevska vlada ostavila u zemlji, iako je već bio pristigao u Nikšić, odakle je 1941. kraljevska vlada poletala put emigracije.

Imali su Kosić i Tasić i određenih sličnosti. Najpre, obojica su predavali na pravnim fakultetima; obojicu je interesovala sociologija, iz koje oblasti je Kosić napisao i naš prvi predratni udžbenik *Uvod u opštu sociologiju*, i osnovao časopis *Društveni život*, te *Sociološko društvo*, sa kojim nije imao uspeha; deceniju i po posle njega, Tasić će objaviti prvi broj *Sociološkog pregleda* i osnovati Društvo za sociologiju i društvene nauke, koji nastavljaju i danas da žive kroz istoimeni časopis i Srpsko sociološko društvo, dok je pred smrt radio i na posebnom delu posvećenom uvodu u sociologiju;²⁷ obojica su objavljivali u inostranstvu i imali bogatu međunarodnu sociološku karijeru, pri čemu je Kosić, s obzirom da je doktorirao u Švajcarskoj objavljivao više na nemačkom govornom području (u Nemačkoj je objavljivao i pre i posle Drugog svetskog rata), dok o njegovom uticaju svedoči i to da mu je nekrolog napisao Leopold fon Vize (Leopold von Wiese); Tasić je više objavljivao u frankofonim časopisima (premda je imao radova i na nemačkom govornom području), pa je i prva bibliografija njegovih radova objavljena je u francuskom časopisu *Sociologie et droit slaves* br. 4/1946 i 1/1947,²⁸ dakle posthumno; obojica su imala interesovanja za politiku: Kosić u vlasti, kao radikal, Tasić u opoziciji, kao zemljoradnik. Od 30-ih godina XX veka, Kosić smanjuje svoju naučnu aktivnost, više se baveći politikom, dok se Tasić i dalje aktivno bavi naukom, praveći naučnu karijeru i postajući dekan beogradskog Pravnog fakulteta; Kosić posle Drugog svetskog rata, u emigraciji, objavljuje radove uglavnom na

26 Oni su posle rata streljani, Kosić tvrdi „bez suda“, dok Glišić argumentovano sumnja da je bilo „bez suda“, kao što sumnja i u broj bankarskih činovnika za koje Kosić tvrdi da su streljani. Glišić, *Ibid.*, 173.

27 Radomir D. Lukić (1959), 4.

28 Radivoj Stepanov, „Đorđe Tasić – sub specie aeternitatis“, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine* vol. 64, br. 11–12 (1992), 40. DOI: 10.5937/gakv9211039S

nemačkom i svađa se sa onim delom emigranata koji su učestvovali i podržavali 27. martovski puč, optužujući neke da su to radili i za novac, posebno upirući prstom u Zemljoradničku stranku i neke od njenih prvaka kao britanske agente,²⁹ optužujući masone da su vladali Jugoslavijom, naročito u vreme diktature, ali i da su kontrolisali partije, itd.;³⁰ obojica su potpisali *Apel srpskom narodu* koji je organizovao Velibor Jonić, pri čemu je Tasić to učinio tek na insistiranje i tražeći izmene teksta, objašnjavajući prilikom ispitivanja u Specijalnoj policiji da se nije slagao sa predloženim tekstom, te da su njegove intervencije naknadno prihvaćene.³¹ Tada je Kosić već uveliko bio Nedićev viceguverner, a Tasić „bio na raspolaganju“ kao profesor Univerziteta.

3. Kada je profesor Đorđe Tasić udaljen sa Pravnog fakulteta u Beogradu?

U literaturi se, obično, navodi podatak da je profesor Đorđe Tasić odmah po okupaciji zemlje 1941. godine udaljen sa Beogradskog univerziteta. Ovo, međutim, nije sasvim precizno. Naime, okupator je nastojao da pronađe način kako da slobodarski Beogradski univerzitet potčini nacističkim ciljevima, što je podrazumevalo i izmenu njegovog nastavnog kadra. Toj „reformi univerziteta“ koju je prvo pokušala kvislinška Aćimovićeva Komesarska uprava, a potom nastavio da sprovodi kvislinški Nedićev Ministarski savet, Beogradski univerzitet je nastojao da pruži snažan otpor, a jedan od njegovih nosilaca bio je upravo Đorđe Tasić, o čemu ćemo pisati u narednom poglavlju.

Pokušali smo da rekonstruišemo kada je tačno Đorđe Tasić udaljen sa Beogradskog univerziteta. Prema Zapisniku sa sednice Univerzitetske uprave, on u njenom radu, kao dekan Pravnog fakulteta, učestvuje 9. avgusta 1941, ali ne i 8. oktobra 1941, kada u njenom radu učestvuje dekan Pravnog fakulteta iz Subotice, Aćimović.³² Da li umesto Tasića? Posebno, ako imamo u vidu da je Savet komesara 19. jula 1941. pripojio subotički

29 Tvrdnju da je Đorđe Tasić streljan „zbog pripadnosti mreži engleske obaveštajne službe“ izriče Nenezić, u sklopu argumentovanja svoje tvrdnje kako u Beogradu nije bilo stradalih masona zbog pripadnosti toj organizaciji. Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980): pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji; prilozi i građa*, 3. dopunjeno izdanje, Zodne, Beograd 1988, 480.

30 Mirko Kosić (s.a.), 34.

31 Zapisnik sa saslušanja, 31.12.1941, IAB-UGB-1171-1. U Zapisniku stoji i Tasićeva tvrdnja da je možda baš on bio prvi koji je imao takvu ideju, pri čemu se poziva na svedočenje rektora Beogradskog univerziteta Micića, te da je zbog toga tražio prijem kod Dimitrija Ljotića, koji ga je sa zakašnjenjem primio, kada je tekst već sačinjen.

32 DAS, G-200, Zapisnik univerzitetske uprave, knj. 27.

Pravni fakultet beogradskom Pravnom fakultetu, na predlog Senata Beogradskog univerziteta.³³ Poslednja sednica Saveta Pravnog fakulteta kojom je predsedavao profesor Đorđe Tasić, kao dekan, održana je 16. juna 1941.³⁴ Ljubica Kandić navodi u svojoj monografiji da je dr Milan Todorović izabran za dekana 16. jula 1941. godine.³⁵ Moguće objašnjenje Tasićevog učešća u radu Univerzitetske uprave 9. avgusta 1941. je izvesno premišljanje profesora Todorovića u vezi sa prihvatanjem dekanske funkcije.³⁶ Ipak, on tu dužnost vrši sve do postavljenja dr Laze Kostića za dekana Pravnog fakulteta u Beogradu,³⁷ odlukom Nedićeve kolaboracionističke vlade M.S. br. 856/42 iz maja 1942, koji je 1. juna 1942. stupio na dužnost.³⁸ Prema tome, Tasić je uklonjen sa dekanske pozicije jula 1941. godine, ali i dalje ostaje redovni profesor i obavlja svoje nastavničke dužnosti na Pravnom fakultetu. To se može videti iz poziva na sednicu Saveta Pravnog fakulteta, u čijem radu još uvek učestvuje i Đorđe Tasić, a koju je sazvao dekan M. Todorović za 1. maj 1942. Na raspisu je svojeručnim potpisom Tasić potvrdio da je primio obaveštenje i na toj sednici je imenovan za člana komisije za pregled doktorske teze kandidata Velimira Vasića pod nazivom „Pečalbarstvo istočne Srbije“.³⁹ Njegov potpis da je primio k znanju nalazi se i na obaveštenju o organizovanim aktivnostima Crvenog krsta, koje je datirano 22. avgusta 1942. Na sednici Saveta Pravnog fakulteta od 10. oktobra 1942. imenovan je u čak tri (od četiri) komisije za odbranu usmenog dokorskog ispita prijavljenih kandidata.⁴⁰ Dopisom sekretara Pravnog fakulteta br. 1815. od 2. novembra 1942. Sekretarijatu Univerziteta u Beogradu se dostavlja adresar nastavnog osoblja Pravnog

33 Ljubica Kandić, *Istorija Pravnog fakulteta u Beogradu 1941–1945*, Treća knjiga, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2005, 181.

34 DAS, G-205, zapisnik 1939–1943, knj. br. 7.

35 Ljubica Kandić (2005), 255.

36 *Ibid.*, 316.

37 Profesorka Kandić ukazuje da je Tasić „bio na raspolaganju, kao i ostali profesori Beogradskog univerziteta“, *Ibid.*, 255. Da bi obezbedili funkcionisanje Pravnog fakulteta prema zamišljenoj kvislinškoj reformi i da bi se sastavila matična komisija za izbor drugih nastavnika na Pravnom fakultetu u Beogradu, Nedićeva vlada je za stalne redovne profesore na Pravnom fakultetu u Beogradu – dakle one koji više nisu „na raspolaganju“ – bez konkursa marta 1942. postavila dr Milana Todorovića, dr Lazu Kostića (Ekonomsko-komercijalna visoka škola) i dr Nikolu Radojičića (sa Filozofskog fakulteta). Činjenica da je samo jedan od njih trojice bio predratni redovni profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, dr M. Todorović (inače doktorat odbranio u Minhenu 1908.), pokazuje da je „očigledno da nemačka i Nedićeva vlast nisu imale poverenje u predratne redovne profesore Pravnog fakulteta“, *Ibid.*, 315.

38 DAS, G-205, f. 16.

39 DAS, G-205, zapisnik 1939–1943, knj. br. 7.

40 *Ibid.*

fakulteta, gde je navedeno ime i adresa Đorđa Tasića.⁴¹ Dekan Kostić u svom dopisu rektoru Beogradskog univerziteta od 26. novembra 1942. podnosi izveštaj o naučnom radu nastavnika Pravnog fakulteta, te u njemu ukazuje da “3) Dr. Tasić Đorđe, redovni profesor na raspoloženju, postavio je svoj rad na spremanju predavanja i naučnih publikacija iz Sociologije i Državnog prava”.⁴²

Tasić je težio da se održi na Pravnom fakultetu, pa se stoga i javio na konkurs za redovnog profesora na predmetu Opšta sociologija, na Katedri za opštu sociologiju i statistiku, koji je raspisan juna 1942. godine, te je od strane nadležnih organa Fakulteta jednoglasno i Univerziteta (većinski) predložen za izbor, ali ministar prosvete Velibor Jonić nije potvrdio njegov izbor.⁴³ Odlukom Nedićevog Ministarskog saveta M.S. br. 4486/ od 3.12. 1942. Đorđe Tasić je penzionisan, te je odlukom dekana Pravnog fakulteta dr Milana Todorovića (sic!) br. 2035/42 od 11. januara 1943. razrešen svojih dužnosti na Pravnom fakultetu u Beogradu.⁴⁴ Prema tome, možemo da konstatujemo da je Tasić tek krajem 1942, odnosno na samom početku 1943, odlukom kolaboracionističkih vlasti i suprotno volji svojih kolega, uklonjen kao redovni profesor sa Beogradskog univerziteta.

4. Zašto je progonjen Đorđe Tasić?

Kroz građu koja se danas čuva u Istorijskom arhivu Beograda,⁴⁵ moguće je pronaći četiri optužbe na Tasićev račun. Tasićevo ime prolazi kroz arhivu BdS-a,⁴⁶ i pominje se kroz dojave agenata u kojima on nije glavna ličnost, ali se spominje, što je bilo dovoljno za preduzimanje radnji na daljoj istrazi protiv njega.

41 DAS, G-205, f. 16.

42 *Ibid.*

43 Kandić, *Ibid.*, 210–211.

44 DAS-G-200, Univerzitet u Beogradu Rektorat. Interesantno je u ovom aktu sledeće: kao dekan potpisan je „Dr Milan Todorović, s.r.“, dakle bez njegovog svojeručnog potpisa i to u vreme kada je dekan bio dr Laza Kostić. Jedini potpis je onaj tadašnjeg sekretara Pravnog fakulteta koji tvrdi „da je prepis veran originalu“ (DAS, G-200, Univerzitet u Beogradu, Rektorat). Na nekim aktima iz tog vremena smo videli da ih je potpisao dr Milan Todorović kao „zastupnik dekana“ (npr. akt br. 2015 od 26. decembra 1942, DAS, G-205, f. 16) ali ne i kao dekan, pošto mu je funkcija dekana prestala pola godine unazad. Da li je izostanak potpisa dvojice profesora bio akt neslaganja, čak i suprotstavljanja takvoj odluci? Na osnovu istorijske građe teško je odgovoriti na ovo pitanje, ali je izvesno da je Savet Pravnog fakulteta jednoglasno predložio dr Đorđa Tasića za izbor po raspisanom konkursu, na osnovu referata koji je podneo dr Laza Kostić (i N. Radojčić).

45 IAB-UGB-1171-1.

46 BdS – Zapovednik policije bezbednosti i službe sigurnosti (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und der Sicherheitsdienst).

(1) Izvesni SS-oficir Nadler prijavljuje 24. avgusta 1942. Vojislava Đorđevića, predsednika Saveza zemljoradničkih zadruga, da je sa mesta počasnog predsednika uklonio fotografiju Dragiše Cvetkovića „zato što je zaključio pakt sa Nemačkom“, ali da se istovremeno na počasnim mestima nalaze pobjegli ministri, Jevreji i sl. među njima i Đorđe Tasić, profesor univerziteta, „koji je označen kao marksista“;

(2) Profesor Ljubomir Dukanac je uhapšen 27. marta 1944. U jednoj belešci BdS-a, koja je datirana 8. juna 1943. (dakle pre Tasićevog streljanja) kaže se da je Dukanac predstavnik demokratske levice i da je „stajao u tesnoj saradnji sa Dr Đorđem Tasićem“ za koga se tvrdi da je bio „tijesni (sic!) saradnik Dr. Konstantinovića, zastupnik slobodnih zidara u Vladi“. Nakon hapšenja, po osnovu sumnje da je član KPJ, Dukanac je ispitivan u vezi sa tim da li je bio i u kakvim je odnosima bio sa dr Đorđem Tasić, na šta je on odgovorio „da je tačno (sic!) da je saradivao sa Đorđem Tasićem, ali na znanstvenom polju (sic!), što nema nikakve veze sa politikom“. Interesantno je primetiti da se usred Beograda koriste kroatizmi u okupacionim zapisnicima;

(3) Denuncira se dr Mihajlo Ilić kao „vođa levičarskih elemenata na Univerzitetu“, ali se dodaje „uz Đorđa Tasića“. U ovoj denuncijaciji, koju vrši saradnik koji se vodi pod šifrom „141“ stoje sledeće, za to vreme optužbe zbog koji se gubila glava: „...Od naročite je važnosti ne njegov (Ilićev, prim. U.Š.) svima poznati politički rad, *već vođenje celokupne levičarske politike koje je sprovodio preko drugih kolega i mlađih saradnika, dakle posredno je vodio, uz Đorđa Tasića i Komunističke partije Jugoslavije, celokupnu razornu akciju u Srbiji*“ (sva nagl. U.Š.). U istoj denuncijaciji profesora Mihaila Ilića se zaključuje: „Potrebno je još jednom naglasiti da je uz Komunističku partiju Jugoslavije i masonskih loža, u društvu sa Slobodanom Jovanovićem, ministrom Konstantinovićem i *Đorđem Tasićem bio poslednjih godina na čelu svega onoga što je u Srbiji bilo levičarsko i neprijatelj nacionalsocijalizma, fašizma i Nemačkog Rajha*“.⁴⁷

(4) U Arhivi posleratne UDBA-e sačuvana je beleška predratne policije o tome koje su javne ličnosti Kraljevine Jugoslavije 22. februara 1941. godine prisustvovalе proslavi 20-godišnjice formiranja Crvene armije. Na tom spisku se nalazi i Đorđe Tasić. Izvesno je ta beleška bila dostupna i Specijalnoj policiji koja je poslednjeg dana 1941. saslušavala Tasića.

Sem navedenog, (5) u Specijalnoj policiji je već 24. avgusta 1941. saslušan Dušan Matić. U okviru Beleške sa saslušanja, on kaže da je saradivao sa magazinom „Naša stvarnosti“⁴⁸ koji je, prema njemu, bio „običan napredan časopis bez ikakve komunističke tendencije“, a kao saradnike

47 IAB-1177-I-99 Mihailo Ilić.

48 Vlasnik i urednik časopisa bio je Aleksandar Vučo.

časopisa navodi dr Sinišu Stankovića, dr Mihaila Ilića, dr Đorđa Tasića, Jašu Prodanovića i dr. „poznati književnici koji nisu komunisti“.⁴⁹

Prethodno je profesor Đorđe Tasić, 4. novembra 1941.⁵⁰ sa grupom od 172 intelektualca (34 profesora univerziteta), visoka predratna funkcionera, lekara, trgovca, bankara, sudije, advokata itd. uzet za taoca od strane Gestapoa i sproveden u Banjički logor.⁵¹ Tada je u logoru zadržan 23 dana. Pušten je od strane SS-a 27. novembra iste godine.⁵² Tasić je po

49 IAB UGB SP – IV-11/5 i 192/26.

50 Dragaš Denković, „Tasić, Đorđe“, u: Miroslav Krleža *et al.* (ur.) *Enciklopedija Jugoslavije*, tom 8, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1971, 320.

51 Ljubodrag Dimić, Milan Ristović, „Reč uz knjige imena zatočenika logora Banjica“, u Evica Micković, Milena Radojčić (prir.) *Logor Banjica: Logoraši*. Prvi tom: Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944), Istorijski arhiv Beograda, Beograd 2009, 48.

52 IAB, 2021. Uverenje o podacima o Đorđu Tasiću koji se čuvaju u dokumentaciji Logora Banjica. Tasić je uhapšen u okviru grupe „mason“ (v. Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, 1, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1989, 160), što indicira njegovu pripadnost masonskoj organizaciji. Njega kao masona označava i Nenezić u svojoj monografiji posvećenoj istoriji masonstva u Jugoslaviji, pridajući predratnoj masoneriji u Jugoslaviji veliki značaj u postizanju sporazuma Cvetković-Maček koga je „sačinio jedan poseban masonski komitet u kome su sa srpske strane bili dr Mihailo Konstantinović, dr Mihailo Ilić i dr Đorđe Tasić“, v. Nenezić, (1988), 431. Nenezić u svojoj monografiji objavljuje kao spisak Prilog 22 „Slobodni zidari u Beogradu“, na kome se, pod rednim brojem 387, nalazi ime profesora Đorđa Tasića, *Ibid.*, 576. Međutim, kod razvrstavanja masona po ložama, u Nenezićevoj knjizi nema Tasićevo ime ni u jednoj od tada delujućih loža (uključujući i ložu „Dositej Obradović“, kojoj je Tasić navodno pripadao, kako se danas navodi na nekim Facebook stranicama, npr. https://m.facebook.com/110306604154248/photos/pb.110306604154248.-2207520000../499190558599182/?type=3&eidARA8mb4t-ln6RRhgAOepfeU1E6xp6FoMjhJ1jNR_W31Tpljx8CtPg4KKZ0Kr4b9Qk-AQjScp-YbJkLEX&localems_MY) Nenezić kao izvor navodi „Nedićevo gradu“. Proverom smo utvrdili da se ovaj spisak nalazi u Vojnom arhivu u Beogradu, VA, fond Nda, K 20 A, F 2, D 23. *Zahvalni smo dr Marijani Mraović*, arhivskom savetniku Vojnog arhiva u Beogradu, na pruženju kolegijalnoj pomoći u vezi sa pronalaženjem ovog izvora. Nenezić i kasnije ponavlja ovu tvrdnju, v. Zoran D. Nenezić, „Okupator progoni masone“, *Večernje novosti*, 25. novembar 2002. Dostupno na: https://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:275978-okupator-progoni-masone). Tvrdnji iz ovog dokumenta idu u prilog Tasićevi bliski odnosi sa dr Ivanom Ribarom, dr Mihailom Konstantinovićem, dr Mihailom Ilićem, da pomeno samo neke od pronsiranih pripadnika masonerije tog doba. Ipak, imajući u vidu vreme njegovog nastanka – kada su denuncijacije bile svakodnevne, a dokument nastao u okviru rada kvislinške vlade – istraživačko poštenje nalaže supektnost, trebalo bi izraziti dodatno metodološku sumnju i nužno izvršiti kritiku (pre svega unutrašnju) ovog istorijskog izvora. Tim pre što ni u odgovarajućem fondu Arhiva Jugoslavije (AJ 100–15, 16, 17, 18) niti ima dosijea Đorđa Tasića (među 411 dosijea), niti se njegovo ime spominje kroz intervjue koji su vođeni posle II svetskog rata sa predratnim pripadnicima masonskih loža ili poznavocima prilika u vezi sa masonima među kojima takođe postoje kontradikcije (npr. ako se uporede iskazi AJ 100–15, fis. 471 i fis. 478 u prvom se tvrdi da Slobodan

ovim i drugim optužbama, za koje dojave nisu sačuvane, ispitivan od strane Specijalne policije, o čemu postoji zapisnik koji smo već citirali, datiran sa 31. decembrom 1941. godine.⁵³

Prvo pitanje koje islednik Tasiću postavlja jeste kako je došlo do toga da on bude potpisnik molbe za dozvolu da se osnuje Udruženje prijatelja Sovjetskog Saveza u Beogradu, da li je on bio inicijator i kakvi su bili njegovi odnosi sa supotpisnicima. Islednik naglašava da je isleđivanja Tasića upravo iz ovog razloga koji je „na prvom mestu“. Tasić odgovara da je to učinio na molbu dr Ivana Ribara (takođe na spisku prisutnih na proslavi godišnjice osnivanja Crvene armije), da je Jugoslavija tada imala diplomatske odnose sa SSSR-om, ali i naglašava da su u to vreme „i najpoznatiji publicisti u Nemačkoj zagovarali tezu saradnje Nemačke države i Sovjetske unije“, aludirajući očito na pakt Ribentrop-Molotov i propagandu koja je vršena u cilju njegove afirmacije. Tasić je predlagao da se udruženje nazove „Rusko-srpsko društvo“, ali da ono na kraju nije ni osnovano. Ukazuje i na to da je po tom osnovu već ispitivan dok je bio talac u Banjičkom logoru.

Potom je Tasiću postavljeno pitanje o tome da je kao dekan Pravnog fakulteta favorizovao studente – komuniste i levičare, što je on kategorički negirao. On je skrenuo pažnju na to da je u više svojih radova kritikovao marksistička stanovišta i da se smatra da je on u svojoj teoriji povezo sociologiju sa idealizmom, te da se bavio i religioznim pitanjima i podvlačio značaj nacionalizma. Takođe je ukazao da je imao problema sa studentima levičarima koji su čak protiv njega, kao dekana, demonstrirali. Takođe ističe svoje gledište da omladina treba da ima kritički stav, ali da nikada ne

Jovanović i Mihailo Konstantinović nisu bili pripadnici slobodnih zidara, dok se u drugom se tvrdi suprotno). Nadežda Jovanović u svom članku ukazuje da su spiskovi masona u Jugoslaviji pravljene od strane policije „u jeku antimasonske kampanje 1940“, a od strane nemačkih obaveštajnih centara u inostranstvu još od 1939, te da su na osnovu njih „u redove masonerije bile svrstane i ličnosti koje sa njom nisu imale nikakve veze“, nabrajajući kao primere Branka Čubrilovića, Dragomira Drinčića i Slobodana Jovanovića. I ime Slobodana Jovanovića se nalazi u Nenezićevoj knjizi, na popisu preuzetom iz „Nedićeve građe“, ali ni on, kao ni Tasić, nije imenovan kao član neke od tadašnjih masonskih loža. Sastavljanje spiskova masona je, u septembru 1941. preuzelo Ministarstvo unutrašnjih poslova Nedićeve kvislinške vlade. Inače, građani su nemačkom poslanstvu u Beogradu, pre rata, prema svedočenju Viktora Novaka na koje se Nadežda Jovanović poziva, dostavili čak 100 hiljada denuncijacija masona (Nadežda Jovanović, „Odnos okupatora i kvislinga prema masoneriji u Srbiji 1941–1942“, *Godišnjak grada Beograda*, knj. XVIII (1971), 85–86). Sam profesor Konstantinović je negirao svoje masonstvo, v. Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma*, prir. R. Konstantinović, Agencija „Mir“, Novi Sad 1998, 299. Ni spisak sačinjen na Pravnom fakultetu koji sadrži popis članova masonskih loža ne sadrži ime profesora Đorđe Tasića (DAS, G-205, f. 16).

53 IAB-UGB-1171-1.

treba da ideologiju stavlja iznad nacionalnog interesa, da studenti – iako treba da se bave socijalnim pitanjima – ne treba da budu članovi političkih stranaka. Ukazuje da je bio član Senata Beogradskog univerziteta koji je uvek, jednodušno, zauzimao kritički stav prema leviци.

Lukić kasnije objašnjava teorijsko-idejnu poziciju Tasića. „Iako je bio sociološki orijentisan i društvenim činiocima u objašnjenju prava pridavao daleko najveći značaj, a mnoge probleme rešavao gotovo na marksistički način ili na način vrlo blizak marksizmu, Đorđe Tasić nije bio marksist u užem smislu reči. Ali budući blizak marksizmu, on je s puno razumevanja pratio ono što se u ondašnjem marksizmu dešavalo i što je nagoveštavalo nove puteve u društvenim naukama. Pod uticajem takvog učitelja mnogim njegovim učenicima nije bilo teško da kasnije nađu put do pravog marksizma, te je u tom pogledu njegov uticaj bio značajan“.⁵⁴ Ipak, i Lukić ukazuje da kod Tasića nema klasnosti kod objašnjenja društvenosti, što je jedan od osnovnih kriterijuma marksizma.⁵⁵ On, takođe, baca svetlo i na Tasićev sukob sa studentima-levičarima, koji on prilikom svog saslušanja u Specijalnoj policiji pokušava da predstavi sebi u koristi, kako bi spasao život. Naime, prema Lukiću, Tasić je kao dekan podržavao delovanje napredne studentske omladine, ali sa njima dolazi u sukob povodom potpisivanja pakta Ribentrop – Molotov. Pošto je direktiva iz Moskve bila da se taj pakt brani, to su prokomunistički orijentisani studenti na Pravnom fakultetu i činili, dok ga je njihov dekan i profesor koji je mogao da predvidi buduća dešavanja, ali i kao antifašista, osuđivao. Studenti su ga napadali za podršku „anglo-francuskoj tezi“,⁵⁶ ne uviđajući jedino ispravan stav da sa fašizmom nema kompromisa. Dakle, istina je što Tasić kaže da se sukobio sa studentima – levičarima, ali to nije bilo zarad „Gepratove“ proslave kako on predstavlja, već zato što je bio protiv pakta SSSR-a sa Hitlerovom Nemačkom. To istovremeno demonstrira i njegovu samostalnost kao intelektualca, ali i njegov antifašizam. Međutim, kako pokazuju zapisnici sa sednica Univerzitetskog veća krajem 1939, Đorđe Tasić jeste branio studente koji su bili u sukobu sa tadašnjim režimom, demonstrirali i izdavali opozicione novine. On je, kao dekan Pravnog fakulteta, smatrao da je takvo njihovo delovanje „stvar suda, a ne Senata“. Zalažući se za „svu strogost prema studentima“, Tasić ističe da se „ne može suditi odmah i bez redovnog isleđenja. Neke stvari moraju se donekle i tolerirati... Nisu

54 Lukić, (1978), 5–6. Dve decenije pre Lukića, književnik Sima Pandurović, u intervjuu službenici Državnog arhiva grada Beograda, govoreći o Tasićevoj saradnji sa časopisom „Misao“ ocenjuje da je on kasnije „zastupao socijalističke ideje“. IAB, MG, K-3/II, 9.

55 Lukić, (1984/1995), 608.

56 Ljubica Kandić, *Istorija Pravnog fakulteta u Beogradu 1905–1941*. Druga knjiga, II tom Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2002b, 101.

svi komunisti, koji se kao takvi označavaju... treba da sudimo i osudimo samo delimično, ono što se protivzakonito poćini. Naše je da ih osposobimo za rad i ljubav prema ovoj zemlji".⁵⁷ Nema nikakve dileme, da se Tasić ovde ponaša kao studentski advokat, iako se sam našao pod udarom njihove kritike. On odbija da univerzitetski organi raspravljaju o političkoj odgovornosti studenata, već upućuje na isleđivanje, suđenje itd. imajući u vidu da su to procesi koji duže traju, te da će na taj način spasiti od odgovornosti veći broj studenata koji su na protestima učestvovali. Zato i insistira na njihovoj diferencijaciji. Iste godine, 20. oktobra, Tasić, koji je u to vreme dekan beogradskog Pravnog fakulteta, potpisuje zahtev kojim se tražila opšta amnestija političkih zatvorenika.⁵⁸ Ne treba ni isticati da su tada većinu političkih zatvorenika činili komunisti.

Islednik dalje propituje Tasića u vezi sa njegovim kolegijalnim i političkim odnosima sa prof. dr Mihailom Konstantinovićem. Tasić odgovara da je on imao sa njim dobre kolegijalne odnose, da je kao ekspert za podelu vlasti (kompetencije) bio angažovan na izradi srpsko-hrvatskog sporazuma na kome je radio sa srpske strane i Konstantinović, ali da ga nije video više meseci i da nije imao nikakvog uticaja na njega kao člana Vlade; čak suprotno, da ga je štampa u vreme Dragiše Cvetkovića (a u njegovoj vladi je bio i Konstantinović) napadala, a da ga niko od njih nije uzeo u zaštitu.

„Svojevremeno je jedan agent G.P.U. razgovarao u Carigradu sa jednim profesorom univerziteta i ovaj mu je kazao, da Vi dobijate novac iz inostranstva u nepoznate svrhe“, iznosi svoju tvrdnju islednik, tražeći objašnjenje od Tasića i pitajući ga kako je taj novac trošio. Tasić, naravno, negira tu tvrdnju i kaže kako ni jedna častan čovek ne bi tako postupao, te da je ta tvrdnja uvredljiva, a čak i da je nečastan, takvo bi postupanje bilo glupo. Očito je da je neko denuncirao Tasića.

Interesantno je, međutim, da se BDS i posle ovog ispitivanja u Specijalnoj policiji, a koje je usledilo nakon njegovog puštanja iz Banjičkog logora, i dalje interesuje za Đorđa Tasića. Sačuvana građa u Istorijskom arhivu Beograda⁵⁹ pokazuje da su Nemci od Nedićeve Specijalne policije tražili podatke o Tasićevom učešću na „antikomunističkom skupu prosvetnih radnika“ koji je održan 16. decembra 1941. godine na Kolarčevom narodnom univerzitetu i gde je Đorđe Tasić bio overivač zapisnika. Nije jasno da li je Specijalna policija o Tasićevom učešću na tom skupu imala informaciju kada ga je ispitivala 31.12.1941. godine (nigde se to ne

57 DAS, G-200, Zapisnik sednica Univerzitetskog veća, knj. 8.

58 Rista M. Simonović, *Dva jugoslovenska velikana (Borisav Stanković i Đorđe Tasić)*. Vranje 1982, 25; Miroljub D. Simić, *Iz istorije srpske pravne misli*. Gradina, Niš 1997, 119; Dimitrijević, (2003), 28.

59 IAB-UGB-SP-IV-11-66-k.194-25.

pominje u Zapisniku sa saslušanja), a akt kojim BDS dostavlja njihova saznanja na proveru datiran je sa 21. januarom 1942 (preveden na srpski 28. januara 1941). U očitj denuncijaciji Tasića, u nemačkom dokumentu, se navodi sledeće: „Predsednik tog antikomunističkog sastanka bio je Rektor beogradskog universiteta (sic!) Petar Mičić (treba: Micić, prim. U.Š.), svima je dovoljno poznato kako je tolerirao studente komuniste i nije branio nacionalne studente od komunističkog terora. Zapisničar tog sastanka bio je Đorđe Tasić. Svima je poznato da je Tasić jedan od vođa levičarske omladine bio, kao i jedan od pristalica osnivanja kluba prijatelja Sovjetske unije. On je imao isto veze sa događajima od 27. marta (sic!). Produžetak takve politike znači razaranje malih nacionalnih sila koje još postoje. Svi poštteni ljudi moraju da izgube veru u borbu protiv komunizma (sic!) ako uvide da i sada pod nemačkom okupacijom ista se politika kao i u ranijoj Jugoslaviji vodi, a naročito da nju vode isti ljudi kao i u Jugoslaviji. Ja naglašavam još da, ako ti intelektualni komunisti neće biti likvidirani, ili ako se oni neće uništiti, sva odgovornost za moguće nemire u Srbiji pada na nemačke vlasti, koje neće ili ne mogu te komuniste uništiti“. Iz ovog dokumenta, izvorno na nemačkom, koji je preveden na srpski izvesno od strane nekoga kome maternji jezik nije bio srpski, više je nego vidljivo da denuncijant poziva, prosto huška Nemce, na ubistvo Tasića, čak i Micića, optužujući ih za komunizam, nezavisno od toga što su oni rukovodili, kako se nemačkog izveštaja vidi, „antikomunističkim skupom“. Nakon provere, Specijalna policija svojim aktom II broj 1023/1942 od 28. maja 1942.⁶⁰ obaveštava BDS o licima koja su predmet interesovanja. Tako se profesor Branko Popović kvalifikuje kao „veliki nacionalista i borac protiv komunista“, te se naglašava da je on „današnji dekan Tehničkog fakulteta“, za Petra Micića se kaže da „nije komunista, ali je svojevremeno bio pod velikim uticajem studenata komunista i nije imao hrabrosti da se odupre njihovom teroru, pošto su oni preko svoje propagande držali duži niz godina pod svojim uticajem čitav Beogradski univerzitet“. Za Đorđa Tasića Specijalna policija odgovara da je „poznat kao pristalica ranije zemljoradničke stranke i saradnik studenata levičara, više u teoretičkom negoli u praktičnom pogledu. Kao jedan od potpisnika apela za osnivanje Kluba prijatelja Sovjetske unije, svojevremeno od strane ove Uprave bio hapšen i uziman na odgovornost, ali kako ničim konkretnim nije moglo biti dokazano da je on komunista, pušten je na slobodu. Tako isto sprovedenom anketom nije moglo biti ustanovljeno da je on imao veze sa događajima od 27. marta“. U odgovoru se još daje odgovor za Milića Majstorovića, učitelja, za koga se takođe negira da je komunista, već se kvalifikuje kao levičar. Prema svemu navedenom, Specijalna policija je negirala glavne

60 Može se konstatovati da sa odgovorom nisu preterano žurili, pošto su odgovorili nakon četiri meseca.

navode iz denuncijacije protiv Đorđa Tasića. Međutim, glavnom zlikovcu iz Specijalne policije, bliskom saradniku Gestapoa i posle rata osuđenom ratnom zločincu nad kojim je izvršena smrtna kazna streljanjem, Božidaru Bošku Bećareviću to nije predstavljalo prepreku da svojeručno, na omotu dosijea, napiše sledeću instrukciju: „Sva lica koja se ovde spominju izuzev Branka Popovića, prof. Univ, evidentirati kao naklonjena komunistima, te predmet staviti u dosije: 'Profesori Univerziteta i visokih škola poznati kao komunisti'“. Time je sudbina Đorđa Tasića u značajnoj meri određena.

Gotovo sa sigurnošću bi se moglo reći da BDS nije bio zadovoljan ovakvim odgovorom Specijalne policije i da je, verovatno, nastavio praćenje Tasića; s druge strane Bećarević svoju klasifikaciju dosijea vrši ili u dosluhu sa Gestapoom ili da bi izašao u susret njihovim sumnjama.

Bilo kako bilo, istaknuti posleratni komunistički funkcioner, predsednik Predsedništva SR Srbije Dušan Čkrebić, u svojoj poslednjoj knjizi naglašava da je tokom postojanja Užičke republike, kada se išlo na stvaranje Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju, postojala namera partizana „da se na slobodnu teritoriju izvedu i priključe NOB-u ugledni javni radnici i profesori univerziteta u Beogradu Siniša Stanković, Đorđe Tasić, Dragoljub Jovanović, dr Ivan Ribar i dr.“⁶¹ Nesporno je da je partizanima bilo stalo da u svoje oslobodilačke redove privuku i ugledne građanske, demokratski orijentisane intelektualce. Sa Čkrebićevog spiska, samo je dr Ivan Ribar uspeo, nakon perioda ilegalnog boravka u Beogradu, da se u leto 1942. prebaci u Zagreb, odakle odlazi u Bosnu i pristupa partizanima; Siniša Stanković koji je rat proveo u Banjičkom logoru, odakle je uspeo da pobegne i skriva se u Beogradu do njegovog oslobođenja, bio je član Glavnog NOO za Srbiju;⁶² Dragoljub Jovanović je pozvao pristalice svoje Narodne seljačke stranke da se priključe partizanima, ali im sam nije pristupio, saradujući sa njima iz okupiranog Beograda, u kome je ilegalno proveo čitav rat. Odbio je ponudu da pristupu četničkom pokretu Draže Mihailovića; Đorđe Tasić je, i pored očitog saznanja da je predmet istrage i Nemaca i njihovih kolaboranata, ostao u Beogradu⁶³ i tragično završio tako što je streljan 1943. Možda je koincidencija, ali se vreme osnivanja Glavnog NOO za Srbiju (novembar 1941) poklapa sa trenutkom Tasićevog uzimanja za taoca i odvođenja u Banjički logor. Moglo bi

61 Dušan Čkrebić, *Kominternu: burni događaji i njihove posledice po SFRJ i Srbiju*, Zavod za udžbenike, Beograd 2018, 62.

62 Oto Bihalji-Merin *et al.* (redakc. odbor), „Tasić, Đorđe“, u *Mala enciklopedija Prosveta* 3, treće izdanje, Prosveta, Beograd 1978, 300–301.

63 „Kao sada se sećam koliko ga je moj otac zvao da dođe u Vranje kada je počeo Drugi svetski rat. Preklinjao ga je bukvalno rečima 'dodi kod nas da spasiš glavu'. Nije hteo da ga poslušaju“, svedoči Tasićev rođak Milorad Đorđević Bonde. Ljubica Zdravković Džonov, *Znameniti Vranjanci*. Istorijski arhiv „31. januar“, Vranje 2015, 166.

se pretpostaviti da su Nemci imali informaciju o partizanskim namerama prebacivanja Tasića i drugih intelektualaca na slobodnu teritoriju, te da su ih na ovaj način osujetili. Pada u oči i to da se Tasić uopšte ne skriva od okupatora: sve dok nije razrešen, obavlja dekansku funkciju, obavlja profesorske dužnosti, konkuriše za ponovni izbor za redovnog profesora Pravnog fakulteta, živi na svojoj adresi, i sve to iako je odvođen u Banjički logor od strane Nemaca i saslušan u Specijalnoj policiji. Dakle, njemu je jasno da je praćen, ali preduzima samo neke mimikrijske elemente zaštite, u smislu potpisivanja Jonićevog Apela srpskom narodu (očito nerado i među mnogima), učesća na sastanku prosvetnih radnika koji Nemci smatraju „antikomunističkim“ (nema podataka da je na njemu govorio, samo je vodio Zapisnik, prema denuncijaciji, odnosno bio „overać Zapisnika“ i „član akcionog odbora za sastav rezolucije“ prosvetnih radnika Beograda, prema sopstvenoj tvrdnji na saslušanju u Specijalnoj policiji 31. decembra 1941.). Međutim, s druge strane, Tasićevo delovanje na Beogradskom univerzitetu s početka nemačke okupacije, zadavalo je muke kolaboracionistima. On je bio član Odbora koji je obrazovao Senat Univerziteta sa zadatkom da formuliše stavove Beogradskog univerziteta povodom najavljenih promena Zakona o univerzitetima, koje je pripremila Aćimovićeva komesarska uprava. Odbor je sačinio Memorandum, koji je Senat usvojio 5. septembra 1941.⁶⁴ u čijem je sastavljanju Tasić, kao pravnik (uz M. Ilića, takođe člana Odbora), imao važnu ulogu. U Memorandumu se „brijantnom pravničkom veštinom izražava patriotski otpor okupatorovoj nameri da reformiše Univerzitet“.⁶⁵ Zapravo, njime je odbačeno sve ono što su Nemci preko Aćimovićeve Komesarske uprave želeli da sprovedu u vezi sa univerzitetom: od uvođenja rasističkih načela do njegove reorganizacije i svođenja autonomije na puku proklamaciju.⁶⁶ Nakon toga, sve do drugog hapšenja (o kome će u nastavku biti reči), „prof. Tasić nijednim svojim gestom ili činjenjem nije izrazio podršku okupacionom režimu i Nedićevoj vladi. Ne vidimo ga ni u jednom odboru i komisiji Fakulteta i Univerziteta; nije objavio nijedan članak u časopisima ili dnevnim listovima koji su izlazili za vreme okupacije“.⁶⁷

Iako, prema Lukićevoj oceni, Tasićeva teorijska orijentacija nije marksistička „u užem smislu“, ali ima određenih dodirnih tačaka, postavlja se pitanje da li je on imao bar nekih veza sa KPJ pre i tokom rata. On je, kako smo već naveli, od početka bio „zemljoradnik“, u onom levom krilu koje je

64 DAS, G200, Zapisnik sednica Univerzitetskog veća, knj. 8.

65 Arandel Markićević, „Đorđe Tasić kao graničnik u našem pravu“, u Jovica Trkulja (ur.) *Đorđu Tasiću u spomen*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Skupština opštine Vranje, Beograd-Vranje, 1999, 51.

66 V. Kandić (2005), 51–57.

67 *Ibid.*, 261.

oličavao Dragoljub Jovanović, a koji je početkom rata jasno stao na stranu partizanskog pokreta. Izuzev denuncijacija, koje je sam Tasić negirao prilikom policijskih ispitivanja, moglo bi se utvrditi nekoliko veza koje bi tako nešto moglo više da indiciraju, nego da pouzdano tvrde:

- 20. oktobra 1939. potpisuje, u vreme dekanstva na Pravnom fakultetu u Beogradu, peticiju za opštu amnestiju političkih zatvorenika koji su, u najvećem broju, tada bili komunisti;
- Tasić je, neposredno pred izbijanje rata u Jugoslaviji, februara 1941, prisustvovao proslavi 20 godina osnivanja Crvene armije;
- početkom rata, on je, kao član Odbora koji je imenovao Senat, učestvovao u izradi Memoranduma Beogradskog univerziteta, kojim se odbijaju sve okupacione reforme Univerziteta;
- prema svedočenju Dušana Čkrebića, partizani su pripremali prebacivanje na slobodnu teritoriju jednog broja uticajnih intelektualaca, među kojima je trebalo da bude i Đorđe Tasić;
- svedočanstvo Dragoslava Jankovića, jednog od prvih saradnika Sociološkog pregleda, profesora Pravnog fakulteta i potonjeg rektora Univerziteta u Beogradu, je u tom smislu možda i najdirektnije: „Pok. Đorđe Tasić je bio izvanredan, divan čovek. Više puta sam odlazio k njemu u kuću za vreme okupacije, obično predveče, pre policijskog časa, da bih ga izveo na čist vazduh, da malo prošetam. [...] *U tim šetnjama mi smo razgovarali o svemu i svačemu, i tada sam shvatio koliko je on u to vreme postao blizak marksizmu, iako je bio „zemljoradnik“ – član Zemljoradničke stranke. [...] Posle rata on bi sigurno bio s nama – komunistima. Ja sam u to čvrsto ubeđen*“⁶⁸ (nagl. U.Š.).

Dakle, prema svemu do sada poznatom, izvesno je da on nije bio član KPJ, ali da ga je ratna situacija sve više približavala toj političkoj opciji. Da je preživeo rat, videli bismo da li bi se ostvarila Jankovićeva predviđanja, ili bi možda i Tasić završio slično svom partijskom drugu Dragoljuba Jovanoviću.⁶⁹

68 Aleksandar Miljković, „Sećanja prvih saradnika „Sociološkog pregleda“: prof. dr Dragoslav Janković“, *Sociološki pregled*, vol. 12, br. 3 (1978), 16. Dostupno na: <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1978/>

69 Poznato je da je posle pobeđe socijalističke revolucije u Jugoslaviji, Dragoljub Jovanović jedno kratko vreme bio u vlasti, da bi potom bio izbačen sa Pravnog fakulteta, uhapšen „zbog veleizdaje“ i osuđen na devet godina robije. Njegova „krivica“ je bila u tome što je zastupao građansko-parlamentarna stanovišta, koja nisu bila u skladu sa tadašnjim revolucionarnim trenutkom. Rehabilitovan je 2010. U razgovoru sa Dušanom Čkrebićem, onda predsednikom Republičkog izvršnog veća (RIV-a, zapravo Vlade) Srbije koji je ovaj zabeležio u svom dnevniku, Petar Stambolić je izjavio sledeće: „Ti si mlad čovek pa to možda i ne znaš. Mi smo se o Dragoljuba mnogo ogrešili“, Dušan Čkrebić, *Pogled iskosa: ljudi, sudbine, komentari*, Službeni glasnik, Beograd 2009, 79. Tako je došlo do povećanja

5. Gde je i kada Gestapo streljao profesora Đorđa Tasića?

Interesantno je da se ne može sa potpunom preciznošću utvrditi ni godina ni mesto streljanja profesora Đorđa Tasića. Izvesno je da ga je streljao Gestapo. Gde i kada?

Prema jednim, streljan je u logoru na Banjici.⁷⁰ Banjički logor kao mesto i 1944. kao godinu streljanja preuzimaju i drugi,⁷¹ uključujući i nas⁷² koji smo podatke nekritički preuzeli pišući beleške o autorima radova u priređenom reprint izdanju *Sociološkog pregleda br. 1/1938*. Kandić ukazuje da je Tasić tokom rata dva puta hapšen, da je drugi put bio uhapšen januara 1943. (dakle, po penzionisanju)⁷³ i „ostao je u Banjičkom logoru do streljanja 1944. O njegovom boravku u zatvoru ima malo podataka“.⁷⁴ Međutim, Kandićka se ne poziva na izvore, a kako smo već rekli njega na spisku banjičkih žrtava – nema. Postoji, međutim, u Istorijskom arhivu Beograda izveštaj UDBA-e od 27. januara 1959. koji predstavlja odgovor na potragu kojom se tražila provera gde se nalazi dr Đorđe Tasić. U tom izveštaju stoji da je on „koncem 1942. ili početkom 1943. uhapšen od strane Nemaca i odveden u logor na Banjici“.⁷⁵ Problem je u tome što u objavljenom spisku banjičkih žrtava⁷⁶ nema imena Đorđa Tasića. Da je Tasić bio nepune dve godine zatočen u Banjičkom logoru, kao što to tvrdi Kandićka, o tome bi morao da postoji bar neki trag. Pojavilo bi se i njegovo ime u popisu banjičkih žrtava, neko bi svedočio o tome (kao što postoje svedočenja i podaci prvog reda o njegovom zatočenishtvu na Banjici 1941. godine), postojao bi neki zapisnik o ispitivanju...

Prema drugima, Tasić je streljan na Sajmištu. Lukić, doduše tek 1984. godine prvi put, iznosi podatak da je Tasić, po hapšenju, „kako izgleda,

novčane pomoći RIV-a Dragoljubu Jovanoviću (do maksimalnog iznosa), budući da nije imao pravo na penziju, objašnjava Čkrebić.

70 Simić, (1997), 119; Kandić, (2002b), 95, 101; Kandić, (2005), 262; Dimitrijević, (2003), 28.

71 Npr. Slobodan Antonić, „Radomir D. Lukić kao osnivač Srpskog sociološkog društva“, u Danilo N. Basta, Sima Avramović (ur.). *Naučno nasleđe Radomira D. Lukića*, 267.

72 Jovica Trkulja, Uroš Šuvaković, „Beleške o autorima radova“, u Jovica Trkulja, Uroš Šuvaković (prir. i ur.) *Sociološki pregled br. 1/1938*, Srpsko sociološko društvo, Institut društvenih nauka, Beograd 2018b, xii.

73 „Drugi put je bio uhapšen 25. avgusta 1943“, Simonović, (1982), 25.

74 Kandić, (2005), 256.

75 IAB-UGB-1171-1.

76 Evica Micković, Milena Radojčić (prir.) *Logor Banjica: Logoraši*. Prvi tom: Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944), Istorijski arhiv Beograda, Beograd 2009.

odmah i streljan, u logoru na Sajmištu“. ⁷⁷ I Rista Simonović kaže da je Tasić streljan „negde na Sajmištu“. ⁷⁸ I Tasićev rođak iz Vranja Milorad Đorđević Bonde smatra da je streljan “43. valjda na Sajmištu“. ⁷⁹ Međutim, ni na spisku žrtava logora na Sajmištu, dostupnom na sajtu Istorijskog arhiva Beograda, nema Tasićevog imena. Razlog zbog koga nema Đorđa Tasića na spisku streljanih na Sajmištu, mogao bi se otkriti saznanjem o postojanju tzv. „Ribarskog paviljona“. Pišući o smanjivanju broja zatvorenika u logoru na Sajmištu od 1943. godine, naš istoričar koji se najviše bavio istorijom ovog logora Milan Koljanin, ukazuje da su tada „sa teritorije Srbije dovodene samo pojedine grupe zatočenika iz drugih logora, od kojih su se formirali transporti za upućivanje u koncentracione logore. Međutim, bilo je i pojedinačnog dovođenja u logor...uglavnom su dovodene manje grupe zatočenika, uhapšenih u policijskim akcijama...U ovom periodu, logor na Sajmištu poslužio je nemačkoj policiji, u nekoliko navrata, i kao mesto egzekucije pojedinaca ili manjih grupa zatočenika. Oni su dovođeni u logor i odmah ubijani u paviljonu (upamćenom kao Ribarski paviljon), koji je bio određen isključivo za tu namenu“. ⁸⁰ U razgovoru sa Koljaninom, koji smo imali tokom pisanja ovog rada, on je potvrdio mogućnost da je baš u „Ribarskom paviljonu“ svoj život okončao i Tasić, što onda i objašnjava zbog čega njegovog imena nema na popisu zatočenika u ovom logoru. Prema tome, sa sigurnošću se ne može utvrditi gde je profesor Tasić stradao, ali nama na osnovu a) njegovog odsustva sa popisa banjičkih žrtava i b) nepostojanja nikakvog svedočenja da je on proveo dve godine u Banjičkom logoru (1943. i 1944.), koje bi izvesno moralo da postoji, ako ne oficijelno onda kroz svedočenja preživelih logoraša, deluje veoma blisko pameti da on nije tamo streljan. Izveštaj UDBA-e ukazuje samo na to da je on tamo odveden, pri čemu se radi o odgovoru na potragu za nestalim licem, i to petnaest godina po oslobođenju Beograda. Mnogo uverljivije

77 Lukić, 1984/1995: 600. Akademik Lukić je ovaj podatak izložio u svojoj studiji „Đorđe Tasić“, koja je predstavljala predgovor za *Izbor rasprava i članaka iz teorije prava Đorđa Tasića*, koji je Lukić priredio, a objavila SANU, 1984. Prilikom izdavanja Sabranih dela akademika Lukića, on je lično insistirao da knjizi *Istorija političkih i pravnih teorija* bude pridodato i njegovih desetak radova koji se odnose na strane i domaće teoretičare XVIII-XX veka (od Hegela preko Kelzena i Digija, Jovana Sterije Popovića do Đorđa Tasića i Božidara S. Markovića). Tada je uvršćena i studija o Đorđu Tasiću, koja predstavlja Lukićevu najpotpuniju ocenu Tasićevog života i rada, iako se on u svojoj karijeri više puta, različitim prilikama i u dužim vremenskim intervalima, vraćao Tasiću, njegovom doprinosu našoj i evropskoj nauci i stradalništvu koje ga je zadesilo.

78 Rista Simonović, „Život i naučno delo Đorđa Tasića“, *Vranjski glasnik* XXIII (1990), 197.

79 Ljubica Zdravković Džonov, (2015), 166.

80 Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom sajmištu 1941–1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1992, 333–334.

deluje podatak akademika Lukića o Sajmištu kao mestu egzekucije, pogotovu kada se imaju u vidu podaci o „Ribarskom paviljonu“ koje je izneo istoričar Milan Koljanin.

U pogledu godine streljanja, Radomir Lukić još 1953. godine, dakle samo osam godina po okončanju II svetskog rata, iznosi podatak da je Tasić „uhapšen 25. avgusta 1943. i, po obaveštenjima, odmah sutradan streljan od Gestapoa“.⁸¹ Iste datume hapšenja i streljanja navode i Simonović i Milovan Mitrović u knjizi nastaloj na osnovu njegove doktorske disertacije, za koju je mentor bio akademik Radomir Lukić. 26. avgust 1943. godine se kao datum streljanja navodi i u *Enciklopediji Jugoslavije*,⁸² dok se u *Maloj Prosvetinoj enciklopediji* pod odrednicom „Tasić, Đorđe“ navodi samo 1943. kao godina smrti.⁸³ Imajući u vidu činjenicu da su te enciklopedije bile državni projekti, i to u zemlji u kojoj se antifašizam negovao kao ideologija, teško možemo da pretpostavimo da su pisci odrednica olako uzimali datum streljanja kada su pisali odrednicu o Tasiću.⁸⁴ Tim pre što je odrednicu o njemu za *Enciklopediju Jugoslavije* pisao asistent profesora Mihaila Ilića, zatočenog i streljanog na Banjici 1944, Dragaš Denković, i sam posleratni profesor Pravnog fakulteta. On je, izvesno, imao razloga da se interesuje za sudbine i Ilića i Tasića, ne samo zbog pisanja enciklopedijskih odrednica. Mnogo godina posle Lukića, i dvadeset godina pošto je napisao odrednicu u *Enciklopediji Jugoslavije* u kojoj se nalazi podatak o 26. avgustu 1943. kao datumu streljanja, na skupu održanom 1992. na kome je učestvovao i sâm Lukić, profesor Denković će tvrditi da je Tasić uhapšen i streljan 23. avgusta 1943,⁸⁵ što je zapisao i Radomir Konstantinović u Napomenama za memoarsku knjigu svoga oca, profesora Mihaila Konstantinovića *Politika sporazuma*, koja je objavljena 16 godina posle njegove smrti.⁸⁶ Janićijević kao datum egzekucije označava 27. avgust 1943,⁸⁷

81 Radomir D. Lukić, „Đorđe Tasić (1892–1943)“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, vol. I, br. 1 (1953), 114. Dostupno na: https://anali.rs/xml/195-/1953c/1953-1c/Anali_1953-1c-19.pdf

82 Simonović, (1990), 197; Mitrović, (1982), 125; Denković, (1971), 320.

83 Bihalji-Merin, O. et al., (1978), 358.

84 Čak i u uzajamnoj bibliografsko-kataloškoj bazi podataka COBIB.SR za Đorđa Tasića stoji kao godina smrti 1943.

85 Dragaš Denković, „Prilog proučavanju uloge profesora Pravnog fakulteta u borbi za slobodu naučne misli“, u Stevan Vračar, Jovica Trkulja (ur.) *Naučno nasleđe Pravnog fakulteta u Beogradu 1841–1941*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 1994, 32.

86 Radomir Konstantinović, „Politika sporazuma: napomene priređivača“, u Mihailo Konstantinović *Politika sporazuma*, prir. Radomir Konstantinović, Agencija „Mir“, Novi Sad 1998, 6.

87 Milosav Janićijević, „Đorđe Tasić prvi urednik 'Sociološkog pregleda'“, *Sociološki pregled*, vol. XII, br. 3 (1978), 20. Dostupno na: <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1978/>

ne pozivajući se ni na kakav izvor niti se upuštajući, kao ni Mitrović, u određivanje mesta pogubljenja. Simić i Dimitrijević preuzimaju 25. avgust 1943. kao datum hapšenja, ali zaključuju da je datum streljanja nepoznat, pozivajući se na Lukića koji kaže „sutradan“ po hapšenju.⁸⁸ Dakle, kada se govori o 1943. godini, raspon datuma hapšenja i pogubljenja je 23–27. avgust te godine, a podatke iznose ljudi koji su bili bliski i poznavali Tasića, pre svih Lukić, Denković i Rista Simonović, pa i R. Konstantinović, ako pretpostavimo da je podatak iz Napomena dobio od svog oca Mihaila. Uočljivo je, međutim, da se Lukić poziva na „obaveštenja“ kada saopštava datum Tasićevog hapšenja i streljanja. Takođe, Lukićev datum, prvi Denkovićev datum (iz Enciklopedije Jugoslavije) i Simonovićev datum su identični: uhapšen 25, streljan 26. avgusta. Pitanje je, međutim, ko je izvor Lukićevih „obaveštenja“. To, izvesno, nije bio Rista Simonović, pošto se u vreme kada je Lukić saopštio datume hapšenja i streljanja, 1953. godine, oni nisu poznavali. Moguće je da je obaveštenje Lukiću dao lično Mihailo Konstantinović, koji je u to vreme glavni i odgovorni urednik časopisa *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, u kome je Lukić kroz *In memoriam* Đorđu Tasiću saopštio taj podatak. Moguće je da je izvor bio Dragoslav Janković, u to vreme član Redakcije *Anala*. Mogao je biti Ilićev predratni asistent Dragaš Denković koji se, verovatno, raspitivao za sudbinu svog profesora zatočenog u Banjičkom logoru, koji je streljan tamo 1944, pa je mogao nešto saznati i o Đorđu Tasiću, kome je Lukić bio pre II svetskog rata asistent.⁸⁹ Svakako, Lukić je poznavao i profesora Antonija Tasića, Đorđevog brata, koji je bio profesor na Ekonomsko-komercijalnoj školi, koja je tokom II svetskog rata pripojena Pravnom fakultetu i iz koje je, po završetku rata, formiran Ekonomski fakultet. I on je mogao biti izvor ovog podatka, tim pre što je on svedočio Risti Simonoviću – a ovaj kao hroničar Vranja i prijatelj braće Tasić zabeležio to svedočenje – kako je Antonije pokušao da spase svog brata Đorđa: „Drugi put su ga, po prijavi sugrađana, uhapsili 25. avgusta 1943. godine. Njegov brat Antonije Tasić otišao je kod šefa Gestapoa Emanuela Šefera [dr Emanuel Schäfer], doktora prava iz Beča (u Karnegijevoj ulici, gde je danas zgrada Arhiva Srbije). Pokazao mu je zbornik Pravnog fakulteta u Hajdelbergu, povodom šest vekova od njegovog osnivanja. Na uvodnom mestu u Zborniku bio je tekst Đorđa Tasića. To je bilo poznato šefu Gestapoa doktoru prava Šeferu. Kratko je odgovorio: *Prekasno! Svi ste ovde komunisti*. Sutradan je streljan s mnogim rodoljubima“.⁹⁰

88 Simić, (1997), 119; Dimitrijević, (2003), 28.

89 Milovan Mitrović, „Sociologija Radomira D. Lukića – nastavljac stare i osnivač nove srpske sociologije“, u Danilo N. Basta, Sima Avramović (ur.). *Naučno nasleđe Radomira D. Lukića*, 267.

90 Rista M. Simonović, „Đorđe Tasić“, u Tomislav R. Simonović *et al.* (prir). *Znamenite ličnosti vranjske Gimnazije*, Gimnazija „Bora Stanković“, Vranje 2021, 358. Ni neki

Prema rezultatima našeg istraživanja, profesorka Ljubica Kandić je autor tvrdnje da je Tasić streljan tek 1944,⁹¹ koja je kasnije neoprezno preuzimana. Ona za taj podatak o godini streljanja ne iznosi nikakav izvor, niti navodi ni približan datum egzekucije, kao što ni Simić⁹² ni ona ne navode izvore da se to zbilo na Banjici. Pomenuti izveštaj UDBA-e, koji sadrži podatak o Tasićevom hapšenju i odvođenju na Banjicu krajem 1942. ili početkom 1943. godine kazuje i sledeće: „*Nakon izvesnog vremena, kad mu je žena nosila paket* (nagl. U.Š.), logorske vlasti su odbile da prime paket, govoreći da njemu sada ništa ne treba i da ima sve što želi. Nije joj otvoreno rečeno da je streljan, ili šta je s njim. Uglavnom, od tada se za njega ništa ne zna“.⁹³ Ako se pažljivo pročita ovaj iskaz, korišćenje formulacije „nakon izvesnog vremena“ je dosta neodređeno. Međutim, izvesno je da žena ne bi čekala dve godine da mu nosi paket, već bi to činila što pre i periodično, kako je bilo omogućeno od strane logorskih vlasti. Dakle, to „izvesno vreme“ je moralo biti kraće. Sa ove vremenske distance teško je rekonstruisati šta se zbivalo sa Tasićem od početka 1943. kada je uklonjen sa Pravnog fakulteta u Beogradu penzionisanjem do 25. avgusta 1943. za kad Lukić tvrdi da je uhapšen od strane Gestapoa. Pretpostavke mogu da budu različite. Međutim, da je Tasić bio nepune dve godine zatočen u Banjičkom logoru, o tome bi svedočanstvo postojalo. Kako smo već naveli, Dragoslav Janković svedoči da je odlazio kod Tasića kući „više puta za vreme okupacije, obično predveče, pre policijskog časa, da bih ga izveo na čist vazduh, da malo prošetam“.⁹⁴ Svakako je pitanje u kojoj okupacijskoj godini je on to činio. No, budući da Janković kaže da ga je *on* izvodio da prošetam, to liči na period nekakve osame, poluilegale. Ako imamo u vidu da je Tasić konkurisao da predaje na Univerzitetu tokom 1942. (znači tada se nije krio), da je krajem 1942. tražio da mu se stavi administrativna zabrana na deo primanja, da je tek početkom 1943. penzionisan (do tad je bio na raspolaganju), moglo bi se pretpostaviti (naravno oborivo), da su te šetnje bile posle toga, tokom 1943. godine. Sem toga, Janković kaže i da je Tasić „*u to doba*“ postao blizak marksizmu, iako je bio član Zemljoradničke partije. Ipak za ideološki preobražaj je potrebno neko vreme. I Janković svedoči o Tasićevoj „naivnosti“, za koju kaže „Možda mu je baš ta naivnost i došla glave. Verovao je svakome“.⁹⁵

duhovnici nisu pomogli, iako ih je Antonije molio, v. Simon Simonović, „Đorđe Tasić i Justin Popović“, u Simon Simonović, *I tako...: ogleđi, zapisi, članci, rasprave*, Tanesi, Beograd 2019, 17.

91 Kandić, (2005), 256.

92 Prema našem uvidu u literaturu, Simić je prvi koji je označio Banjicu kao mesto egzekucije, ali je vremenski datira u avgust 1943. Simić, *Ibid.*

93 IAB-UGB-1171-1.

94 Miljković, (1978), 16.

95 *Ibid.*

Imajući sve navedeno u vidu, mišljenja smo da je tvrdnja o godini 1944. kao godini Tasićevog streljanja može odbaciti kao netačna, bar nedovoljno potkrepljena dokazima. Uzimajući u obzir to da je a) Lukić samo osam godina posle završetka II svetskog rata precizno saopštio datume hapšenja i streljanja Đorđa Tasića, b) da se 1943. kao godina smrti navodi u dve naše značajne enciklopedije, pri čemu se u jednoj navodi i 26. avgust 1943. koji navodi i Lukić, v) da Rista Simonović, kao prijatelj Đorđa i Antonija Tasića, navodi iste datume kao i Lukić, g) da Denković takođe navodi 1943. godinu kao godinu smrti, i to kao pisac odrednice o Tasiću u *Enciklopediji Jugoslavije* 26. avgust 1943, da bi više od dve decenije posle to izmenio u 23. avgust 1943, koji zatim navodi i Radomir, sin profesora Mihaila Konstantinovića, za koga pretpostavljamo da mu je tako nešto mogao da saopšti njegov otac, budući da je ovaj to zabeležio u Napomenama za očevu memoarsku knjigu, pri čemu je knjiga i Napomene u njoj objavljena mnogo godina posle očeve smrti i više decenija od događaja, kada se sećanje muti, ako nije zapisano; d) da i Jančićević navodi 1943. kao godinu Tasićeve smrti, uzimajući 27. avgust kao datum streljanja, može se sve dok se ne ponude novi podaci, prihvatiti kao najpouzdaniji podatak da je Tasićev život okončan 26. avgusta 1943. godine, kako je to profesor Radomir Lukić i saopštio.

6. Ka zaključivanju

Ugledni naučnik, profesor, pravnik i sociolog, dr Đorđe Tasić nesumnjivo je žrtva fašizma. Nesporna je činjenica da je stradao od Gestapoa.

Koji su razlozi zbog kojih je Tasić streljan? Pre svega, oni su sadržani u Tasićevoj ličnosti. Obrazovan u građanskom duhu, veran parlamentarnim načelima i demokratiji, on izvesno nije bio revolucionaran. Može se prihvatiti stav da su marksističke, i uopšte socijalističke ideje, uticale na njega, ali više u meri humanističkog opredeljenja, interesovanja za radne slojeve (posebno za seljaštvo i probleme sela, čija je istraživanja organizovao na Pravnom fakultetu u Beogradu). Istovremeno, treba konstatovati i njegovo približavanje marksističkoj interpretaciji društva tokom II svetskog rata, o čemu svedoči profesor Dragoslav Janković. Bez obzira što se držao podalje od politike, on je bio član predratne Zemljoradničke stranke, i to njenog levog krila čiji je predvodnik bio Dragoljub Jovanović. Već je to bacalo sumnju na njega kao bliskog komunistima, budući da se smatralo da ova stranka, bar delimično, legalno zastupa interese tada ilegalne KPJ. Tasić je, čak, u vreme dok je bio dekan Pravnog fakulteta u Beogradu, potpisao zahtev za opštom amnestijom političkih zatvorenika u Kraljevini Jugoslaviji, pri čemu ne treba ni naglašavati da ih je najviše bilo iz redova komunista. Rukovodstvo Zemljoradnika je optuživano i za veze sa engleskom obaveštajnom službom (Nenezic to direktno tvrdi za Tasića bez

poziva na izvore, dok Kosić to čini pre svega za dr Miloša Tupanjina i još neke neimenovane pripadnike Zemljoradnika, opet bez poziva na izvore podataka), kojoj se pripisuje (pa i u novijoj srpskoj historiografiji)⁹⁶ organizovanje puča od 27. marta 1941. godine. Ova stranka je bila zastupljena i u Simovićevoj vladi (Branko Čubrilović), dok je jedan od njenih prvaka Milan Gavrilović (za koga postoje podaci da je bio blizak Englezima) bio jugoslovenski poslanik u Moskvi. Tasić je, kao ekspert, učestvovao i u postizanju sporazuma Cvetković-Maček, koji se opet dovodi u vezu sa masonskim uticajem (sam Tasić je prvi put uhapšen 1941. i interniran u Banjički logor u okviru akcije „Mason“, iako su podaci o njegovom masonstvu, kako smo pokazali, upitni). Nacisti su, inače, kao svoje glavne neprijatelje, osim Jevreja, Cigana i komunista, označavali baš masone. Ne upuštajući se u (ne)postojanje svih ovih veza koje se pripisuju Tasiću (komunisti, SSSR, masoni, engleska obaveštajna služba), nesumnjivo je da je i njihov zajednički imenitelj u to doba bio – antifašizam. Na predratnim sednicama Senata Beogradskog univerziteta, Tasić je stajao u odbranu studenata koji su optuživani da su komunisti, argumentujući to da je zadatak nastavnika da vaspitavaju omladinu, a ukoliko postoji nekakva krivica o njoj mora da odlučuje sud. Suprotstavio se paktu SSSR-a sa Nemačkom, znajući da će Hitler biti veroloman, a istovremeno imajući svest da sa fašizmom nema

96 Interesantno je potpuno nerazumevanje istorijskog toka od strane nekih srpskih istraživača iz oblasti društveno-humanističkih nauka. Ne negirajući da su strane službe, uključujući i englesku, bile zainteresovane da uvuku Kraljevinu Jugoslaviju u rat, izvesno je da je odluka o odbacivanju Trojnog pakta bila izraz dubokih želja i stavova širokih narodnih masa, koji su to pokazali masovni izlaskom na ulice i klicanjem toj odluci. To jeste bilo autentično raspoloženje makar srpskog naroda u prvoj jugoslovenskoj državi. Ono je bilo antinemačko i antifašističko. Prvi svetski rat i srpske žrtve još nisu bile zaboravljene. Martovski događaji 1941. objektivno su išli u prilog Velikoj Britaniji i SSSR-u, na koji je napad Nemačke odložen za šest nedelja kako bi prethodno bila napadnuta Jugoslavija, što je ostavilo teške posledice po Hitlerovu armiju. Jednako tako, optužbe koje se u toku 2023. mogu čuti kako je „Slobodan Milošević dao srpsku krv 1999. da bi spasao Rusiju“, ne predstavljaju ništa drugo nego notornu laž, sračunatu na to da se NATO amnestira od krivice za agresiju na Saveznu Republiku Jugoslaviju, te da se prikažu odluke o odbrani države kao „antinarodne“, pri čemu se možemo složiti sa tim da je objektivni „značaj Srbije (mada su se na nju okomile skoro sve države i organizacije) u tome da je ona odložila za petnaest godina realizaciju ideje globalnog upravljanja iz jednog centra, kako bi čovečanstvo pronašlo instrumente suprotstavljanja ovom zlu. [...] Od toga kako će se rešavati balkanska pitanja, zavisi ne samo pokazatelj nivoa zrelosti savremene civilizacije, već i nivo svesti Rusije kada je reč o njenim nacionalnim interesima“ (Jelena Guskova, *Kosovo i Metohija: rat i uslovi mira*, Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, Kosovska Mitrovica 2014, 410). Prema tome, srpski narod ne treba da se odriče svojih slobodarskih tradicija i treba uvek da brani svoju zemlju kada je ugrožena i ne treba nikada da bude zavojevač. Tvrditi da su drugi odgovorni za naše (istorijski pravilne i moralne) izbore, koji su naravno značili i žrtvu, umanjuje stvarnu istorijsku ulogu srpskog naroda u ključnim momentima svetske istorije.

kompromisa. Zato je ušao u spor sa studentima-komunistima koji su ovaj sporazum opravdavali u sklopu politike Kominterne. Motiv tog njegovog sukoba je baš bio Tasićev antifašizam. Neposredno pred izbijanje II svetskog rata u Jugoslaviji, februara 1941, Tasić je demonstrirao svoj stav prema SSSR odlazeći na proslavu 20. godišnjice osnivanja Crvene armije i učestvujući u osnivanju Društva prijatelja SSSR-a, na predlog dr Ivana Ribara.

Nema nikakve sumnje da Tasić nije bio čovek koji bi „jurišao na barikade“. Njegovo je otpor bio smiren, intelektualan ali i praktičan. Nesumnjivo je bio protivnik totalitarizma, čiji je fašizam najsureviji oblik. On mu se suprotstavljao kako je najbolje znao i umeo – umom. Dok je još bio u prilici, kao dekan Pravnog fakulteta, 1941. godine Tasić pruža snažan otpor nameri nacista i kolaboracionista da reorganizuju Beogradski univerzitet na rasističkim osnovama i da ga stave u službu okupacionog režima. Rezultat tog njegovog otpora je Memorandum Senata Beogradskog univerziteta iz septembra te godine. Kvislinzi nisu pribavili saglasnost profesora za uvođenje nacističkih propisa na univerzitet, a Tasić je značajno doprineo pravničkoj argumentaciji tog odbijanja. Postoje podaci da su partizani imali nameru da ga prebace na slobodnu teritoriju 1941, skupa sa još nekim viđenijim građanskim intelektualcima, ali do toga nije došlo. Moguće da on sam to nije hteo, kao što nije hteo ni da se vrati i okupaciju provede u rodnom Vranju. U svakom slučaju, vreme kada su partizani to nameravali da pokušaju poklapa se sa nemačkim hapšenjem Tasića kao taoca i držanjem u zatočeništvu u Banjičkom logoru.

Ukupno Tasićevo držanje u odnosu na nacizam i fašizam, i pre nego što je II svetski rat izbio u Jugoslaviji, i tokom njega, daje nam puno pravo da izvedeno zaključak o njegovom jasnom antifašističkom, slobodarskom stavu. To su, pre nas, istakli i drugi autori.⁹⁷ Upravo je Tasićev antifašizam, koji je on sasvim jasno izražavao ne samo teorijski, već i praktično, bio uzrok njegovom streljanju na Sajmištu, 26. avgusta 1943. godine.

Izvori

Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 100 Masonske lože u Jugoslaviji, f. 15, 16, 17, 18.

Vojni arhiv Srbije (VA), fond Nda, K 20 A, F 2, D 23

Državni arhiv Srbije (DAS), G-200, Univerzitet u Beogradu, Rektorat

Državni arhiv Srbije (DAS), G-200, Zapisnik sa sednica Univerzitetskih veća, knj. br. 8

Državni arhiv Srbije (DAS), G-200, Zapisnik Univerzitetske uprave, knj. br. 27

Državni arhiv Srbije (DAS), G-205, Zapisnik 1939–1943 Pravni fakultet, knj. br. 7

97 Denković, (1971); Lukić, (1984/1985); Zinaida T. Golenkova, *Prilog istoriji jugoslovenske sociologije*. Prevela s ruskog S. Stojković, Srpsko sociološko društvo, Beograd 2022, 35 (izvorno 3. Т. Голенкова *Очерк истории социологической мысли в Югославии*, „Наука“, Москва 1984, 26)

- Državni arhiv Srbije (DAS), G-205, f. 16
 Istorijski arhiv Beograda (IAB, 2021) – Uverenje o podacima o Đorđu Tasiću koji se čuvaju u dokumentaciji Logora Banjica
 Istorijski arhiv Beograda, IAB-UGB-1171-1
 Istorijski arhiv Beograda, IAB-UGB-SP-IV-11-66-k.194-25
 Istorijski arhiv Beograda, IAB-1177-I-99 Mihailo Ilić
 Istorijski arhiv Beograda, IAB UGB SP – IV-11/5 i 192/26 Dušan Matić
 Istorijski arhiv Beograda, IAB, MG, K-3/II, 9

Spisak literature

- Antonić, Slobodan, „Mirko Kosić i Sociološko društvo“, u: J. Trkulja (ur.) *Mirko M. Kosić: ličnost i delo*, Narodna biblioteka „Jovan Popović“, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srpsko sociološko društvo, Kikinda-Beograd 2013, 398–426.
- Antonić, Slobodan, „Radomir D. Lukić kao osnivač Srpskog sociološkog društva“, u: Danilo N. Basta, Sima Avramović (ur.). *Naučno nasleđe Radomira D. Lukića*, SANU – Odeljenje društvenih nauka, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2015, 265–276. Dostupno na: https://drive.google.com/file/d/1EeX7XIC_ur7w6l5NlXm2zg60ZpC9IYHl/view
- Antonić, Slobodan, „Osnivanje Sociološkog pregleda 1938. godine“, *Sociološki pregled* vol. LII, br. 1 (2018), 7-23. DOI: 10.5937/socpreg52-17319
- Basta, Danilo N., „Đorđe Tasić i problem (apsolutnog) prirodnog prava“, u: Danilo N. Basta *Pravo i sloboda: o perspektivi slobode u stranoj i našoj pravnoj filozofiji*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad-Sremski Karlovci 1994, 242–260.
- Begović, Sima, *Logor Banjica 1941–1944*, 1, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1989.
- Bihalji-Merin, O. et al. (redakc. odbor), „Tasić, Đorđe“, u: *Mala enciklopedija Prosveta* 3, treće izdanje, Prosveta, Beograd 1978, 358.
- Čkrebić, Dušan, *Pogled iskosa: ljudi, događaji, komentari*, Službeni glasnik, Beograd 2009.
- Čkrebić, Dušan, *Kominternu: burni događaji i njihove posledice po SFRJ i Srbiju*, Zavod za udžbenike, Beograd 2018.
- Denković, Dragaš, „Tasić, Đorđe“, u: Krleža, M. et al. (ur.) *Enciklopedija Jugoslavije*, tom. 8, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1971, 320.
- Denković, Dragaš, „Prilog proučavanju uloge profesora Pravnog fakulteta u borbi za slobodu naučne misli“, u: Stevan Vračar, Jovica Trkulja (ur.) *Naučno nasleđe Pravnog fakulteta u Beogradu 1841–1941*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 1994, 22–41.
- Dimić, Ljubodrag, Ristović, Milan, „Reč uz knjige imena zatočenika logora Banjica“, u: Evica Micković, Milena Radojčić (prir.) *Logor Banjica: Logoraši*. Prvi tom: Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944), Istorijski arhiv Beograda, Beograd 2009, 9–49.
- Dimitrijević, Staniša, *Sociološko-pravna misao Đorđa Tasića*, Filozofski fakultet Kosovska Mitrovica, Kosovska Mitrovica 2003.

- Glišić, Venceslav, „Uloga i aktivnost Mirka Kosića za vreme okupacije Srbije 1941–1944”, u: J. Trkulja (ur.) *Mirko M. Kosić: ličnost i delo*, Narodna biblioteka „Jovan Popović”, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srpsko sociološko društvo, Kikinda-Beograd 2013, 156–174.
- Golenkova, Zinaida T., *Prilog istoriji jugoslovenske sociologije*. Prevela s ruskog S. Stojković. Srpsko sociološko društvo, Beograd 2022.
- Gordić, Aleksandar, „Mirko M. Kosić kao sociolog i ekonomist sela“, u: J. Trkulja (ur.) *Mirko M. Kosić: ličnost i delo*, Narodna biblioteka „Jovan Popović”, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srpsko sociološko društvo, Kikinda-Beograd 2013, 216–248.
- Guskova, Jelena, *Kosovo i Metohija: rat i uslovi mira*, Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, Kosovska Mitrovica, 2014.
- Janićijević, Milosav, „Đorđe Tasić prvi urednik „Sociološkog pregleda“. *Sociološki pregled* vol. 12, br. 3 (1978), 19–20. Dostupno na: <http://www.socioloski-pregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1978/>
- Janićijević, Milosav, Miljković, Aleksandar, „Sećanja prvih saradnika „Sociološkog pregleda“: Božidar S. Marković“, *Sociološki pregled* vol. 12, br. 3 (1978), 16–18. Dostupno na: <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1978/>
- Jovanović, Ivan M, „Sociologija i istorija u Kosićevom delu – osam decenija kasnije“, *Sociološki pregled* vol. 52, br 1 (2018), 53–74. DOI: 10.5937/socpreg52-16334
- Jovanović, Nadežda, „Odnos okupatora i kvislinga prema masoneriji u Srbiji 1941–1942“, *Godišnjak grada Beograda, knj. XVIII* (1971), 77–107.
- Kandić, Ljubica, *Istorija Pravnog fakulteta u Beogradu 1905–1941*. Druga knjiga, I tom, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2002a.
- Kandić, Ljubica, 2002b, *Istorija Pravnog fakulteta u Beogradu 1905–1941*. Druga knjiga, II tom, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2002b.
- Kandić, Ljubica, *Istorija Pravnog fakulteta u Beogradu 1941–1945*. Treća knjiga, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2005.
- Koljanin, Milan, *Nemački logor na beogradskom sajmištu 1941–1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992.
- Konstantinović, Mihailo, *Politika sporazuma*. Prir. R. Konstantinović, Agencija „Mir“, Novi Sad, 1998.
- Konstantinović, Radomir, „Politika sporazuma: napomene priređivača“, u: Mihailo Konstantinović *Politika sporazuma*. Prir. R. Konstantinović, Agencija „Mir“, Novi Sad, 1998
- Kosić, Mirko, *Odabrani tekstovi*, s.a. Dostupno na: <http://www.27mart.com/images/File/Kosic.pdf>
- Lukić, Radomir D., „Đorđe Tasić (1892–1943)“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* vol I, br. 1(1953), 114–115. Dostupno na: https://anali.rs/xml/195-/1953c/1953-1c/Anali_1953-1c-19.pdf
- Lukić, Radomir D., „Naučno delo Đorđa Tasića“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* vol. 7, br. 1(1959), 1–12. Dostupno na: https://anali.rs/xml/195-/1959c/1959-1c/Anali_1959-1c-03.pdf

- Lukić, Radomir D., „Đorđe Tasić“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* vol. 26, br 1–2 (1978), 1–6. Dostupno na: https://anali.rs/xml/197-/1978c/1978-1-2c/Anali_1978-1-2c-02.pdf
- Lukić, Radomir D., „Đorđe Tasić“, u: Radomir D. Lukić *Istorija politički i pravnih teorija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, BIGZ, Beograd 1995, 600–618.
- Markićević, Arandel, „Đorđe Tasić kao graničnik u našem pravu“, u: Jovica Trkulja (ur.) *Đorđu Tasiću u spomen*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Skupština opštine Vranje, Beograd-Vranje 1999, 47–52.
- Micković, Evica, Radojčić, Milena (prir.), *Logor Banjica: Logoraši*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 2009.
- Milenković, Toma, „O društvu za socijalno vaspitanje“, *Sociološki pregled* vol. 23, br. 3–4 (1989), 121–135. Dostupno na: <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/23/socioloski-pregled-1989/>
- Milić, Vojin, *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije (od druge polovine 50-tih do sredine 60-tih godina)*, Katedra za sociologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad 1996.
- Milosavljević, Boris, „Radomir D. Lukić – teorija države i filozofska shvatanja“ u Danilo N. Basta, Sima Avramović (ur.). *Naučno nasleđe Radomira D. Lukića*, SANU – Odeljenje društvenih nauka, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2015, 455–482. Dostupno na: https://drive.google.com/file/d/1EeX7XIC_ur7w6l5NlXm2zg60ZpC9IYHl/view
- Miljković, Aleksandar, „Sećanja prvih saradnika 'Sociološkog pregleda': prof. dr Dragoslav Janković“, *Sociološki pregled* vol. 12, br. 3 (1978), 13–16. Dostupno na: <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1978/>
- Miljković, Aleksandar A., „Pluralizam u srpskoj sociologiji do 1941. godine“, *Sociološki pregled* vol. 22, br. 3 (1988), 173–199. Dostupno na: <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1988/>
- Mitrović, Milovan, *Jugoslovenska predratna sociologija*, IIC SSO Srbije, Beograd 1982.
- Mitrović, Milovan, „Sociologija Radomira D. Lukića – nastavljač stare i osnivač nove srpske sociologije“, u: Danilo N. Basta, Sima Avramović (ur.). *Naučno nasleđe Radomira D. Lukića*, SANU – Odeljenje društvenih nauka, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2015, 227–243. Dostupno na: https://drive.google.com/file/d/1EeX7XIC_ur7w6l5NlXm2zg60ZpC9IYHl/view
- Nenezić, Zoran D., *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980) : pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji; prilozi i građa*, 3. dopunjeno izdanje, Zodne, Beograd 1988.
- Nenezić, Zoran D., „Okupator progoni masone“, *Večernje novosti*, 25. novembar 2002. Dostupno na: https://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:275978-okupator-progoni-masone
- Pejin, Jovan, „Javni stav dr Mirka Kosića, narodnog poslanika i prvaka Narodne radikalne stranke o 27. mart 1941.“ u 27. mart 1941: knez Pavle u viorima evropske politike, Zlatna knjiga, Beograd 2003, 87–92. Dostupno na: http://www.27mart.com/main.php?pages_id223
- Popić, Snežana, Šuvaković, Uroš, „Akademik Radomir D. Lukić – preteča proučavanja globalizacije u Srbiji“, *Teme*, vol XXXVIII, br. 1 (2014), 377–390. Dostupno na: <http://teme2.junis.ni.ac.rs/public/journals/1/previousissues/teme1-2014/teme%201-2014-20.pdf>

- Simeunović, Dragan, „Osobenost političke misli i dela Dragoljuba Jovanovića“, u: Aleksandar Kostić (ur.) *Društveno-politička i naučna misao i delatnost Dragoljuba Jovanovića* (13–37), SANU – Odeljenje društvenih nauka, Beograd 2019, 13–37. https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_dais_8991
- Simić, Mirosljub D, *Iz istorije srpske pravne misli*, Gradina, Niš 1997.
- Simonović, Rista, M., Život i naučno delo Đorđa Tasića, *Vranjski glasnik* XXIII (1990), 197–209.
- Simonović, Rista M., *Dva jugoslovenska velikana (Borisav Stanković i Đorđe Tasić)*, Vranje, 1982.
- Simonović, Rista M., „Đorđe Tasić“, u: Tomislav R. Simonović, Nela Dimitrijević, Marina J. Janjić, Mile Đorđević, Suzana Mišić Stanković, Nenad Stojiljković (prir.) *Znamenite ličnosti vranjske Gimnazije*, Gimnazija „Bora Stanković“, Vranje 2021, 357–358.
- Simonović, Simon, „Đorđe Tasić i Justin Popović“, u: Simon Simonović, *I tako...: ogledi, zapisi, članci, rasprave*, Tanesi, Beograd 2019, 16–17.
- Stepanov, Radivoj, „Đorđe Tasić – sub specie aeternitatis“, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, tom 64 (1992), br. 11–12, 39–44. DOI: 10.5937/gakv9211039S
- Šturović, Miloš, „Ideologija i prećutana sociologija Mirka Kosića“, u: J. Trkulja (ur.) *Mirko M. Kosić: ličnost i delo*, Narodna biblioteka „Jovan Popović“, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srpsko sociološko društvo, Kikinda-Beograd 2013, 259–272.
- Tasić, Đorđe, „Opšti pregled naše sociologije i naših društvenih nauka“, *Sociološki pregled* br. 1(1938), 239–271. Dostupno na: <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/15/socioloski-pregled-vol-i-1938/>
- Trkulja, Jovica, „Kontroverze oko Mirka Kosića“, *Hereticus* 3–4 (2012), 11–80. Dostupno na: <https://hereticus.rs/vol-x-2012-no-3-4/>
- Trkulja, Jovica, „Kontroverze oko Mirka Kosića“, u: J. Trkulja (ur.) *Mirko M. Kosić: ličnost i delo*, Narodna biblioteka „Jovan Popović“, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Srpsko sociološko društvo, Kikinda-Beograd 2013, 17–92.
- Trkulja, Jovica, Šuvaković, Uroš, „*Sociološki pregled* – počeci sociološke periodike u Srbiji“, u: Jovica Trkulja, Uroš Šuvaković (prir. i ur.) *Sociološki pregled br. 1/1938*, Srpsko sociološko društvo; Institut društvenih nauka, Beograd 2018, VII-X.
- Trkulja, Jovica, Šuvaković, Uroš, „Beleške o autorima radova“, u: Jovica Trkulja, Uroš Šuvaković (prir. i ur.) *Sociološki pregled* br. 1/1938, Srpsko sociološko društvo; Institut društvenih nauka, Beograd 2018, I-XII.
- Vasić, Radmila, „Predgovor“, u: Đorđe Tasić *Problem opravdanja države; Uvod u pravne nauke: enciklopedija prava*, NIU Službeni list SRJ, Beograd 1995, 7–33.
- Vračar, Stevan K., „Državno-pravni modernizam Đorđa Tasića“, *Pravni život*, tom I, br. 9 (1997), VII–XLV.
- Zdravković Džonov, Ljubica, *Znameniti Vranjanci*, Istorijiski arhiv „31. januar“, Vranje 2015.

Uroš V. Šuvaković

PROFESSOR ĐORĐE TASIĆ AS AN ANTI-FASCIST

Summary

The founder of the Society for Sociology and Social Sciences – the predecessor of the Serbian Sociological Association – and the journal *Sociological Review* – Professor Đorđe Tasić (Vranje, 1892 – Belgrade, 1943) is known to have been a leftist by his convictions and a member of the left-wing faction of the Agrarian Party. It is also known that he was executed by shooting in Belgrade, in 1943.

The paper, based on the documents from the Historical Archives of the City of Belgrade, the State Archives of Serbia, the Archives of Yugoslavia and the Military Archives of Serbia, shows that, from the very beginning of World War Two (WW2) in Yugoslavia, he was constantly followed by the Special Police and Gestapo, as well as that he was arrested twice. He was accused both by Gestapo and by German and Serbian informants of being a mason, a participant in the events of 27 March 1941 a communist, an anti-fascist and an anti-Nazi, whereas the last two accusations were absolutely true. The first time he was arrested in November 1941, when he was taken hostage with a large group of intellectuals. He was taken to the Banjica concentration camp, but was released 23 days later. Afterwards he was also interrogated by the collaborationist Special Police, which is proved by the records kept.

Since there is various information in the literature regarding the date and the place of Tasić's execution, and there are no related documents in the archives or those documents are rather scarce, according to the reconstruction and the comparison of the data sources, we can quite certainly claim that he was not executed in the Banjica camp in 1944. The most reliable information was submitted in 1953 by his pre-war assistant and subsequently academician Radomir Lukić – that Professor Đorđe Tasić was arrested by Gestapo the second time on 25 August 1943 and executed by shooting the following day. It is highly probable, in the light of historical research regarding this location, to say that the execution occurred in the Sajmište concentration camp, which is also a hypothesis by Lukić published in 1984.

The free spirit and the anti-fascist orientation of this great Yugoslav and Serbian intellectual were a sufficient reason to Gestapo to execute him by shooting.

Key words: Professor Đorđe Tasić, Yugoslav (Serbian) pre-war sociologists, occupier's crimes over Serbian intellectuals, World War Two, anti-fascism

Ана С. Вуковић

Институт друштвених наука, Београд

Маринко В. Лолић

Институт друштвених наука, Београд

ФИЛОЗОФСКИ И ПРАВНИ ПОГЛЕДИ НА ПАЦИФИЗАМ СРПСКЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ ЕЛИТЕ У 20. ВЕКУ: ПРИМЕР КСЕНИЈЕ АТАНАСИЈЕВИЋ И ЂОРЂА ТАСИЋА*

Резиме: У раду се критички разматрају теоријске основе и кључне вредности пацифизма у филозофском и социолошкоправном дискурсу, Ксеније Атанасијевић и Ђорђа Тасића. Затим се, у контексту политичких дешавања у Европи и свету тридесетих година прошлог века, анализира интересовање за идеје пацифизма и ненасилне облике отпора према екстремним облицима насиља код српске интелектуалне елите и говори о судбини пацифизма и заступника пацифистичких идеја, те о значају ових идеја за нашу савремену политичку културу. У другом делу рада аутори настоје да, из шире перспективе наше савремености у контексту у којем доминирају различити облици екстремног насиља које је последица, ратова, миграција, епидемија и борбе за политичком, економском и војном доминацијом, укажу на актуелност и кључне вредности идеја пацифизма и практичног пацифистичког ангажмана Ксеније Атанасијевић и Ђорђа Тасића.

Кључне речи: Ксенија Атанасијевић, Ђорђе Тасић, филозофија, социологија, право, пацифизам, насиље

Увод

Истакнути истраживачи и познаваоци савремене српске филозофске и правне културе¹ истичу да су филозофкиња Ксенија Атанасијевић и филозоф права и социолог Ђорђе Тасић, најпознатији заступници

* Изворно је рад објављен на енглеском језику под насловом „*Philosophical and Legal Views on Pacifism of the Serbian Intellectual Elite in the 20th century: example of Ksenija Atanasijević and Đorđe Tasić*“ у тематском зборнику међународног значаја С. Миладиновић, А. Вуковић (eds.) *Professor Đorđe Tasić: life, work and echoes*, објављен у издању Српског социолошког друштва, Београд, 2023. За потребе часописа *Hereticus* рад је измењен и допуњен, а прилагођавања овде извршена су и техничке природе, према захтевима Упутства за ауторе овог часописа.

1 Баста, 1991; Марјановић, 1993.

и теоретичари пацифизма у српској академској елити прве половине XX века. Без обзира на ове ласкаве оцене њихове пацифистичке идеје које имају изузетну актуелност нису довољно истражене и адекватно вредноване у нашој савременој филозофији и социолошкој теорији.

Тридесетих година 20. века, иако су се последице Првог светског рата још увек осећале, у европским земљама еминентни научници и истраживачи, код нас и у свету, слуте да је на помолу поново борба између добра и зла, и увиђају да друштвене промене, као што су долазак на власт диктатора еугеничко-расистичке идеолошке реторике, форсирање војне индустрије и наоружавање земаља захтевају и њихову филозофску, правну и социолошку реакцију. Међу научницима и истраживачима хуманизма и друштва у целини, који су кроз питања која су покретали и анализирали их у својим текстовима, непосредно и посредно, указивали на могућност новог светског сукоба, били су и филозофкиња Ксенија Атанасијевић и правник и социолог Ђорђе Тасић.

Иако се правносоциолошка и филозофска перспектива Ксеније Атанасијевић и Ђорђа Тасића разликују, њихова сродност огледа се у истицању солидарности као кључне вредности у периоду кризе у Европи и појави тоталитарних режима. Ксенија Атанасијевић указује на појаву нацизма, а Ђорђе Тасић у својим текстовима на фашизам, док обоје сматрају да је неопходно да се уложи напори да се одржи мир. Оба аутора критиковали су Лигу народа, тј. Друштво народа – корумпираност друштва и неспособност да мирним путем решава нарастале антагонизме међу народима. Код Ђорђа Тасића заступљен је више правнички аспект јер чешће говори о држави као институцији која би требало да штити појединца, док је код Ксеније Атанасијевић обухваћен морални и филозофски аспект, јер она пише о пијетету према људској личности, тј. о неопходности заштите људског достојанства.

У овом раду покушаћемо да осветлимо само најважније аспекте њихових, на први поглед, веома разнородних концепција пацифизма и да укажемо на актуелност њихових мировних пројеката за разумевање кључних проблема наше савремености.

Путевима пацифизма Ксеније Атанасијевић

У свом филозофском разумевању идеје пацифизма, Ксенија Атанасијевић, била је дубоко уверена да постоје два пута који воде до овог веома атипичног политичког становишта, не само у нашој, већ и европској и најширој глобалној политичкој култури. Први пут, она је називала трансцендентним и, по њеном мишљењу, тим путем се „упућује онај ко је апсолутно изгубио интересовање за земаљске догађаје (...) ко се сав окренуо неком вишем религијском или метафизичком принципу“

(Атанасијевић, 2011, стр. 41). Према њеном мишљењу, „људи овако исцељених душа“, су „пацифистички настројени у највећој мери, они не замећу кавгу ни са ким и не примају повод за разрачунавања ни од кога, јер им ништа од таштих земаљских достигнућа није ни потребно“ (Атанасијевић, 2011: 41–42). Такве особе Ксенија назива „сублимирани мирносноци“ (*ibid.*, 42), који су „заувек превазишли свет множине и варљивости“ (*ibid.*, 42). Мада су јој неки њени критичари приписивали баш овакво схватање пацифизма, Ксенија га је одбацивала, сматрајући га сувише радикалним и, чини се, у реалном свету неделатним. Други пут, којим се стиже до пацифистичког становишта, по мишљењу наше ауторке, мање је радикалан од претходног, јер тежи остварењу мира у нашем земаљском животу и достиже се „помоћу улажења у религијске² или филозофске истине“ (*ibid.*, 42). На тим истинама, Ксенија Атанасијевић једним делом темељи своје опредељење за другу концепцију пацифизма, с уверењем да је таква врста „алтруизма везана за активност у оквиру учествовања у законима и збивањима овог света“ (*ibid.*, 42). Гандијевски³ уверена у снагу истинољубивости, она је истицала, да ће „људи који су се дубоко прожели истином“, и сматрају да им је „прва дужност да осигурају себи и својим ближњима мирну егзистенцију, свесно (ће) подизати темељ једне душевне етике, чије ће прво начело бити неприкосновеност сваког човека, без изузетка“ (Атанасијевић, 2011: 42). Ксенија је сматрала, да морал заснован на истинољубивости има за последицу „политичку доктрину, која ће прогласити да свака држава, пространа исто као и мала⁴, има подједнако право на самосталан и слободан живот и на непритешњени развој“ (*ibid.*, 42).

Као филозоф наглашеног моралног сензибилитета (Јеремић, 1997: 129), Ксенија је, указивала на бројне недостатке савремене цивилизације. Попут Имануела Канта, она је веровала да „тек када култура задобије етичко обележје, ишчезнуће опасност да се технички проналасци искоришћавају за уништавање и истребљивање људи“ (*ibid.*, 42). Била је дубоко уверена да је „само просветљена свест у стању да обузда егоистичне и отимачке инстинкте човека и народа, и да их уједини у заједничком раду на општем добру“ (*ibid.*, 42).

На основу вредних филозофских увида у људску природу, које нам пружа филозофско дело Ксеније Атанасијевић, сасвим се поуздано може рећи, да је веома наглашени песимизам, којим је прожета

2 Уп. (Алкен, 1994).

3 Махатма Ганди је у својој аутобиографији којој је дао наслов, *Прича о мојим експериментима са истином*, своју веру у снагу истине исказао у ставу: „Бог је истина – истина је Бог“, према Чичовачки, 2022: 98.

4 Ђорђе Тасић се залагао да у Друштву народа важи принцип једнакости држава без обзира на њихову величину (Тасић, 1922: 121).

њена филозофска мисао, у битном смислу одредио, и њен коначни став према пацифизму.⁵ Имајући у виду неукротивост људске природе, Ксенија је настојала да сасвим реалистички процени човекове изгледе за остварење мира. Највише што је сматрала да у будућности можемо да очекујемо на том плану, јесте да ће „човек моћи (ће) да успостави (...) *релативни мир* (подвукли А.В. и М.Л.) који (...) никад неће бити неодступно поштован, јер ће се, човекова природа (...) и даље отимати испод контроле савести и самилости“ (Атанасијевић, 2011, стр. 42–43).

Ксенија Атанасијевић, није у почетку заступала идеју да је могуће остварење идеалног мира на земљи, који је проповедао Христ (Атанасијевић, 2011: 97–105), или неки модерни мислилац, попут Канта. Неки истраживачи њене филозофске мисли сматрају да наша филозофкиња, тек у својим позним списима, почиње све више да верује у могућност о остварењу „пацифистичке утопије“ (Вулетић, 2012, стр. 237). Међутим, чини се, да су у тим прогнозама, њена очекивања била ипак много скромнија. Највише у што је Ксенија веровала, јесте да ће бити постигнут значајан успех ако се у „будућности бар избегне понављање крвавих и пустошних ратова“ (Атанасијевић, 2011, стр. 43).

Међутим, за постизање чак и овог знатно скромнијег циља, по мишљењу наше филозофкиње, неопходне су темељне промене, не само у нашим етичким нормама, већ и у онтолошким принципима. Према њеном мишљењу, разрешавање сукоба међу људима није могуће без „улажења у онтолошко козмолoшке битности и помоћу високих моралних оријентација за практично поступање из њих изведених“ (*ibid.*, 43). Будући да је била уверена да овако висок морални захтев „просвећености могу да испуне само филозофи и пророци“, сасвим је логично што је истицала, да би „људима и народима далеко мање штете било нанесено, да су се у државама слушали савети узвишених пророка и мудраца“ (*ibid.*, 43). Стога је веровала да се „изгледи за будућност могу побољшати само ако се у данима што наступају поверује њима (пророцима) пре него свима другима – јер су они једини позвани и оспособљени да исцеле свет миром“ (*ibid.*, 43).

Ксенија Атанасијевић је једна од пионирки у историји развоја феминизма на југословенском простору. Текстови у којима се осврће на друштвени положај и алтруистичну улогу жене указују на студиозна

5 Ксенија Атанасијевић припадала је генерацији студената Бранислава Петронијевића, који је, по повратку из Немачке, прво предавање одржао о Шопенхауеру, и један је од првих наших филозофа који су у српској филозофској култури писали о највећем филозофу европског песимизма. Колико је био снажан утицај писца дела *Свети као воља и њредсјава* у нашој интелектуалној и академској јавности сведоче речи Ксеније Атанасијевић: „Ми смо се тада сви заклињали у Шопенхауера!“ (Атанасијевић 2006).

промишљања о жени и феминизму на основу искуства заснованог на познавању менталитета, културе и друштвених односа на нашем поднебљу. Према мишљењу Ксеније Атанасијевић жене су значајно допринеле остваривању слободе појединца, заштити жена и деце и увођењу идеје пацифизма уместо политичких сукоба (Вуковић, 2019).

У својим разматрањима о пацифизму Ксенија Атанасијевић није остала само у сфери високе спекулативне филозофске теорије и теолошке мисли, већ је покушала и практично да реализује своје мировне идеје, о чему сведочи њен ангажман у Женском покрету, где је уживала углед једног од лидера југословенског феминизма и пацифизма. О том аспекту јавне интелектуалне делатности наше филозофкиње најбоље сведочи њено предавање и извештај са Светске конференције жена за мир и разоружање, која је одржана у Београду од 17. до 19. маја 1931. године. На овој конференцији, Ксенија се појавила у двострукој улози – као активан учесник Конференције, и затим, као извештач са овог међународног феминистичког скупа.

На конференцији о феминизму, Ксенија Атанасијевић, говорила је о пацифистичком утицају жена на јавно мишљење за време мира. Као филозофкиња и феминисткиња указала је на сродност феминизма и пацифизма, и истакла, да се покрет жена, у својој тежњи да дође до својих права „оснива на онтолошко-моралном темељу“ (Атанасијевић 2008, стр. 75). Сматрала је, да „феминисткиње шире око себе атмосферу слоге и мира“ (Атанасијевић 2008, стр. 79), и с обзиром да заступају став о „поштовању сваке личности, њихова политичка концепција биће, да се и према слободи сваког народа мора осећати пиетет, јер је сваки странац ближњи“ (*ibid.*, 79). У овим ставовима наше филозофкиње, који су изречени с много емпатије према странцу, јасно је наглашено њено противљење свакој врсти ксенофобије која је, већ била захватила „европски свет живота“.

У извештају са овог феминистичког скупа, посвећеног проблемима мира у свету, налазе се неки ауторкини ставови, у којима је она, успела да, боље него у својим теоријским радовима, осветли смисао свог јавног интелектуалног ангажмана. Оцењујући, у актуелном политичком контексту, важност конференције о миру, Ксенија није заборавила да нагласи, да је београдска дебата дошла у тренутку када широм света, међу државама, расту страховите ратне претње. Била је уверена да су мирољубиве поруке које су се чуле на београдској конференцији снажно „заталасале свест и савест оних који су јој присуствовали и (...) утицале да се створи атмосфера, погодна за достизање моралног разоружања“ (Атанасијевић, 2008, стр. 77). Ауторка извештава, да су се на овом скупу представнице разних држава, залагале, да се жени ода пуна правда, и да се човечанству осигура трајни и унапредитељски мир,

који ће благотворно деловати на јачање пацифизма код нас и у свету. У завршним речима њеног извештаја још једном је на сажет начин исказан претходни став у коме се, на мапи света, Београд афирмише као једна од престоница светског пацифизма и феминизма:

„Блиски контакт са европским и американским пионеркама једне етичније и правичније будућности човечанства, и слушање њихове живе, поштене и темпраментне речи, оставили су благотворнога трага у нашој средини. Због тога се овим великим идеалистичкињама исплатио напор дугог путовања до нашег Београда, кога су оне, у својој љубазности, поредиле са најлепшим светским градовима“ (Атанасијевић, 2008, стр. 77).

Као један од еминентних српских истраживача и искрених поборника пацифизма, Ксенија Атанасијевић, дала је у нашој средини велики допринос разумевању и популаризацији најважнијих филозофских дела, која су утицала на теоријску едукацију припадника пацифистичког покрета. Она је била један од најпознатијих рецензентата (Атанасијевић, 1936, стр. 627–630) првог југословенског интегралног издања чувеног Кантовог списка о *Вечном миру*, који се, први пут појавио на српскохрватском језику 1935. године у Сарајеву. У свом критичком осврту наша ауторка се не бави само излагањем и критичким коментарисањем Кантових мировних идеја, већ покушава, да ово дело ситуира у светској историји пацифизма и истакне његову филозофску релевантност за унапређење теоријске културе о миру у савременом свету. Она истиче, да је мислилац из Кенигсберга у оквиру својих опсежних филозофских и научних истраживања „развио (је) дубље и свој осврт на вечни мир међу народима, као на једну од тачака чије остварење спада у неопходне захтеве практичнога ума“ (Атанасијевић, 1936, стр. 627). Кантов спис о *Вечном миру*, по мишљењу Ксеније Атанасијевић, потврђује чињеницу „да је, у својој филозофској згради, сам Кант наменио средишно место једноме систему етике, јер је за њега практична мудрост о свету била насушнија од теоријске“ (*ibid.*, 627). Штавише, из савремене политичке перспективе, звуче веома пророчки речи наша филозофкиње, која је сматрала, да немачки филозоф „вечни мир није схватио само као општечовечански идеал, него и као историјску и социјалну неизбежност“ (*ibid.*, 627). У ласкавој оцени етичких аспеката Кантовог мировног списка, наша ауторка указује на непролазну актуелност Кантове идеје о вечном миру. Ксенија истиче, да својим узвишеним моралним идејама, „највећи немачки пацифиста“, не само да „превазилази све схватање о ставу човека према човеку свога времена“, већ „њиме надмаша и наше доба, које је (...) дивљачки нечовечно и слепо немилосрдно“ (*ibid.*, 628).

У свом осврту, Ксенија Атанасијевић, упутила је и неколико критичких опаски писцу *Вечној мира*, замерајући му што је „безгранично

веровао у моћ мисли (која је, у ствари, у државним пословима количина за занемаривање)“ (Атанасијевић, 1936, стр. 628). Иако је, као и Кант, на почетку свог интелектуалног антиратног ангажмана, сматрала да државници у питањима рата и мира треба да се ослоне на мишљења филозофа, наша филозофкиња је, изгледа, временом постала много скептичнија по том питању, и као да је све више била склона да верује, да ће и Кантови, као и Платонови, филозофски апели, остати неуслишени.

Кључне принципе Кантове трансценденталне филозофије мира; категорички императив и појам правне дужности, Ксенија је сматрала недовољним „да би зло у човеку, праисконски укоренењено, могло у неколико обеснажити“ (Babić, 1985; Хер, 1985; Höffe, 1995; Кинђић, 2016; Lolić, 2018; Slapšak, 2020). Ипак, наша филозофкиња је истичала, да творац трансценденталног идеализма и „поред упадљивог удаљавања од реалности има и (...) тренутке оштроумнога, непобитнога песимизма“, (Атанасијевић, 1936, стр. 629), који је прегнантно изражен у његовој ироничној „напомени да свет неће пропасти, ако злих људи у њему мање буде“ (*ibid.*, 629). Стога, она с правом истиче, да је „најгрубље скрнављена“ управо она одредба Кантове концепције вечног мира у којој немачки мислилац захтева да „свака власт има да поступа са људским правом као са светињом“ (*ibid.*, 629).

Критичке опаске Ксеније Атанасијевић о неславној судбини, Друштва народа⁶, заснованог на Кантовим пацифистичким идејама, делују актуелно, као да су писане данас, а не готово пре деведесет година. У својим критичким примедбама Ксенија истиче, да је ова важна међународна институција заснована на пацифистичким принципима, веома брзо, после свог оснивања, доживела потпуну деградацију. Узроке због којих је дошло до њеног краха, ауторка приписује и Канту који „није успео унапред да прозре колико ће у данашњици бити ружно изобличена ова институција, савршено неспособна да пружи заштиту угроженим државама, чији се рад свео на непрегледни низ одвратних политичких и дипломатских махинација“ (*ibid.*, 629). Ксенија је сматрала да је Кант, због своје моралистичке позиције, „био немоћан да предочи себи како ће се организација, од које се он надао свесрдном и успешном раду на васпостављању трајнога мира међу народима, претворити у удружење (...) ради личнога обезбеђења својих чланова који, у истини, свесно и рафинирано онемогућују сваки корак што би питање универсалнога мира покренуо са мртве тачке“ (Атанасијевић, 1936, стр. 629). Ауторка се слаже са, Марцелом Шнајдером, преводиоцем и писцем *преговора* српскохрватског издања Кантовог *Вечног мира*, да је „идеја пацифизма осрамоћена“ и, с резигнацијом, додаје, да „срамоћење ове идеје

6 (Тасић, 1922).

није било никад безобзирније него данас, кад се са планом посецају све могућности за какво помирљиво изравнавање претећих отворених спољних и унутрашњих сукоба у државама, и кад ни од куда нема изгледа да се отклони разбуктавање страховито блиског „рата свију против сваког“ (*ibid.*, 629). Поред критике Друштва народа, искрена оданост пацифистичким идејама, Ксенију Атанасијевић, није, међутим, могла да спречи да уочи и препозна лажне пацифисте, који су били „систематски лишени подобности за сваку искрену и одлучну хуману акцију, али зато неупоредиво извежбани у материјалном обезбеђивању у освајању друштвених лествица оних што њима управљају“ (*ibid.*, 629).

Настојећи да рехабилитује изворне принципе Кантове пацифистичке мисли, Ксенија Атанасијевић је кренула у критички обрачун са масовном корупцијом и злоупотребом мировних институција, која је била веома распрострањена тридесетих година прошлог века. Њена темељна принципијелна критика Друштва народа погађа срж ствари и актуелна је и данас, када је реч о Уједињеним нацијама, наследницама Друштва народа. Ксенија Атанасијевић није критиковала само институције, већ и корумпиране појединце, лажне заступнике пацифизма. Наша филозофкиња, оштро је критиковала демагоге међународног пацифистичког покрета, називајући их „проповедницима који су етички и интелектуално закрљжали“ (*ibid.*, 629).

У свом критичком развијању и продубљивању филозофске концепције пацифизма, Ксенија Атанасијевић у позној фази свога мишљења, доспела је до уверења да „суштина изворног пацифизма најизразитије стоји сажета у учењу индијске филозофије“ (Атанасијевић, 1936, стр. 630). Главно обележје ове концепције пацифизма, наша ауторка, видела је у томе што је она знатно ширира од европских пацифистичких концепција, посебно, у заступању става да се „не сме уништавати не само човек, него ниједно живо биће – пошто су сва она од исте супстанције саздана“ (*ibid.*, 630).

Ксенија Атанасијевић, с великим огорчењем истицала је, да је средином XX века идеја пацифизма доспела у најдубљу кризу. С много осуде и горке резигнације звуче њене речи у којима има и јасних тонова самокритичности: „пацифистичка концепција остављена је на милост и немилост онима што од ње праве наказну карикатуру“ (Атанасијевић, 1936, стр. 630). Стога је у Шнајдеровом преводу Кантовог списка о *Вечној миру*, на српски језик видела покушај супротстављања даљем искривљавању и деградацији пацифистичке мисли у нашој средини. Својом рецензијом овог познатог Кантовог дела, Ксенија је желела да најширој културној јавности укаже на филозофски значај превода несумњиво, најважнијег европског и светског пацифистичког манифеста, у којем је мислилац из Кенигсберга изразио, не само политички

захтев, већ и духовну потребу модерног доба. Наша филозофикиња је тачно приметила да је Кантово схватање пацифизма „саобразније разумевању модернога човека него налози старих мудраца“, који су, по мишљењу, једног од првих критичара 'највећег српског метафизичара', били „сувише метафизички, радикални и религијски-сублимирани, и зато далеки данашњем постојању“ (*ibid.*, 630).

Ксенијин есеј *Рај и филозофија*, у којем наша филозофикиња, расправља о филозофији и политици из пацифистичке перспективе, настао у предвечерје Другог светског рата, представља једну од најоштријих осуда наступајуће немачке *kriegsideologie* у нашој средини, у коме Ксенија истиче, да са становишта „еминентно филозофског мишљења, рат се приказује као једна од најодвратнијих и најбезобзирнијих манифестација себичности, заслепљености и свих врста и родова негативности, које су судбоносно укорењене у људској природи“ (Атанасијевић, 2011, стр. 111). За разлику од апологета рата, Ксенија Атанасијевић сматра, да су људске негативне страсти „у миру (...) у неколико каналисане“, а рат им пружа шансу „да избију у свој својој ругобности“ (*ibid.*, 111). Осуђујући рат као варварско испољавање бестијалних и деструктивних, људских страсти и нагона, Ксенија је сматрала, да су „аморална и богохулна сва оправдања рата, предузимана са разних становишта, која су увек, свесно или несвесно, тенденциозна“ (*ibid.*, 111).

Ипак, чини се, да је суштина Ксенијине критичке анализе и осуде рата, као и целокупне њене антиратне филозофије, садржана у њеном уверењу, да свака глорификација рата говори о темељном „неразумевању основног етичког става да се личност сваког људског бића мора поштовати, јер и у најгорем од њих тиња, иако пригушена и затрпана, варница свеопштег духа“ (Атанасијевић, 2011, стр. 111). Сасвим у духу Кантове етике мира и поштовања људског достојанства, Ксенија Атанасијевић је истицала да смо дужни да „респектујемо живот сваког човека“ (*ibid.*, 111).

Штавише, наша ауторка је уверена, да због непоштовања моралних начела, цела наша историја изгледа као „континуирана пометња, сударања, рањављења и истребљивања“ (*ibid.*, 111). Ти сукоби одвијају се између појединаца, група, класа и народа. „Јачи увек насрће на слабијег у духу политичког еволуционизма“ (*ibid.*, 111). У различитим облицима људског сукобљавања, Ксенија је препознавала човекову „жудњу за самопотврђивањем“ (*ibid.*, 112). Главни исходи таквих „подвига“ су „поразни за немоћне, били они личности или народи“ (*ibid.*, 112). Због насилних односа који стално трају, „међу људима на земљи је мрак преовлађивао над светлошћу“ (*ibid.*, 112). Ужасне слике ратних трвења су разлог, због чега је наша филозофикиња сасвим у песимистичком тону, речником прожетим моралним и теолошким дискурсом, истиче, да се

„повесница људска и састоји највећим делом, у регистровању ужаса и огрешењу о принципе љубави и милосрђа“ (*ibid.*, 112).

Ђорђе Тасић: пацифизам у правној и социолошкој перспективи

Први спис у којем Ђорђе Тасић говори о свом схватању мира садржи три фрагмента. Реч је, о његовој краткој расправи *Неколико мисли о изгубљеном миру* (Тасић, 1928, стр. 46–48), која је објављена 1928. године. У овом Тасићевом тексту провејава меланхолични дух припадника „изгубљене генерације“ (Коцић, 2018, стр. 100–105). Аутор пише, не само о томе, да је његова генерација „изгубила мир наших отаца“, него резигнирано примећује да се „и не старамо (се) да га повратимо“ (Тасић, 1928, стр. 46). Ове речи прецизно описују дух времена који карактерише епоху после Великог рата. Према Тасићу главна обележја нове епохе чине „трка за новцем, моћи, славом, за уживањем као да нам није никако стало да сачувамо своју душу“ (*ibid.*, 46). У околностима у којима, како Тасић истиче, „идеја конкуренције доминира нашим животом“ (Тасић, 1928, стр. 46), тешко је сачувати душу. Стога, аутор сматра, да је његова генерација: „напустила своје најдрагоценије богатство (...) своју душу.“ Штавише, аутор резигнирано констатује: „Као да смо је (...) изгубили неповратно и постали људи *без душе*“ (*ibid.*, 46).

Тасићеве рефлексије о миру и узроцима узнемирености, човека у првим деценијама XX века, односе се на друштвене, политичке и егзистенцијалне проблеме савременог индивидуума. Као битно обележје савремене епохе, аутор истиче, кризу самог индивидуума и његовог трагања за егзистенцијалним миром. Тасић сматра, да ће властити мир појединац стећи када изврши свој егзистенцијални задатак када осмисли своју егзистенцију. Стога он у свом спису истиче, да је „живот људски, и живот и задатак“ (*ibid.*, 46). На крају овог фрагмента, налази се неколико Тасићевих филозофских рефлексија, које се односе на темеље људске егзистенције, исказане у стилу великих песника и филозофа, у којима аутор настоји да открије суштински смисао мира:

„Нама треба мир једног детета, које стоји задивљено под звезданим небом, и коме се чини да га маме и зову, из чудних, мистериозних кутова неба и даљина, усамљене звезде (...)“ (Тасић, 1928, стр. 47).

Битну карактеристику савременог човека идеалисте, Тасић види у његовом „окретању од религије, јер се боји да ће умртвити ... вољу за радом и животом, и хоће да од човека направи само и искључиво 'социално' биће“ (Тасић, 1928, стр. 47). Тасић, међутим, напомиње, да би се оствариле социјалне везе и да би оне добиле своју пуну снагу, нама је потребно „много душе“ (*ibid.*, 47). Аутор сасвим јасно истиче, да у „правној науци заступа солидаристичко гледиште и задовољава се

као полазном тачком солидарношћу људи“ (*ibid.*, 47). Међутим, када друштвени живот посматра интегрално, он сматра да човек не може бити само социјално биће, већ и још нешто више. То више налази се, по његовом мишљењу, у вери у смисао људског живота. Свој животни кредо, своју филозофију живота, Тасић је изразио следећим речима:

„Ја ћу просто рећи: ако нађемо снаге да поверујемо у смисао људског живота, ми ћемо моћи да се снађемо у трагици борбе у животу, у трагици рађања и умирања, моћи ћемо с пуним срцем и душом створити вредности истине, вредности лепоте, вредности љубави. Бескрајност, којој стреми срце натопљено том религијом, то је моћан поклич за усавршавањем целог људског бића, за прочишћавањем његових мисли и за оплемењивањем његове унутрашњости. Она је опомена човеку на његову сићушност и истовремено обећање и потврда његове божанске природе“ (Тасић, 1928, стр. 47).

У трећем фрагменту, овог списка, дијагностификујући актуелну друштвену ситуацију, аутор указује на опасности од проповедања религијског квијетизма у историјском тренутку када огромном брзином нарастају различити облици друштвених анатагонизама и када оно што је у човеку анимално захтева више напора да би оно што је у њему духовно и племенито победило. Тасић оштро критикује цркве, јер користе друштвену кризу да би проповедале ратове и благосиљају оне који „бацају народе у авантуристичке освајачке и експлоататорске подвиге“ (Тасић, 1928, стр. 48). Насупрот томе, он се залаже за „васкрс активних духовних моћи“, које би „јединку стављале чвршће у заједницу и заједницу одуховиле и узвисиле свеопштом вољом, и обухватном љубављу људи у Богу“ (*ibid.*, 48). Тасић, уместо квијетизма, истиче потребу за реафирмацијом критичког потенцијала истинске (хришћанске) вере која је „ослободитељка свих који пате, која припрема људе за пријатељски споразум и праведни мир“ (*ibid.*, 48). У свом разматрању, Тасић посебно наглашава значај хуманости и друштвене правде која сједињују људе, и истиче, да је централно питање, везано за моралне односе међу људима и да само моралне вредности могу да „ублаже превелике неједнакости и обуздају апетит моћних овога света“ (*ibid.*, 48)!

Иако сматра, да у нашем народу, познатом по борбености, нема опасности од квијетизма, Тасић истиче, да има опасности од другог једног тешког питања на које нема јасног одговора, а које гласи: „да ли ми данас уопште можемо веровати“ (*ibid.*, 48)? Дубока криза која је, почетком прошлог века, захватила фундаменталне принципе европског света живота, снажно се манифестовала у губљењу вере и поверења савременог европског човека у науку и културу. Тасић је сматрао да дубока скепса, која је захватила европско људство, изазива мисаону конфузију, и прети да због тога савремени човек остане у „вечитој

дилеме између једног биологизма, социологизма и позитивизма, који имају своје оправданости у науци, и једног идеализма који се не може 'научно' доказати“ (*ibid.*, 48). Поред ове дилеме, Тасић је сматрао, да савременом индивидууму прети још већа опасност која га спречава да се определи између „разума који пориче и срца које потврђује“ (Тасић, 1928, стр. 48).

У настојању да укаже на потребу ревитализације темељних вредности европске савремене културе; вере, хуманости, солидарности и правде, започео је своје трагање за концепцијом мира, филозоф, правник и социолог Ђорђе Тасић, који ће се тим проблемима интензивно бавити до почетка четрдесетих година прошлог века, када се прерано и трагично, завршио живот, овог изузетног професора и великог хуманисте.

Готово у исто време, истраживању проблема пацифизма и борби против милитаризма посветила се и Ксенија Атанасијевић најпознатија српска филозофкиња XX столећа. И она, као и Ђорђе Тасић, своје бављење проблемом мира почиње из шире филозофске, антрополошке⁷ и егзистенцијалне⁸ перспективе.

Шта је мир? Због чега је човеку потребан мир? Да ли модеран човек заиста тежи миру и може ли он у данашњем хаотичном свету и у свом растрзаном духу, пронаћи истински (вечни) мир? Какав је мир људском бићу данас заиста потребан? О онтолошким, етичким, антрополошким и егзистенцијалним аспектима мира Ксенија Атанасијевић рефлектује у својим *Филозофским фрајменџима*, који су се први пут појавили 1929. године.

У *Фрајменџу о миру*, којим ауторка није случајно најавила излазак првог тома својих *Филозофских фрајменаџа*, она изједначава „човеково постојање и хаотичност као истоветне појмове“ (Атанасијевић, 1929, стр. 91). Посматрајући људски живот из песимистичке перспективе она, попут Шопенхауера, сматра, да „нигде у земаљском животу нема склада, прегледности и доброте; из њега су искључени ред и логос“ (*ibid.*, 91). По Ксенијином мишљењу, „све бива или случајно, или произведено неком тамном и муклом нужношћу“ (*ibid.*, 91). Стога, наша филозофкиња верује да би у нашем животу било „сасвим промашено предвиђати и прорачунавати“ (*ibid.*, 91). Она нам сугерише, да треба да тежимо да се „све беде и сви заплети“, у нашем животу „претворе у језерску мирноћу“ (*ibid.*, 91). Јер, наше акције и активизам ауторка види као апсурдни сизифовски напор „пуњење бурета без дна“ (Атанасијевић, 1929, стр. 91). Ксенијин категорички императив из времена *Филозофских фрајменаџа* био је у складу са захтевом стоичких мудраца: „Ни ради кога не кидати своју срећеност – то је мудрачки“ (*ibid.*, 91).

7 Слапшак, 2020: 317–325.

8 Атанасијевић, 1929: 91–93.

Дајући посебан значај вредности мира у људској егзистенцији, Ксенија истиче, да је наше „неприкосновено право да тражимо да нам буде безболно – кад нам се отргне и последња могућност за искрадање блажених одломака“ (*ibid.*, 91). Ауторка говори о томе како свака индивидуа тежи ка сопственом миру и како савладавајући препреке допева до мира и губи се у непокретању. Такав мир се тешко постиже. Његово остварење може спречити и најмања препрека.

Ксенија Атанасијевић била је уверена да из „пароксизма само један пут изводи: онај што се неосетљивости упутио“ (*ibid.*, 91). Штавише, она истиче, да „иако желимо раздраганост и лепршање радости, ипак нас после обасја увиђање да је мир једина трајност што из егзистенције може да се откине“ (*ibid.*, 91). Ксенија признаје да људској егзистенцији „срећне тачке дају вредност животу, али га индиферентне преживају чистотом и миром“ (*ibid.*, 91).

Развијајући своју концепцију мира, која је плод, не само дубоких увида њене филозофске рефлексije античке и модерне филозофске теорије, већ и њеног веома драматичног животног искуства, Ксенија Атанасијевић истиче, да се на „крају, човек умори и за мистику, и за свако очекивање“ (*ibid.*, 91). Ксенија у веома наглашеном песимистичном тону даје резиме људског живота. Без имало диференцирања карактера људског сећања, она констатује да стари људи вероватно носе „страховит терет искуства и сећања“ (*ibid.*, 91). По њеном мишљењу, дубоко прожетим песимизмом, за „време док трајемо, из свих углова наваљују промашености, и упорно се обнавља непрекидан труд, што се бесплодно развејава у простор“ (*ibid.*, 91). Стога је она видела у „покретању и журби лаж и бесмисленост“ (*ibid.*, 91). Изгледа парадоксално, али Ксенија је, чини се веровала да је можда, лакше и „најфантастичнију срећу у покретљивости (...) остварити него мир“ (*ibid.*, 91).

Размишљајући о савремености која протиче у знаку „луде захукталости и маније за мењањем места“, Ксенија је сматрала да би ту манију „најбоље било завршити химном пасивности“ (Атанасијевић, 1929, стр. 91). Она је веровала да је „благотворно бити у одстојању од попришта испретрзаности; спасоносно је интимно упознати озбиљну драж неразметања и нерањављења“ (Атанасијевић, 1929, стр. 91). Била је уверена да су „немогући (су) ирационални стицајеви, и одиста се не исплаћује ни ради чега потрошити своја права“ (*ibid.*, 91).

Највећу вредност мира Ксенија је видела у томе што мир омогућава очување „људске достојанствености, господствености, негрчења“ (*ibid.*, 91). После исцрпљујуће борбе кроз коју је прошла у својој академској каријери, Ксенија настоји да кроз спознају властите егзистенције и професионалне ситуације нађе властити мир. Штавише, она је сматрала да без јасне спознаје није у могућности да пронађе

свој мир. По њеном мишљењу, „посрћемо зато што не познајемо начин којим ћемо бити преливени једино спасоносном мудрошћу – миром, где нема више ни понижења ни ужаса“ (*ibid.*, 91). Ксенија Атанасијевић је сматрала, да је, за разлику од беспредметног „тражења смисла гнусним насртањима (...) далеко већа олакшица мир, макар и као фиксидеја или као чежња“ (Атанасијевић, 1929, стр. 91–92).

Инспирисана пацифистичким аспектима античке и модерне филозофске мисли Ксенија Атанасијевић високо је вредновала вредности мира. У њеним размишљањима о миру видљиво је ослањање на мисао грчких и римских стоика да човек треба само да посматра и прати природне токове и да тако с тим космичким током усклади своју егзистенцију. Она је била уверена да ће тако „просветљени људски индивидуум тражити за себе само поштеђеност од учествовања у врзином колу такмичења и мржње“ (Атанасијевић, 1929, стр. 92). На основу свог веома драматичног животног и филозофског искуства, Ксенија, попут, својих античких стоичких филозофских узора долази до спознаје да је „само (је) мирна душа бесмртна, и вара се сваки ко испреда да ће дављењем противника и стварањем сачувати себе и дотаћи се вечности“ (*ibid.*, 92). По њеном мишљењу, „ако постоји, вечност постоји као таква, без осврта и без релација на људе, и на њихова сновања и самопотврђивања“ (*ibid.*, 92).

Пут до мира како га је схватала Ксенија Атанасијевић, подразумева селекцију, избор и одвајање битног од небитног. Сматрала је да предност морамо дати ономе што је у нашем постојању драгоцену, оно што чини истинске вредности. Стога, Ксенија истиче, да је „једино (је) неуништво добро бити без и једног проблема више, савладати све утиске, чувати као драгоцености велике моменте свога постојања, а све друго не узимати озбиљно“ (Атанасијевић, 1929, стр. 92). Веровала је да ће људски поглед бити светлији „кад га управе далеким тежњама, и кад га не буду више кратковидо ширили, да разазнају и раздвоје микроскопске пролазности, спелтене у смешне цртице. Бар ради тога вреди мир, што потиरे све богохулности из области запенушене мржње и дивљег прогањања“ (*ibid.*, 92).

Да би индивидуум достигао непомућени мир, Ксенија Атанасијевић је сугерисала, да „сва наша настојања нека буде облачење у блажењу индиферентности и жеља за повлачењем од свих могућности смењивања и постојања. Другог утешног излаза нема“ (*ibid.*, 92). Три године касније, Ђорђе Тасић ће о проблему мира написати неколико расправа у којима ће показати велику обавештеност, изузетно познавање литературе о различитим проблемима мира. Тасић ће постати и један од наших учесника кључних европских дебата о овом питању, који ће у својим радовима указати на најважнија европска социолошка, правна

и филозофска истраживања о узроцима рата и проблемима очувања мира у првој половини XX века.

Прва расправа у којој Тасић индиректно пише и о проблемима мира, посвећена је разматрању правне једнакости држава у Друштву народа⁹. У тој расправи Тасић разматра идеје водећих европских правника о проблему демократског устројства Друштва народа у којем о светској политици треба да одлучују Велике светске силе и мале државе. Тасић је инсистирао на поштовању принципа једнакости без обзира на величину, економску снагу и културни значај појединих држава, јер је сматрао да се на тај начин штите демократски принципи у међународном праву. Тасић истиче, да овај став не деле немачки правници, чије идеје носе демократски и истовремено солидаристички дух, заснован на идеалистичком гледишту о суштини права. Гирке је у „току рата заступао (је) идеју да је једнакост држава обично једна празна форма без икакве садржине“ (Тасић, 1922, стр. 121). Он је сматрао да се „једнакост свију може се примити и у праву само као једнакост према вредности за културу коју има једна држава“ (Тасић, 1922, стр. 121). Тасић истиче, да Гирке није веровао не само „у трајни мир, већ не верује ни у његову корисност“, и по њему „рат није штетан, већ и користан, није самоуништалаца већ и творац вредности, и рат по њему не стоји само до воље људи, већ је гвоздена нужност“ (*ibid.*, 121).

У ставовима немачког правника Тасић види израз неповољних околности које је изазвао Први светски рат, време „када су се највећи духови спустили у прашину, понети политичким букачима или пуштајући да их понесу елементарни нагони“ (*ibid.*, 122). Међу тим филозофским именима биле су и такве величине, попут Вунта, који је доказивао да „модерна филозофија има за своје основне мисли да захвали само немачком духу, и Бергсону, који је доказивао да француски народ представља живот, а немачки механизам (заборављајући да баш по његовој филозофији један народ може бити само живот)“ (*ibid.*, 122). Слично је тврдио и Елцбахер, који је сматрао, да у ратним условима настаје једно ново међународно право.

Тасић поставља питање вредности и одрживости права које настаје као оправдање кршења правних норми у ратним условима (*ibid.*, 122). Тасић се не слаже с Елцбахером, који покушава да докаже да је за овакав развитак правне културе терен припремила историја, јер сматра да погледи немачког правника само „показују како је далеко од правилног схватања општих човечанских интереса“ (*ibid.*, 122). Према Тасићу, „Елцбахерови ставови представљају врхунац реализма (...) који у крајњој линији признаје силу као право“ (*ibid.*, 122).

9 Тасић, 1922, стр. 193–202.

Другим речима, Тасић је у Елцбахеровим ставовима видео укидање и ограничење основних принципа међународног права који се далеко удаљавају од схватања општечовечанских интереса. Штавише, Тасић сматра, да Елцбахерови правни ставови представљају „врхунац реализма (...) који у крајњој линији признаје силу као право“ (*ibid.*, 122). То потврђују и следеће Елцбахерове тврдње у којима он „констатује да је принцип да се рат води против целог непријатељског народа“ (*ibid.*, 122). Према Елцбахеру, „рат, у колико то захтева ратни циљ, сме бити управљен и против грађанског становништва непријатељске државе“ (*ibid.*, 123). Према тим новим принципима међународног права допуштено је „интернирати грађане, нападати приватну својину, предузимати мере да би се психички утицало на становништво (на пр. бацати бомбе из аероплана)“.

Тасић примећује да су „слобода мора и положај неутралних држава су знатно измењени“ (Тасић, 1922, стр. 123). По његовом мишљењу, поред свега тога, Елцбахер је принуђен да задржи неке принципе међународног права као непроменљиве, међу којима и тај да је наношење зала допуштено само за постигнуће ратног циља. Па ипак, колико је граница права проширена у смислу ратних потреба и принципа силе уопште, види се јасно. Тасић, с иронијом примећује, „још један корак само, па да се прогласи и обично варварство и разбојништво за право“ (Тасић, 1922, стр. 123).

Тасић се супротстављао покушају да се принцип једнакости држава одбаци и да њихово право зависи од броја становника, културне важности, економске моћи, јер би на тај начин био напуштен демократски принцип одлучивања у међународним институцијама. Тасић не поистовећује ставове Бринеа са схватањима немачких правних теоретичара, јер он пледира за реализацију демократских принципа у Друштву народа. Међутим, посматрано, строго теоријски, Тасић је сматрао, да се не „може се избећи утисак да Бринеово схватање о правној једнакости има аристократски карактер, који он настоји да избегне“ (*ibid.*, 123).

Друга Тасићева расправа у којој се он бави проблемом мира, представља у ствари ауторов извештај о раду Међународног института за социологију и његовом последњем конгресу посвећеном узроцима рата и условима трајног мира. Тасићев приказ десетог конгреса у Женеви који је одржан 1930. године објављен је 1931. године у часопису *Архив за правне и друштвене науке*¹⁰.

10 Концизнију верзију извештаја са међународног конгреса о рату и миру у Женеви, Тасић је исте године објавио у *Српском књижевном гласнику*. У том извештају аутор напомиње, да су поред италијанских научника и мађарски (Мор) научници оправдавали рат. Апологију рата мађарских научника Тасић објашњава поразом Мађарске у Првом светском рату. Тасић посебно истиче

На овом конгресу наступила су нека од познатих имена европске социолошке науке, међу којима Тасић посебно истичу Гастона Ришара, Леополда фон Визеа и др. Тасић напомиње, да је један од водећих истраживача овог института, Ришар, у свом концизном извештају указао на стање социолошких истраживања о рату и проблемима одржања глобалног мира. Док су се раније социолози делили на две групе, на оне који су сматрали, да ће са индустријским друштвом и победом научног позитивног мишљења (Конт, Спенсер) завладати мир у свету, и на оне, који су веровали да животна конкуренција (Гумпловиц, Раценхофер) онемогућава демилитаризацију друштва (Тасић, 1931, стр. 235), Тасић примећује да савремени социолози, избегавајући ове крајности, у једном или другом смислу, одбацују фатализам и настоје да „помогну пацифистички покрет, указујући на социалне узроке рата“ (*ibid.*, 235). Тасић у свом извештају истиче, да је већина учесника овог конгреса, оптимистички веровала да се „узроци који изазивају рат могу савладати свесном вољом људи“ (*ibid.*, 235). Занимљиво је Тасићево запажање, да су супротну тезу на овом конгресу на милитантан начин заступали, само представници Италије Ругарли, и нарочито, Намиас. На конгресу је дошло до оштре дискусије између Намиаса који се супротстављао заступницима традиције Конта, Хегела и Спенсера, коју је представљао француски социолог Емил Ласба. Расправа између Ласбе и италијанских социолога тичала се теорије о историјским ритмовима рата и мира (*ibid.*, 235). Док је Намиас тврдио да се ритам мира и рата не може савладати разумом и вољом човека, и то због позне појаве једног и другог у току историје, француски социолог Ришар позивајући се на Ласбу, доказивао је, управо супротно, да је рат стање које је касније проишло и да његови различити облици зависе од социјалне структуре друштва (Тасић, 1931, стр. 236).

Француски социолог ратове дели на три основна типа: етичке, економске и политичке. Истраживати узроке ових ратова са становишта социологије значи истовремено тражити лекове (социологија постаје социјална медицина) за њихово отклањање и лечење. У различитим схватањима узрока рата, аутор види два супротна поимања људске еволуције: једно представља Спенсер, а друго Бергсон. Тасић у свом извештају наводи занимљиву опаску Леополда фон Визеа, да је Намиас своје антипацифистичко гледиште изложио реторички сјајно, са много темперамента, на начин фашиста, и да његов главни противник није био Ласба, већ Ришар. Фон Визе, говорећи с поштовањем о Ришару, истиче

тезу мађарског правника Мора, који је тврдио да је пацифизам противречан. О Моровој расправи Тасић је објавио чланак у којем је указао на слабости ауторове тезе (Тасић, 1931а). Уп. (Авакумовић, 1935, стр. 191–196).

његову незаборавну личност, која је „оличавала најбоље традиције хуманистичког морала и моћног социјалног етоса, насупрот страсном и бурном Италијану, који подсећа на Трајчке-а“ (Тасић, 1931: 236).

На основу изложених саопштења и дискусија, које су о њима вођене, Тасић истиче, да је главна порука учесника овога конгреса, да се са становишта социологије, не може закључити да рата више неће бити. Међутим, ова могућност, по његовом мишљењу, не значи самим тим и нужност. Према Тасићу, „воља миротворна је исто тако могућа као и воља ратовања“ (Тасић, 1931, стр. 236). Стога, он указује на важност „пацифистичких и пацифицирајућих институција које су створене и усавршавају се, врше васпитну улогу на јавно мњење“ (*ibid.*, 236). Тасић је сматрао, да је улога међународних институција слична оној коју врши држава на грађане. Веровао је да ће ове институције временом добити још више на значају и снази, и да ће захваљујући свом ауторитету, свет пацификовати и хомогенизовати, као што се и нација успомоћ модерне државе, временом хомогенизовала (*ibid.*, 236).

У извештају са конгреса у Женеви Тасић истиче, да је разматрање узрока рата, поред социологије, политикологије и историје, обухватило и демографска истраживања. Све то говори, да се испитивању узрока рата, приступило на мултдисциплинаран начин, да би се проблем савременог рата осветлио из више научних перспектива, које пружају објективнији и дубљи увид у много већу групу узрока рата на које се може утицати у отклањању ратних претњи. Тасић у свом извештају скреће пажњу на резиме проф. Ришара, који је с много „убедљивости оповргао“, дотада доминирајућу „дарвинистичку или псевдодарвинистичку тезу и истакао вредност моралног фактора“ (Тасић, 1931, стр. 236).

Тасић, није, међутим, био само извештач са конгреса у Женеви, већ је на том конгресу учествовао и као излагач. Он је у свом реферату: *Рат или мир – савремени социолошки погледи*, први пут изнео неке своје тезе о проблемима мира, које ће касније развијати у својим правним и социолошким расправама. На почетку свог излагања, аутор указује да се савремено човечанство налази пред тешком дилемом: рат или мир? На ову сложу дилему, Тасић настоји да да одговор не само као филозоф права, већ се у разматрању ове дилеме ослања и на најновије социолошке увиде у делима познатих социолога. Позивајући се на мишљење о овом проблему америчког социолога, руског порекла Питирима Сорокина, аутор истиче, да ово „питање још није добило своје дефинитивно решење“ (Тасић, 1931, стр. 366). О овом питању Тасић наводи и мишљење представника биологистички оријентисаних социолога, који борбу за опстанак „узимају као основни друштвени закон, и стога верују“, да се „облици борбе мењају и ублажавају (...) тако

да рат може, сасвим природно, у току еволуције да ишчезне“ (Тасић, 1931, стр. 366).

Прва теза коју Тасић жели да испита у свом раду, јесте: да ли током историје рат постаје суровији, или је у савременом добу дошло до тзв. „хуманизације“ ратних сукоба? Са становишта социологије Тасић је сматрао, да је „врло тешко утврдити један тачан рачун о томе колико је рат добар или штетан“ (*ibid.*, 366) Он истиче, да аутори, биолошког смера, попут Новикова, сматрају, да „борба за опстанак, води све бољем прилагођавању уклањањем неспособних, и добија у току времена све блаже облике“ (*ibid.*, 336). Руски социолог је тврдио да се уместо „физичке јавља све више интелектуална“ борба међу људима (*ibid.*, 366). Новиков је претерано оптимистички веровао да ће рат у будућности сасвим ишчезнути, и да ће „остати само борба у другим социалним облицима без крви и истребљења људи, борба економска и политичка, научна и уметничка“ (*ibid.*, 366). По мишљењу Новикова, потреба било ког облика борбе, неопходна је, јер без борбе „друштво би, заиста, пало у једно стање опасне летаргије“ (*ibid.*, 366). Тасић истиче, да слично мисли и припадник овог правца Вакаро, који сматра, да је „прилагођавање човека динамичније и сложеније него у животиња и да човек располаже за то и вештачким оруђима“ (*ibid.*, 366). С једне стране, Вакаро покушава да докаже да су ратови и унутрашњи и спољашњи, у прошлости били стални, крвавији и неумољивији него у савремено доба, а с друге, настоји да покаже да са развојем трговине и културне сарадње међу народима, рат постаје мање суров. Заступници тезе о хуманизацији рата као доказ наводе, да су „некада у рату поштеђена била само деца, а данас заштиту имају жене, неопасни чланови група, и најзад је заштита затражена за целокупно цивилно становништво“ (Тасић, 1931, стр. 367).

Међутим, Тасић је сматрао, да изнете тврдње стављене под лупу једне социолошке експертизе која уважава чињенице, делују као пребрза и веома смела уопштавања. С обзиром на све већу и екстремнију суровост савременог рата, Тасић се слаже са Сорокином да још увек нису изгубили своје важење скептични Монтењев став, по ком је рат „специфична особина људског рода, као и иронични епиграм Шефтсберија, да је Хобсова чувена изрека *homo homini lupus*, увреда за курјака, јер они су мање крвожедни и свирепи међусобно него што је то човек према човеку“ (Тасић, 1931, стр. 367).

Теза да човек постаје све мање суров и крволочан, према Тасићу, нема много потврда у социолошким истраживањима. Прелазак човека из ловачког у номадски облик живота није праћено ређим и хуманијим ратовањем. Код историјских народа извесно смањење ратних сукоба може се приметити само код незнатног дела који обухватају европски

народи. Штавише, могло би се, тврдити управо супротно: да друштвени развој човека није пратила демилитаризација друштва и културе, већ да је с размерно броју становника, растао и број војника. „А што се тиче начина ратовања, ми видимо још и у току XX века да страдају у масама жене, деца и цивилно становништво“ (*ibid.*, 367).

У разматрању негативних и позитивних особина, као аргумент против рата најчешће је коришћен статистички податак да у „рату настрада оно што је најбоље у једном народу, цвет нације“ (*ibid.*, 367). То потврђују и многи историчари који сматрају да је „узрок пропасти Грчке и Рима био истребљење најбоље крви“ (*ibid.*, 367). С друге стране, они који заступају супротну тезу тврде, међутим, да у рату „храбри, вешти и издржљиви имају изгледа да остану у животу и да (...) они остављају за собом најбоље потомство“ (*ibid.*, 367). Настојећи да утврди шта рат доноси добро а шта лоше, Тасић наводи да поред страдања људи, рат доноси и велики број разних масовних болести и узрок је многих деформација код деце, која се рађају у ратним околностима.

На основу различитих статистичких извора, Тасић, међутим, наводи податак да је број неспособних за војску у Немачкој растао у мирна времена. Статистика, такође, бележи да у „временима ратним или непосредно после њих, рађа се изванредан број великих гениалних људи, што представља једну несумњиву добит за друштво“ (Тасић, 1931, стр. 368). Посматрано из економске перспективе рат, с једне стране, представља „пустошење економских добара, а с друге, даје подстрек за проналажење нових метода производње и доводи до промене у расподели богатства међу друштвима (нацијама)“ (*ibid.*, 368).

Тасић указује да неки аутори сматрају, да би „вечити мир (...) успавао (...) да рат концентрише све националне снаге“ (*ibid.*, 368). Није научно потврђено да у рату расте криминалитет војника и цивила. Напротив, утврђено је да су у ратним приликама појединци били спремни на жртвовање, да су владали чисти обичаји и да је опадала корупција. Не доводећи у питање страшне последице рата, ипак примери храбрости и херојства, спремност на жртву у ратним околностима, били су, према Тасићу, чак и за познатог социолога Питирима Сорокина довољни, да изрази сумњу да је „вечити мир нешто здраво“ (Тасић 1931, стр. 368).

Када се прати генеза Тасићеве правне и филозофске мисли о праву и држави може се приметити да његова теорије државе и права све више поприма смисао релативног пацифизма у његовом постављању и разрешавању проблема „реда (мира) с једне и правде с друге стране, као и решавању односа између држава“ (Симић, 1995, стр. 83). Тасић одбацује, као сасвим неприхватљива, она схватања која су искључива,

и предност дају реду (миру), или правди, јер се тиме проблем односа ових вредности поставља сувише метафизички. Тасић се у својим расправама залаже да се проблем мира посматра у конкретној историјској стварности, и да се у том контексту траже и путеви помирења ове две вредности без којих мир не може бити прихваћен. За Тасића „човечанство се креће на путу између правде и реда (мира)“, и он је главни задатак права видео у томе да „одржи ред (мир) и да омогући еволуцију друштва“ (Симић, 1995, стр. 83).

Концепцију релативног пацифизма Тасић је, углавном, развијао у полемичком противставу са својим узором Ђорђом дел Векиом (Рат као појам и мир као идеја и Јулиусом Мором (Је ли пацифизам противречан? – Дискусија са Јулиусом Мбром), и другим познатим европским ауторима,¹¹ о којима је публикувао више радова у домаћим и страним часописима и зборницима.¹²

Резимирајући Тасићева истраживања о правним и социолошким аспектима пацифизма, можемо рећи да је за њега пацифистички приступ једино оправдан начин који је прихватљив у решавању сложених међународних спорова, и доказ да је међународна солидарност у епохи глобализма неопходна, уствари, темељна вредност за опстанак глобалне, савремене цивилизације.

Закључак

На основу претходне анализе проблема пацифизма у делима Ксеније Атанасијевић и Ђорђа Тасића, можемо издвојити неколико закључака који, не само да чине битне аспекте њихових теоријских рефлексија о миру, већ које у овим смутним временима и ерозији етоса српске интелектуалне елите, могу бити инспиративне за даља истраживања о овом актуелном питању политике, морала, права и социолошке теорије у Србији.

Ксенија Атанасијевић и Ђорђе Тасић су у својим филозофским, правним и социолошким разматрањима узрока савременог рата показали да се том питању мора прићи на мултидисциплинаран начин из више перспектива, јер се ради о комплексном проблему. Кључне идеје на којима се темељи Тасићево схватање пацифизма и његова критика рата, представљају идеја солидаризма и правде, критичка рецепција Дел Векиове анализе рата и мира, која показује да рат може имати оправдање само ако је одбрамбеног карактера, и ауторовог захтева да рат као начин решавања друштвених проблема треба прогласити

11 Уп. (Дел Векио, 1999; Тасић; 1931; Тасић 1936; Тасић 1937)

12 Тасић, 2011.

злочином. Своју теорију пацифизма Тасић је развијао током тридесетих година прошлог века у време најдубље политичке кризе у Европи, у атмосфери у којој је на политичкој сцени доминирала нацистичка идеја „*krigsideologie*“. Његова критика те идеологије је принципијелна и солидно социолошки, правно и етички фундирана. Као јавни интелектуалац, он је и у најтежим ратним приликама остао доследан својим пацифистичким идејама, уверењима и надама. Интензивно је пратио и учествовао у домаћим и најважнијим европским дебатама о проблемима пацифизма. У својим правним и филозофским расправама Тасић води дискусије и улази у полемике са водећим филозофима и правницима тога времена; Ђорђом дел Векиом, Јулиусом Мором, Карлом Шмитом, Освалдом Шпенглером. Тасић настоји, да равноправно учествује у најважнијим европским дебатама о проблемима мира и да у нашој средини инаугурише социолошка истраживања о проблему пацифизма у друштвеним наукама и другим хуманистичким дисциплинама. Инсистирање на мултидисциплинарном приступу може се приметити у свим Тасићевим научним радовима из тога времена.

Поред правних расправа о пацифизму, својих колега Слободана Јовановића и Живојина Перића, Тасић се у својим текстовима осврнуо и на филозофске расправе о пацифизму Ксеније Атанасијевић¹³, која је као и он у својим правним и социолошким истраживањима мира, двадесетих и тридесетих година прошлог века, била веома ангажована у феминистичком покрету и критици нацизма. Она је као и Тасић проблему пацифизма пришла из историјске перспективе трагајући за коренима и принципима пацифизма дубоко у прошлости европске филозофије, хришћанске религије и источне мисли. Ксенијина осуда рата и разумевање пацифизма имају додирних тачака са Тасићевим правним и социолошким¹⁴ схватањима овог проблема. Њихова блискост у разумевању пацифистичке мисли, без обзира на све теоријске идиосинкразије њиховог пацифистичког дискурса, огледа се у њиховом концепту и уверењу да је у друштвеној стварности могуће остварење само *релативној мира* (Атанасијевић) и у заступању доктрине *релативној*

13 Тасић у свом чланку, *Рајн или мир – савремени социолошки поједи*, поред Живојина Перића од наших аутора који се баве проблемом пацифизма помиње и Ксенију Атанасијевић и њене чланке које је ова ауторка објављивала у листу *Правда*. (Тасић, 1931, стр. 376).

14 Иако изричито не помиње социолошке радове о пацифизму Ђорђа Тасића, нашој филозофији у разматрању проблема пацифизма није била страна социолошка перспектива. Она у више својих радова помиње значај социолошких увида у пацифизму. Тако на пример, у својој рецензији књиге др Хлапец-Ђорђевић, Ксенија пише: „За улажење у срж пацифистичкога проблема, на пример, позвани су филозофи и социолози“ (Атанасијевић, 2008, стр. 200). Уп. (Атанасијевић, 2011, стр. 45 и 47).

пацифизма (Тасић), до којег су, наши аутори, дошли различитим и потпуно независним теоријским путевима.

Као истакнути српски интелектуалци и Ксенија Атанасијевић и Ђорђе Тасић оштро су осудили рат и залагали се за мир и солидарност међу људима, не само у својим теоријским списима, већ и у свом јавном интелектуалном ангажману. И једно и друго су писали критички о рату и указали не само на важност мира, већ су се и у својим теоријским радовима, залагали се за правду, једнакост и људско достојанство, правне и моралне принципе, који се морају поштовати као регулативне идеје људске борбе за праведан мир као темељну вредности пацифизма. Борба за идеале слободе, правде и људског достојанства, Ксеније Атанасијевић и Ђорђа Тасића, имају непроцењиви значај за нашу културу, јер су они, као представници елите једног малог народа, били дубоко свесни, да се ни у екстремним ратним условима не сме трговати са истином и слободом, и залагали се да се спорови не решавају ратом, већ „на пријатељски и споразуман начин“¹⁵. Критички настројени према апологетима рата, Ксенија Атанасијевић и Ђорђе Тасић нису били слепи ни према манама наше интелектуалне елите. Стога, њихови критички теоријски увиди, изречени готово пре једног века о нашој интелектуалној елити, могу и нама данас послужити као драгоцени оријентир у даљем трагању за излазом из беспућа у које нас је довела савремена српска клијентелистичка елита. Вреди и у овом нашем смутном времену подсетити на главну поруку, или боље речено завет, који су нам својим високим филозофским и научним достигнућима, као и својим достојанственим држањем у најтежим тренуцима за свој народ, оставили Ксенија Атанасијевић и Ђорђе Тасић. У време једне од највећих епохалних криза, која је захватила европску цивилизацију на почетку прошлог века, они су као интелектуалци од ранга, сматрали, да је један од наших задатака:

„... развити укусу за мишљење, и то теоретисање и филозофирање, јер је нашем народу потребно продубљавање сазнања и изградња једног гледишта на свет и једног јасног става у друштвеним питањима, и јер ми немамо још изграђене традиције мисли“ (Тасић, 1938, стр. 153–154).

Литература:

- Atanasijević, K. (2008). *Etika feminizma*. (prir.) Vuletić, Lj., Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava Srbije.
- Atansijević, K. (2011). *Etika hrabrosti*. (prir.) Vuletić, Lj., Beograd: Žene u crnom: Rekonstrukcija Ženski fond: Centar za ženske studije.
- Babić, J. (1985). Etički problem rata. *Gledišta*, br. 9–10, str. 186–204.

15 Уп. (Тасић, 1939: 321; Тасић, 1939а: 18)

- Her, M. R. (1985). *Mir. Gledišta*, br. 9–10, str. 224–238.
- Höffe, O. (1995). „Einleitung: Der Friede – ein vernachlässigtes Ideal“ in (Hrsg. O. Höffe) *Zum ewigen Frieden*, Akademi Verlag, Berlin, S. 5–29
- Slapšak, S (2020). Ksenija Atanasijević i antropologija. u: Mršević, Z. i Jovanović, M. (ur.). *Ksenija Atanasijević: o meni će govoriti moja dela*. Beograd: Institut društvenih nauka, str. 317–325.
- Žeželj, A. Kocić. (2018). *Hemingvej i rod: pisac u mreži teorije*. Beograd: Partenon.
- Авакумовић, М. (1935). Тридесети светски Конгрес мира. *Архив за њравне и друштвене науке*, бр. 1–2, стр. 191–196.
- Алкен, Е.Л. (1994). *Еразмо међу нама*. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Атанасијевић, К. (1929). Фрагмент о миру. Живот и рад, фебруар, стр. 91–93.
- Атанасијевић, К. (1936) „Превод Кантовог *Вечној мира* на наш језик“, *Српски књижевни гласник*, књ. 48, мај-август, 1936, стр. 629.
- Атанасијевић, К. (2006). *Српски мислиоци*. Београд: Плато.
- Баста, Н. Д. (прир.) (1991). *Преображају њрава. Један век њравне филозофије на Правном факултету у Београду (1841–1941)*. Београд: Правни факултет у Београду.
- Векио, дел Ђ. (1999). *Право, њравда и држава*. Превели М.Т. Ристић и Ђ. Тасић, Београд: Правни факултет Центар за издавачку делатност.
- Вуковић, А. (2019). *Друштвена обележја савременој феминистичкој њокрећа у Србији*, (одбрањена докторска дисертација). Филозофски факултет, Београд.
- Вулетић, Љ. (2005). *Живој и мисао Ксеније Аћанасијевић*. Београд: Љ. Вулетић.
- Кинђић, З. (2016). „Кантова идеја вечног мира“, *Српска њолишћка мисао*, бр. 2: 61–92.
- Лолић, М. (2018). Аспекти пацифизма у радовима Ксеније Атанасијевић. *Српска њолишћка мисао*, vol. 59 бр.1: 293–320.
- Марјановић, М. (1993). Тасићево схватање пацифизма. *Право теорија и пракса*, бр. 1–2: 43–49.
- Симић, М. (1995). Релативни пацифизам у делу Ђорђа Тасића, у Зборнику радова Правног факултета у Приштини. Приштина: Правни факултет, стр. 83- 91.
- Тасић, Ђ. (1928). Неколико мисли о изгубљеном миру. *Нови видици*, бр. 1: 46–48.
- Тасић, Ђ. (1931). Међународни институт за социологију и његов последњи конгрес посвећен рату. *Архив за њравне и друштвене науке*. бр 3: 235- 236.
- Тасић, Ђ. (1931). Пацифизам у правној филозофији – једна од тзв. правних теорија. *Архив за њравне и друштвене науке*, књ. XXIII, бр. 4: 241–249.
- Тасић, Ђ. (1931а). Рат или мир? - савремени социолошки погледи. *Српски књижевни гласник*, књ. 33, бр. 5: 365–376.
- Тасић, Ђ. (1931). Социолошки Конгрес у Женеви о рату и миру (1930). *Српски књижевни гласник*, књ. 24, бр. 7: 543–544.
- Тасић, Ђ. (1938). Интелигенција и народ. *Летопис Матице Српске*, књ. 349, св. 3: 153–155.

- Тасић, Ђ. (1939). Мисли о малим народима и о нама у овом тренутку. *Летопис Матице Српске*, књ. 351, св. 5–6: 321–323.
- Тасић, Ђ. (1939а). О националном осећању. *Политика*, год. XXXVI, бр. 11085, 8–11. април, стр. 18.
- Тасић, Ђ. (1984). *Избор расправа и чланака из теорије права*. (припремио академик Р. Лукић), Београд: Српска академија наука и уметности.
- Тасић, Ђ. (1991). Правда, општи интерес и друштвени мир. У: Д. Баста (избор и предговор) *Преображају идеје права. Један век правне филозофије на Правном факултету 1841–1941*), стр. 247–255.
- Тасић, Ђ. (1991). Проблем мира у филозофији права. У: Д. Баста (избор и предговор) *Преображају идеје права. Један век правне филозофије на Правном факултету 1841–1941*), стр. 239–246.
- Тасић, Ђ. (2011). *Расправе из филозофије и теорије права*. (преводи са страних језика, превели; Д. Гутеша, Б. С. Марковић, Д. Н. Баста и Д. Поповић), Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Тркуља, Ј. (прир.) (1999). *Ђорђе Тасић у часи*. Београд: Правни факултет у Београду и Скупштина општине Врање.
- Чичовачки, П. (2022). *Гандијевим стубовима*. Београд: Службени гласник.

Ana S. Vuković
Marinko V. Lolić

PHILOSOPHICAL AND LEGAL VIEWS ON THE PACIFISM
OF THE SERBIAN INTELLECTUAL ELITE IN THE 20TH CENTURY:
EXAMPLE OF KSENIJA ATANASIJEVIĆ AND ĐORĐE TASIĆ

Summary

The paper critically discusses the theoretical foundations and key values of pacifism in the philosophical and socio-legal discourse of Ksenija Atanasijević and Đorđe Tasić. Then, in the context of political events in Europe and the world in the 1930s, the interest in pacifist ideas and non-violent forms of resistance to extreme forms of violence among the Serbian intellectual elite is analyzed, pointing out the fate of pacifism and advocating of pacifist ideas, as well as the significance of these ideas for our contemporary political culture. In the second part of the paper, the authors intend, from a broader perspective of our time in a context dominated by various forms of extreme violence resulting from wars, migration, epidemics and the struggle for political, economic and military dominance, to indicate the relevance and key values of the idea of pacifism and the practical pacifist engagement of Ksenija Atanasijević and Đorđe Tasić.

Key words: Ksenija Atanasijević, Đorđe Tasić, philosophy, sociology, law, pacifism, violence.

Слободан Анђонић

Одељење за социологију Филозофског факултета
Универзитета у Београду

ЂОРЂЕ ТАСИЋ И ПЛУРАЛНИ ВОТУМ*

Резиме: Основ првог дела рада чини чланак Ђорђа Тасића „О предлогу за породични вотум (право гласа) у Француској“ (1925). У њему Тасић претреса разлоге за и против додатног гласа на изборима за родитеље, на основу књиге André Enfière, *Le vote familial: La réforme electorale* (1923). У другом делу рада износи се савремена аргументација у прилог заступничког гласања родитеља у име деце. Раније је нагласак био на већем утицају породица с децом на политичаре, како би се обезбедила активнија демографска политика, а данас је нагласак на праву свих чланова заједнице да буду политички представљени. У трећем делу рада описују се савремене политичке иницијативе у европским земљама које се тичу родитељског заступничког гласања. У четвртном делу рада даје се преглед савремених концепција плуралног вота које предлажу додатни глас на изборима по основу бољег образовања или политичке информисаности. У петом делу рада настоји се одговорити на питање зашто у српској друштвеној науци има мало расправа о друштвеном дизајну, укључујући ту и дебат у о родитељском заступничком гласању.

Кључне речи: родитељски глас, породични глас, демографска политика, право гласа малолетника, заступничко гласање, епистократија, српска социологија

Тасићева расправа о вишеструком гласу

Да ли је исправно да друштво, у случају неодговарајућег наталиитета, људима с децом додели додатни глас? О томе расправља Ђорђе Тасић (1892–1943) у чланку: „О предлогу за породични вотум (право гласа) у Француској“ (Тасић, 1925).

* Изворно је рад објављен на енглеском језику под насловом „Đorđe Tasić and Plural Voting“ у тематском зборнику међународног значаја С. Миладиновић, А. Вуковић (eds.) *Professor Đorđe Tasić: life, work and echoes*, објављен у издању Српског социолошког друштва, Београд, 2023. За потребе часописа *Hereticus* рад је измењен и допуњен, а прилагођавања овде извршена су и техничке природе, према захтевима Упутства за ауторе овог часописа.

Пре тога, Тасић је објавио студију у којој се одлучно заложио за женско право гласа:

„Ја не могу да схватим одиста (...) по чему једна жена с факултетом или средњом школом не може имати право гласа, кад га има један сељак, један занатлија, један трговац. Једини разлог би био зато што је жена. Наравно, кад се тим женама да (право гласа – С. А.), онда зашто не дати свима (женама – С. А.) које привредно раде као и човек (мушкарац – С. А.). А кад се овима да, зашто не и мајкама које воде кућу и васпитавају децу. Треба, дакле, дати свима!“ (Тасић, 1921: 95).

Тасић је, такође, превео и део Бартелемијеве књиге *Женско право гласа* (Barthélemy, 1920), објавивши је као брошуру (Бартелеми, 1921), а писао је и о идеји плуралног вотума у Друштву народа – предлогу да веће земље имају вишеструки глас у једном од кључних тела ове установе (Тасић, 1922).¹ Бавио се и другим предлозима у вези с „реформом демократије“ (Тасић, 1923), а које су дали Бартелеми (Barthélemy, 1918) и Шардон (Chardon, 1921) – будући да је и сам примећивао да демократија има „ману да у њој није довољно загарантовано учешће стручних елемената“ (Тасић, 1923: 455).

Када је пак реч о родитељском гласу, једна од најозбиљнијих тешкоћа савремене Француске, пише Тасић (1925), јесте недовољни прираштај, па чак и опадање становништва. Као средство против овог зла предлаже се породични вишеструки вотум (*vota ponderantur*), „давање више од једног гласа родитељима, према броју деце“ (Тасић, 1925: 212). Заступник овог становишта је и Андре Анфјер (André Enfière), с књигом *Породични глас: изборна реформа (Le vote familial: La réforme electorale, Marcel Giard, Paris, 1923)*. У њој се аутор одлучно залаже да родитељи добију онолико додатних гласова колико имају деце, и о тој књизи расправља Ћорђе Тасић.

Плурални вотум, почетком XX века, није био ништа необично. У Белгији је вишеструки глас практикован на изборима 1894–1919. Сви мушкарци старији од 25 година имали су по један глас, а додатни гласови давани су по основу имовине² и образовања,³ при чему је највећи

1 На овај Тасићев чланак скренуо ми је пажњу Маринко Лолић, коме овом приликом захваљујем.

2 Постојала су два основа за додатни глас на темељу имовине: 1. ако је мушкарац глава породице старији од 35 година, ожењен је (или је удовац) и има закониту децу или унуче, а плаћа порез од најмање пет франака на кућу у којој живи; 2. ако је власник имања од најмање 2.000 франака, или ужива дивиденду од најмање 100 франака годишње из белгијских државних обвезница (Vauthier, 1894: 722).

3 Тражено образовање било је оно које се добија у основним школама – читање, писање, граматика, аритметика, историја Белгије, географија, а поседовање таквог образовања потврђивало се или дипломом, положајем који је бирач имао или посебним испитивањем (Vauthier, 1894: 707; 722). Бирач са завршеним

укупни број гласова по бирачу био три (Vauthier, 1894: 722). На 1,3 милиона бирача, број додатних гласова износио је 0,8 милиона (Vauthier, 1894: 722), 20 одсто бирача имало је два гласа, а 15 одсто три (Briey, Héraut, Ottaviani, 2009: 144). Гласање је било обавезно.

Нека врста плуралног вотума у смислу *умноженог гласања* постојала је и у Аустрији (1861–1907), Белгији (1893–1919), Француској (1820–1830), Ирскеј (1815–1914 и 1918–1922/1936), Шведској (до 1866) и Британији (1866–1914. и 1918–1948; Bartolini, 2000: 353). У Британији су до 1918. године професори универзитета, осим у својој матичној изборној јединици, могли да гласају и у универзитетској изборној јединици, а власници имовине и свуда где им је била имовина. Професор универзитета с имовином на три места, могао је пет пута да гласа.⁴ На осам милиона бирача (1911) било је пола милиона умножених гласова (Lane, 1992: 457). И данас на општинским изборима на Тасманији поседовање знатније имовине доноси још један глас (Goss, 2017: 1008), а у пет од шест аустралијских држава бирачко право месних самоуправа укључује имовинске квалификације, гласове за корпорације и различите облике плуралног гласања (в. Goss, 2017: 1016–1029).

Вишеструки вотум је, међутим, био на злом гласу, нарочито на левици, као прикривено средство задржавања привилегија – и то с правом (в. Јовановић, 1990: 304–306). Пројекат угарског министра унутрашњих послова Ђуле Андрашија (Gyula Andrássy) из 1908. предвиђао је, по белгијском моделу, додатна два гласа на основу имовине и образовања.⁵ Али, смисао тог пројекта био је да се задржи доминација етничких Мађара међу угарским бирачима: од бирача с три гласа Мађари би чинили 71,7%, с два гласа 63,3%, а с једним гласом 58,6% (Balázs, 2016: 34).

У Француској је, међутим, постојала дужа традиција идеје додатног гласа на основу броја деце. Ламартин је још 1850. године предложио

средњим образовањем добијао је два додатна гласа (Vauthier, 1894: 722). У то време више од четвртине Белгијанаца не зна да чита ни да пише (Vauthier, 1894: 712).

- 4 Барон Фовлер (Robert Fowler, 1828–1891), банкар и градоначелник Лондона, хвалио се да је могао 13 пута да гласа, а једном професору из Оксфорда скупљање гласова је био хоби – стигао је до могућности да 18 пута гласа (Shaw–Lefevre, 1892: col. 1184).
- 5 Право гласа имали би сви мушкарци кад напуне 24 године, мађарски држављани, са сталним пребивалиштем од најмање годину дана. Два гласа имали би: мушкарци с најмање четири године средње школе, или они чији посао захтева такво образовање; с одслуженим војним роком и с навршених 32 године; с најмање троје законите деце; ко плаћа порез од најмање 20 круна; запослени који раде код истог послодавца најмање пет година. Три гласа имали би мушкарци који су завршили средњу школу или раде на послу који захтева такво образовање, а који плаћају сто круна пореза (Balázs, 2016: 34).

да отац као глава породице „на изборима има онолико гласова колико има стараца, жена и деце код куће. Јер, у ваљаном друштву није појединац тај који је трајан, већ је то породица“ (Lamartine, 1850: 249; Gesley, 2018). Жувенел је 1871. поднео такав предлог закона (Jouvenel, 1871: 2811), као и де Гедон (Louis Henri de Gueydon; Laut, 1903). Идеју је 1873. године обновио Ласер (Lasserre, 1873), а подржао ју је и Тард (Tarde, 1892: 440–442). Тард каже да нежењених мушкараца има једна шеснаестина, но они чине четвртину бирачког тела, а неправедно је да глас оца који оличава 3, 4, 5 или 10 различитих глава у породици има исту вредност као глас 21–годишњег бећара (446–447). Посланик Рило–Дигаже (Henri Roulleaux–Dugage) у октобру 1910. поновио је иницијативу о доношењу закона по угледу на Жувенела и Гедона (Van Parijs, 1998: 310), и о томе је француска скупштина коначно озбиљно расправљала 1923. године.

Рило–Дигажеов обновљени предлог из 1923. био је вешто сачињен тако да помири захтев левице да и жене добију право гласа, и страх деснице да ће тиме левица ојачати. Члан 2 Рило–Дигажеовог предлога давао је право гласа женама, а члан 3 омогућавао је оцу да „остварује право гласа за себе, за своју закониту, природну или признату децу, мушку или женску“ (Roulleaux–Dugage, 1923: 3957; Toulemon 1933: 125; Briey, Héraut, Ottaviani, 2009: 144). Скупштина је великом већином (440 *за*, 135 *против*) прихватила овај нацрт, задуживши владу да предлог закона стави на дневни ред неке од наредних седница. Међутим, Поенкареова влада није била претерано загрејана за ову идеју и одуговлачила је. Коначно су нови избори 1924. збрисали овај предлог с дневног реда (Toulemon, 1933: 108–9, 111–113, 115–139, 200–201, 217; Briey, Héraut, Ottaviani, 2009: 144). Међутим, породични вотум ипак је примењен у француским протекторатима Тунису и Мароку. Тамо је, између два светска рата, отац четворо или више деце добијао још један глас (Toulemon, 1933: 121–122; Van Parijs, 1998: 309).

Имајући такву традицију иза себе, Анфјер у својој књизи, а о којој расправља Ћорђе Тасић, не почиње од тога да образлаже разлоге у прилог увођења породичног гласа.⁶ Он се усредсређује на систематско претресање и побијање разлога *против*.

6 Осим у Француској, породични глас је, у то доба, предлаган и у Немачкој, како пре Првог светског рата (Rupprecht, 2012: 26–30), тако и између два рата (Rupprecht, 2012: 30–32). У Италији је још 1848. Росмини предлагао да у устав уђе одредба по којој свака глава породице има онолико гласова колико уста храни (Rosmini, 2006: 17, Art. 59; Rosmini, 1848: Art. 59). У Русији је Д. И. Менделеев (Дмитрий Иванович Менделеев, 1834–1907) предложио 1905. да се за изборнике и посланике Државне думе уведе дечија квалификација: „да сви изборници (выборщики, електори), односно

Први разлог који се обично наводи против породичног гласа јесте тај да је деце мање због промењеног менталитета, као и због привредне оскудице или других социјалних разлога. Нико неће да потрчи да има више деце због додатног гласа на изборима. Анфјер одговара да би породични глас подстакао политичаре да више воде рачуна о деци и многодетним породицама. Њих би то погурало да донесу одговарајуће социјалне и економске мере које би заштитиле породице с децом и тако би се, дугорочно, повећало рађање (Тасић, 1925: 212). Једна од могућих мера била би, рецимо, и пронаталитетна пореска политика – пореске олакшице за родитеље с децом (213).

Други разлог против породичног гласа јесте тај што би деца могла имати другачије политичке погледе у односу на родитеља, захтевајући од њега да „њихов“ глас не да странци за коју он сам гласа. То би повећало свађе у кући. Анфјер одговара да је исто и с употребом имовине. До стицања пунолетства родитељ доноси пословне одлуке, па с истим правом он може, у име детета, да доноси и политичке. А могуће свађе око пословних одлука није разлог да родитељ на буде дететов правозаступник (213). Тасић овом, са своје стране, додаје да је свађа у кући слаб противаргумент, јер би могао да се употреби и за оспоравање женског права гласа. То што би жена могла да има другачије страначко опредељење у односу на мужа, па би могло доћи до свађе, не значи да јој не треба дати право гласа. Васпитање за политичку толеранцију и саживот различитих становишта важан је део грађанске културе (214).

Трећи разлог против породичног гласа је да су многодетне породице често последица непромишљености и неодговорности родитеља, који нису у стању да број деце ускладе са својим економским могућностима. Често су пак и показатељ дисфункционалности – отац је, рецимо, пијаница који злоставља жену и запоставља децу. Породични глас би само наградио такву родитељску непромишљеност и неодговорност. Анфјер одговара да се свако право кроји према већини, те да један број случајева социјалне патологије не може бити изговор да се свим осталим ускрате њихова права или пак друштвена подршка (213).

Четврти разлог се тиче управо одступања од правне једнакости. Ако се по једном мерилу одређеној скупини људи даје више права, онда се отвара простор да се и другој групи по другом критеријуму дају већа права, трећој групи по трећем мерилу такође доделе посебна права, и

полуизабрани (наполовину выбираемые) морају да буду очеви с најмање одређеним бројем деце“ (Менделеев, 1995: 344). Он је чак мислио да се тај услов уведе и за обичне бираче, залажући се да се „удео бирача прошири смањењем имовинског ценза, а ојача очинском квалификацијом“ (имушественный ценз расширить понижением требований, а усилить отцовством; в. Станиславович, 2017: 23).

тако у недоглед. Анфјер одговара да је праведно с једнаким једнако, а с неједнаким неједнако. Пример овог другог је пропорционално, па чак и прогресивно опорезивање. Ако друштво с људима различито поступа према величини њихове имовине, онда има право и да различито поступа према величини њихове породице (213). Заправо, каже Анфјер, породични глас повећава једнакост, јер читавој једној категорији становништва која није била политички представљена – деци – омогућава макар посредну политичку репрезентативност (214).

Са своје стране, Тасић овом придодаје мишљење да додатни глас на име деце није у истом смислу кршење једнакости као додатни глас на име имовине, или глас на име образовања – што је, како смо видели, била пракса у дотадашњим изборним системима. Плурални вотум на основу имовине или образовања, каже Тасић, јесте додатно класно привилеговање (пошто је и образовање најчешће повезано с имућношћу). Супротно томе, циљ демократије јесте да у сфери политике уравнотежи несклад између друштвених скупина насталих услед економске привилегованости поседничких класа. Додатни глас на име деце ванкласна је категорија и политички додатно не привилегује ниједну одређену класу. И друго, породични глас не добија се на основу приватног својства, већ као овлашћење у име другог (215).

Пети противаргумент је да се имовина може куповати и продавати, а глас не. Зато се глас не може пренети на другог, као што може располагање имовином. Анфјер одговара да ако је гласање лично и непреносиво овлашћење доношења политичких одлука које држава даје сваком пунолетном грађанину зарад општедруштвеног интереса, онда то овлашћење може бити проширено управо у складу с препознатим друштвеним интересом. Не овлашћују деца родитеље да гласају уместо њих већ држава, а она на то има право (214).

И шесто, поставља се питање поделе дечијег гласа између оца и мајке. У Француској, у то време, опште право гласа, као и у већини других земаља, односило се на мушкарце. Али, шта ће бити кад и жене добију право гласа? Како да се одреди ко ће да гласа у име детета – отац или мајка? Анфјер одговара да ни то није несавладива препрека. Код парног броја деце гласови се између оца и мајке деле на два. А код непарног броја деце, за дечаке гласа отац, а за девојчице мајка (214). У многодетним породицама које су настале тако што је отац правио децу док не добије сина, мушкарац би, на тај начин, имао два гласа, а жена четири, пет или шест...

Пошто је изнео Анфјерово становиште, Ђорђе Тасић га подвргава пажљивом претресу. Он, прво, мисли да Анфјер исувише очекује од ове мере. Без читавог пакета других мера питање је колико породични

глас може да поправи демографске прилике у друштву (214). Друго, концепција да родитељи политички заступају децу до њиховог пунолетства није добра. „Деца немају право гласа и због тога их нико не може заступати“ (215). Породични глас, начелно, могу да добију бирачи као родитељи због општег интереса друштвене репродукције. Али, управо је у томе главна невоља, сматра Тасић – то противречи „духу једнакости, како је она схваћена од људи“ (*истио*). Док се у погледу имовине и прихода у најширем јавном мњењу допушта неједнакост, „у политичким питањима строго се спроводи једна апослутна и недиференцирана једнакост“ (*истио*). Јер, како на другом месту пише Тасић,

„плурални вотум показао се као институција коју не може да поднесе модерна демократија. И онде где је заведен, он је био укинут. Не што се не може наћи објективан критериум – он се у опште не може наћи кад су у питању социалне вредности – већ је у духу демократије *једнакости грушћивених функција*. Сви редови, од најнижих до највиших, у демократском друштву подједнако вреде. Такав систем иначе наилази на неповерење и протест маса: он вређа развијено осећање једнакости, што на крају крајева има основа у осећању једнакости функција. И, зар није аристократизам кад се некоме даје више права него осталима? Критеријум који би се узео, био би увек критеријум у корист моћних у друштву“ (Тасић, 1922: 196–197; изворно истицање).

Када се једном начело једнакости наруши, неће бити краја захтевима за привилеговање. Зашто додатни глас не би имали и истакнути научници – ако је општедруштвени интерес развитак науке? Или, зашто додатни глас не би имали и ратни хероји – ако је општедруштвени интерес успешна одбрана земље? (216). Невоља с овим диференцирањем јесте да се нужно прави разлика између бирача: друштвено бољи – друштвено гори. „А кад се једном представи овај систем на овај начин, онда се ставља лако у ред свих оних система у којима се појединцима даје већи број гласова ради њих самих, тј. што су бољи“ (216–217).

Ургентни проблем друштва, па онда и демократије, наставља Тасић, пре је концентрација капитала и социјалне моћи у мало руку, него мање деце но што је потребно за репродукцију друштва. „Економске супротности везане су за концентрацију капитала и стварање великих и моћних привредних организација капитала“, пише Тасић, па се горуће „питање демократије појављује као питање (...) социјализације извесних привредних грана“ (217). А када држава преузме управљање над делом привреде, отвара се проблем – може ли парламент биран по *страначком* начелу успешно да води подруштвљену привреду.

„Политички елементи нису компетентни за сва питања и увек (...). Увиђа се и тражи се да се стручним елементима осигура сталност и независност, и, у сагласности с тим, тражи се чак и да се радикално преустроји састав и организација парламента (стално у смислу демократије)“ (217).

Тасић је у свом ранијем раду о реформи демократије већ отворио „питање како треба уравнотежити политичке елементе са стручним“ (Тасић, 1923: 456), „у смислу емаципације стручних елемената од политичких“ (Тасић, 1923: 536), а овде већ оставља утисак да му није страна ни идеја индустријске демократије (друштвеног самоуправљања). Ипак, чланак завршава песимистичном оценом да је још далеко до тога:

„У оваквом једном систему (подруштвљене привреде – С. А.) можда је могуће или чак нужно да се праве разлике међу људима по њиховој социјалној вредности или функцији – у једном демократском циљу и смислу, и, између осталог, и по породици и броју деце. Али тешко је, врло тешко данас“ (исто).

Данашњи модели вишеструког родитељског гласа

Расправа о родитељском заступничком гласу за децу и данас је веома жива, како међу друштвеним научницима, тако и међу политичарима у развијенијим земљама. Обично се наводе две врсте разлога у прилог овом решењу, од којих је – условно речено – прва ближа десници, а друга левици.

Демографски разлог обнавља Демени, на крају свог чланка посвећеног ниском прирасту становништва у развијенијим земљама, где саветује: „Ојачати утицај породица с децом у политичком систему. Нека родитељи (custodial parents) остварују гласачка права деце док не постану пунолетна“ (Demeny, 1986: 354). По њему ће Сандерсон и Шербов родитељско гласање назвати *Demeny voting* (Sanderson and Scherbov, 2007: 548), подржавши његову идеју. Уопште, демографски аргумент истиче да би повећање политичког утицаја родитеља с децом уравнотежило међугенерациски дисбаланс који постоји међу бирачима. У Јапану, према попису (2005), 24% бирача чине родитељи с децом, док 43% одсто бирача чине старији од 55 година (пред пензију и у пензији), због чега политичари више воде рачуна о блоку старијих бирача (Aoki and Vaithianathan 2009: 12). Увођење деменијевог система, међутим, аутоматски би повећало гласачку моћ родитеља на 37%, а смањило удео моћи старијих на 35%, што би подстакло политичаре да се више усредсреде на породичну политику (Aoki and Vaithianathan 2009: 13).

У Немачкој, само 27% бирачког тела одгаја малолетну децу, док 36% бирача има 55 година и више (Hinrichs, 2002: 42). Политичари више воде рачуна о старијима него о млађима, па се за четврт века удео оних који примају социјалну помоћ међу старијима смањило са 2,8% на 1,3%, а удео деце и омладине (до 18 година) повећао с 1,9% на 6,8% (Hinrichs, 2002: 36). Кад би се малолетници као глас додали родитељима, родитељски удео у бирачком телу порастао би с 27% на 41%, док би се удео оних старијих од 55 година смањило са

36% на 29% (Hinrichs, 2002: 42). Тада би и политичари променили своје понашање.

У Британији пре пола века 60% становништва било је млађе од 20 година, али до 2020. тај проценат пада испод 25% (Thomas and Hocking, 2003: 79), а у многим земљама ЕУ после 2050. трећина бирача биће старија од 65 година (Bovenberg, 2007: 17). Познато је да старији бирачи блокирају неопходне дугорочне реформе (21), па је зато решење „да се родитељима с децом да додатно право гласа за свако дете“ (Bovenberg, 2007: 23).

И у САД одрасли без деце чине 34% становништва, али контролишу 46% гласова. Израчунато је да гласачи из домаћинства без деце као група имају 140% гласачке моћи у Конгресу у односу на домаћинства с децом (Rutherford, 1998: 1512). Где је ту политичка једнакост људи, једнакост гласа и правило један човек – један глас? (one person, one vote). „Гласање преко родитеља пружа лек: равнотежа моћи мења се како би се изједначили гласови per capita“ (Rutherford, 1998: 1512). Уз разлог праведности (једнакости), наводи се и мања брига политичара у САД за децу, због слабије бирачке заступљености деце или њихових родитеља. Услед тога, савезна влада на сваки долар дат за децу потроши још 7 долара на старије (Hinze, 2020: 154). Зато је сиромаштво, у последњих пет деценија, међу старијим особама смањено са 70% на 9%, док се сиромаштво међу децом повећало на 18% – што је највећа стопа међу свим старосним групама (Hinze, 2020: 154–155; уп. Peterson, 1992; Pantell & Shannon, 2009: 139). Такође, политичари у САД недовољно воде рачуна о интересима сиромашних, јер знају да они ионако знатно ређе гласају од бољестојећих. Родитељско гласање би и ту помогло: самохрана мајка с двоје деце имала би три гласа⁷ – она би, тако наоружана, пре изашла на изборе, а и политичари би аутоматски о томе почели да воде рачуна (Rutherford, 1998: 1522). Уопште, демени систем увећао би моћ жена, којима по правилу остају деца по разводу, или самохрано подижу децу (*истио*).

То је, аргументише се, и ствар друштвене праведности. Исплата пензија увек зависи од наредне генерације, па чак и када је пензија чиста рента од дивиденди наредна генерација мора нешто да ради како би дивиденде уопште могле бити исплаћене. Родитељи који имају децу велики део времена трошили су на њихово подизање, тако да су имали мање времена да зарађују и одвајају у пензиони фонд. Али, управо због тог додатног родитељског рада будуће пензије ће уопште и постојати. Неправда да се породични рад, премда супстанцијалан за друштво, довољно не цени, исправља се додатним породичним гласом (Aoki and

7 У САД 47,2% деце из домаћинства са женама на челу живело је 1994. у сиромаштву (Rutherford, 1998: 1478).

Vaithianathan, 2009). У том смислу је постојао и предлог да родитељ с децом доживотно има један глас више, чак и онда кад његова деца и сама постану гласачи.⁸

Упоредо са залагањем за увођење породичног или родитељског гласа – из демографских разлога, или разлога друштвене праведности и равнотеже – развила се и аргументација у прилог непосредног гласања малолетника, па чак и деце (рецимо: Brando 2022; Wall, 2022; Weinstock, 2021; Umbers, 2020; Lau, 2012, итд.). Ако малолетници плаћају порез а нису политички заступљени, то крши начело „no taxation without representation“.⁹ При томе се, још, у САД број посланика у представничком дому одређује не према броју бирача већ у сразмери с укупним становништвом – дакле, и деца се рачунају, премда нису политички представљена (Bennett, 2000). Формални старосни праг за гласање настао је на основу начела (не)компетенције, али то начело мора бити симетрично, за све старосне групе, иначе је неправедно и дискриминаторно (Brando 2022: 18–19; Wall, 2022: 178).¹⁰

Ово становиште захтева не само да се спусти узрасни праг за гласање,¹¹ већ и да се свим малолетницима омогући да гласају што директно, што преко родитеља (када је реч о мањим узрастима). У овом другом случају, *родитељски (породични) глас* (енг. family vote, parental vote; фр. vote familial, suffrage familial; нем. Familienwahlrechts) заправо би био *заступнички глас у име деце* (a proxy vote on behalf of children; surrogate voting: Bennett, 2000; Kinderwahlrecht–vikarisch ausgeübt: Grözinger, 1993: 1261). Родитељ би био у обавези да разговара с дететом о његовим преференцама (Grözinger, 1993: 1264; DBD, 2003: 4; Schickhardt, 2015: 223), а малолетник старији од 14 година би, према

- 8 Предлог је 1930. усвојила француска Републиканска странка. Чланом 8 предлога закона Sallies, et al., Савеза Републиканаца (Federation republicaine), сваком оцу је дато онолико додатних гласова колико тренутно има малолетне деце, као и један додатни глас док је жив (Toulemon, 1933: 217; Van Parijs, 1998: 312).
- 9 Малолетници имају многа права и дужности као и одрасли, али не и да гласају. Рецимо, у Британији, дете већ од 5 година може да пије алкохол у кући уз пристанак родитеља, с 10 година може кривично да одговара за преступе, с 13 може да се запосли, с 14 може да јаше коња без надзора старијих, са 17 може да добије возачку дозволу – али, тек са 18 може да гласа (Thomas and Hocking, 2003: 106–108; сличне податке за САД види у: Munn, 2012).
- 10 Испоран преглед аргументације за и против дечијег гласања: Beckman, 2018; опширно разматрање теоријских и правних аспеката породичног гласа, а посебно свих врсти приговора налазимо у: Rutherford, 1998; такође и: Van Parijs, 1998.
- 11 Хинце, рецимо, предлаже 15 година као старосну доб за аутоматско добијање права гласа (Hinze, 2020: 151), док Томас и Хокинг границу бирачког права спуштају на 14 година (Thomas and Hocking, 2003: 80–81).

неким предлозима, чак имао и право вета уколико би проценио да га родитељ неодговарајуће политички репрезентује (Schickhardt, 2015: 223). Заступничко гласање родитеља, будући да је реч о јавном овлашћењу (а не праву), било би *обавезно*: родитељ као бирач не би морао да гласа, али за дете би морао (Семашко и Девић, 2004: 19; Schickhardt, 2015: 222) – иначе ће се казнити новчано, у корист организације за заштиту деце (Schickhardt, 2015: 239). Дакле, не би родитељ с петоро деце имао шест гласова (као што следи из перспективе плуралног вотума), већ би петоро малолетних држављана, који су саставни део политичког демоса, добило могућност да гласа преко заступника (проху–claim voting; Wall, 2022: 169) и да тако оствари своје легитимно политичко право (Schickhardt, 2015: 227) – чиме се обезбеђује *истинска једнакост* (Wall, 2022: 184).

Предлажу се различита решења, која, када им се придода класично родитељско гласање, изгледају овако:

1. дете стиче номинално право гласа од рођења, али мора да прође кроз строго формални поступак пријаве као бирача онда кад се осети способним за то (Kiesewetter, 2009; Cook, 2013; Tremmel, 2014; Tremmel and Wilhelm 2015: 138–140; Hinze, 2020: 151; Wall, 2022: 175; 186)¹²;
2. малолетник стиче право гласа пре пунолетства, али његов глас је пондерисан у складу с узрастом (fractional vote): 12 година 1/7 гласа, 13–2/7, 14– 3/7, 15–4/7, 16–5/7, 17–6/7 гласа (Rehfeld, 2011: 158); или 14 и 15 – ¼, 16 и 17 – ½ гласа¹³;
3. дете и родитељи деле глас детета у сразмери с узрастом малолетника: до 14 година родитељи 100% – дете 0%, с 14 година родитељи 80% – дете 20%, с 15 година 60%–40%, с 16 година 40%–60%, са 17 година 20%–80%, и с 18 година 0%–100% (Dukach, 2012);

12 Кук, на пример, предлаже поступак у ком је довољно да малолетник покаже да је писмен: да лично упише у образац своје име, адресу, датум рођења и да се потпише да прихвата правила гласања (Cook, 2013: 450–454). Хинце има на уму једноставну регистрацију: малолетник закаже термин код надлежног општинског органа и, пошто докаже идентитет, приложи неформално писмо у ком захтева да буде уписан у бирачки списак; службеник га упозна с основним правилима гласања, и он потпише да је о њима обавештен (Hinze, 2020: 151). Слично решење је и Тремела и Вилијема: малолетник једноставно дође код надлежних и изјави да жели да буде уписан у бирачки списак; таква регистрација није пријава – која се може одбити – већ изјава о намери; нема испитивања изборне способности малолетника ни у ком облику (Tremmel and Wilhelm 2015: 138). Код Вола би пријава могла да се обави не само лично, већ и поштом или онлајн (Wall, 2022: 186).

13 Предлог који је дао сенатор Калифорније, Џона Васкончелос (John Vasconcellos), 2004. године (Rehfeld, 2011: 163–164).

4. родитељ, једно време, помаже детету на бирачком месту да гласа (Olsson, 2008: 70–71) или непосредно гласа за дете, све док оно не положи тест минималног политичког знања (Grözinger, 1993;¹⁴ Семашко и Девић, 2004: 17), или не прође формални поступак изборне регистрације (Wall, 2014: 109; за заступнике у Немачкој в. Schickhardt, 2015: 215), или једноставно не да формалну изјаву да од сад оно гласа (Wall, 2022: 175; 186);
5. родитељ гласа као заступник детета све до законског рока када дете стиче право гласа (Rosmini, 1848: Art. 59; Lamartine, 1850: 249; Jouvenel, 1871: 2811; Lasserre, 1873; Tarde, 1892: 442–446; Laut, 1903; Roulleaux–Dugage, 1923: 3957; Sauvy, 1945: 213–14; Adolphe Landry, 1949: 634; Löw, 1974;¹⁵ Carballo, 1981; Demeny, 1986: 354; Bayer, 1997; Rutherford 1998; Van Parijs, 1998; Hewlett and West 1998: 240–41; Annemans, et al., 1998: 9; Bennett, 2000; Семашко, 2000: 45; Bovenberg, 2007: 23; Sanderson and Scherbov, 2007: 548; Olsson, 2008; Aber, 2008: 202; Pantell and Shannon 2009; Антонић, 2014: 38; Wolf, Goldschmidt, and Petersen, 2015; Ringressi and Bernabei, 2018; Douthat, 2018; Modi, 2018; Modi, 2020);
6. исто као и под 5, али како би се обезбедило да родитељ гласа строго у интересу детета, родитељско гласање је делимично јавно: гласа се у посебној кабини, тако да начин на који је родитељ гласао независна агенција може да забележи, те да целокупну евиденцију достави детету кад стекне пунолетство (Schickhardt, 2015: 232).

Када је реч о томе како би се између родитеља расподелили гласови за децу, постоје следећи модели заступничког гласања.

1. сви дечији гласови иду оцу (Lamartine, 1850: 249; Jouvenel, 1871: 2811; Lasserre, 1873; Tarde, 1892: 442–446; Laut, 1903; Roulleaux–Dugage, 1923: 3957);¹⁶
2. сви дечији гласови иду мајци (Ringen, 1997a: 14; 53; Campiglio, 2009: 244; Фидес [Fidesz] 2011;¹⁷ Corak, 2012);¹⁸

- 14 Пре избора, репрезентативни узорак одраслих ради тест о политичким питањима, као и млађи од 18 година који желе да гласају; млади који на тесту остваре просечне и више вредности из узорка одраслих добијају право гласа (Grözinger, 1993: 1264).
- 15 О предлозима у Немачкој до Другог светског рата видети преглед који даје Rupperecht, 2012: 26–32.
- 16 Ово је становиште било саморазумљиво и доминантно у време када су само мушкарци имали право гласа.
- 17 Мајка би добила додатни глас за највише једно дете (Phillips, 2011); исто предлаже и Ringen (1997a: 14; 53), а као алтернативу дељењу гласа и Vanhuysse (2013).

3. мајка за свако дете гласа у првој половини времена до добијања права гласа, отац у другој половини; рецимо, ако се право гласа стиче у 18. годни, до 9. године гласа мајка, од 9. до 18. отац (Sauvy, 1945; Ringressi and Bernabei, 2018);
4. очеви гласају за синове, а мајке за ћерке (Michel Debre, 1978. – нав. према Kandell, 1978; Grözinger, 1993: 1264–1265; Demeny, 2012: 700);
5. пола гласа иде сваком родитељу (Hattenhauer, 1996: 16; Rutherford, 1998: 1506; Bennett, 2000: III, G; Pantell and Shannon 2009: 142; Dukach, 2012; Sacconi and Fuksia 2014: 3; Антонић, 2014: 36; Schickhardt, 2015: 223; Wolf, Goldschmidt, and Petersen, 2015);
6. код парног броја деце гласови се деле између оца и мајке, а код непарног за дечаке гласа отац, а за девојчице мајка (Enfière, 1923);
7. један глас оцу за свако непарно дете по реду рођења, а један глас мајци за свако парно (Toulemon, 1933);¹⁹
8. један глас мајци за свако непарно дете, један глас оцу за свако парно; у тренутку проглашења закона, пошто су нека деца већ пунолетна, рачуна се као непарно прво следеће малолетно дете (Van Parijs, 1998: 312);²⁰
9. отац и мајка гласају наизменично за свако дете, случајним избором почетка који се може извршити, рецимо, на основу (не)парности детета и (не)парности дана рођења родитеља (Eufemi et al. 2004: 3);²¹
10. мајка и отац споразумно одлучују ко ће да гласа за дете (Thomas and Hocking, 2003: 14; 80–81; Семашко и Девит, 2004: 18–19²²); у случају да родитељи не могу да се договоре, закон одређује једноставан начин како да оба родитеља добију једнака права на дечји глас (DBD, 2003: 2; DBD, 2008: 4).

18 Ринген као разлог наводи своје искуствено истраживање о расподели породичних буџета (Ringgen, 1997б), које показује да се мајкама много више него очевима може веровати да ће заступати интересе своје деце. (Ringgen, 1997а: 14; 53). У експерименту из 2011. показало се да жене чешће од мушкараца користе свој додатни родитељски глас у корист будуће генерације, што подразумева да ће мајке ређе злоупотребити детињи глас него очеви (Kamijo, Hizen & Saijo, 2015: 1).

19 Овај модел подразумева да ће очеви увек имати више гласова од мајки.

20 Овај модел подразумева да ће мајке увек имати више гласова од оца.

21 Наизменично родитељско гласање на изборима, као алтернативу подели гласа, или гласу само за оца или мајку, подржава и Wall (2022: 185).

22 О томе родитељи склапају писмени споразум, који оверавају код нотара и достављају изборној комисији (Семашко и Девит, 2004: 19).

Политички предлози за увођење заступничког гласа родитеља

Када је реч о политици, данас се најдаље с иницијативом да се уведе родитељски/дечији глас стигло у Немачкој. Тамо је таква идеја обновљена већ седамдесетих година (Löw, 1974). Но, политичари су је озбиљније прихватили у последњој деценији 20. века. Значајно је да је подршка идеји тада дошла и од хришћанске деснице, и од социјалдемократа (Van Parijs, 1998: 311; Grözinger, 1993: 1262) – с тим да су први више наглашавали демографски разлог, а други право малолетних да буду део демократских избора. Отпор је, у почетку, долазио највише због повезивања родитељског вишеструког гласа са старим, пруским, трокласним системом гласања (*Preußisches Dreiklassenwahlrecht*), по коме је глас бирача из прве класе вредео као десет гласова бирача из треће класе (в. Антонић, 2015: 30–31).

Међутим, већ у јулу 1993. свестраначки скупштински одбор за питање деце једногласно је затражио од владе да испита изводљивост увођења заступничког гласања за децу (Van Parijs, 1998: 311; Grözinger, 1993: 1267). Проблем је био што немачки устав (*Grundgesetzes*) изричито прописује непосредни и једнаки глас, па би заступничко гласање тражило промену устава. Ипак, у Бундестагу је 2003. и 2008. вођена расправа на ту тему. Најпре је 47 парламентарараца, из различитих странака, 2003. захтевало да влада поради на увођењу заступничког гласања за децу, позивајући се како на демографске разлоге,²³ тако и на проширење политичке заступљености.²⁴ Пет година доцније исти захтев (DBD 2008) подржали су посланици CDU, SPD и FDP (десница, левица и центар), укључив и некадашњу министарку за породична питања (Renate Schmidt), потпредседника Бундестара (Wolfgang Thierse) и шефа FDP–а (Dirk Niebel; DW, 2008). Оба пута захтев је одбијен већином гласова посланика, уз позивање на устав.

И у наредној деценији немачки политичари обнављали су ову иницијативу,²⁵ због чега је 2017. Служба за истраживање и документацију

23 „Популациони научници очекују да ће око 2030. године сваки трећи немачки држављанин имати 60 и више година“ (DBD, 2003: 3).

24 „На основу данашње структуре становништва, број оних са правом гласа би се повећао за око 13,8 милиона“ (DBD, 2003: 3). Наравно, реч је о родитељским гласовима у име деце. Уколико би се, међутим, прешло на систем самоуписа малолетника на бирачки списак, процена је да би се регистровало: 55% малолетника од 17 година, 45% од 16, 35% од 15, 25% од 14, 20% од 13, 15% од 12, 10% од 11, 5% од 10, 2% од 9 и 1% од 8; тако би у Немачкој право гласа путем регистрације значило додавање 1,7 милиона гласова младих (Tremmel and Wilhelm 2015: 140).

25 Бивша немачка секретарка за породична питања, старије грађане, жене и омладину Мануела Швезиг (Manuela Schwesig) изјавила је 2014. да се залаже

Бундестага (Wissenschaftliche Dienste) објавила нарочиту студију о питањима уставности заступничког гласања родитеља (WD 2017). У студији се тврди да би „гласање родитеља као заступника детета било само прикривени облик плуралног гласања“, будући да нема јамства да би родитељи дечији глас дали у складу с преференцијама малолетника. Тиме би „начело 'један човек, један глас' било прекршено, јер би бирачи без деце били у неповољном положају, пошто би имали само један глас“. Немачки устав, међутим, каже се даље у студији, изричито забрањује било какву неједнакост гласа на изборима (absolutes Differenzierungsverbot; Art. 38 Abs. 1 S. 1 GG). Ту не би могла да помогне ни промена устава, будући да је, по тврђењу Службе, „једнакост вредности гласова, код бројања, део *непромењивој језира* Устава“ (unabänderlichen Kern des Grundgesetzes, Art. 79 Abs. 3 GG; WD 2017: 5; моје истицање).

Ипак, пошто идеју (премда из различитих разлога) подржавају политичари са разних страна политичког спектра, дебата о заступничком гласању родитеља у Немачкој не јењава. Иако постоји бојазан да би вишеструкост гласа можда донела предност десници (Schickhardt, 2015: 237), анализа изборних последица 1994–2005. показује да би резултати избора били готово исти: „ниједна странка сама по себи не би профитирала у изборном смислу од увођења заступничког гласа у име деце“ (Goerges and Tiemann, 2009: 50; до истог закључка, анализом избора 1990, дошао је и Grözinger, 1993: 1266). Ово охрабрује присталице заступничког гласа у Немачкој, будући да се за промену устава траже две трећине гласова у Бундестагу, а до тога није лако доћи. Чак и ако се не обезбеди таква већина, уколико се створи блок довољно велики да запречи доношење других одлука у парламенту, то би можда омогућило и да се нађе компромис, те изгласа промена (Grözinger, 1993: 1267).²⁶

за реформу немачког изборног закона како би се породицама дала већа реч у политици (Gesley, 2018). Поводом 25. годишњице Конвенције УН о правима детета, Швезигова је рекла да подржава идеју да се сваком родитељу да додатни глас по детету. (BZ, 2020). Немачко удружење породица (Deutscher Familienverband) је 2017. године покренуло кампању за породично гласање (<https://wahlrecht.jetzt/>) током изборне кампање за Бундестаг (Gesley, 2018). И политичар из CDU Јенс Шпан (Jens Spahn) изјаснио се за заступничко гласање родитеља. „Трећина бирача ће ускоро имати више од 60 година. Постоји ризик да ће се политика превише фокусирати на њихове интересе“, рекао је. „Ако породице имају више гласова, њихова питања такође имају већу тежину у политичкој дебати“, додао је (Greive, 2016).

26 Осим устава, додатни проблем је и слаба подршка за заступничко гласање родитеља у бирачком телу. Тек 17% испитаника у Немачкој 2016. подржало је овакав вид гласања, док је чак 75% против (међу испитаницима с децом однос је 27% за и 62% *прошив*; Schmidt, 2016). Присташе заступничког гласања у име деце, међутим, одбијају да допусте да одлуку о томе ко све треба да припада

У Француској су, одмах после Другог светског рата, родитељски глас затражила двојица познатих демографа (Sauvy, 1945: 213–14; Landry, 1949: 634), а предлог је, такође из демографских разлога, обновео 1978. посланик Мишел Дебре (Michel Debre; в. Kandell, 1978; Westoff, 1978: 56). Почетком деведесетих оживео га је и Национални фронт (Front National), али су га у форми заступничког гласа родитеља почели истицати и политичари с других делова политичког спектра. Уочи избора 1997. представница деголистичке странке председника Ширака (Christine Boutin) прикупила је подршку 123 посланика француске скупштине из различитих партија за овај предлог (Van Parijs, 1998: 310; Gesley, 2018). Ипак, подршка међу француским политичарима за ову врсту реформе изборног законодавства изгледа да је мања него у Немачкој.

У Италији идеју обнавља економиста Луиђи Кампиљо (Campiglio, 1997: 198–99), да би се у Хришћанском удружењу италијанских радника (Associazioni cristiane lavoratori italiani, ACLI) 2002. покренула иницијатива за увођење заступничког гласа родитеља. На конгресу ACLI 2004. (Maggio, 2004) усвојен је документ „Једно дете, један глас“ (Un bambino un voto; Tesoriere, 2019). Подржавајући овај предлог, сенатор из Демокришћнаске уније (Unione dei Democratici Cristiani) Маурицио Еуфеми (Maurizio Eufemi), заједно с још једанаест сенатора, поднео је Сенату предлог закона о заступничком гласу родитеља (Eufemi et al. 2004). Од 2008. и Национална асоцијација великих породица (l'Associazione Nazionale Famiglie Numerose) захтева исто (Ringressi and Bernabei, 2018). У италијанском сенату је 2014. представљен „Амандман на члан 48. Устава у вези с признавањем вишеструког пондерисаног бирачког права родитеља малолетне деце“, двоје сенатора (Sacconi and Fuksia 2014). Овим амандманом, родитељима би се признало право вишеструког пондерисаног гласа (un voto plurimo ponderato) према броју малолетника у породици – по пола гласа за сваког родитеља (Sacconi and Fuksia 2014: 3). У италијанској јавности слични предлози јављају се и доцније (Lauria, 2019).

У Британији левичарски НВО Демос предложио је 2003. увођење „беби гласа“ (baby ballot) – ког родитељи дају у договору с дететом, или процењујући његов најбољи интерес (Thomas and Hocking, 2003: 14;

демосу доносе актуелни бирачи. Као пример наводе швајцарски референдум из 1959. о праву гласа за жене, када је две трећине изашлих бирача одбило предлог да се и женама да право гласа (Tremmel and Wilhelm 2015: 130). Они предлажу да се заступничко гласање родитеља уведе за три узастопна изборна циклуса, како би се бирачи и политички актери упознали са свим аспектима овог изборног поступка. Након тога била би донета коначна одлука о начину примене заступничког гласања родитеља (Schickhardt, 2015: 239–240).

80–81). Међутим, то ипак није наишло на ширу подршку (BBC, 2003). Предлог је недавно обновила председница британског Краљевског колеџа педијатара: „Друштво прихвата да родитељи буду заступници своје деце на другим пољима – зашто не и на овом?” (Modi, 2020; исто, Modi, 2018). У Белгији Фламански блок (Vlaams Blok) залаже се „да родитељи гласају у име своје деце до пунолетства“ (Annemans, et al., 1998: 9; Van Parijs, 1998: 310). То је политика и Хришћанске партије Аустрије (Christliche Partei Österreichs), предлог неких чланова пољске странке Право и правда (Prawo i Sprawiedliwość),²⁷ Зелене партије Швајцарске, а предлог закона о родитељском гласању изнет је и у Летонији 2011. (Гришин и Мармилова 2013: 77). У Русији се 2004. појавио сличан нацрт закона социолога Л. М. Семашка (Семашко и Девиц, 2004), да би га 2012. актуелизовали М. Е. Клобукова и В. А. Шчербаков (Шчербаков). Међутим, „за разлику од западноевропских земаља, руске политичке партије не показују интересовање за ову тему“ (Гришин и Мармилова 2013: 75).

У САД је идеја родитељског гласања истакнута почетком осамдесетих (Carballo, 1981) и шире почела да буде дискутована током деведесетих (Peterson, 1992; Bayer, 1997; Rutherford, 1998; Hewlett and West, 1998: 240), али без преношења дебате међу политичаре (Bennett, 2000). Ипак, заговарање заступничког гласања родитеља и расправа око такве врсте реформе изборног система данас је веома жива у научним круговима САД (Aber, 2008; Pantell and Shannon, 2009; Rehfeld, 2011; Lau, 2012; Dukach, 2012; Corak, 2012; Cook, 2013; Wolf, Goldschmidt, and Petersen, 2015; Douthat, 2018; Umbers, 2020; Weinstock, 2021; Wall, 2022). Кад је реч о контроверзама, осим начина на који се може обезбедити да родитељ заиста гласа у интересу детета, споран је и директни демографски ефекат. С обзиром на то колико у САД кошта подизање и школовање детета,²⁸ „чини се готово апсурдним сугерисати да би неко свесно изабрао да има дете само да би добио додатни глас“ (Rutherford, 1998: 1519). Такође је не тако извесно и понашање бирача. У експерименту из 2011. половина испитаника која је, на симулираним класичним већинским изборима, гласала тако да је водила рачуна о интересима будућег поколења, када им је, у експерименту, дат један додатни родитељски глас преиначила је своју одлуку и свој лични глас дала у корист садашње генерације (Kamijo, Hizen & Saijo, 2015: 1).

27 Постоји процена да би овај систем више погодовао десним, конзервативним странкама у Пољској (Szczeпаński, 2017).

28 Деведесетих су сиромашније породице, са просечним годишњим приходом од 14.500 долара, морале да издвоје 104.400 долара на подизање сваког детета до 18. године, док је породица из средње класе, са просечним приходом од 52.600 долара, морала да потроши 219.810 долара по детету; Rutherford, 1998: 1519.

Вишеструки глас за образование: „епистократија“

Идеју је, најпре, уобличио Мил у својим огледима из 1859. и 1861.²⁹ Он каже да „у најбољем могућем систему представљања, свака особа без изузетка треба да има глас“ („every person without exception should have a vote“; Mill, 1977: 327). Дословно тумачено, то укључује не само жене, већ и децу. Међутим, „идеја да се да право гласа човеку који не би научио да чита истоветна је оној да се то право да детету које не зна да говори“ (Мил, 1989: 95; уп. Mill, 1977: 326–328; 469–73). Једноставно, „поретци морају да буду направљени за људска бића таква каква јесу или каква у кратком року могу да постану“ (Мил, 1989: 72). Милова идеја је да се свим мушкарцима (а после и женама) што пре да право гласа, уз свесрдни напор друштва да се свима пружи основно образовање. Па и само гласање на изборима је врста народног образовања (Mill, 1977: 322–323). Али, „када сви буду имали гласове, биће и у начелу праведно, а у стварности неопходно, да се омогући већа тежина изборном праву образованијих бирача“ (Mill, 1977: 324).³⁰ То се најбоље постиже вишеструким гласом образованијих бирача (Мил, 1989: 98–99). Неквалификовани радник би имао један глас, квалификовани радник два, сељак који води имање, занатлија и трговац имали би по три или чак четири гласа, док би адвокати, лекари или судије имали по пет или шест гласова (Mill, 1977: 324–325). Једино ограничење давања вишеструког гласа на име образованости било би да плурални вотум не доведе до бројчане премоћи гласова горње, имовински и доходно већ привилеговане класе, над доњим класама (Mill, 1977: 476).³¹

Концепт је оживео Робин Харвуд у раду „Више гласова за докторе наука“ (Harwood, 1998). „Не тврдим да је демократија с једнаким гласањем лош систем“, каже Харвуд, „тврдим само да је плурално гласање (plural voting) боље од једнаког гласања (equal voting)“ (Harwood,

29 Мил први пут предлаже вишеструки глас за образование у есеју „Размишљања о парламентарној реформи“ (*Thoughts on Parliamentary Reform*, 1859), помиње ту идеју у есеју „Недавни писци о реформи“ (*Recent Writers on Reform*, 1859), а затим је разрађује у „Разматрањима о представничкој влади“ (*Considerations on Representative Government*, 1861).

30 „Једна је ствар потпуно ускраћивање права гласа у заједничким стварима, а друга је признати право знатно моћнијег гласа другима, на темељу веће способности у управљању заједничким стварима“ (Мил, 1989: 98). „Свако има право на некакав утицај али бољи и мудрији људи више од других“ (Мил, 1989: 101).

31 Мил је одлучно одбацивао вишеструки глас на основу имовине (Mill, 1977: 325; 474–475), ругајући се предлогу Роберта Сесила (Robert Cecil, Lord Salisbury) – који је тражио да број гласова буде сразмеран износу плаћеног пореза (в. Lane, 1992: 457–458) – да од државе хоће да направи акционарско друштво (Mill, 1977: 354–55; уп. Miller, 2015: 403–404).

1998: 129). Он предлаже да се бирачима, пошто се у друштву обезбеди опште бесплатно образовање, дода по један глас за сваки предмет положен на испитима GCSE,³² а два гласа за сваки предмет положен на А нивоу.³³ Такође, лиценце за водоинсталатере, електричаре, возаче камиона и слично, подразумевале би право на више гласова. Универзитетско образовање, све до доктората, доносило би још неколико десетина гласачких бодова. Тако би укупни број гласова по бирачу могао да иде и до 100 за докторе наука (130; 137). Гласање би било обавезно (139). Харвуд сматра да би, у таквом систему, странке подстицале присталице да се додатно школују, што би водило подизању образовног нивоа нације (131). Ова „модернизована верзија Миловог плуралног система гласања могла би да обезбеди бољу владу од једнаког гласања, а да сама по себи не буде неправедна“ (140).

Харвудов изазов прихватили су Роберт Фац и Керол Квин (Fudge and Quinn, 2001). Они мисле да свако образовање не подразумева и боље знање о политици.³⁴ Предлажу да бирачи добијају додатни глас када уочи избора положи испит из познавања питања која су одлучујућа на тим изборима. Рецимо, за изборе у ЕУ деведесетих, питање би било која је последица (не)прихватања Мастрихтског уговора (Maastricht Treaty, 1992). Наравно, бирач не би био оцењиван по томе да ли је за или против Мастрихта, већ само на основу тога да ли разуме које последице има прихватање или одбацивање овог уговора. Уколико, дакле, бирач положи такав испит, добио би и други глас. Након избора, бирач се поново враћа на располагање једним гласом до следећих избора, уочи којих опет може да положи испит за други глас. Гласање није обавезно. Дакле, свако има најмање један глас, а највише два (Fudge and Quinn, 2001: 503).

Тревор Латимер иде корак даље, сматрајући да испити политичког знања нису у стању да предвиде сва политичка питања која се могу отворити након избора, а о којима изабраници морају квалификовано да одлучују. Зато он предлаже плурални вотум на основу друштвеног и политичког поверења, односно угледа. Бирачи најпре иду на пред-изборе, где на бирачким листићима уписују по једно име човека за ког

32 General Certificate of Secondary Education (Опште сведочанство о средњем образовању), полаже се у Британији након две или три школске године завршене средње школе.

33 A Level (Advanced Level), додатне две године матурског или предунверзитетског образовања у Британији.

34 С овом почетном тезом многи се не слажу. Сматра се да је „најмоћнији предиктор политичког знања (political knowledge) формално образовање“ (Delli Carpini and Keeter 1996: 188). Процењује се да „ово није само корелација, већ и узрочна последица (a causal effect)“ (Mulligan, 2018: 296).

сматрају да је његово друштвено и политичко становиште ваљано. На изборима, свако има онолико додатних гласова колико је пута његово име на пред–изборима било уписано. Свако има најмање један глас, а најугледнији појединци могу имати на хиљаде. Тако се долази до избраника који су заиста квалификовани да се суоче са политичким изазовима (Latimer, 2015: 10–11).

Дејвид Естлунд је у речник друштвене мисли увео појам „епистократија“ (од ἐπιστήμη [episteme] *исџина*), у значењу владавине упућених или зналаца (Estlund, 2003: 53). У академским круговима настао је чак и захтев за увођење епистемичког ценза: као што грађани морају да добију возачку дозволу пре но што седну у кола, тако би морали и да положи испит пре но што се нађу у бирачком списку (Caplan 2009; Brennan 2011; Моуо 2018: 197). Ово становиште критиковано је као врста академског елитизма. Рђаво знање о политици можда има и до трећина бирачког тела (Hinze, 2020: 45; 62), које би, тако, могло остати без права гласа. А они који падну испит вероватно ће бити огорчени и осећати се као другоразредни држављани. Никома не треба трећина озлојеђених грађана.

Међутим, с обимном литературом о „кризи демократије“ коју је наводно произвео „популизам“ Брежита, Трампа или Болсанара (Hinze, 2020: 36; 74; 103; 105), вратили су се и предлози вишеструког гласа за „зналце“.³⁵ Један од њих је и Томаса Малигана (Mulligan, 2018). Он користи математички алгоритам за одређивање „способности“ бирача, а затим онима с вишим способностима даје више гласова. Систем је, тврди Малиган, епистократски (epistocracy), с исходом у миловском вишеструком гласу за зналце (Mulligan, 2018: 286). За сваког бирача независна овлашћена агенција прикупља податке како је гласао

35 Вишеструки глас (plural voting) ваља разликовати од бодовног гласа (cumulative voting) и коренованог гласа (quadratic voting). Вишеструки глас подразумева да бирачи располажу с неједнаким бројем гласова. Код бодовног гласања пак, какво је, на пример, коришћено за избор Представничког дома Илиноиса (1870–1980) или за избор градских одбора у Торонту (од 1903), сви бирачи имају исти, вишеструки број гласова. Сваки бирач рецимо, као што је био случај у Торонту, има четири гласа, које може да да једном кандидату или различитим такмацима. Ако бирач, пак, располаже с једним дељивим гласом, он може да га подели на двоје такмаца, тако да сваки добије по пола гласа, или на троје, па да сваки добије по трећину (Bowler, McElroy, and Müller, 2018; Cooper, 2007; Pildes, 1995). Кореновани глас је посебна врста бодовног гласања. Гласач који располаже са 16 бодова може да да по један бод сваком од 16 такмаца, и тада се сваки бод рачуна као један глас. Али, ако да свих 16 бодова једном такмацу, неће се рачунати као 16 гласова, већ као квадратни корен из 16 – његов такмац добиће 4 гласа. Овим се избегава да мањи удео фанатичних бирача надгласа далеко већи удео слабије загрижених и неодлучнијих (Cavallé, Chen, and Straeten 2019; Eguia, and al. 2019; Posner and Weyl, 2017).

на ранијим изборима. „Зналаштво“ у гласању процењује се на основу тога како је већина других бирача гласала. Ако је од двоје кандидата први добио 51%, а други 49% гласова на изборима, из тога се о зналаштву гласача ништа не да закључити. Али, ако је један кандидат добио 99,99%, а други 0,01%, онда су сви они који су гласали за другог такмаца поприличне политичке незналице (да не кажемо нешто горе). Прорачуне о зналаштву сваког бирача ради вештачка интелигенција, и на основу њих пондерише глас свих бирача (297). Нема испита, предизбора или увредљивих поређења између бирача. Бирачи чак неће ни знати колико је чији глас вредан – само ће да се на крају појави резултат који је избацила непоткупљива вештачка интелигенција, и то је то (Mulligan, 2018).

Епистократски модели би се могли резимирати на следећи начин:

1. грађанин добија право да гласа тек када положи тест политичког знања (political knowledge); (Caplan 2009; Brennan, 2011; 2016: 211–216; Моуо 2018: 197)
2. стручњаци бирају посебан скупштински дом, с правом вета (Антонић, 1993: 208–209; Bell, 2016: 152– 78).
3. компетентни бирачи добијају вишеструки глас (Mill, 1977: 324–325; Harwood, 1998; Fudge and Quinn, 2001; Latimer, 2015; Mulligan, 2018);
4. из целокупног становништва лутријом се бира узорак који одговара демографском пресеку; затим се пре-гласачи (pre-voters) из узорка упознају с основним политичким питањима и алтернативама (competence-building process), а тек онда им се омогући да гласају у име целе популације (López-Guerra, 2014: 24–59).
5. од компетентних бирача, који су положили испит политичког знања, образује се узорак који одговара демографској структури бирачког тела; на основу њихових опредељења процењује се шта би бирачко тело изабрало ако би било потпуно информисано – влада симулираног предвиђања (simulated oracle; Brennan, 2016: 220–2).

Епистократском вишеструком гласу налазе се разне мане.³⁶ Шта је знање – то одређују горње, већ привилеговане групе. Отуда ће бирачи који добију додатне гласове у епистократији бити они који већ заузимају више друштвене положаје – давање додатних гласова само ће повећати постојећу друштвену неједнакост (Blunt, 2020). Малиганов модел не узима у обзир ни проблем несвесних идеолошких предрасуда

36 За најновију критику примене ове идеје на САД видети René, 2022.

програмера. Експерименти с вештачком интелигенцијом, наине, показали су снажну друштвену условљеност програмирања. Зашто би се веровало да такве предрасуде неће да утичу на пондерисање гласова и на коначан исход избора (Blunt, 2020). Други проблем Малигановог модела је нејасност поступка пондерисања гласова за обичне грађане. Ионако је поверење у демократске установе све ниже. Отуда је мало вероватно да ће грађани хтети да прихвате изборни резултат који је, после непрозирног поступка, избацила нека машина (Hinze, 2020: 58).³⁷

Шта би Ћорђе Тасић рекао за нас

Видели смо да је Тасићево разматрање родитељског гласа и данас веома актуелно, барем када је реч о европској мисли и политичкој пракси. А у Србији?

Нажалост, у српској друштвеној науци данас не постоји готово никаква расправа о плуралном вотуму.³⁸ Када је реч о изборној реформи, међу нашим стручњацима највише се размишља о изборном систему (већински–сразмерни) и о броју изборних јединица,³⁹ док феминисткиње

- 37 Начелно, испитивања показују да су грађани спремни да се сагласе са пондерисаним гласањем у одређеним случајевима када им је јасно начело бодовања и када сматрају да је оно исправно (Dimdins and Montgomery, 2009). Рецимо, подиже се нуклеарна електрана, и о томе се гласа на референдуму. Примени ли се бодовање по ком они који су ближи месту предвиђене изградње нуклеарке добијају више гласачких поена од оних који су даље, то већини испитаника може да делује као сасвим прихватљиво. Малиганов модел, међутим, преличи на лутрију са затамњеним бубњем, што је за већину непоштени начин игре. Много је боље онда, резонују неки, ако се већ играмо лотом, вратити на старогрчки (атински) начин избора политичких заступника *случајним одабиром* (коцком; в. Антонић, 1993: 154). Жребом би могао да се одређује један од скупштинских домова, цела скупштина, или пак нека од важнијих политичких тела (Bouricius, 2013; Guerrego, 2014; MacKenzie, 2016; Landemore, 2017; Gastil and Wright 2019). Тако би и и обични грађани могли да добију прилику да се питају у политици, чиме би се знатно унапредила заштита интереса доњих слојева.
- 38 Изузетак је Антонић, 2014: 36; 38; ту је предложено увођење родитељског гласа на изборима, при чему би отац и мајка добијали по пола, а у случају самохраности цео додатни глас за свако дете у породици (36). Због лоших демографских прилика, „Србија би требало би да буде прва земља (у Европи) која је ову меру увела“ (38).
- 39 Рецимо, Ћорђе Вуковић и Бојан Клочар, из Цесида, предлажу да се задржи сразмерни начин бирања и једна изборна јединица за странке (одн. за изборне листе), али да се посланици поименице бирају у 250 изборних јединица: 1. најпре се израчуна постотак који је у целој Србији добила страначка листа; 2. онда се на основу тога листи одреди број посланика; 3. затим се кандидати с те листе поређају по проценту гласова који су добили у својој изборној јединици; 4. на крају се према тој ранг листи одреди ко је тачно ушао у скупштину (Вуковић и Клочар, 2017: 9–10). Сличан модел још раније су подржали

занима, наравно, само повећање женских квота.⁴⁰ Политичари су, једнако, заинтересовани готово искључиво за начин утврђивања редоследа посланика на листи (в. Вучићевић и Јовановић, 2020: 829–835), као и за смањење изборног ценза (Марковић, 2020: 132–137; Шкундрић, 2020: 275–281), док политичарке занимају, дакако, само женске квоте (Марковић, 2020: 140–141; Шкундрић, 2020: 285–286).⁴¹

У савременој српској социологији тек нема говора о разматрањима конкретног унапређења друштвеног дизајна. У њој, у том смислу, као да постоје само две ангазоване теме: 1. критика (српског) национализма и 2. феминистичка критика патријархата. Општија питања наши социолози, одмах по добијању доктората (када се најчешће последњи пут претресају општије теме), убрзо напуштају и заборављају. Баве се производњом знања о све ситнијим темама, које имају све мање везе са *светом живото* (*Lebenswelt*), тј. са истином–и–смислом, па наши научни часописи често изгледају као колекције безначајних и безличних

Милан Јовановић (2011: 27–28), као и Душан Вучићевић и Милан Јовановић (2015: 107–108), с тим што ова двојица аутора мисле да би као алтернатива могао да послужи и неки облик мешовитог система (Вучићевић и Јовановић 2015: 115). За мешовити изборни систем, „попут немачког модела“, залаже се и Дарко Симовић (2015) – тамо бирачи одвојено гласају за странке, а посебно за кандидате. Маја Настић предлаже да се 250 посланика бира у 25 изборних јединица, сразмерним начином (Настић, 2016: 312). Исто мисли и Мирослав Живковић (2017: 114) с тим што он изричито тражи и „персонализовани пропорционални систем“ (115), што је заправо подврста мешовитог система. Нешто слично предлаже и Слободан Орловић: бирачима се дају два листића, један да гласају за странку, а други за кандидата у оквиру страначке изборне листе; редослед изабраних посланика образује се на основу броја гласова како листе, тако и кандидата (Орловић, 2014: 257).

40 Рецимо Мршевић 2007; за детаљну критику концепције женских квота видети: Антонић, 2011: 96–132; уп. Вуковић, 2019.

41 У нашој скупштини, приликом расправе о повећању женске квоте с 33% на 40%, поставило се контра питање: „шта би се десило ако би се појавио предлог да парламент буде верна реплика пописа грађана – да 40% посланика буде са села, 30% са основном школом, 10% функционално неписмених итд.“ (Марковић, 2020: 141). Међутим, сматра се да су квоте прихватљиве само за субјективно тешко променељиве одлике. Занимање, образовање, место становања и друго, бирач или кандидат могу да промене, али пол тешко. Међутим, и године живота, односно припадност старосној групи још је непромењивија одлика, на основу чега би се могле тражити старосне квоте (Van Parijs, 1998: 302). Рецимо, постоји захтев да се обезбеди пропорционална заступљеност млађих од 25 година (Phillips, 1995: 63), или чак да се uvede општи систем старосних квота (Offe, 1993: 16). Такође, у српској скупштини поднет је амандман на изборни закон којим се предвиђа да на изборним листама међу првих десет кандидата буде и једна особа с инвалидитетом – што је такође непромењива карактеристика. Али, то је одбијено на истој седници на којој су повећане женске квоте (Марковић, 2020: 141).

наклапања⁴² (Антонић, 2012: 39–68; 2022а: 8). Скупљају се бодови и „емови“ у функцији академске каријере, а одговорност према друштву отаљава се ритуалним, али политички коректним, проклињањем национализма и патријархата – што све, заправо, само даје легитимитет глобалном систему доминације. На делу је имплицитна *социолошка идеологија* – по којој ми само треба доследно да опонашамо оно што ради „Европа“, па ће тако и Србија једног дана постати развијени и богати Запад („теорија модернизације“).

Ова идеологија некада критичке и антисистемске научне дисциплине, а која је данас тужно бирократизована, само је још једна потврда да је Србија, нажалост, у положају неформалне (структуралне, пост-модерне) колоније (Антонић, 2019; 2020; 2022б). То се види и по томе што Србија за сваку озбиљнију уставну или законску промену мора да пита Венецијанску комисију. А она, поготово када је реч о реформи избора, свакако не би прихватила никакав „нестандардни“ дизајн. Штавише, Венецијанска комисија већ је прогласила вишеструки глас „неприхватљивом установом“, будући да, наводно, „нарушава једнакост бирачког права“ (an unacceptable institution violating the equality of suffrage; Balázs, 2016: 40).

Према њеном гледишту, једнакост бирачког права значи да сваки бирач има исти број гласова приближно једнаке тежине (Venice Com. 2019: 4). Изузетак је заштита мањина, када је дозвољено одступање од начела један човек један глас (one man–vote principle). Припадници националних мањина, по мишљењу Венецијанске комисије, могу једино у изузетним случајевима да гласају не само за опште страначку већ и, додатно, за мањинску листу (са зајемченим местима у парламенту) – што значи да, за разлику од осталих, мањински бирачи имају два гласа.⁴³ Међутим, Венецијанска комисија изричито каже да је „двоструки глас изузетна мера, која (...) се може оправдати само ако 1. није могуће постићи исти циљ неким другим, мање рестриктивним мерама; 2. има прелазни карактер; 3. тиче се само мале мањине“ (Venice Com. 2008: 12–13; §71). У наредном параграфу Комисија посебно наглашава да

42 Наклапање у мишљењу је, како објашњава Хајдегер (2007: 205), „када се мни *истио*, зато што се оно казано заједнички разуме у *истиој* просечности“ (изворно наглашавање) На значај овог Хајдегеровог одређења, између осталог и за оцену скрибоманске наплавине радова у данашњој бирократизованој науци – која, попут мењаве, затрпава и оно мало преостале *истиине* и очуваног *смисла* – скреће нам пажњу Владушић (2018: 105; уп. 108).

43 Пример је Словенија, где припадници мађарске и италијанске мањине гласају као општи бирачи за политичке странке, али и за кандидате с листе националне мањине – пошто обе етничке групе имају по једно зајемчено место у скупштини (Balázs, 2016: 41–42).

установу двојног гласања за мањине „треба периодично преиспитивати, како би се одржао њен прелазни карактер“ (Venice Com. 2008: стр. 13, §72).

Ваља рећи да је синтетичко мишљење Венецијанске комисије о праву гласа из 2019. састављено од мишљења које је својевремено изнето о Молдавији, Јерменији, Киргизији, Турској, Грузији, Босни и Херцеговини, Украјини, Бугарској, Србији, Албанији и С. Македонији – дакле, о „другоразредним“ земљама над чијим је законодавством успостављен патронат (Venice Com. 2019; једини изузетак у овом спису су Британија – која је 2016. напустила ЕУ, и кантон Тиђино). Тиме се потенцијално онемогућавају огледно важне промене, које су раније почињале управо на европској периферији. Рецимо, опште право гласа жена, активно и пасивно, није први пут уведено ни у Британији, ни у Француској, ни у Немачкој, већ у Финској (1906)⁴⁴ – која је тада била тек аутономна кнежевина Руског царства. И сам Ђорђе Тасић преноси Бартелемијево мишљење да се женско право гласа најпре уводи „у земљама које не уживају потпуну међународну сувереност“ (Финска), „у земљама мање важности“ („Норвешка, Данска“), „од раса или земаља нових“, па да се тек на крају „простире на старе народе“, односно „у великим земљама (Енглеској, Немачкој)“ (Тасић, 1921: 452). Да је тада постојала Венецијанска комисија питање је да ли би и до данас жене могле да гласају.

Но, ако постоје објективне спољашње препреке за измену политичког дизајна Србије, нико нашим социолозима и другим друштвеним научницима не брани да о томе размишљају и дебатују. Јер, како је то лепо објашњавао Ђорђе Тасић:

„Не треба никако престати говорити о потреби експериментисања у политици и у социјалном животу. Можда социјалне науке неће никад моћи да нам кажу одређено о резултатима једне институције и биће потребно ризиковати. Кад је тако увек, кад онде где је у питању уклањање једног зла треба бити напредан и вршити експеримент – наравно, са предострожношћу и са могућношћу да се вратимо за времена – у социјалним питањима треба одиста вршити експерименте“ (Тасић, 1921: 94).

Тако је Ђорђе Тасић пре сто година говорио и радио оно што ми данас нећемо или не смемо, и био, чак и за данашње стање дебате у Европи, далеко „модернији“ и „прогресивнији“ него што смо ми данас.⁴⁵

44 Тада су уведени тајни, непосредни и сразмерни избори за све пунолетне Финце (старије од 24 године); Тасић, 1921: 448–449; Муллу, 1984.

45 На предмету Социологија детињства (Одељење за социологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду), чак и у наставном програму из 2021, у обавезној и препорученој литератури нема радова који се тичу питања права гласа малолетника или заступничког гласа родитеља (<http://147.91.75.9/>

Оно што, међутим, нама савременицима смета није Венецијанска комисија, већ поменута *социолошка идеологија* – која нас блокира у нашим главама да слободно мислимо. Савремена српска социологија, нажалост, не само да је далеко од изградње своје мисли, већ она чак није успела ни да освести колонијални положај Србије. Ми смо или ограничене интелигенције, па не видимо положај нашег друштва у односу на Брисел (Берлин) и Вашингтон, заправо, у односу на светски капиталистички поредак; или све то видимо, али се правимо луди – јер нам одговара системско привилегована позиција у којој, све док ћутимо (или критикујемо само српски национализам и патријархат), примамо одговарајућу дивиденду у виду плате, још једног М21 бода и следећег, вишег звања у академској каријери... Наравно, отварање питања нашег светскосистемског (колонијалног) положаја, или крупнијих и смелијих промена у друштвеном дизајну, носи ризик да нас околина прогласи за „фрикове“, те да будемо професионално стигматизовани и изоловани. А за преузимање тог ризика потребна је храброст – коју ми можда и немамо.

Ми смо, изгледа, одустали од социологије каква је била, не само у Тасићево време већ и до пре три–четири деценије. Али, како бисмо то – да ми данас можда више и немамо елементарну професионалну и грађанску храброст да слободно мислимо – могли да кажемо једном Ђорђу Тасићу, кога су, управо због његове професионалне и грађанске храбрости, нацисти стрељали 1943. године? И ко би због тога пре требало да осети стид – он или ми?

Наведена литература

Антонић, Слободан (2022а): *Досадна социологија: о једној заморној теми каква је класа*, Београд: Универзитет, Филозофски факултет, Институт за социолошка истраживања, <http://skr.rs/zkrE>.

(2022б): „Кинеско искуство компрадора данас“, *Кинески социјализам и модерни светски поредак: сто година комунистичке партије Кине*, уредници Владимир Н. Цветковић, Жарко Обрадовић, Владимир Ајзенхамер, стр. 49–70. Београд: Факултет безбедности, <https://sn.rs/tjJur>.

(2020): „О карактеру 5. октобра: револуција, али каква?“, *Двадесет година 5. октобра*, ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић, стр. 47–70, Београд: Факултет политичких наука и Hanns Seidel Stiftung, <http://skr.rs/zncI>.

[manage/shares/AKR2021/SO/5181.pdf](http://skr.rs/zncI)). Главна књига обавезне литературе – репрезентативни зборник од готово 400 страна, *Социологија деценијсва* (Београд, ЗУНС, 2004) – ово питање чак и не евидентира као могуће, а како ли као важно.

- (2019): „Остати свој у колонији: очување српског идентитета на периферији атлантистичког царства“, у: *Српски идентитетски кришеријуми у процеси глобализације*, ур. Милимир Мучибабић и Милош Ковачевић, Београд: СКПД „Просвјета“, стр. 55–76.
- (2015): „Демократија“, у: *Срби 1903–1914: историја идеја*, приредио Милош Ковић, стр. 27–142. Београд: Clío
- (2014): „Стање друштва и стратегија обнове“, у: *Ка српском сивановишћу* [уредник издања Светлана Курћубић Ружић], стр. 29–40. Београд: Евро–ђунти; <http://skr.rs/zkXo>
- (2012): *Ђаво, историја и феминизам: социолошке иусиловине*. Крагујевац: Центар слободарских делатности, <https://sn.rs/tx1sf>.
- (2011): *Искушења радикалној феминизма: моћ и границе грушћивеној инжењеринја*. Београд: Службени гласник, <http://skr.rs/zkX1>
- (1993): „Демократија у Србији – стварно и могуће“, у Слободан Антонић, Милан Јовановић и Дарко Маринковић, *Србија између популизма и демократије: политички процеси у Србији 1990–1993*, стр. 153–211. Београд: Институт за политичке студије.
- Бартелеми, Жозеф (1921): *Женско право гласа и демократија*, прев. Ђорђе Тасић, Београд: [б. и.].
- Владушић, Слободан (2018): *Књижевност и коментари: уједињено за оружану побуну*, 2. изд. Београд: Службени гласник.
- Вуковић, Ана (2019): „Квота као механизам контроле“, у *Свети и Србија: економска и грушћивена тебања*, (ур.) Снежана Грк и Дејан Молнар, стр. 203–218, Београд: Центар за издавачку делатност Економског факултета.
- Вуковић, Ђорђе и Бојан Клачар (2017): „Реформа изборног система“, у: Бојан Клачар (ур.), *Изборна реформа у Србији – зашто и како реформисати изборно законодавство*, стр. 8–18, Београд, CeSID, <http://skr.rs/zkC5>.
- Вучићевић, Душан и Милан Јовановић (2020): „Реформе и реформски предлози за измену изборног система“, у: *Како, кога и зашто смо бирали: избори у Србији 1990–2020. године*, ур. Милан Јовановић и Душан Вучићевић, стр. 815–840. Београд: Институт за политичке студије и Службени гласник.
- (2015): „Реформа изборног система у Србији: препреке и перспективе“, *Српска политичка мисао* (посебно издање), 2015, стр. 87–119, <http://skr.rs/zkWU>
- Гришин, Николай Владимирович и Екатерина Петровна Мармилова (2013): „Избирательные права детей: идея и перспективы реализации“, *Каспийский регион: политика, экономика, культура*. № 4. С. 75–80, <http://skr.rs/zkib>.
- Живковић, Мирослав (2017): „Изборни системи и реформа изборног система у Републици Србији“, *Мејнстренд ревија*, Vol. 14, № 1, стр. 107–116, <http://skr.rs/zkWi>
- Јовановић, Милан (2011): „Редизајнирање изборног система Србије – један неуспео покушај“, *Прејоруке за измену изборној законодавства у Србији*, ур. Зоран Стојиљковић и Душан Спасојевић, Београд: National Democratic Institute for International Affairs, <http://skr.rs/zkWs>, стр. 21–30.
- Јовановић, Слободан (1990): „О држави“, *Сабрана дела Слободана Јовановића* [приредили Радован Самарцић и Живорад Стојковић], том 8, Београд:

- Београдски издавачко–графички завод, Југославијапублик и Српска књижевна задруга.
- Марковић, Ђорђе (2020): „Делимичне изборне реформе у Републици Србији“, *Архив за правне и друшћивене науке*, год. 115, бр. 1–2, <http://skr.rs/zkW8>, стр. 121–152.
- Мил, Џон Стјуарт (John Stuart Mill) (1989): *Изабрани политички списи*. Св. 2 [прев. Кармен Башић], Загреб: Информатор и Факултет политичких наука.
- Менделеев, Дмитрий Иванович (1995): *Завешные мысли*, Москва: Мысль.
- Мршевић, Зорица (2007): *Ка демократском друшћиву – изборни систем квотна*, Београд: Институт друштвених наука.
- Настић, Маја (2016): „Територијална представљеност: најслабија карика изборног система Србије“, *Српска политичка мисао*, год. 23, бр 3, стр. 301–316, <http://skr.rs/zkCP>.
- Орловић, Слободан (2014): „Како до бољег српског изборног система“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Сагу*, год 48, бр. 3, стр. 235–264, <http://skr.rs/zkC9>
- Семашко, Лев М. (2000): *Теорасоциологија – револуција социјалног мишљеня, џућь тармони и процветания*. Санкт–Петербург: Издательство „Сударня“, <http://skr.rs/zkSi>.
- Семашко, Лев М. и Марта Р. Девит (2004): *Избирательное право дейей – ключ к решению проблем действия*. Санкт–Петербург: Издательско–полиграфическая ассоциация вузов Санкт–Петербурга и Издательство СПбГПУ, <http://skr.rs/zkSG>
- Симовић, Дарко (2015): „Однос изборног система и система власти у Републици Србији“, *Реформа изборног система у Србији*, ур. Един Шарчевић, Фондација Центар за јавно право, Сарајево, стр. 139–168, <http://skr.rs/zkWM>
- Станиславович, Автономов Алексей (2017): „Возрастные ограничения избирательного права в свете правоспособности и дееспособности“, *Избирательное законодательство и практика*, Но. 4, страницы: 22–27, <http://skr.rs/zkiu>
- Тасић, Ђорђе (1925): „О предлогу за породични вотум (право гласа) у Француској“, *Летопис Матице српске*, год. 99, књ. 304, св. 3, јун 1925, стр. 212–217, <http://skr.rs/zkkq>
- (1923): „Две француске књиге о реформи демократије“, *Српски књижевни гласник*, књ. VIII, св. 6 (16. март), стр. 455–459, <http://skr.rs/zkeN>; св. 7 (1. април), стр 529–536, <http://skr.rs/zkeF>.
- (1922): „Друштво народа и једнакост држава“, *Српски књижевни гласник*, 1. део: књ. VII, св. 2, 16. септембар, стр. 112–123, <http://skr.rs/zkql>; 2. део: књ. VII, св. 3, 1. октобар 1922, стр. 193–202, <http://skr.rs/zkAE>.
- (1921): „О женском праву гласа“, *Мисао: књижевно–политички часопис*, књ. VI, св. 5–6, стр. 326–339, <http://skr.rs/zkU6>; св. 7–8, стр. 443–464, <http://skr.rs/zkeX>; књ. VII, св. 1, стр. 19–25, <http://skr.rs/zkei>; св. 2, стр. 88–95, <http://skr.rs/zkem>.

- Хајдегер, Мартин (Martin Heidegger) (2007): *Битиак и време (Sein und Zeit, 1927)*, с немачког прев. Милош Тодоровић, Београд: Службени гласник.
- Шкундрић, Алекса (2020): „Најновије измене изборног законодавства у Републици Србији – битне или козметичке измене?“, *Архив за правне и друштвене науке*, год. 115, бр. 1–2, <http://skr.rs/zkW8> стр. 273–291.
- Aber, J. Lawrence (2008): „A Big, New Investment in America’s Poorest (and Youngest?) Children: Conditional Cash Transfers“. In: *Big Ideas for Children. Investing In Our Children’s Future*. First Focus: Washington D.C. Pp 192–202, <http://skr.rs/zk0c>.
- Annemans, Gerolf et al., (1998): *Een Keuze voor het leven*, Brussels: Vlaams Blok.
- Aoki, Reiko and Rhema Vaithianathan (2009): „Is Demy voting the answer to low fertility in Japan?“ *Center of Intergenerational Studies*, Hototsubashi University, Discussion Paper No. 435–2. <http://skr.rs/zkGm>.
- Baccarini, Elvio and Viktor Ivanković (2015): „Mill’s case for plural voting and the need for balanced public decisions“, *Prolegomena: Časopis za filozofiju/ Journal of Philosophy* December 2015, Vol. 14, Issue 2, pp. 137–156, <http://skr.rs/zkXB>
- Balázs, Ágnes (2016) „Plural Voting and Representation of Minorities in Central Europe“, *Central European Papers*, vol. 4, no 1, pp. 32–49, <http://skr.rs/zkN9>.
- Barthélemy, Joseph (1920): *Le vote des femmes: cours professé à l’École des hautes études sociales pendant l’année 1917–1918*. Paris: Librairie Félix Alcan, <http://skr.rs/zkez>.
- (1918): *Le Problème de la compétence dans la démocratie: cours professé à l’École des hautes études sociales pendant l’année 1916–1917*, Paris: Librairie Félix Alcan, <http://skr.rs/zkeG>.
- Bartolini, Stefano (2000): *The Political Mobilization of the European Left, 1860–1890. The Class Cleavage*, New York, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bayer, Alexei (1997): „Let’s Give Parents an Extra Right to Vote,“ *New York Times*, 4 May, Section 3, Page 12, <http://skr.rs/zkfn>.
- BBC (2003): „Should parents get more than one vote?“, *BBC News*, 10 February, <http://skr.rs/zk84>.
- Beckman, Ludvig (2018): „Children and the right to vote“, *The Routledge Handbook of the Philosophy of Childhood and Children*, едс. Gheaus Anca, Calder Gideon, De Wispelaere Jurgen, London: Routledge, <http://skr.rs/zkGY>.
- Bell, Daniel A. (2016): *The China Model: Political Meritocracy and the Limits of Democracy*, Princeton: Princeton University Press, <http://skr.rs/zkfb>.
- Bennett, Robert W. (2000): „Should parents be given extra votes on account of their children? Toward a conversational understanding of american democracy“, *Northwestern University law review*, 94(2), 503–565. Available at SSRN: <http://skr.rs/zkiE>
- (1997): „Democracy as Meaningful Conversation“, *Constitutional Commentary*, Volume 14, pp. 481–533, <http://skr.rs/zkf4>
- Blunt, Gwilym David (2020): „The case for epistocratic republicanism“, *Politics*, 40 (3), pp. 363–376. <http://skr.rs/zkNi>.

- Bouricius, Terrill (2013): „Democracy Through Multi–Body Sortition: Athenian Lessons for the Modern Day”, *Journal of Public Deliberation*, Vol. 9, Issue 1, Article 11, <http://skr.rs/zk0g>.
- Bovenberg, Arji Lans (2007): „Grey new world: Europe on the road to gerontocracy? Introduction“, *CESifo Forum*, vol. 8, no. 3 (Autumn), <http://skr.rs/zk8i>, pp. 17–25.
- Bowler, Shaun, Gail McElroy, and Stefan Müller (2018): „Voter Preferences and Party Loyalty under Cumulative Voting: Political Behaviour after Electoral Reform in Bremen and Hamburg“, *Electoral Studies*, 51, pp. 93–102, <http://skr.rs/zkcZ>
- Brando, Nico (2022): Is child disenfranchisement justified?, *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, Volume 25, Published Online 12 Apr, <http://skr.rs/zkGg>.
- Brennan, Jason (2011): „The Right to a Competent Electorate“, *The Philosophical Quarterly*, Vol. 61, Issue 245, pp. 700–724, <http://skr.rs/zkfl>.
(2016): *Against Democracy*, Princeton: Princeton University Press, <http://skr.rs/zkfv>.
- Briey, Laurent de; Héraut, Aurélie; Ottaviani, Elise (2009): „On Behalf of Children? The Plural Voting System in Belgium – from 1893 to 1919“, *Intergenerational Justice Review*, Vol. 9, Issue 4, pp. 144–145, <http://skr.rs/zkis>
- BZ (2020): „Eine zusätzliche Stimme pro Kind: Manuela Schwesig fordert Familienwahlrecht“, *Berliner Zeitung*, 04.02.2020, <http://skr.rs/zk8D>
- Campiglio, Luigi (2009): „Children’s right to vote: The missing link in modern democracies“, *Sociological Studies of Children and Youth* Vol. 12, pp. 221–247, <http://skr.rs/zkmr>
(1997): „Political Participation, Voting, and Economic Policy“, Albert Breton, Gianluigi Galeotti, Pierre Salmon, and Ronald Wintrobe (Eds.), *Understanding democracy: Economic and political perspectives*. New York: Cambridge University Press, 1997, <http://skr.rs/zkf7>, pp. 196–208.
- Caplan, Bryan (2009): „Majorities Against Utility: Implications of the Failure of the Miracle of Aggregation“, *Social Philosophy and Policy*, 26 (1), pp. 198–211.
- Carballo, Manuel (1981): „Extra Votes for Parents?“, *Boston Globe*, December 17, p. 35.
- Cavaillé, Charlotte, Daniel L. Chen, and Karine van Der Straeten (2019): „A Decision–Theoretic Approach to Understanding Survey Response: Likert vs. Quadratic Voting for Attitudinal Research“, *University of Chicago Law Review*, University of Chicago Press, 2019, 87, pp. 22–43. <http://skr.rs/zkXq>
- Chardon, Henri (1921): *L’organisation d’une démocratie: les deux forces, le nombre, l’élite*, Paris: Perrin et Cie, <http://skr.rs/zkef>.
- Corak, Miles (2012): „How to give children the vote“, *Miles Corak*, April 20, <http://skr.rs/zk80>.
- Cook, Philip (2013). Against a minimum voting age. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 16(3), 439–458. <http://skr.rs/zkGQ>.
- Cooper, Duane A. (2007): The Potential of Cumulative Voting To Yield Fair Representation, *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 19, issue: 3, pp. 277–295 <http://skr.rs/zkcN>

- DBD (2008): *Deutscher Bundestag Drucksache* 16/9868, 16. Wahlperiode 27. 06. 2008, Antrag: Für ein Wahlrecht von Geburt an, <http://skr.rs/zk8t>
- DBD (2003): *Deutscher Bundestag Drucksache* 15/1544, 15. Wahlperiode 11. 09. 2003, Antrag, <http://skr.rs/zk8w>
- Delli Carpini, Michael X. and Keeter, Scott (1996): *What Americans Know about Politics and Why It Matters*, New Haven: Yale University Press.
- Demeny, Paul (2012): „Geopolitical Aspects of Population in the Twenty–First Century“, *Population and Development Review*, vol. 38, no. 4, pp. 685–705, <http://skr.rs/zkGd>
- (1986): „Pronatalist Policies in Low–Fertility Countries: Patterns, Performance, and Prospects“, *Population and Development Review*, Vol. 12, Supplement: Below–Replacement Fertility in Industrial Societies: Causes, Consequences, Policies, pp. 335–358, <http://skr.rs/zk8K>.
- Dimdins, Girts and Henry Montgomery (2009): „Negative and positive stakes in plural voting: An experimental study“, *Baltic Journal of Psychology*, Vol. 10, n. 1–2, pp. 14–24, <http://skr.rs/zkXF>.
- Douthat, Ross (2018): „Power to the Parents“, *New York Times*, March 3, <http://skr.rs/zkiK>.
- Dukach, Semyon (2012): „Give children the right to vote“, *The Washington Post*, October 18, <http://skr.rs/zkGo>
- DW (2008): „Germany Ponders Giving Children the Right to Vote“, *Deutsche Welle*, September 9, <http://skr.rs/zkGi>.
- Eguia, Jon X. and al. (2019): „A New Consensus Protocol: Quadratic Voting With Multiple Alternatives“, *SSRN*, April 4, 2019, <http://skr.rs/zkcv>
- Estlund, David (2003): „Why not Epistocracy?“, In: Reshotko, N. (ed.) *Desire, Identity, and Existence: Essays in Honor of T. M. Penner*. Kelowna: Academic Printing and Publishing.
- Eufemi et al. (2004): *Riconoscimento del diritto di voto ai minori, rappresentati da chi esercita le potestà genitoriali*, Disegno di legge costituzionale d’iniziativa dei senatori Gubert, Eufemi, Cutrufo, Gaburro, Ciccanti, Ognibene, Tato, Salzano, Nessa, D’ambrosio, Marano e Pace, Comunicato alla presidenza il 7 aprile 2004, *Senato della Repubblica*, XIV legislatura, <http://skr.rs/zkit>
- Fudge, Robert and Carol Quinn (2001): „On Harwood’s Plural Voting System“, *Journal of Social Philosophy*, vol. 32 no. 4 (winter), pp. 500–504. <http://skr.rs/zkcT>
- Gastil, John and Erik Wright (2019): „Legislature by Lot: Envisioning Sortition Within a Bicameral System.“ In Gastil, John, and Erik Wright, eds. *Legislature by Lot: Transformative Designs for Deliberative Governance*, 3–38. London: Verso, <http://skr.rs/zk0y>.
- Gesley, Jenny (2018): „Family Voting as a Solution to Low Fertility? Experiences from France and Germany“, *In Custodia Legis*, April 19, 2018, <http://skr.rs/zk8G>
- Goerres, Achim and Guido Tiemann (2009): „Kinder an Die Macht? Die Politischen Konsequenzen des Stellvertretenden Elternwahlrechts.“ *Politisches Vierteljahresschrift*, 50: 50–74, <http://skr.rs/zkGU>.

- Goss, Ryan (2017): „Voting Rights And Australian Local Democracy“, Australian National University, College of Law, *UNSW Law Journal*, Vol. 40, no. 3, pp. 1008–1034, <http://skr.rs/zkSE>.
- Greive, Martin (2016): „CDU–Politiker fordern Stimmrecht für Familien“, *Welt*, 26. 06, <http://skr.rs/zk8Q>
- Grözinger, Gerd (1993): „Achtung, Kind wählt mit! Ein Beitrag zur allmählichen Aufhebung der Diktatur der Gegenwart über die Zukunft“, *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 10, 1261–1267, <http://skr.rs/zkmb>.
- Guerrero, Alexander (2014): „Against Elections: The Lottocratic Alternative“, *Philosophy & Public Affairs*, vol. 42, no. 2, pp. 135–78, <http://skr.rs/zk0l>.
- Harwood, Robin (1998): „More Votes for Ph. D.'s.“, *Journal of Social Philosophy*, vol. 29, no. 3, pp. 129–41, <http://skr.rs/zkcr>.
- Hattenhauer, Hans (1996): „Über das Minderjährigenwahlrecht“, *Juristen-Zeitung* 1/1996. S. 9–16, <http://skr.rs/zkNa>.
- Hewlett, Sylvia Ann, Cornel West (1998): *The War Against Parents: What We Can Do for America's Beleaguered Moms and Dads*, Boston: Houghton Mifflin Harcourt.
- Hinrichs, Karl (2002): „Do the Old Exploit the Young? Is Enfranchising Children a Good Idea?“, *Archives Europeennes de Sociologie*, Volume 43, Issue 1 (April), pp. 35–58, <http://skr.rs/zkfv>.
- Hinze, Jakob (2020): *Rejuvenating democracy: age, knowledge, and the right to vote*, University of St Andrews, <http://skr.rs/zkNN>.
- Jouvenel, Léon Jacques de (1871): *Journal officiel de la République française*, Jun–Aug., p. 2811, <http://skr.rs/zk8U>.
- Kamijo, Yoshio & Yoichi Hizen & Tatsuyoshi Saijo (2015) „Hearing the voice of future generations: A laboratory experiment of „Demeny voting“, *Working Papers SDES–2015–8*, Kochi University of Technology, School of Economics and Management, <http://skr.rs/zk8p>.
- Kandell, Jonathan (1978): „French Ex-Premier Seeking to Foster Population Growth“, *The New York Times*, June 6, Section A, Page 2, <http://skr.rs/zkmu>.
- Kiesewetter, Benjamin (2009): „Dürfen wir Kindern das Wahlrecht vorenthalten?“ *Archiv für Rechtsund Sozialphilosophie*, Vol. 95, Issue 2, pp. 252–273.
- Lamartine, Alphonse de (1850): *Le Passé, le Présent, l'Avenir de la République*, Oeuvres de M. A. de Lamartine, Paris, Au Bureau du Conseiller du Peuple, <http://skr.rs/zk8E>.
- Landemore, Hélène (2017): „Deliberative Democracy as Open, Not (Just) Representative Democracy“, *Daedalus*, Vol. 146, Issue 3 (July), pp. 51–63, <http://skr.rs/zk0Z>.
- Landry, Adolphe (1949): *Traité de démographie*, Paris: Payot,
- Lane, Andrew Jonathan (1992): *The development of democracy as a political ideal in the second half of the nineteenth century: with special reference to Cambridgeshire, Huntingdonshire, and Co.* Durham: Durham theses, Durham University, <http://skr.rs/zkc9>.
- Lasserre, Henri (1873): *De la Reforme et de l'organisation du suffrage universel*, Paris: Victor Palme.

- Latimer, Trevor (2015): „Plural voting and political equality: A thought experiment in democratic theory“, *European Journal of Political Theory*, Vol. 17, issue 1, pp. 65–86, <http://skr.rs/zkGc>.
- Lau, Joanne C. (2012): „Two Arguments for Child Enfranchisement“, *Political Studies*, 60 (4), <http://skr.rs/zkG2>.
- Lauria, Emanuele (2019): „Campiglio: Più fiducia nel futuro, il voto ai ragazzi migliora la politica“, *la Repubblica*, 1 Ottobre, <http://skr.rs/zkil>.
- Laut, Ernest (1903): „The depopulation hydra: Why the birth rate has fallen in France“, *Boston Evening Transcript*, 9 September, p. 16, <http://skr.rs/zk8M>.
- Le Naour, Jean–Yves, avec Catherine Valenti (2005): *La famille doit voter: le suffrage familial contre le vote individuel*; Paris: Hachette Littératures.
- López–Guerra, Claudio (2014). *Democracy and Disenfranchisement: The Morality of Electoral Exclusion*, Oxford: Oxford University Press, <http://skr.rs/zkfu>.
- Löw, Konrad (1974): „Selbstverständnis des Grundgesetzes und wirklich allgemeine Wahlen“, *Politische Studien*, 25–Jg., 213, S. 19–29.
- MacKenzie, Michael (2016): „A General–Purpose, Randomly Selected Chamber“, In González–Ricoy, Iñigo, and Axel Gosseries, eds., *Institutions for Future Generations*, pp. 282–298, Oxford: Oxford University Press.
- Maggio, Francesco (2004): „Un figlio, un voto. Le reazioni. L' idea di Campiglio sfonda a casa Prodi“, *Vita*, 7 aprile 2004, <http://skr.rs/zkiO>.
- Mill, John Stuart (1977): *The Collected Works of John Stuart Mill* in 33 vols, ed. John M. Robson, Vol. 19: *Essays on Politics and Society*, Toronto: University of Toronto Press, 1963–1991, <http://skr.rs/zkcB>.
- Miller, Dale E. (2015): „The Place of Plural Voting in Mill’s Conception of Representative Government“, *The Review of Politics*, vol. 77, no. 3, pp. 399–423. <http://skr.rs/zkcJ>
- Minow, Martha (1986): „Rights for the Next Generation: A Feminist Approach to Children’s Rights,“ *Harvard Women’s Law Journal*, vol. 9, pp. 1–24, <http://skr.rs/zkG1>
- Modi, Neena (2020): „Votes for a Better Future,“ *Archives of Disease in Childhood*, vol. 105, no. 1, 13–14, <http://skr.rs/zk0h>
- (2018): „A Radical Proposal: To Promote Children’s Wellbeing Give Them the Vote,“ *British Medical Journal*, vol. 361, k1862; <http://skr.rs/zk0q>
- Moyo, Dambisa (2018): *Edge of Chaos: Why Democracy is Failing to Deliver Economic Growth – And How to Fix It*. New York: Basic Books, <http://skr.rs/zkfJ>.
- Mulligan, Thomas (2018): „Plural Voting for the Twenty–first Century“. *The Philosophical Quarterly*, Vol. 68, Issue 271, April, pp. 286–306, <http://skr.rs/zk8b>.
- Munn, Nicholas John (2012): „Reconciling the criminal and participatory responsibilities of the youth“, *Social Theory and Practice*, Vol. 38, No. 1 (January), pp. 139–159, <http://skr.rs/zk0w>.
- Mylly, Juhani (1984): „The Emergence of the Finnish Multi–Party System. A Comparison with Developments in Scandinavia, 1870–1920“, in Juhani Mylly and R. Michael Berry, eds.: *Political Parties in Finland. Essays in History and Politics*, pp. 9–27; Turku: Department of Political History, University of Turku.

- Olsson, Stefan (2008): „Children’s Suffrage: A Critique of the Importance of Voters’ Knowledge for the Well–Being of Democracy“, *The International Journal of Children’s Rights*, vol. 16, pp. 55–76, <http://skr.rs/zk50>
- Offe, Claus (1993): „Zusatzstimmen fuir Eltern: Ein Beitrag zur Reform von Demokratie und Wahlrecht?“, in *Zukunft tvlilen–Zusatzstimmen fuir Eltern?*, ed. G. Grozinger and H. Geiger, Bad Boll: Evangelische Akademie, 1993, pp. 1–26.
- Pantell, Robert, and Maureen Shannon (2009): „Improving Public Policy for Children: A Vote for Each Child“, *Intergenerational Justice Review*, Vol. 9, Issue 4, pp. 139–43, <http://skr.rs/zk0k>
- Peterson, Paul E. (1992): „An Immodest Proposal“, *Daedalus*, 121, no. 4 (Fall), pp. 151–174;
- Phillips, Anne (1995): *The Politics of Presence*, Oxford: Oxford University Press.
- Phillips, Leigh (2011): „Hungarian mothers may get extra votes for their children in elections“, *Guardian*, 17 Apr 2011, <http://skr.rs/zk8A>.
- Pildes, Richard H. and Donoghue, Kristen A. (1995): „Cumulative Voting in the United States“, *University of Chicago Legal Forum*, vol. 1995, no. 1, article 10, pp. 241–313, <http://skr.rs/zkcs>
- Posner, Eric A. and E. Glen Weyl (2017): „Quadratic voting and the public good: introduction“, *Public Choice*, vol. 172, no. 1, pp. 1–22, <http://skr.rs/zkcb>
- Rehfeld, Andrew (2011): „The Child as Democratic Citizen“, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 633, (January), pp. 141–166, <http://skr.rs/zkGW>
- René, Peter Lyn (2022): „Can the Idea of Multiple and Plural Voting Work in the United States?“, *The American Society for Public Administration*, April 18, <http://skr.rs/zkSK>
- Ringen, Stein (1997a): *The Family in Question*, London: Demos, <http://skr.rs/zk8c>. (1997b): *Citizens, Families and Reform*, Oxford: Oxford University Press, <http://skr.rs/zkf3>
- Ringressi, Alvaro e Graziano Bernabei (2018): „Appello di due padri per il voto per i figli“, *l’Associazione Nazionale Famiglie Numerose*, 19 Maggio 2018, <http://skr.rs/zkie>.
- Rosmini, Antonio (2006): *The constitution under social justice*. Translated by Alberto Mingardi. London: Lexington Books, <http://skr.rs/zkig> (1848): *Progetto di costituzione* (интернет извор), <http://skr.rs/zkiw>.
- Roulleaux–Dugage, Henri (1923): *Journal officiel de la République française*, Débats Parlementaires, Chambre des Deputes, 6 décembre, p. 3957, <http://skr.rs/zk8e>
- Rupprecht, Isabel (2012): *Das Wahlrecht für Kinder. Verfassungsrechtliche Zulässigkeit und praktische Durchführbarkeit*, Baden–Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Rutherford, Jane (1998): „One Child, One Vote: Proxies for Parents“, *Minnesota Law Review*. Vol. 82, 1582, pp. 1463–1525, <http://skr.rs/zkix>.
- Sacconi, Maurizio e Serenella Fuksia (2014): „Modifica all’articolo 48 della Costituzione in materia di riconoscimento del diritto di voto plurimo ponderato ai genitori di figli minorenni“ (DDL S. 1675 XVII Leg.), <http://skr.rs/zkiZ>.

- Sanderson, Warren C. and Sergei Scherbov (2007): „A Near Electoral Majority of Pensioners.“ *Population and Development Review*, Vol. 33, no. 3, pp. 543–554, <http://skr.rs/zkGJ>.
- Sauvy, Alfred (1945): *Bien-être et population*, Paris: Edition sociale francaise, <http://skr.rs/zkmv>.
- Schickhardt, Christoph (2015): „Kinder im Wahlrecht und in Demokratien. Für eine elterliche Stellvertreterwahlspflicht“, *Zeitschrift für Praktische Philosophie*, Band 2, Heft 1, S. 191–248, <http://skr.rs/zkGw>
- Schmidt, Matthias (2016): „Große Mehrheit gegen ein Familienwahlrecht“, *YouGov Deutschland*, Juli 9, 2016, <http://skr.rs/zk8R>.
- Schmitter, Philippe C. (2000): *How to Democratize the European Union... And why bother?*, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Governance in Europe, <http://skr.rs/zkfM>.
- Shaw–Lefevre, George (1892): „Plural Voting (Abolition) Bill (No 42)“, *Parliamentary Debates* (Hansard), 18 May. United Kingdom: House of Commons, <http://skr.rs/zk87>.
- Szczepański, Jarosław (2017): „Demeny Voting in Poland: Introduction to a Research Concept“, *Polish Journal of Political Science*, Vol. 3, Issue 2, Pages 25–37, <http://skr.rs/zkiy>.
- Tarde, Gabriel (1892): *Études pénales et sociales*, Lyon: A. Storck, Paris: G. Masson, <http://skr.rs/zkGq>.
- Tesoriere, David (2019): „Un bambino un voto: L'idea del suffragio ai più piccoli in realtà parte da lontano“, *Il Domani d'Italia*, ottobre 15, <http://skr.rs/zkiV>.
- Thomas, Gillian and Gina Hocking (2003): „Other People's Children“, *Demos*, <http://skr.rs/zk8k>
- Toulemon, Andre (1933): *Le Suffrage familial ou suffrage universel integral*, Paris: Librairie du Recueil Sirey.
- Tremmel, Jörg (2014). Demokratie oder Epistokratie? Politische Urteilsfähigkeit als Kriterium für das Wahlrecht. In: *Wahlrecht für Kinder? Politische Bildung und die Mobilisierung der Jugend*, hg. von Klaus Hurrelmann und Tanjev Schultz, 45–80. Weinheim/Basel: Beltz Juventa.
- Tremmel, Jörg, and James Wilhelm (2015): „Democracy or Epistocracy? Age as a Criterion of Voter Eligibility.“ *In Youth Quotas and Other Efficient Forms of Youth Participation in Ageing Societies*, edited by Jörg Tremmel, Antony Mason, Petter Haakenstad Godli, and Igor Dimitrijoski, 125–147. Cham: Springer, <http://skr.rs/zkGI>.
- Umbers, Lachlan Montgomery (2020): „Enfranchising the Youth“, *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, Vol. 23, Issue 6, pp. 732–755
- Vaithianathan, Rhema, Reiko Aoki, and Erwan Sbai (2013), „Support for franchise extension for children: Evidence on Japanese attitude to Demeny voting“ CIS Discussion paper series 610, Center for Intergenerational Studies, Institute of Economic Research, Hitotsubashi University, <http://skr.rs/zkG0>.
- Vanhuyse, Pieter (2013): „Measuring Intergenerational Justice – Toward a Synthetic Index for OECD Countries“, *Intergenerational Justice in Aging Societies: A Cross-national Comparison of 29 OECD Countries*, Gütersloh: Bertelsmann Stiftung, <http://skr.rs/zk89>.

- Van Parijs, Philippe (1998): „The Disfranchisement of the Elderly, and Other Attempts to Secure Intergenerational Justice.“ *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 27, No. 4 (Autumn, 1998), pp. 292–333, <http://skr.rs/zkia>.
- Vauthier, Maurice (1894): „The Revision of the Belgian Constitution in 1893“, *Political Science Quarterly*, vol. 9, no. 4 (Dec.), pp. 704–729, <http://skr.rs/zk83>.
- Weinstock, Daniel (2021): „What’s So Funny about Voting Rights for Children?“, *The Georgetown Journal of Law & Public Policy*, Volume 18, no. 2, pp. 751–771, <http://skr.rs/zkGC>.
- Venice Commission (2019): *Compilation of Venice Commission Opinions and Reports concerning Electoral Systems*, European Commission for Democracy through Law, Strasbourg, 18 March, <http://skr.rs/zkN6>.
- (2008): *Report on Dual Voting for Persons belonging to National Minorities*, adopted by the Council for Democratic Elections at its 25th meeting (Venice, 12 June 2008) and the Venice Commission at its 75th plenary session (Venice, 13–14 June 2008), <http://skr.rs/zkGa>.
- Wall, John (2022): *Give Children the Vote: On Democratizing Democracy*, London: Bloomsbury Academic, <http://skr.rs/zkiz>.
- (2014): „Why Children and Youth Should Have the Right to Vote: An Argument for Proxy–Claim Suffrage.“ *Children, Youth and Environments*, Vol. 24, no. 1, pp. 108–123, <http://skr.rs/zk86>.
- WD (2017): *Fragen zum Wahlrecht von Geburt an*, Wissenschaftliche Dienste, Deutscher Bundestag, 7. September 2017, WD 3–3000–157/17, <http://skr.rs/zk8V>
- Westoff, Charles E (1978): „Marriage and Fertility in Developed Countries“, *Scientific American*, Vol. 239; Iss. 6, pp. 51–57, <http://skr.rs/zkmb>.
- Wolf, Stephan, Nils Goldschmidt, and Thomas Petersen (2015): „Votes on Behalf of Children: A Legitimate Way of Giving Them a Voice in Politics?“, *Constitutional Political Economy*, vol. 26, Iss. 3, pp. 356–374, <http://skr.rs/zk0S>.

Slobodan Antonić

DORĐE TASIĆ AND PLURAL VOTING

Summary

The basis of the paper is the article by Đorđe Tasić „On the proposal for a family vote (right to vote) in France“ (1925). It is about an additional vote in the elections for parents. This measure was proposed in the 1920s in France, when it was considered in the National Assembly. Đorđe Tasić, in the cited work, reports extensively on the then current book on the subject: André Enfière, *Le vote familial: La réforme électorale* (1923). In the second part of the paper, a modern argumentation is presented in support of representative voting of parents on behalf of children. Previously, the emphasis was on the greater influence of families with children on politicians, in order to ensure a more active demographic policy, and today the emphasis is on the right of all community members to be politically represented. In the third part of the paper, contemporary political initiatives in European countries concerning parental representative voting are described. In the fourth part of the paper, an overview of modern conceptions of plural voting is given, which propose an additional vote in elections on the basis of better education or political information. In the fifth part of the paper, an attempt is made to answer the question why there are few discussions about social design in Serbian social science, including the debate about parental proxy voting.

Key words: parental vote, family vote, pronatal policy, minors' right to vote, proxy vote, epistocracy, Serbian sociology

Momir Milojević*

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

INTERNACIONALIZAM I PACIFIZAM ĐORĐA TASIĆA

Rezime: Polazna teza autora je da je Tasić ostao uz istinske pobornike svestrane međunarodne saradnje koji su naučno dokazali da suprotnosti i sukobi društvenih grupa i država nisu nikakva neminovnost i da se mogu izgladiti i mirnim sredstvima. Razlike su prirodna posledica pluralizma osobina i shvatanja i njegova potvrda kao što i međunarodno pravo predstavlja dokaz da postoje različiti narodi i države. U radu se kritički razmatra ova teza na osnovu analize Tasićevog shvatanja internacionalizma i pacifizma koje je on najpotpunije izložio u predavanjima u Haškoj akademiji za međunarodno pravo (1938). Posebna pažnja je posvećena Tasićevom razmatranju o ratu i miru.

U drugom delu rada autor razmatra pacifističke ideje i stavove Đorđa Tasića, koji je svoje opredeljenje za pacifizam objašnjavao internacionalistički shvaćenom solidarnošću koja se ne završava na granicama država već prelazi njihove okvire, posebno imajući u vidu sindikalni i zadružni pokret. Pri tome, on upozorava na Tasićev „preterani optimizam“ koji je verovao da se rat u budućnosti može ukloniti i da će ostati ideal mira, ne u dalekoj budućnosti već tada.

U zaključku se naglašava da je životna tragedija Đorđa Tasića istovremeno tragedija naroda iz koga je ponikao. Prihvatajući relativni pacifizam Tasić je prihvatio borbu za mir u kojoj mora postojati granica ustupaka preko koje se ne sme ići.

Ključne reči: Đorđe Tasić, internacionalizam, pluralizam, međunarodno pravo, rat, mir, solidarizam, pacifizam

U svojoj istoriji dužoj od jednog i po stoleća Pravni fakultet u Beogradu je u svojim redovima imao nastavnike koji su svojim znanjem, usmenom i pisanom reči činili čast ne samo njemu već i državi pa i Evropi. Među onima koji su se pojavili posle Prvog svetskog rata posebno mesto

* Prof. dr Momir Milojević (Beograd, 1933 – Beograd, 2021) je bio profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu i saradnik časopisa *Hereticus*. Na poziv redakcije časopisa pripremao je tekst „Internacionalizam i pacifizam Đorđa Tasića“ koji zbog bolesti i smrti nije završio. U znak sećanja na njega ovde objavljujemo njegov tekst koji je on svojevremeno publikovao kao predgovor knjizi Đorđa Tasića, *Međunarodna pravna svest*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2002, str. 7–26.

svakako pripada Đorđu Tasiću. Njega nije krasilo samo široko interesovanje i poznavanje mnogih oblasti pravnih i političkih nauka, filozofije prava i sociologije kao i neke njegove profesore i starije kolege već i jedinstvena prodornost, pronicanje u suštinu problema koje je posmatrao, što je vodilo u dubinu analize i širinu zahvata i ka vrhu naučne elite. U tom jurišu je vazda bio prvi. Među prvima je diplomirao na ponovo otvorenom Pravnom fakultetu jula 1919, doktorirao već sledeće godine i izabran za docenta na novo otvorenom Pravnom fakultetu u Subotici da bi dve godine kasnije već bio vanredni profesor na Pravnom fakultetu novo osnovanog univerziteta u Ljubljani. Za tri godine je prešao put od diplomiranja do vanrednog profesora da bi posle tri godine postao redovni profesor. Kao da je predosećao da će mu biti kratka nastavna i naučna karijera čiju je drugu polovinu nastavio i, nažalost, prerano završio u Beogradu. Podlogu tom brzom napredovanju su činili brojni radovi objavljeni ne samo u našim časopisima. Kao malo ko Tasić je vrlo brzo postao zapažen u evropskim krugovima pa je pozivan na mnoge stručne skupove iz oblasti teorije i filozofije prava i sociologije a još češće je objavljivao priloge u stranim časopisima i zbornicima. Nema sumnje i stoga što je u svim radovima i javnim istupanjima dolazio do izražaja njegov internacionalistički pristup.

1. Internacionalizam

Poput mnogih svojih profesora i kolega Tasić je, polazeći od pluralizma unutrašnjeg i međunarodnog društva, morao doći do internacionalizma koji je svoj najviši pravni izraz dobio u međunarodnom pravu. Veran solidarističkom shvatanju prava, s jedne strane, i sociološkom objašnjavanju društvenih pojava, s druge, Tasić je posebnu pažnju obraćao društvenoj stvarnosti u kojoj je video, pre svega, pored ljudi-pojedinaca, mnoštvo društvenih skupina (političke i društvene grupe, narode, nacije, države) između kojih postoje različiti odnosi, od solidarnosti preko ravnodušnosti do oštrog sukoba zbog različitih interesa. Zato je njegovo posmatranje bilo više sociološko nego pravno čak i kad je u pitanju međunarodno pravo koje je, kao svako pravo, objašnjavao ne samo sobom već prema cilju koji treba da ostvari. U njegovim su se radovima mešale filozofija i sociologija prava ali samo kao način posmatranja i objašnjavanja pravnih pravila. Ispitivači njegovog dela treba da proniknu u prave pobude i provere da li je to samo zbog poljuljane vere u pravo za vreme velike svetske krize tridesetih godina ovog veka koja nije mimoišla ni međunarodno pravo.

Uprkos svim sumnjama i preispitivanjima Tasić je ostao uz istinske pobornike svestrane međunarodne saradnje koji su naučno (logički i istorijski) dokazali da suprotnosti i sukobi društvenih grupa i država nisu nikakva neminovnost i da se mogu izgladiti i mirnim sredstvima. Razlike

su prirodna posledica pluralizma osobina i shvatanja i njegova potvrda kao što i međunarodno pravo predstavlja dokaz da postoje različiti narodi i države. To nikako ne znači da među njima treba da bude sukoba, posebno ratova.

Po Tasićevom shvatanju, koje je najšire izloženo u predavanjima u Haškoj akademiji za međunarodno pravo (1938), međunarodna zajednica je po svojoj definiciji predodređena i mora da postane univerzalna jer interesi naroda ne mogu da budu predmet deobe prema kontinentima. Svet predstavlja nedeljivu celinu i univerzalnost je neophodna. Kidanje međunarodnog jedinstva bi zaoštrilo neslaganja između kontinenata. Tasić je, međutim, naglašavao da, u okviru opštih interesa, postoje posebni interesi kontinentalnih grupa pa je stoga federalistička formula jedina verno odslikavala međunarodnu stvarnost pošto međunarodna zajednica nije jedna i ujedinjena. Pažnju današnjeg čitaoca mora da privuče Tasićeva opaska da u takvoj međunarodnoj zajednici, pored jedinstva američke grupacije, postoji i evropsko jedinstvo, „u najmanju ruku u izvesnoj meri“. Evropa predstavlja izdvojeno jedinstvo, kako na osnovu akata od 1813–1815. tako i ostalih akata iz XIX veka. „Danas se postojanje jedne Evrope nameće posmatraču, čak se i jedna evropska svest više puta dosta živo pokazala.“ Tasić je smatrao da su poželjni „regionalni sistemi“ bliskih nacija vezanih užim vezama, pod uslovom da ove uže zajednice, stavljene u okvir šire evropske ili univerzalne zajednice, ne predstavljaju opasnost za male narode.¹ Na sebi svojstven način Tasić je izrazio misao koju je ranije izneo Anri Donedije de Vabr da je regionalizam prelaz od nacionalizma ka univerzalizmu.²

Ističući svest o Evropi Tasić je imao u vidu da su najvažnija zbivanja u istoriji vezana za evropsko tle. U Evropi je poniklo međunarodno pravo, u njoj su stvorene prve međunarodne organizacije. Prvi teoretičari međunarodnog prava (teolozi) su imali univerzalistički pristup da bi tek od polovine XVIII veka prevladalo shvatanje da je međunarodno pravo evropsko na šta je u XIX veku kao reakcija došlo do proširenja na Ameriku što se ogledalo i u terminu „evropsko i američko međunarodno pravo“.

Uprkos tome Tasić je bio svestan da je opšta međunarodna svest o tome zaostajala za razvojem trgovine i kulture jer su države vodile autarhičnu politiku što je imalo za posledicu nacionalizam. Tasiću nije bilo teško da odnos ličnog (individualnog) ili pojedinačnog i zajedničkog ili opšteg primeni na odnose u međunarodnoj zajednici. Kao što je u biti društvenog

1 Đ. Tasić, *Nacionalizam i internacionalizam*, „Politika“ od 27–30. aprila 1940, str. 23.

2 Nav. prema J. R. de Orúe y Arregui, *Le régionalisme dans l'organisation internationale*, „Recueil des Cours de l'Académie de droit international de La Haye“, 1995, t. 53, p. 87.

elementa da pojedinačni element ima svoje mesto u zajedničkom dobru tako i zajedničko dobro nije moguće nezavisno od individualnog dobra.³

Iskustvo XIX veka, kada je načelo narodnosti imalo istovremeno nacionalno-oslobodilačko i internacionalističko obeležje, omogućilo je Tasićevom starijem kolegi i, na kraju, životnom sapatniku Mihailu Iliću da zaključi da se nacionalizam i internacionalizam međusobno ne isključuju već se, naprotiv, uzajamno uslovljavaju i dopunjuju.

Sama reč internacionalizam ukazuje na postojanje narodnosnih jeđinki i na odnose među njima. „Nacionalno osećanje niukoliko ne protivureći osećanju internacionalizma i obrnuto. Ne može se razumeti zašto ljubav prema onome što je dalje treba da isključi ljubav prema onome što je bliže niti, s druge strane, zašto ljubav prema onome što je blisko treba da bude uslovljena mržnjom prema onome što je dalje.

Treba voleti svoju otadžbinu ali zbog toga nije nužno mrzeti otadžbinu drugih.“⁴ Internacionalizam zavisi od nacionalizma samim tim što njegovo postojanje pretpostavlja postojanje raznih naroda. „Nema internacionalizma bez slobodnih naroda koji su svesni sami sebe. S druge strane, nacionalizam zavisi od internacionalizma jer bez ovoga on nije u stanju da održi ni svoj opstanak ni svoju čistotu s gledišta načela. Jedino organizacija međunarodnog pravnog poretka može da pomiri slobodu svih sa slobodom svakoga.“⁵

Neprihvatljivo je gledište da treba uništiti države i narode da bi se izgradilo čovečanstvo jer se ne može razumeti zašto bi izgradnja celine zahtevala uništenje delova. Logično je i prirodno da treba tražiti stvaranje delova da bi se izgradila celina. Postojanje međunarodnog je daleko od toga da bude protivno onome što je narodno jer ga pretpostavlja.⁶

Skoro dve decenije kasnije Tasić će reći da je nacionalno osećanje ne samo prirodno već i plemenito i da zato ne znači neprijateljstvo prema drugima. Međutim, on priznaje da nacionalno osećanje kolektivnosti (zajedništva) može da se pretvori u osećanje prestiža ili nadmoći iz čega se izvodi pravo da se upravlja drugima pa i svetom što je posledica rasne teorije narodnosti o kojoj je Ilić opširnije raspravljao.⁷ Čak ni brojčano najmanji narodi nisu imuni od verovanja u nekakvu makar moralnu misiju što se objašnjava strahom za opstanak ili kompleksom podređenosti koji može da odvede u izolovanost kao drugu krajnost o kojoj je takođe

3 *Justice, intérêt général et paix sociale*, „Annuaire de l'Institut international de philosophie du droit et de sociologie juridique, t. III, 1937–1938.

4 M. Ilić, *Opšta razmatranja o Društvu naroda i njegovom pravu*, Beograd 1996, str. 49.

5 *Isto*, str. 52.

6 Na istom mestu.

7 *Isto*, str. 41–42.

Ilić pisao.⁸ To se može zapaziti i u višenacionalnim državama. U prošlosti je bilo i mržnje između naroda jer odnosi nisu bili uvek miroljubivi ali je među njima moguć i zajednički život. Na toj osnovi Tasić je došao do zaključka kao i Ilić da patriotizam ne isključuje internacionalizam (mada se nekad sukobljavaju) već da nacionalizam svoju ulogu vrši jedino upotpunjen ili ograničen, kontrolisan i korigovan internacionalizmom dok su, s druge strane, sukobi mogući u okviru iste nacije. Međutim, ideja pomirenja nacionalizma i internacionalizma je neostvarljiva na osnovi nacionalizma. Priznavanje ravnopravnosti naroda i država je moguće samo s međunarodnog stanovišta što dovodi do napuštanja ideje o apsolutnoj vrednosti nacije. „Ako ima kakvog prirodnog razvitka onda je to razvitak u širenju kruga solidarnosti, put ka internacionalizmu.“⁹

Internacionalizam je rezultata humanitarnih stremljenja u pogledu ljudske ličnosti i uzajamnog prožimanja nacionalnih grupa. Najpovoljniju klimu za približavanje naroda predstavlja život u miru. Taj cilj može biti dostignut jedino mešanjem, razmenom ili grupisanjem na međunarodnom planu kako bi se spojili na jednom višem internacionalizmu. Zato se treba boriti za internacionalizam koji je jedini u stanju da uravnoteži posebne i zajedničke interese. Jedini put je kompromis koji će iznedriti solidarnost i viši internacionalizam. Zato je potrebna međunarodna organizacija koja ne može da postoji bez podrške društvenih i moralnih snaga. Tasić je verovao u organizaciju koja bi imala za cilj da podstiče vlade da preduzimaju mere pogodne da omoguće napredak međunarodne solidarnosti. Države su oduvek međusobno trgovale i sarađivale ali nisu uvek doprinosile miru zato što su se rukovodile isključivo svojim, tj. posebnim interesima. Istovremeno sa ustanovama treba izmeniti i ljude, tj. vaspitavati ih u duhu internacionalizma. Dugoročno gledano obrazovanje i kultura mogu najviše da doprinesu razumevanju i miru jer prava kultura zbližava i spaja a ne razdvaja. Kulturni poslenici su vekovima bili lučonoše duhovnog napretka idući ispred svog vremena i svojih savremenika. Njihova dela pripadaju čovečanstvu kao što su i oni sami osećali. Od stava pojedinaca mnogo je opasnije ako je obrazovanje nacionalističko a kulturne ustanove služe propagiranju mržnje. Zato treba stvoriti uverenje da sporovi između naroda mogu i moraju biti rešavani na miran način i navići ih da sve narode objektivno posmatraju jer se samo tako može stvoriti povoljna atmosfera za sagledavanje uzroka sukoba i nalaženje pravih sredstava za održavanje mira. Pre svega treba računati na reformu duha obrazovanja u školama a zatim na sve mere koje pogoduju „moralnom razoružanju“.

8 *Isto*, str. 53.

9 Đ. Tasić, *Rat ili mir?*, „Srpski književni glasnik“, nova serija, knj. XXXIII, br. 5, 1. juli 1931, str. 372.

Tasić je prihvatio Iberovo mišljenje da se nacionalna i međunarodna svest možda mogu razvijati samo u zavisnosti jedna od druge. Iako ga nije dublje razradio on ga je praktično potvrdio primerom francuske revolucije u kojoj su revolucionari isticali načelo solidarnosti ljudi (onaj ko napada slobodu jednog naroda je neprijatelj svih naroda). Demokratija je tako posredno doprinela napretku internacionalizma u meri u kojoj se pojedincima međunarodno priznaju izvesna politička prava. Posle individualističkog perioda je sledio period društvenog i solidarističkog života jer ne postoji ratnički instinkt koji bi nagonio ljude da ratuju. Rata nema zbog bioloških potreba čoveka već on dolazi od društvenih institucija, pre svega država i njihovih interesa. Da su društvene prilike bile povoljnije moglo bi se pomisliti da su rat i mir bile Tasićeve omiljene teme ali on se osećao moralno obaveznim da se o njima javno izjasni. Učinio je to u više radova.¹⁰

2. Rat i mir

Tasićeva razmatranja o ratu i miru polaze od dostignuća političke i pravne filozofije, od antike preko srednjeg veka do modernog vremena, naročito u vreme i posle haških konferencija mira (1899, 1907) kada se o tim problemima pisalo i raspravljalo i u našoj sredini. Dok je Mihailo Ilić isticao da ideja o društvu podrazumeva ideju mira i bezbednosti, jer „društvo znači poredak koji pretpostavlja mir i bezbednost“ a gde nema mira i bezbednosti ne može biti ni društva pošto društvo pretpostavlja regularnost odnosa između članova, dotle je za Đorđa Tasića mir i slogu ljudi zahtevao opšti interes. Za to je potrebno da svi imaju ista mišljenja i da ne budu egoisti a u stvarnosti je bilo mnogo sukoba.

Zbog toga su, po Tasićevom mišljenju, borba i ugrožavanje mira nužni baš zbog vođenja računa o opštem interesu. Drugim rečima, opšti interes postavlja mir kao idealan postulat koji se ne može postići u propadajućem društvu punom sukoba. Zato se on zalagao za bolje društvo smatrajući da je prirodno da pravda proizvodi društveni mir i bezbednost kao element zajedničkog dobra.

10 Na pr. *Rat ili mir? – O konservativnom nacionalizmu*, „Misao“, knj. V, sv. 5, 1921, str. 322–329; – *Nekoliko misli o izgubljenom miru*, „Novi vidici“, god I, br. 1, januar 1928, str. 46–48; – *Pacifizam u pravnoj filozofiji*, „Arhiv za pravne i društvene nauke“, knj. XXIII (XL), br. 4, 25. oktobar 1931, str. 241–249; *Je li pacifizam protivrečan?*, „Arhiv za pravne i društvene nauke“, knj. XXIII (XL), br. 5, 25. novembar 1931, str. 325–329; – *Problem mira u filozofiji prava*, „Pravna misao“, 1936, br. 7–8, str. 1–2; – *Justice, intérêt général et paix sociale*, „Annuaire de l’Institut international de philosophie du droit et de sociologie juridique, t. III, 1937–1938., pp. 112–122; – *La conscience juridique internationale*, „Recueil des Cours“, 1938, t. 65, pp. 305–393; – *O nacionalnom osećanju*, „Politika“ od 6–9. januara 1939, str. 18; – *Nacionalizam malih naroda i internacionalizam*, „Politika“ od 27–30. aprila 1940, str. 23; – *Šta je defetizam?*, „Politika“, od 6–9. januara 1941, str. 4.

Pravda i mir se pojavljuju kao cilj kome pravo teži. Po Tasićevom mišljenju moguće je izgraditi međunarodnu organizaciju koja bi isključivo sebi zadržala pravo da brani svoje članove od napadača ali je problem u stvaranju jedne organizacije koja bi davala neophodne garantije u tom pogledu. Ako raznolikost političkih režima otežava približavanje naroda to ne znači da je ono nemoguće. I u tom pogledu Tasić je, na sebi svojstven način, razrađivao shvatanje, koje je pre njega izložio Ilić u doktorskoj disertaciji, prema kome svet više nego ikad čezne za pravednim i trajnim mirom, kao za najvećim dobrom čovečanstva, jer se i rat više nego ikad pojavljuje kao najveće zlo čovečanstva¹¹ iako je u prošlosti bio koristan kao oruđe civilizacije. To samo pokazuje koliko je civilizacija bila malo civilizatorska kada se služila takvim oruđem,¹² koliko je rat zlo i kad je nužno zlo.¹³

Đorđe Tasić je naročito odbacivao shvatanje Đorđa del Vekija koji je mir vezivao za pravičnost prihvatajući „pravične“ ratove. To je po Tasiću značilo „više pravičnost nego mir“.¹⁴ Opasnost takvog shvatanja je bila u tome što se, u nedostatku merila i organa koji bi o tome odlučivao, klasično shvatanje o pravednim (ili pravičnim) ratovima mešalo sa savremenim pretenzijama država. Tasić je oštromno primetio da će, ako se pravičnost shvati kao poštovanje ljudske ličnosti (u čemu je suština idealnog prava po del Vekiju), „uvek kada i gde se ličnost ne poštuje, biće dopušten ili takođe zahtevan rat“.¹⁵ Tasić je dobro znao da su intervencije pravdane humanitarnim razlozima i vršene u „necivilizovanim zemljama“. Kasnije se manipuliše demokratijom. Tvrdi se da demokratske zemlje ne ratuju međusobno već samo protiv nedemokratskih. To znači da je dovoljno da se budući neprijatelj proglasi za nedemokratsku državu. Time se javno mnjenje priprema za upotrebu sile. Nasuprot tome Tasić je prihvatio shvatanje koje više znači mir nego pravičnost. „Pravičnost bezuslovno, u svemu i svačemu, pravičnost u svakom momentu znači beskrajn rat i može doneti više štete, možda čak i nepravde, nego strpljenje.“¹⁶

Iako su se shvatanja o miru pojavila u velikim državama (kao reakcija na ratobornu indoktrinaciju) ona su našla plodno tle u sredinama koje su bile najviše izložene ratovima i stradanjima svake vrste pa je i u malenoj i s mukom obnovljenoj Srbiji, na stranicama prvog broja „Arhiva za pravne i društvene nauke“, zabeleženo predavanje profesora Ludviga Kvidea u Minhenu u kome je poznati istoričar i budući dobitnik Nobelove

11 M. Ilić, *nav. delo*, str. 17.

12 *Isto*, str. 103.

13 Na istom mestu.

14 Đ. Tasić, *Pacifizam u pravnoj filozofiji*, str. 244.

15 Na istom mestu.

16 Na istom mestu.

nagrade za mir naučno pobio dotadanja pravdanja rata.¹⁷ U tom smeru su se kretala i razmišljanja Mihaila Ilića¹⁸ i još više Đorđa Tasića¹⁹ i drugih naših pisaca.²⁰ Idući utabanom stazom miroljubivi a duhom nemirni Đorđe Tasić je izlagao shvatanja koja je prihvatao a još više ona koja je odbacivao (koja su se u to vreme iznosila u Francuskoj, Nemačkoj, Italiji, Mađarskoj i drugde) ukazujući na njihovu skrivenu pozadinu. Činio je to kao čovek kome je stalo do objektivnosti iako je mogao da se uveri da su, na primer, na sociološkom kongresu u Ženevi (1930)²¹ samo dvojica Italijana opravdavali pribegavanje ratu. Tasiću to nije smetalo da opširno iznese mnoge razloge koji su pravdali rat. Možda za mnoge začuđujuće jedan svoj rad Tasić je počeo tvrdnjom da se odgovor na pitanje za rat ili protiv njega sam po sebi ne razume nego da to treba dokazati!²²

Posle analize shvatanja o posledicama rata za društvo Tasić je zaključio da se ratu „ne može poreći ta dobra strana da potencira socijalne energije, kao to na pr. da izaziva reforme u načinu proizvodnje, da je u socijalnoj oblasti (u odnosima klasa) nižim klasama uvek nešto donosio (pod izvesnim uslovima). Ratovi su obično praćeni revolucijama u velikom broju...“²³ „Rat stavlja sve u pokret i u življu cirkulaciju, sve do ideologija i morala.“²⁴ „Rat čini da po njegovom prestanku naglo postaju nepopularne izvesne socijalne vrednosti koje su bile jako cenjene pre rata i koje su mogle za vreme rata dobiti još veću vrednost.“²⁵ „Naročito se pak ne može sporiti da je rat pomogao poznavanju naroda i istovremeno raširio krug njihovog saznanja; niti takođe to da je on bio jedan važan faktor kod sve širih i složenijih društvenih jedinica. Rat je ne samo zbližavao narode nego je neposredno stvarao više forme društvenih i političkih oblika. Pobednici

17 M. St. Marković, *Ideja o miru i novo međunarodno pravo*, „Arhiv za pravne i društvene nauke“, knj. I, br. 1, 1906, str. 71–74. O tome vid. Fleck, *Der Krieg und der ewige Frieden*, Leipzig 1849.

18 M. Ilić, *nav. delo*, str. 102–104.

19 Vid. bel. 10.

20 Na pr. S. Šećerov, *Ekonomski motivi ratova*, „Arhiv za pravne i društvene nauke“, knj. V (XXII), 1920, br. 6, str. 401–416; – L. Rotter, *Međunarodna suradnja i mir u svijetlu sociologije*, „Mjesečnik“, 1931; – S. Ćirković, *Organizovani ili oružani mir*, „Arhiv za pravne i društvene nauke“, knj. XXVI (XLIII), 1933, br. 2, str. 93–109; – M. Novaković, *Evolucija ideje mira*, „Arhiv za pravne i društvene nauke“, knj. XXVI (XLIII), 1933, br. 6, str. 445–460.

21 Đ. Tasić, *Međunarodni institut za sociologiju i njegov poslednji kongres posvećen ratu*, „Arhiv za pravne i društvene nauke“, knj. XXIII (XL), br. 3, 25. septembar 1931, str. 235–236; – *Sociološki kongres u Ženevi o ratu i miru* (1930), „Srpski književni glasnik“, knj. XXXIV, br. 7, 1. decembar 1931, str. 543–544.

22 Đ. Tasić, *Rat ili mir?*, str. 365.

23 *Isto*, str. 368.

24 *Isto*, str. 369.

25 *Isto*, str. 369.

i pobeđeni, nalazeći se u stalnom međusobnom dodiru, izjednačavaju se sve više i pretvaraju u delove jednog istog društva.²⁶ „Nema sumnje da rat može imati dobrih posledica, korisnih po čovečanstvo, i da ih je odista i imao. Svako zlo ima svoje dobro; i pitanje je da li u ovome svetu „izjednačavanja“, po rečima Emersona, ima apsolutnog zla (onog koje ne povlači za sobom nikakva dobra). Nema sumnje takođe da su dobro i zlo koje rat proizvodi vezani više manje za date uslove.“²⁷

Tasić je isticao da bi bilo naivno suditi precima što su ratovali kad nisu mogli drugačije u prilikama u kojima su se nalazili. „Naivno bi bilo poricati da je čovečanstvo dospevalo do viših stupnjeva blagodareći ratu koji je bio jedini mogući put hoda kroz istoriju.“²⁸ „Sudeći o ljudskoj prošlosti, ispunjenoj krvavim obračunavanjem ljudi, hrišćanska etika stoji pred jednim pitanjem, dubokim kao bezdan, potrebi i neminovnosti zla u svetu u interesu krajnjeg dobra. Rat u prošlosti se može opravdati lakše sa gledišta solidarizma (o kakvom nam govore ili takođe i propovedaju neki sociolozi i političari). Ali koliko i pod kojim uslovima se daje opravdati?“²⁹ „Opravdano može biti samo ono što vodi ostvarenju uslova potrebnih za razvijanje solidarnosti i stvaranju boljeg i višeg čoveka i s obzirom, razume se, na nužnost i mogućnost u datom momentu.“³⁰ Rat je bio neophodna pojava u istoriji i ne može se poricati da je imao i dobre posledice ali ne zato što je on u svojoj biti dobar već zahvaljujući izvesnim uslovima i moralnim svojstvima ljudi. To ne znači da se ciljevi ne mogu postići i na drugi način bez rata. Rat je izgubio svoj razlog postojanja jer se njime ne mogu zadovoljiti niti ekonomski interesi niti steći prestiž.³¹ Rat više ne može da bude ni sredstvo za rešavanje međunarodnih sporova. Ako se smatralo da je rat božanskog porekla on je izvesno postao đavolski.

Odvojeno od toga Tasić je postavio pitanje opravdanosti ratova tada i u budućnosti. Po njegovom mišljenju nije se radilo o tome da li će čovečanstvo održati postojeće stanje već o tome da li se moglo verovati u mirno rešavanje. On se zalagao za takvo rešavanje ne samo pravnih nego i političkih pitanja.³² Zato se opredelio za mir ne isključujući upotrebu sile, pa i revolucije, ali samo kao „izvanredan put“.³³ U radu posvećenom pravnim razmatranjima Tasić je konstatovao da izgledi za mir nisu povoljni, ne

26 *Isto*, str. 369.

27 *Isto*, str. 369.

28 *Isto*, str. 369.

29 *Isto*, str. 369.

30 *Isto*, str. 370.

31 Đ. Tasić, *Rat ili mir?*, str. 373.

32 *Isto*, str. 370.

33 Đ. Tasić, *Pacifizam u pravnoj filozofiji*, str. 244. Suprotan stav je zastupao Viktor Igo (1849). Nav. Prema J. Graven, *Le difficile progrès du règne de la justice et de la*

toliko zbog filozofskih stavova koliko zbog ideologije vladajućih krugova koja može uticati na međunarodne odnose, posebno fašizma. „Fašistička ideologija, koja na svoj način postavlja iznad svega ideju kolektiviteta, moći i autoriteta, kolektivne discipline i veruje u kolektivnu energiju, može u međunarodnim odnosima voditi antipacifističkim težnjama. Jer takva ideologija može postaviti i ovde kao najviši cilj moćnu državu i, u praksi, izazvati osećanje jake kolektivne egzaltacije, ograđivanja i čak neprijateljstva prema drugim narodima.

Počevši od Rusoa još, i naročito od Kanta, verovalo se da će ostvarenje demokratskih načela slobode, jednakosti i bratstva imati za posledicu mirne odnose među narodima kao što se danas veruje da će radnički i seljački pokreti doneti trajan mir među njima. Logika takvih verovanja zasnovana je na misli da demokratske ideje – ističući prava i dostojanstvo individue, verujući u razum čoveka koji izjednačava i približava ljude, potvrđujući prava slabijih u društvu i državi propovedajući bratstvo – ne mogu imati drugih posledica nego sporazum i mir u slobodi, jednakost i bratstvo svih naroda“.³⁴

Demokratija, koja je tesno vezivana za ideju prava i rešavanje svih pitanja po volji naroda, je svakako više miroljubiva od diktatorskih režima. Ono što važi za demokratiju trebalo bi da još više važi za socijalizam za koji je radnička klasa internacionalna i koji bi hteo da izvede podelu rada među narodima. Moderni diktatorski režimi, okružujući mistikom svoje vođe, prenadražujući nacionalno osećanje, propovedajući borbenost, više prete miru nego demokratija i socijalizam.

S druge strane, dogodilo se da su ratovi ispadali još strašniji s demokratizovanjem vojske (opštom vojnom obavezom), razvojem kapitalizma (koji je imao računa da se narodi naoružavaju) i s novim pronalascima. Kolika je razlika između ratova u kojima se štedelo u ljudima i materijalu i veštım taktikama dobijale pobede u ratovima XVIII veka i ratova u XIX veku!³⁵

Ne sme se zaboraviti da međunarodni odnosi imaju nešto što je nezavisno od režima i u tome postoje opasnosti za mir, naročito nejasnost i nestabilnost opšte političke situacije i nepoverenje među narodima. Dobar poznavalac stvarnosti je uočavao razliku između odnosa u državi i u međunarodnoj zajednici i zaključio: „Život je međutim doneo mnoga razočarenja, čak i u pogledu socijalističkih partija. I stoji činjenica da međunarodni odnosi imaju nešto za sebe i da nije sigurno da će najdemokratskije

paix internationales par le droit, „René Cassin amicorum discipulorumque liber II, Paris 1970, pp. 313–315.

34 Đ. Tasić, *Pacifizam u pravnoj filozofiji*, str. 241.

35 Đ. Tasić, *Problem mira u filozofiji prava*.

kao i socijalističke države postati bezuslovno pacifističke. Ali u gornjim tvrđenjima ima sigurno i mnogo istine ukoliko su demokratska i socijalistička ideologija i težnje jedan od važnih činilaca koji, neposredno iznoseći na površinu *čoveka kao takvog* i posredno na razne načine i u raznim vidovima, utiru put ka miru.³⁶

Vreme je dalo za pravo Tasiću jer su i tada države koje su važile za demokratske bile više naklonjene miru od država s autoritarnim režimima koje su pokazivale težnju za osvajanjima. Da je duže poživio imao bi vremena da u živoj stvarnosti proveri svoje osećanje da se trpeljivost među ljudima često zaustavlja na državnim granicama odakle počinje državna politika. Zato nije pogrešio kada se svim svojim bićem opredelio za mir.

3. Pacifizam

Đorđe Tasić je svoje opredeljenje za pacifizam objašnjavao internacionalistički shvaćenom solidarnošću koja se ne završava na granicama država već prelazi njihove okvire, posebno imajući u vidu sindikalni i zajednički pokret.³⁷ Po mišljenju najdoslednijeg sledbenika Digijevoog shvatanja u našoj sredini nikada nije bila moćnija međunarodna svest i nikada nisu bili tako izraženi pokreti za stvaranje međunarodnih organizacija i mirnih odnosa između država.³⁸ „Protivi se celom toku razvoja čovečanstva pretpostaviti da se rat među narodima ne može iskoreniti“,³⁹ pisao je Tasić usred velike krize i pun optimizma izjavljivao: „I sada kako se može govoriti, i kao o nečem ružnom i fatalnom, da će se članovi raznih grupa, nacija i država međusobno istrebljivati u isto vreme kada se smatra kao najveća kulturna tekovina da se članovi iste grupe ne smeju ubijati i kada mi znamo da je ovaj unutrašnji razvitak veliki progres u humanosti, i solidarnosti, i poštovanju ljudske ličnosti?“⁴⁰

On je verovao da se rat u budućnosti može ukloniti i da će ostati *ideal mira*, ne u dalekoj budućnosti već tada. „Nećemo čekati u beskonačnost na ostvarenje mira kao na posebnu etapu progressa čovečanstva, suviše udaljenu od nas. Mi ga moramo hteti još sada. Ako baš ne znamo da li je bolje rat ili mir mi ćemo se odlučiti za ideal mira kao ideal dostojan kulturnog čoveka.

U svakom slučaju mi ćemo se boriti za svoju bolju prirodu, za pobedu dobra i pravičnosti“⁴¹ jer bi rat značio katastrofu i pravo uništenja

36 Đ. Tasić, *Pacifizam u pravnoj filozofiji*, str. 242.

37 Đ. Tasić, *Rat ili mir?*, str. 370–374.

38 *Isto*, str. 371.

39 *Isto*, str. 371.

40 *Isto*, str. 371–372.

41 *Isto*, str. 373.

ljudskih života i kulture.⁴² Zato se javlja sve veća reakcija protiv rata jer mase ne mogu biti raspoložene za njega.⁴³ Ima ideala koji se mogu samo nepotpuno ostvariti i ima ih o kojima će čovek večito maštati dokle ga bude bilo na zemlji. Ima nešto iza čoveka i ispred njega. Najviši i najlepši ideal je sama beskrajnost iz koje čovek dolazi, kojoj teži i u kojoj iščezava.

Opređeljujući se za mir kao suprotnost ratu Tasić nije formalno prihvatio Ilićevo polazište: „Ali ako smo mi protiv rata to ne znači da smo samim tim za mir“⁴⁴ ali jeste suštinski izjašnjavajući se da nije za bezuslovan mir. Dok Ilić kaže da mir ima „samo relativnu vrednost“⁴⁵ dotle je mir po Tasiću „relativan pojam koji sobom uvek znači i borbu“.⁴⁶ Ilić je prihvatio ideje pacifista o ratu ali ne i o miru kao najvišoj vrednosti.⁴⁷ Tasić je zato prihvatio relativni pacifizam ističući da mir ne znači pasivnost već „neprekidan rad, podešavanje i kompromis, ali i borbu za svoje pravo“.⁴⁸ On se trudio da objasni da pravna pacifistička teorija nije bila za apsolutno ukidanje rata nego da rat bude proglašen za zločin, „da se volja i moći država udruže da kazne onoga koji vređa međunarodni poredak i nateraju ga i silom da ga poštuje“⁴⁹ i da novosagrađeni pravni poredak ne daje često povoda državi da zadovoljenje svojih prava traži ratom.⁵⁰ Rat treba da bude sankcionisan „slično ili bar približno“ kao u unutrašnjem pravu.⁵¹ U skladu s tim je uslovno prihvatio upotrebu sile (jer pasivnost može da znači pomaganje zlu da pobedi) i represalija, svestan da je odbacivanje rata po svaku cenu predstavljalo jedno „gledište van života“.⁵² On se istovremeno zalagao za mir odmah, da „svako mora biti dobar i pravičan, poštujući prava drugog i uklanjajući sve što bi moglo činiti povod ratu“.⁵³ U svet i život se mora ubaciti ideja mira kao jedino opravdana da bi se mogla bar donekle ostvariti kao i religija i zakoni etike koji moraju biti iznad državnih razloga i interesa.⁵⁴

Prihvatajući relativni pacifizam Đorđe Tasić je makar zaobišao ako ne i otklonio protivrečnosti pacifizma apsolutno shvaćenog koje su

42 *Isto*, str. 374.

43 *Isto*, str. 375.

44 M. Ilić, *nav. delo*, str. 104.

45 *Isto*, str. 104.

46 Đ. Tasić, *Pacifizam u pravnoj filozofiji*, str. 245.

47 M. Ilić, *nav. delo*, str. 104.

48 Đ. Tasić, *Pacifizam u pravnoj filozofiji*, str. 245.

49 *Isto*, str. 245.

50 Na istom mestu.

51 Na istom mestu.

52 *Isto*, str. 248.

53 Na istom mestu.

54 Na istom mestu.

kritikovali Mileta Novaković⁵⁵ i Mihailo Ilić ističući da pacifizam odbacuje rat u budućnosti ali ga prihvata u prošlosti „potvrđujući njegove nepravedne rezultate“⁵⁶ kao i Julijus Mor, naravno iz drugih razloga. Tasić je ukazao da je Morova greška što je pošao od pacifizma koji apsolutno odbacuje rat dok u društvu sve ima relativnu vrednost. Shvatajući suštinu Morovog stava Tasić je isticao da se mir može postići „kad su države i stvarno međusobno dovoljno pravične i poštene i u krajnjoj liniji kada ima dovoljno solidarnosti među njima“.⁵⁷ „Pri tome tražimo da se nađu metodi raspravljanja sporova dovoljno elastični, kao i takođe dobre volje da se vrše i potrebne promene u odnosima po pravičnosti.“⁵⁸ Po Moru pacifizam je težnja da se ostvari večiti mir a po Tasiću je težnja ka postepenom ostvarenju mira.⁵⁹ O ostvarenju mira će se govoriti ako do ratova dolazi ređe i ako mir postane „normalno stanje“⁶⁰ kako je pisao i Ilić.⁶¹

Polemiku s Morom Tasić je nastavio nekoliko godina kasnije u časopisu „Pravna misao“ i u predavanjima u Haškoj akademiji za međunarodno pravo zamerajući mu najviše što ne razlikuje rat od druge upotrebe sile ili nasilja u državama. Rat se ne može upoređivati s jednim kriminalnim činom. Pre bi se mogao uporediti s revolucijom premda nije neophodno da se s njom poistovećuje. Za Tasića su i revolucija i građanski rat jednako za osudu kao i rat između naroda. Štaviše, sociološki posmatrano, revolucija se javlja izuzetno i retko dok se to ne može tvrditi za rat. Time je Tasić u velikoj meri potvrdio da je bio u pravu Viktor Igo kada je, na otvaranju III Kongresa za mir u Parizu (1849), rekao da se era revolucija okončava a da era napretka počinje.⁶²

Relativni pacifizam je, po Tasićevom mišljenju, imao i svoje moralno opravdanje. Hrišćanski moral, zasnovan na ljubavi prema bližnjem i kantovski moral, zasnovan na ljudskom dostojanstvu, suprotstavljaju se ratu i osuđuju ga. Uprkos tome oni ne mogu da uskrate napadnutoj državi pravo na odbranu. Moralna osuda rata obavezuje da se radi na tome da se

55 M. Novaković, *Zablude pacifizma*, „Arhiv za pravne i društvene nauke“, knj. XVI, 1913, br. 3, str. 173–184. Vid. takođe S. Čirković, *Međunarodni pacifizam i njegovi protivnici*, „Srpski književni glasnik“, 1929.

56 M. Ilić, *nav. delo*, str. 105. Tasić suprotno. Vid. bel. 28.

57 Đ. Tasić, *Je li pacifizam protivrečan?*, „Arhiv za pravne i društvene nauke“, knj. XXIII (XL), br. 5, od 25. novembra 1931, str. 328.

58 *Isto*, str. 328–329.

59 *Isto*, str. 329.

60 *Isto*, str. 329.

61 M. Ilić, *nav. delo*, str. 104. Grocius je na prvo mesto stavljao rat dok je njegov mlađi savremenik Zuč na prvo mesto stavio mir smatrajući ga za normalno stanje u međunarodnim odnosima što je prihvatio i Pufendorf.

62 Nav. prema J. Graven, *op. cit.*, p. 315.

rat konačno odbaci, mada ne u potpunosti. Osnovno je pitanje da li se mir može održati silom, protiv volje ili interesa neke grupe. Tasić je smatrao da mir ima vrednost za pojedince ili grupe samo ako je zadovoljen minimum njihovih zahteva. To znači da pojam mira sadrži elemente morala i pravde. Ako je život najveća vrednost mir i mirno rešavanje sukoba se moraju nametnuti ljudskoj volji. Ako bi mir predstavljao apsolutnu vrednost on bi se suprotstavljao pravdi (koja zahteva slobodu za potlačene) ali to može biti samo relativno kao što se forma suprotstavlja suštini.⁶³

Solidan i potpun osnov za ostvarenje mira može se naći u univerzalnoj organizaciji. To pretpostavlja da se države nadahnjuju osećanjima pravde i bratstva naroda. Ta univerzalnost zavisi na prvom mestu od stava koji će zauzeti velike države. U svakom slučaju problem je jednostavniji nego što izgleda kada se posmatra apstraktno. U međunarodnoj organizaciji je važno da solidarnost i mir zaista postoje i da budu što ređi uzroci nezadovoljstva zbog stvarnih ili lažnih nepravdi ili zbog promena u odnosima ili shvatanjima. U okviru međunarodne organizacije se može priznati i pravo na otpor i ustanak prema identičnim ili analognim načelima ustavnog prava. Glavnu teškoću u stvaranju i radu međunarodnih organizacija predstavlja otpor država koje zaziru od svake organizacije koja bi im oduzela njihova isključiva prava.

Tasić je bio pobornik stvaranja međunarodnih organizacija, posebno nevladinih jer je u njima video simbol slobodnog udruživanja. U tom pogledu je posebno isticao ulogu crkve i društvenih pokreta, svakako imajući u vidu mirovne pokrete kao najsvesniji deo javnog mnjenja iz čega je trebalo da proistekne odgovarajuća pravna svest koja neće ukinuti rat ali će ga pretvoriti u povredu prava. Iako stavovi javnog mnjenja ne utiču neposredno na donošenje političkih odluka o njima se mora sve više voditi računa ukoliko budu glasnije izražavani.⁶⁴ Nije slučajno da se oni koji žele silom da promene ili očuvaju postojeće stanje trude da objasne da to čine u interesu mira iako je očigledno da je jedini izlaz u mirnom rešavanju, tj. bez upotrebe sile.

Miroljubivi Tasić nije mogao drugo da kaže iako za njega ni mir ni bilo šta drugo nije bilo apsolutno kao ni političke i pravne teorije koje mu nisu smetale da razvije svoje shvatanje sveta i života. Naprotiv, svestrani pristup posmatranim problemima onemogućavao je dogmatičnost bilo koje vrste. Iako su mnogi želeli da ga vide u svojim redovima Tasić je ostao svoj, oslonjen na tradiciju ali i zagledan u budućnost, otvoren prema svemu što je novo. Zahvaljujući tome on se u evropskoj nauci pridružio Slobodanu Jovanoviću i Tomi Živanoviću a njegova misao je i danas aktuelna.

63 G. Tassitch, *Justice, intérêt général et paix sociale*.

64 M. Novaković, *Zablude pacifizma*, str. 174.

4. Aktuelnost Tasićeve misli

Iako je živeo i delovao u vreme jako izraženog partikularizma Tasić je svet posmatrao kao nedeljivu celinu uprkos svim različitostima. Kao i njegov prethodnih Ilić i on je pluralizam posmatrao kao potvrdu jedinstva koja omogućava da se organizuje delovanje radi ostvarivanja zajedničkih interesa. Taj logički dosledan stav je nalazio sve više potvrdu u stvarnosti, naročito u vreme u kome živimo. Otuda je regionalno organizovanje jedan vid partikularizma u međunarodnim odnosima i međunarodnom pravu kao posledica različitih uslova i interesa. U institucionalnom vidu to se najbolje izražavalo u stvaranju međunarodnih organizacija iako je u Tasićevo vreme samo jedna od njih (Panamerička unija) bila stvarno regionalna organizacija. Tasić je smatrao da federalistička formula organizovanja na svetskom planu treba da omogući sklad opštih i posebnih interesa, svakako imajući u vidu predloge za reorganizaciju Društva naroda. Tasić, nažalost nije mogao da čuje te ideje za vreme Drugog svetskog rata i na osnivačkoj konferenciji Ujedinjenih nacija u San Francisku.

Nesumnjivo je da su posebno aktuelne Tasićeve ideje o organizovanju Evrope. Kao da su izložene danas a ne pre više decenija kada se nejasno govorilo o „Panevropi“. Nije slučajno Tasić evropsku svest zasnivao na duhovnim, kulturnim i moralnim vrednostima zajedničkim evropskim narodima a ne na političkim i trgovačkim interesima što se danas još bolje ispoljava. Tasić je imao u vidu Evropu kao celinu (od „Atlantika do Urala“, kako bi rekao De Gol) a ne neki njen deo koji bi bio središte evropskog ujedinjavanja, za razliku od Božidara Sarića koji je, takođe ne bez razloga, u Maloj antanti video polaznu tačku i embrion Evropske unije.⁶⁵ Iz političkih razloga težište je pomereno na zapad gde su nekada bili najžešći sukobi.

Osnovu za pomirenje pojedinačnih i opštih interesa Tasić je video u međuzavisnosti koja je danas još veća. To osećaju svi narodi, kako oni čije države vladaju Evropom i svetom tako i oni čijom se sudbinom upravlja. Kao da su u međunarodnu zajednicu preneti odnosi onih kojih upravljaju i onih kojima se upravlja! A međuzavisnost čini svoje. Rat i sankcije su deformisani do te mere da škode ne samo onima prema kojima su upereni već i onima koji ih primenjuju. Zato danas više nego ikad ranije vredi Tasićevo zalaganje za internacionalizam kao izraz jedinstva i solidarnosti naroda i država. Ilić i Tasić su dobro uočili i upozoravali na opasnost od krajnosti do kojih može da dovede rasističko shvatanje narodnosti (na jednoj strani kosmopolitizam a na drugoj šovinizam) ne sluteći da će najveću cenu platiti njihova država i oni sami.

Đorđe Tasić je, ne samo kao univerzitetski profesor, dobro shvatio značaj vaspitavanja u duhu internacionalizma. Na tome je trebalo da radi

65 B. Saritch, *La Petite Entente, facteur de la paix en Europe*, Paris, 1933.

Društvo naroda ali je ono malo pažnje posvećivalo propagiranju ideja na kojima je osnovano zadovoljivši se osnivanjem Međunarodne komisije a kasnije Međunarodnog instituta za intelektualnu saradnju. Ujedinjene nacije i druge međunarodne organizacije, posebno UNESKO, su tome posvetile najveću pažnju a i naša literatura.⁶⁶ Nisu dovoljna pravna pravila već je potrebna i svest da se i najteža politička pitanja mogu mirno rešavati ne samo u unutrašnjim već i u međunarodnim odnosima. Zalaganje za mirno rešavanje svih sporova nije smetalo Tasiću da prihvati umereni pacifizam koji ne isključuje svaku upotrebu sile, manje kao pravdanje ratova minulih stoleća a više kao odbranu od napada. Shvatanje o pravednim i nepravednim ratovima je u velikoj meri zamenjeno shvatanjem o pravednom (ili pravičnom) miru za koji se treba boriti. Na takvim shvatanjima rata i mira su Rajs i Ilić odbacivali neutralnost kao ravnodušnost prema kršenju međunarodnog prava.⁶⁷ Tasić nije ni odobravao ni odbacivao neutralnost ali je kritikovao pasivnost jer nije u skladu sa solidarnošću a usto može da znači pomoć napadaču.

Rat je bio usud koji je Tasića pratio od studentskih dana do kraja života. Kada je završio prvu godinu studija počeo je Prvi balkanski rat, kada je bio na drugoj godini dogodio se Drugi balkanski rat a kada je završio treću godinu počeo je Prvi svetski rat koji je prekinuo studije. Dok je Tasić završavao svoje studije u Versaju je potpisan ugovor o miru s Nemačkom kojim je bivši nemački car Viljem II optužen za „najvišu povredu međunarodnog morala i osveštanog autoriteta ugovora“ (čl. 227) što je tada tumačeno više kao odgovornost za ratne zločine nego za sam rat koji u to vreme nije bio zabranjen, odnosno nije predstavljao povredu ugovora iako je u konkretnom slučaju mogao da znači povredu obaveze poštovanja neutralnosti. Ali to je moglo da važi i za povredu Haškog pravilnika o zakonima i običajima suvozemnog rata (1907) za koje nije izričito propisano da povlače krivičnu odgovornost ali je to prećutno rečeno ugovorima o miru koji su predvideli obrazovanje sudova i obavezu pobeđenih država da izdaju ratne zločince na osnovu spiskova koji će biti dostavljeni, a i sama Nemačka je obavezan da sudi nekim licima. Ni za povrede teritorijalne celokupnosti i obaveze mirnog rešavanja sporova (Lokarnski ugovori 1925) i osude i odricanje od rata (Brijan-Kelogov pakt 1928) nisu bile predviđene nikakve sankcije.

66 Na pr. J. Andrassy, *Uloga univerziteta i naučnih ustanova u širenju ideja mira i međunarodne saradnje*, SANU, Beograd 1964. Vid. takođe zbornik radova *Nastava o Ujedinjenim nacijama i pitanjima međunarodnih odnosa u osnovnim i srednjim školama*, Savez udruženja za Ujedinjene nacije Jugoslavije, Beograd 1980.

67 Marta 1941. Ilić je taj stav ublažio smatrajući da Jugoslavija ima pravo da preduzima sve mere za odbranu svoje neutralnosti. M. Ilić, *Sve za čast*, „Politički članci“, Beograd 1946, str. 76.

Zato se Tasić pridružio zahtevima da se pribegavanje napadačkom ratu proglasi za krivično delo iako su mnogi smatrali da se to podrazumeva. Tasić je dobro zapažao da povreda ugovora nije automatski krivično delo pa se zalagao da se to izričito kaže. Koliko je bio u pravu najbolje je pokazao Drugi svetski rat koji je izbio u vreme kada je Tasić bio na vrhuncu slave. U tom ratu je život Tasićev prekinut brzo kao što je on živeo, toliko brzo da je intervencija porodice i prijatelja bila spora.

Tasić nije doživeo da se napadački rat ili rat kojim se krše međunarodni ugovori ili garantije zvanično proglasi za zločin protiv mira (čl. 6, st. 2, t. a) Statuta Međunarodnog vojnog suda) ali je taj čin najbolja potvrda njegove dalekovidosti.

Tasić je bio protiv upotrebe sile za ostvarivanje najrazličitijih ciljeva, uključujući zaštitu ljudskih prava koja je u njegovo vreme bila u začetku. Kao dobar poznavalac istorije znao je šta su značile „humanitarne intervencije“. Iako nije imao neprijateljski stav prema socijalizmu on nije gajio iluzije o njegovoj privrženosti ljudskim pravima i slobodama. Isto tako nije prihvatio ni vezu između ljudskih prava i demokratije i miroljubivosti ukazujući na razlike između unutrašnje i spoljne politike. On je najmanje mogao biti za upotrebu sile u državi izjašnjavajući se protiv građanskog rata i revolucije. Zato nije slučajno određen za člana stručne grupe koja je trebalo da s hrvatskim pravnicima pravno uobliči politički sporazum i uredbu o Banovini Hrvatskoj. Učestvovao je u tome iako je, sa svojim kolegama, bio svestan opasnosti od preuređenja države koja se približavala konfederaciji jer je smatrao da sve treba učiniti za mir. To je bilo u skladu sa njegovim shvatanjem da traženje pravde u svemu i svačemu vodi neprestanom ratu i donosi više štete od koristi.⁶⁸

Nije mu trebalo da dugo čeka da bi se uverio da je pregovarao sa nedobronamernima koji su svaki ustupak shvatali kao korak ka ostvarenju svoga cilja baš kao i njegovom kolegi Iliću s kojim je podelio sudbinu. Nije čudo što su ih prvi zaboravili oni sa kojima su se sporazumevali. Životna tragedija Ilića i Tasića je istovremeno tragedija naroda iz koga su ponikli i gorka pouka da se ne sme zaboraviti poruka mladog doktoranda Milovana Milovanovića da se uvek mora imati suvi barut i dobro zašiljeni mač, dve stvari koje nikakva garantija ne može da zameni. Samo narodi koji znaju da se bore naći će branioca svoje stvari.⁶⁹ Prihvatajući relativni pacifizam Tasić je prihvatio borbu za mir u kojoj mora postojati granica ustupaka preko koje se ne sme ići. Ako ni po čemu drugom po tome Ilić i Tasić ne smeju da se zaborave.

68 Vid. bel. 16.

69 M. Milovanowitch, *Les traités de garantie au XIXe siècle. Etude de droit international et d'histoire diplomatique*, Paris 1888, p. 408.

Pravni fakultet u Beogradu ih je, u prvom broju „Anala Pravnog fakulteta u Beogradu“, pomenuo u nekrolozima na prvom mestu⁷⁰ a u njima se najpre ističe njihova smrt zbog naprednih i demokratskih ideja koje su zastupali. Trebalo je da dođe petnaestogodišnjica Tasićeve smrti da bi veliko mučeništvo bilo zamenjeno isticanjem naučnih rezultata trajne vrednosti⁷¹ i sedamdesetogodišnjica „Arhiva za pravne i društvene nauke“ da bi bio ponovo objavljen jedan Tasićev članak.⁷² Nekoliko godina kasnije Srpska akademija nauka i umetnosti je izdala zbirku Tasićevih radova⁷³ s uvodnim tekstom akademika Radomira Lukića a tome su sledili pojedini radovi u različitim zbirkama. Sa svoje strane Pravni fakultet u Beogradu je, zajedno s Domom kulture „Studentski grad“, objavio zbirku prevedenih Tasićevih radova⁷⁴ i monografiju „Odgovornost države po principu jednakosti tereta“ (1996) koja je prvi puta objavljena 1924. godine.

Objavlivanjem, prevoda predavanja u Haškoj akademiji za međunarodno pravo naša javnost dobija uvid u celokupno Tasićevo stvaralaštvo i mogućnost da ga potpunije ocenjuje, što je delimično započeto na naučnim skupovima o naučnom nasleđu Pravnog fakulteta u Beogradu 1841. do 1941.⁷⁵ i povodom pedesetogodišnjice Tasićeve smrti⁷⁶ koje je organizovao Pravni fakultet u Beogradu.

Nedavno je Pravni fakultet u Beogradu objavio knjigu „Đorđu Tasiću u spomen“ (1999) u kojoj je i dopunjena pregledna bibliografija Tasićevih radova (prvi put objavljena 1990) a u Amfiteatru VI, koji već nekoliko godina nosi njegovo ime, je otkrivena bista Đorđa Tasića, prva jednom velikanu toga fakulteta. U tom pogledu Tasić je sve pretekao. Možda je to volja neke više pravde kojoj je celog života javno a još više potajno težio ovaj van redova profesora međunarodnog prava svakako najveći internacionalista i pacifista. Imao se rašta i roditi i imao je i rašta i raditi, makar se to priznalo posle više decenija i u okolnostima koje nisu pogodne za slavlje ali u kojima su potrebne sveže ideje koje su najviše krasile Đorđa Tasića.

70 „Anali Pravnog fakulteta u Beogradu“, 1953, br. 1, str. 113–115.

71 R. Lukić, *Naučno delo Đorđa Tasića*, „Anali Pravnog fakulteta u Beogradu“, 1959, br. 1, str. 1–12.

72 Đ. Tasić, *Zakon nema povratne sile*, „Arhiv za pravne i društvene nauke“, 1976, br. 1–2, str. 77–94.

73 Đ. Tasić, *Izbor rasprava i članaka iz teorije prava*, Beograd 1984.

74 Đ. Tasić, *Rasprave iz filozofije i teorije prava*, Beograd 1992.

75 Zbornik radova je objavljen 1994.

76 Izlaganja su objavljena u „Arhivu za pravne i društvene nauke“, 1993, br. 4.

Momir Milojević

INTERNATIONALISM AND PACIFISM OF DJORDJE TASIC

Summary

The author starts with the thesis that Tasic remained faithful to the true supporters of comprehensive international cooperation who have demonstrated that differences and conflicts between states and groups in society are by no means inevitable, and that they can be resolved by peaceful means. The differences are a natural consequence of pluralism of characteristics and beliefs. They are a confirmation of the existence of different nations and states, just as the international law is a proof of the existence of above-mentioned entities at the international level. The paper critically analyses this thesis, taking in account and using as its foundation Tasic's understanding of internationalism and pacifism, that had been most comprehensively presented at series of his lectures at the Hague Academy for International Law in 1938. The author pays special attention to Tasic's discourse on war and peace.

In the second part of the paper the author reviews Tasic's pacifist's ideas. Tasic explained his support for and adherence to the ideas of pacifism by referring to internationalist solidarity which does not end at a state's border but it rather transcends it. He especially made references to trade unionism and agricultural collectives movement. The author warns about Tasic's „excessive optimism“, who believed that it is possible to abolish war in the future that is not so distant, and that the ideal of peace can be achieved in the present times.

The author concludes that the personal tragedy of Djordje Tasic is the tragedy of the nation to which he belonged at the same time. By accepting relative pacifism, Tasic accepted the struggle for peace in which certain limits that cannot be crossed still exist.

Key words: Djordje Tasic, internationalism, pluralism, international law, war, peace, solidarism, pacifism

Dama s ružom, četka i flomaster, 20 x 22,3

ISTRAŽIVANJA

UDK 341.231.14-056.24
327.56:314.15(100)"20"

Mary Crock

DISABILITY IN DISPLACEMENT: MAPPING CHALLENGES AND ACHIEVEMENTS IN ACCOMMODATING REFUGEES WITH DISABILITIES

Rezime: Autor razmatra izazove i uspehe u pružanju podrške migrantima sa invaliditetom, oslanjajući se na obimno istraživanje na terenu u šest zemalja – Indoneziji, Maleziji, Pakistanu, Turskoj, Jordanu i Ugandi. Ukazuje da osobe sa invaliditetom čine značajan deo populacije migranata. Identifikovanje ovih osoba može predstavljati izazov, naročito kod osoba sa manje vidljivim invaliditetom, poput gluvih osoba, osoba sa intelektualnim, mentalnim ili kognitivnim oštećenjima. Autor insistira na primeni definicije invalidnosti iz Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, kao i definicija iz Međunarodne klasifikacije funkcionisanja, invalidnosti i zdravlja Svetske Zdravstvene Organizacije. Takođe navodi pitanja za popis vezana za invalidnost koje je formulisala Vašingtonska grupa kao još jedno korisno oruđe. Autor detaljno predstavlja nalaze terenskog istraživanja iz Pakistana, Malezije, Indonezije i Ugande. Iscrpno citira jurisprudenciju Komiteta za prava osoba sa invaliditetom vezanu za izbeglice sa invaliditetom. Zaključuje da je, uprkos brojnim izazovima, postignut značajan napredak u zadovoljavanju potreba izbeglica sa invaliditetom, pre svega kroz kombinovanje globalnih i lokalnih resursa, kao i kroz razvijanje partnerstva sa organizacijama osoba sa invaliditetom.

Gljučne reči: osobe sa invaliditetom izbeglice, Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom, definicije prilagođavanja

1. The global context: conflict, disaster and displacement

As we approached the end of a three year study spanning six countries, it would be fair to say that the challenges posed by and for persons displaced by conflict and disaster remained somewhat overwhelming. The United Nations High Commission for Refugees (UNHCR), the agency

charged with caring for the world's refugees, reports that in mid-2014 there were over 46.3 million displaced persons 'of concern' across the globe, the highest number then on record.¹ These figures included 13 Million 'refugees', as defined, up by 1.3 million on the statistics reported six months earlier. Of these, 3 million, or 23% were made up of individuals fleeing the civil war in Syria. In 2022 the same agency reported no less than 100 million persons of concern, with the war in Syria being followed by conflicts in Yemen, the Congo, Myanmar, Afghanistan and then Ukraine.² The list goes on, as do the number and frequency of natural disasters.

Our project involved the study of individuals who too often have passed un-noticed in this crush of humanity. These are the refugees who travel with or who otherwise acquire a disability in the course of their displacement.³ An important trigger for our work was the creation of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) and of the CRPD Committee which is tasked with the oversight of this instrument. This Convention was a real game-changer. For the first time, persons with disabilities were acknowledged as full rights-bearers, rather than as objects of charity.⁴

Article 1 of the CRPD defines disability not just as impairment, but also as a product of context and societal attitudes that operate to deny an individual their rights to participate in society. It states:

Persons with disabilities include those who have long-term physical, mental, intellectual or sensory impairments, *which in interaction with various barriers* may hinder their full and effective participation in society on an equal basis with others[emphasis added].

Environmental factors can make participation a challenge for virtually everyone in developing countries experiencing conflict or disaster, but persons with disabilities face compounding challenges. Article 2 of the Convention requires States parties to make 'reasonable accommodations' for persons with disabilities, defined as:

necessary and appropriate modification and adjustments not imposing a disproportionate or undue burden, where needed in a particular case, to

1 UNHCR, *Mid-year Trends 2013*, 22.

2 See UNHCR, 'Figures at a Glance' <http://www.unhcr.org/en-au/figures-at-a-glance.html>, accessed 16 November 2022.

3 For a full account of our project, see Mary Crock, Laura Smith-Khan, Ron McCallum AO and Ben Saul, *The Legal Protection of Refugees with Disabilities: Forgotten and Invisible?* (Elgar Publishing 2017).

4 See Louise Arbour, UN High Commission for Human Rights, 'Statement on the Ad Hoc Committee's adoption of the International Convention on the Rights of Persons with Disabilities' (5 December 2006) para 11. See also Tom Shakespeare, 'The Social Model of Disability' in Lennard J Davis (ed), *The Disability Studies Reader* (3rd edn, Routledge 2010) 266–73.

ensure to persons with disabilities the enjoyment or exercise on an equal basis with others of all human rights and fundamental freedoms...

The concept of *reasonable accommodation* recognizes practical and financial constraints faced by States. However, the Convention is the first human rights instrument⁵ to articulate the rights of persons with disabilities in situations of emergency and displacement. Article 11 of the CRPD requires States parties:

To take, in accordance with their obligations under international law, including international humanitarian law and international human rights law, all necessary measures to ensure the protection and safety of persons with disabilities in situations of risk, including situations of armed conflict, humanitarian emergencies and the occurrence of natural disasters.

This provision is of critical significance to refugees with disabilities because it affirms their right to equal treatment in all circumstances. Access to Convention rights are not qualified by a person's citizenship or immigration status. This means that states parties must respect the rights and dignity of all persons with disabilities on their territory or in their care and control—including refugees.⁶

2. The challenge of identifying disability in displaced refugees

At the time we undertook our study little research had been done on the experiences of refugees with disabilities. They were well described as 'forgotten and invisible', even though it was obvious that displacement both causes disabilities and creates surpassing problems for persons with disabilities.⁷ Our specific interest was in examining the impact of the CRPD on fieldwork operations. Through research in Malaysia and Indonesia in 2012; Pakistan and Uganda in 2013; and Turkey and Jordan in 2014, we set out to examine the impact of the CRPD on the work of UNHCR with refugees and persons of concern. These countries gave us

5 The CRPD goes further than the Convention on the Rights of the Child(CRC), art 38.

6 See Mary Crock, Christine Ernst, and Ron McCallum, 'Where Disability and Displacement Intersect: Asylum Seekers and Refugees with Disabilities' (2013) 24(4) *IJRL* 735, 738–40.

7 For early studies see M Mirza, 'Disability and Humanitarianism in Refugee Camps: the case for a travelling supranational disability praxis' (2011) 32(8)*Third World Quarterly* 1527–1536; M Kett, and M. Van Ommeren 'Disability, Conflict and Emergencies'. (2009) 374 (9704) *Lancet* 1801–1803; and G Loescher and J Milner, 'Understanding the problems of protracted refugee situations'. In Gil Loescher, Milner, J., Newman, E. and Troeller, G. (eds) *Protracted Refugee Situations: Political, Human Rights and Security Implications*. New York, London and Tokyo: United Nations University Press, 2008),20–42.

the opportunity to explore the experiences of refugees with disabilities in a variety of contexts.

Most of our research countries are not members of the UN *Convention Relating to the Status of Refugees* and its related *Protocol* (the Refugee Convention): Uganda and Turkey are the exceptions.⁸ However, they have all ratified the *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. Refugees in the research countries live in diverse situations. Most are 'urban refugees', living in cities or rural areas. Some reside in government-controlled settlements, and others live in refugee camps. Our research participants came from a variety of countries of origin; some were recent arrivals and others had been in their host country since birth. In some countries, refugees were allowed to work and attend local schools. In others, they could not. The common feature of all the displacement contexts was the significant barriers faced by refugees with disabilities.

In 2010 the CRPD Committee took an active interest in the drafting of UNHCR's Executive Committee 'Conclusion on refugees with disabilities'.⁹ Here UNHCR acknowledged the CRPD and recognised its application in displacement situations. It has sought to implement its responsibilities with the publication of a *Need to Know Guidance on working with refugees with disabilities*¹⁰ and by updating various UNHCR handbooks and tools. The agency followed up by altering its registration procedures to bring these into line with the CRPD approach to disability.

In all six of the countries we visited, UNHCR was the major partner facilitating our research. As well as providing liberal access to its operations, staff and logistical data, the agency assisted us in identifying and obtaining access to other players in the field. In Pakistan, Uganda, Jordan and Turkey our research was also facilitated greatly by members of the CRPD Committee and by the Office of the UNHCHR.

The most significant problem identified very early in the research was that UNHCR was not identifying persons with disabilities at anything approximating the rate that might be expected. The World Health Organisation (WHO) estimates that around 15.6% of the world's population have some form of disability. Estimates are considerably higher in low-income

8 *Convention Relating to the Status of Refugees*, opened for signature 28 July 1951, 189 UNTS 137 (entered into force 22 April 1954) as amended by the *Protocol Relating to the Status of Refugees*, opened for signature 31 January 1967, 606 UNTS 267 (entered into force 4 October 1967).

9 UN High Commissioner for Refugees (UNHCR), *Conclusion on refugees with disabilities and other persons with disabilities protected and assisted by UNHCR*, No. 110 (LXI) – 2010, 12 October 2010, No. 110 (LXI) – 2010, available at: <http://www.refworld.org/docid/4cbeaf8c2.html>.

10 UNHCR, *Need to Know Guidance: Working with persons with disabilities in forced displacement* (UNHCR, 2011).

countries and amongst the poorer sections of each community.¹¹ It is now recognised that conflict and disasters produce even higher rates of disability. When HelpAge and Handicap International surveyed persons fleeing the conflict in Syria in 2014, almost twice the WHO global average were found to have 'special needs' and/or disabilities.¹²

In our survey work we drew on WHO's *International Classification of Functioning, Disability and Health* (ICF). The ICF seeks to capture not only a person's impairment or health condition, but also the environmental barriers that create disability. Disability is seen as difficulty in any of three matters: *impairments* ('problems in body function or alternations in body structure'); *difficulties in executing* activities – for example, walking or eating; and *participation* ('problems with involvement in any area of life'). The ICF forms the basis for a number of national and international identification tools, including the Washington Group on Disability Statistics' basic set of questions¹³:

1. Do you have difficulty seeing, even if wearing glasses?
2. Do you have difficulty hearing, even when using a hearing aid?
3. Do you have difficulty walking or climbing steps?
4. Do you have difficulty remember or concentrating?
5. Do you have difficult with self-care, such as washing all over or dressing?
6. Using your usual (customary) language, do you have difficulty communicating (for example, understanding or being understood by others)?

For each of these questions, responses range from 'No difficulty' to 'Cannot do at all' (WHO 2011:26). Questions about anxiety and depression, fatigue and pain are also included (Washington Group 2011: 9–11). We prefaced our questionnaire with an open-ended question, asking whether respondents have a disability and to describe it. Responses were then compared with the data collected through the ICF functionality questions.

In total, 151 individual interviews were conducted with refugees in Malaysia, 58 in Indonesia and approximately 80 in Uganda. In Uganda, we also collected around 900 questionnaires that were either self-completed,

11 Estimates are according to the WHO World Health Survey 2002–4, as quoted in WHO 2011:28. This ranges from 11.8% in higher income countries to 18.0% in lower income countries, with up to 20.7% prevalence in the poorest wealth quintile of the lower income countries. More severe disability prevalence is on average 2.2 % (2.0% in more wealthy countries, 2.3% in poorer ones, with 3.6% prevalence in the lowest wealth quintile in low income countries).

12 See HelpAge International and Handicap International, *Hidden Victims of the Syrian Crisis: Disabled, Injured and Older Refugees* (2014) <https://humanity-inclusion.org.uk/sn_uploads/document/2014-report-hidden-victims-of-the-syrian-crisis-disabled-injured-older-refugees-handicap-international.pdf> accessed 4 November 2019.

13 See WHO 2011:25.

or completed in French or English with the assistance of an interpreter. We also conducted four gender-segregated focus groups, each of approximately 40 people in Uganda; and groups of 40 people in Indonesia and 20 people in Malaysia, asking similar questions about functional difficulty and accommodation.¹⁴

In Pakistan, time did not allow research within the refugee community, but we were given extensive access to data from UNHCR's *Population Profiling Verification and Response* (PPVR) exercise, including a tool adopting similar methodology to our own. In the other three countries, we were given extracts from UNHCR's 'ProGres' registration database, listing persons identified as having a disability, and data from UNHCR's partners (the International Organisation for Migration (IOM) and Church World Service (CWS), in Indonesia and Medical Teams International (MTI), in Uganda). Finally, UNHCR Malaysia commissioned an internal report on disability before our fieldwork. This provided us with insight into the existing data and procedures in that country.

Put simply, we found that UNHCR was not doing a good job identifying disabilities amongst the people in its care. The only place where it was recording anything close to the WHO averages was in Pakistan where it had adopted questionnaires that collected data on functioning. In Malaysia, Indonesia and Uganda, we were given *ProGres* data on refugees recorded as having a disability. In Malaysia, 202 were recorded as having a disability (June 2012), that is 0.21% of the 94,000 registered persons of concern. In September 2012, UNHCR in Indonesia identified 51 persons with disabilities, or 0.64% of approximately 8,000 persons of concern (UNHCR 2012). Similarly, out of 66,589 (UNHCR 2013c:1), only 309, or 0.46% of the refugees in Nakivale Settlement in Uganda were listed as having a disability (September 2013). In neighbouring Oruchinga Settlement, 99 persons with disabilities were recorded against a population of 5799, equating to 1.71%.¹⁵ As percentages, these figures fall well under the WHO global estimate of 15.6%, and even the 2.2% estimate for severe disability.¹⁶

The *ProGres* data contrasts dramatically with that of the PPVR in Pakistan. In that exercise, the disability questions used drew on the ICF and resembled the Washington Group questions. The result was that from the 974,961 persons reviewed, 79,954 (or 8.2%) were identified as having functional difficulties.

14 For discussion of the contexts of each country see Crock et al 2017, above n 3, Ch 4.

15 UNHCR *One-Billion-Strong Disability Project in Uganda: Final Progress Report*. Kampala: UNHCR Uganda 2013.

16 WHO 2011, 27.

Our research revealed that even a cursory search for persons with disabilities confirms that persons with disabilities are well represented in populations of displaced persons. We found at least four areas of concern in the approach taken by UNHCR. There was no systematic procedure for identifying disabilities. Officials did not have reliable identification tools or guidance instruments. Officials also seemed to approach the question from a medical perspective, looking first for individuals with obvious medical needs and/or visible impairments. Finally, officials were using a narrow conceptualisation of disability. This was also a problem within the refugee populations: many did not see themselves as 'disabled', in spite of reporting a variety of functioning challenges. We found the reliance on either visual or self-identification of disability was particularly problematic in refugee populations. Many saw disability – particularly psychosocial impairments as stigmatising, a matter of shame that was best hidden. Refugees were also quick to identify the reality that disability would reduce a family's chances of finding a home in a resettlement country.

In all of our fieldwork countries we de-bunked the idea that refugees with disabilities cannot and do not cross borders in search of protection. They clearly do, and often demonstrate extraordinary resilience and ingenuity in the process. The work also demonstrated that asking the right questions at critical places in a refugee's journey can provide important information on needs and capabilities.

It is now well accepted that persons with disabilities are among those who flee their homes and become refugees. This includes people with severe impairments that make it difficult to travel. In some cases, disability can contribute to the decision to flee, be it for treatment, or to avoid disability-specific persecution. Displacement conditions can contribute to the acquisition of disability. Irregular and exploitative work environments, poor living conditions and limited access to medical services can all lead to disability. We also found that how disability is experienced is closely determined by context. Eg. Education and literacy can create more communication options for persons with sight, hearing and speech impairments. Similarly, the availability of technology (eg. Voice-to-text, text-to-voice and other computer software) can greatly facilitate participation. Conversely, lack of access to education or technology, can create substantial barriers.

Lack of legal status can create a major barrier to access needed assistance, employment opportunities and education. This can also exacerbate vulnerability to violence and other forms of abuse.

At the time of our study, refugees with disabilities remained under-identified in most circumstances. Even where identification was being emphasised, less visible impairments – such as vision and hearing impairments, and mental illness – were most likely to be under-identified. Discrimination and stigma remained major issues in all contexts. Culture was (and remains) a major factor in many countries to explain the under-reporting and failure to accommodate refugees with disabilities.

3. Progress and achievements

In the years following our six country study the number of persons displaced by conflict and disaster has ballooned. Happily, the work of the UN and agencies such as UNHCR have seen a paradigm shift in attitudes, practice and procedures. Importantly, refugee communities have increasingly begun to organise. In our fieldwork, we took the CRPD adage – ‘nothing about us, without us’ – seriously. We not only reached out to disabled peoples’ organisations in each country. We also encouraged refugee organisations to identify and give a voice to refugees with disabilities. Even in the poorest countries we found a willingness to re-think resource allocation so as to assist these people.

Awareness of the challenges facing refugees with disabilities has grown—though the situation of many has not improved.¹⁷ Access to education for young refugees with disabilities is a chronic problem in many displacement contexts.¹⁸

UNHCR has been enthusiastic in its efforts to respond to recent human rights treaties—including the CRPD. Policy guidelines now assist officers in the field.¹⁹ These have been supplemented by changes to registration and verification procedures, policies, and tools.²⁰ In 2011, the agency also removed text from its ‘Resettlement Handbook’ that some interpreted as suggesting that refugees with disabilities could be inappropriate candidates for resettlement.²¹ Putting to one side its discriminatory tone, this document demonstrated a tendency to see disability in medical terms. UNHCR removed the reference in acknowledgement of its dissonance with the CRPD,²² providing further guidance for fieldworkers in 2013 with the Resettlement Assessment Tool.²³

17 See Crock et al 2017, above n 3, chs 10, 11.

18 See Human Rights Watch, ‘Without Education They Lose Their Future: Denial of Education to Child Asylum Seekers on the Greek Islands’ (18 July 2018) <<https://www.hrw.org/report/2018/07/18/without-education-they-lose-their-future/denial-education-child-asylum-seekers>>.

19 See UNHCR, ‘Need to Know Guidance: Working with Persons with Disabilities in Forced Displacement’ (2011). This document was revised in 2019. See UNHCR, ‘Need to Know Guidance: Working with Persons with Disabilities in Forced Displacement’ (2019) <<https://www.unhcr.org/4ec3c81c9.pdf>> accessed 29 January 2020.

20 See UNHCR, ‘Age, Gender and Diversity Policy’ (2018) <<http://www.unhcr.org/5aa13c0c7.pdf>> accessed 29 January 2020; see further the documents collected at UNHCR, ‘Persons with Disabilities’ <<https://emergency.unhcr.org/entry/43587/persons-with-disabilities>> accessed 29 January 2020.

21 UNHCR, ‘Resettlement Handbook’ (2011).

22 See Crock et al, 2017, (above n 3), ch 11.

23 UNHCR, ‘Resettlement Assessment Tool: Refugees with Disabilities’ (2013). See Manasha Mirza, ‘Disability and Cross-Border Mobility: Comparing Resettlement

Before the dramatic reduction in the US resettlement intake in 2019, disability was included as a 'priority one' factor for identifying refugees in situations of heightened need.²⁴

The CRPD Committee is charged with reviewing the practice of States parties and now systematically questions States on laws, policies, and practice relevant to article 11 of the Convention.²⁵ Some examples suffice to demonstrate this trend. In April 2018, the Committee expressed concern about Haiti's failure to include a disability perspective in disaster risk reduction strategies and its failure to provide equal access for persons with disabilities to humanitarian and emergency services including the distribution of humanitarian assistance, and shelters, centres, and facilities.

The treatment of refugees with disabilities was identified as a concern in the Concluding Observations of the Initial reports for Armenia,²⁶ Cyprus,²⁷ Germany,²⁸ Italy,²⁹ Montenegro,³⁰ Morocco,³¹ Sudan,³² and Thailand.³³ Portugal was criticized for leaving refugees and migrants with disabilities in situations of 'destitution and extreme poverty'.³⁴ The CRPD Committee³⁵ has also expressed concern about the precarious situation

Experiences of Cambodian and Somali Refugees with Disabilities' (2011) 26(5) Disability & Society 521.

- 24 For a discussion see M Mirza 'Resettlement for Disabled Refugees' (2010) 35 Forced Migration Review 30.
- 25 See International Disability Alliance, 'Compilation of the CRPD Committee's Concluding Observations' <<http://www.internationaldisabilityalliance.org/resources/compilation-crpd-committeeper centE2per cent80 per cent99s-concluding-observations>> accessed 10 November 2019.
- 26 See CRPD Committee, 'Concluding Observations on the Initial Report of Armenia' UN doc CRPD/C/ARM/CO/1 (8 May 2017).
- 27 See CRPD Committee, 'Concluding Observations on the Initial Report of Cyprus' UN doc CRPD/C/CYP/CO/1 (8 May 2017) para 15.
- 28 See CRPD Committee, 'Concluding Observations on the Initial Report of Germany' UN doc CRPD/C/DEU/CO/1 (13 May 2015) para 15.
- 29 See CRPD Committee, 'Concluding Observations on the Initial Report of Italy' UN doc CRPD/C/ITA/CO/1 (6 October 2016) para 25.
- 30 See CRPD Committee, 'Concluding Observations on the Initial Report of Montenegro' UN doc CRPD/C/MNE/CO/1 (22 September 2017).
- 31 See CRPD Committee, 'Concluding Observations on the Initial Report of Morocco' UN doc CRPD/C/MAR/CO/1 (25 September 2017).
- 32 See CRPD Committee, 'Concluding Observations in Relation to the Initial Report of Sudan' UN doc CRPD/C/SDN/CO/1 (2 March 2018) para 22.
- 33 See CRPD Committee, 'Concluding Observations on the Initial Report of Thailand' UN doc CRPD/C/THA/CO/1 (12 May 2016) paras 37–8.
- 34 See CRPD Committee, 'Concluding Observation on the Initial Report of Portugal' UN doc CRPD/C/PRT/CO/1 (18 April 2016) para 26.
- 35 See CRPD Committee, 'Concluding Observation on the Initial Report of the European Union' UN doc CRPD/C/EU/CO/1 (2 October 2015) para 34.

of persons with disabilities in the current migrant crisis in the European Union as a whole.

Interestingly, two of our research countries that host a disproportionate number of refugees – Jordan and Uganda – have been commended for their generosity and efforts. Uganda is a country that has a particularly strong civil society emphasis on disability rights, a situation that reflects its complicated history. The Committee did however express disquiet a failure to include refugees with disabilities in disaster-planning (Jordan)³⁶ and in Peace, Recovery and Development Plans (Uganda).³⁷ A third of our fieldwork countries, Turkey was also questioned about its support of refugees with disabilities.³⁸

As more and more people are displaced by war and disasters driven by climate change, it is clear that the issue of accommodating persons with disabilities in displacement will continue to be challenge across the world. The fact that disability rights have entered the mainstream of international human rights law is to be welcomed. If the CRPD committee observations are a guide, however, the sad truth is that the full realisation of rights to respect, dignity and reasonable accommodations remains a work in progress.

Mary Crock

DISABILITY IN DISPLACEMENT: MAPPING CHALLENGES AND ACHIEVEMENTS IN ACCOMMODATING REFUGEES WITH DISABILITIES

Summary

Author reviews the challenges and achievements in accommodating refugees with disabilities, focusing on the extensive field research in six countries – Indonesia, Malaysia, Pakistan, Turkey, Jordan, and Uganda. She points out that persons with disabilities constitute significant segment of migrant populations. Identifying them, especially in cases of persons with less visible disabilities, such as hearing impairments, intellectual, mental, and cognitive disabilities, may constitute a considerable challenge. The author insists on application of definitions of disability from Convention on the Rights of Persons with Disabilities, and definitions from World Health Organization’s International Classification

36 See CRPD Committee, ‘Concluding Observations on the Initial Report of Jordan’ UN doc CRPD/C/JOR/CO/1 (15 May 2017) para 24.

37 See CRPD Committee, ‘Concluding Observations on the Initial Report of Uganda’ UN doc CRPD/C/UGA/CO/1 (12 May 2016) paras 21, 60.

38 See CRPD Committee, ‘Concluding Observations on the Initial Report of Turkey’ UN doc CRPD/C/TUR/CO/1 (1 October 2019) paras 38–9.

of Functioning, Disability, and Health ICF. She also points out the usefulness of Washington group questions for census relating to persons with disabilities as another tool for identifying migrants with disabilities. The author highlights the importance of cooperation with organizations of persons with disabilities. She presents some of the results of research from Pakistan, Malaysia, Indonesia and Uganda. The author also quotes extensively the jurisprudence of the Committee on the Rights of Persons with Disabilities as well. She concludes that in spite of numerous challenges, a considerable progress has been achieved in accommodating refugees with disabilities, by pooling the global and local resources and development of partnerships with organizations of persons with disabilities.

Key words: Persons with disabilities, refugees, Convention on the Rights of Persons with Disabilities, definitions, accommodations

Skriveni svet, intervencija flomasterom
na reprodukciji, 19,3 x 14,2

Рашко Рамадански
кустос-археолог, Градски музеј Бечеј

НОВАЦ СТЕФАНА ВУКЧИЋА КОСАЧЕ, ХЕРЦЕГА ОД СВ. САВЕ

Резиме: Овом приликом по први пут приказујемо један изузетан примерак српског средњовековног новца, који зацело може представљати и нову врсту, о којој још није било помена у литератури. Ради се о сребрној монети, коју на основу стилских, метролошких, палеографских и хералдичких показатеља, можемо условно приписати Стефану Вукчићу Косачи, херцегу од Св. Саве од 1448. до 1466. године и управитељу значајне области у јадранском приморју, на међама поседа српских и босанских владара односно Дубровника и Венеције. Новац херцега Стефана Вукчића, узимајући у обзир политичке и економске околности његовог времена, био би један од најпознијих, ако не и најкаснији српски средњовековни новац.

Кључне речи: Стефан Вукчић Косача, Херцеговина, српски средњовековни новац

Новим налазима, или реинтерпретацијом старијих примерака, који су раније неретко сврставани у групу неодређеног новца, у могућности смо да дођемо до значајних открића у нумизматици. Примера ради, а у вези са темом овог рада, деценијама је једна нарочита врста сребрног динара услед неразговетности сврставана међу неодређена издања.¹ Међутим, на неким местима се допуштала могућност да се, услед присуства одређених хералдичких знамења, ове монете могу довести у везу са породицом Санковић.² И заиста, релативно скоро, овај новац је најзад правилно растумачен и приписан хумском племству, конкретно војводи Радичу Санковићу (1391–1404).³ Ове ретке кованице

1 Димитријевић Сергије, *Кашалој српској средњовековној новца*, Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике, Београд, 2001, 438: врста 356; Иванишевић Вујадин, *Новчарство средњовековне Србије*, Стубови културе, Београд, 2001, 195, 300: врста 50.3, табла VIII/50.3.

2 Иванишевић 2001, 195; Ацовић Драгомир, *Хералдика и Срби*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, 199.

3 Sulejmanagić Amer, *Novac podložnika bosanskih vladara, Numizmatičke vijesti* 66 (2013), 45–56.

можемо до данас сматрати и јединим српским средњовековним новцем из Захумља (слика 1). Надовезујући се на поменути простор и време, овим поводом ћемо настојати да опишемо, одредимо просторно-хронолошке оквири и пронађемо историјски контекст једне до сада потпуно незабележене врсте српског средњовековног новца а по свој прилици и једине старе херцеговачке монете.

Слика 1. Новац војводе Рагича Санковића (1391–1404),
фото: Здравко Петровић.

Овај изузетан новац налази се у збирци проф. др Здравка Петровића у Београду (сл. 2).⁴ Наводно је пронађен давне 1922. године, заједно са једним дубровачким *динарићем*, приликом релокације породичне гробнице на гробљу код цркве Св. Спаса у селу Мојдеж код Херцег Новог. Пречник кованице је 1.85 mm а тежина 1.07 g. Новац је израђен од квалитетног сребра а отков је донекле прецизно центриран. Оријентација наличја новца у односу на лице је 5 h. Применом квантитативне анализе елемената путем XRF спектрометрије,⁵ утврђени метални састав овог примерка је Ag 88.06%, Cu 7.12%, са занемарљивим уделом Si, Ca, Fe и Zn. Трагови силицијума су нам овим поводом веома важни јер могу упутити на природне процесе услед дугог боравка металног предмета у земљи те служе као додатна потврда аутентичности саме кованице.⁶ На аверсу новца налази се Исус Христос са нимбом, у хитону са химатионом, окренут лицем, како седи на престоу са високом наслоном и држи јеванђеље, и натпис IC XC (Исус Христос). На реверсу се налази монограм СТЕФАНЪ изнад којег се налази круна.

4 На овом месту бисмо се захвалили проф. др Здравку Петровићу на указаном поверењу и подршци изради овог рада.

5 Институт за испитивање материјала Београд; Датум анализе 14.11.2022.

6 Видети: Pearson Paul N, Botticelli Michela, Ericsson Jesper, Olender Jacek, Spruženiece Liene, Authenticating coins of the 'Roman emperor' Sponsian, PLoS ONE 17 (2022).

Испод монограма налази се у једном реду натпис + X C C +. Садржај лица и наличја овог новца заокружени су једноструким низом тачака. Окружени монограм у виду лигатуре СТЕФАНЊ јасно упућује на лично име Стефан, које је притом вековима део српске владарске титулатуре. Присуство круне, осим декорације, свакако упућује на високо достојанство (или владарске претензије). Готово идентичан монограм срећемо на печатима херцега Стефана Вукчића Косаче од 19. јула 1453. и 10. априла 1454. године (сл. 3),⁷ а слични монограми срећу се и на ранијим отисцима и 1440-их година.⁸ Даље, при подробнијем разматрању природе натписа + X C C + можемо претпоставити да се заправо ради о абривијатури Стефанове титуле тојест Херцега (од) Св. Саве, а једнакокраке, грчке крстове на почетку и крају абривијатуре можемо повезати са идентичним крстовима, иако другачије распоређеним, са заставе у челенци грба Косача. Изворна хералдика тојест грб породице Косача те и војводе Стефана Вукчића позната нам је углавном са њихових печата, као и са круне камене цистерне њихове резиденције у Дубровнику, из XV века.⁹ Грб се састоји из штита – ескутеона, типа тарча, са три траке и турнирског шлема са овојницом и челенком у којој се налази лав који носи троперу заставу – гонфанон, или ређе квадратну стандарду, са једним до три поменута једнакокрака, грчка крста.¹⁰ Коначно, у овом контексту, морамо се осврнути и на сличност са реверсима сребрног сплитског новца Хрвоја Вукчића (1380–1416), на којима се исто налазе по два крста.¹¹ Из свих запажања следи да је емитент овог изузетног новца управо Стефан Вукчић Косача, херцег од Св. Саве. Након сукоба 1448. године између деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456) и краља Томаша (1443–1461), у којем је Стефан Вукчић стао на деспотову страну, он се проглашава за херцега.¹² Херцег (нем. *herzog*) је било високо средњовековно владарско или највише племићко достојанство, пореклом из Немачке.¹³ Најпре се Стефан

7 Ивић Алекса, *Штари српски печатаи и грбови – Прилој српској сфрагистици и хералдици*, Матица српска, Нови Сад, 1910, Т. IX/61, ТХII/62.

8 *Idem*, Т. IX/51–52.

9 Мрђеновић Душан, Палавестра Александар, Спасић Душан, *Родословне таблице и грбови српских династија и власишеле*, Нова књига, Београд, 1987, 107; Ацовић 2008, 212; Палавестра Александар, *Илирски грбовници и други хералдички радови*, Завод за уџбенике, Досије студио, Београд, 2010, 16: 5; Гиљен Никола, *Српски средњовековни грбови*, Дерета, Београд, 2022, 257–259.

10 Гиљен 2022, 258–259.

11 Димитријевић 2001, 482–483: врсте 413, 415; Јовановић Мирослав М, *Српски средњовековни новаи*, Београд, 2012, 256–257: врсте 55/3.1–2, 55/4.1–2.

12 Ђирковић Сима М, *Херцеј Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1964, 106.

13 Вујаклија Милан, *Лексикон стараних речи и израза*, Штампар Макарије, Октоих, Београд – Подгорица, 2011, 1234.

Вукчић називао херцегом хумским и приморским, да би већ од 1449. године био херцег од Св. Саве.¹⁴ Није се без разлога определио за ову одредницу јер је управо Растко Немањић, потоњи монах Сава и духовни отац Српске православне цркве, својевремено био и кнез Хума.¹⁵ Штавише, српски владари Хума, или Захумља, познати су нам још из раног средњег века.¹⁶ Херцег Стефан је преминуо 1466. године а војводство Св. Саве као такво престаје да постоји 1482. године.

Сл. 2. Новац херцега Стефана Вукчића Косаче (1448–1466),
фото: Здравко Петровић.

Сл. 3. Печати херцега Стефана Вукчића Косаче (1448–1466)
(према: Ивић 1910, Т. IX/61, ТХII/62).

Новац херцега Стефана Вукчића није забележен у досадашњим каталогизацијама српског средњовековног новца.¹⁷ Претходни аутори,

14 Ђирковић 1964, 106.

15 *Idem*, 108; Мрђеновић et al. 1987, 112.

16 Живковић Тибор, *Поретак српских владара (IX–XII)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 59–66.

17 Видети: Димитријевић 2001; Иванишевић 2001; Јовановић 2012.

ако су се уопште дотицали могућности новчарства Косача, попут М. Јовановића, у изостајању документованих материјалних трагова, сматрали су да припадници ове племените породице нису ковали властити новац.¹⁸ Даље, Е. Куртовић је закључио, додуше не без појединих аргумената и повода, да је „изостанак самосталније иницијативе у модерним банкарским пословањима од стране Стјепана Вукчића одраз слабијег планирања и осмишљавања текуће економско-политичке стратегије“.¹⁹ Насупрот овоме, велика дела, попут оних из пера С. Ђирковића, нам сведоче о веома вештом, иако неретко крајње прагматичном, привредном и финансијском замешатељству Стефана Вукчића Косаче.²⁰ Основни извор прихода Стефана Вукчића потицао је од разних феудалних намета. Главна дажбина био је *дукаш по оњишшу*, који су сакупљали нарочити службеници – *дукашници*.²¹ Назив дукат (лат/итал. *ducato*) се у ово време односио на златан новац, пореклом из Венеције, тежине 3.55 g, а осим Венеције ковао се још у Апулији, Ђенови, Фиренци и др.²² У свом настојању да контролише и зарађује новац од царина, увео је многе нове или је повећао стопе на старим царинама, неретко у трострукој вредности.²³ Трговао је и ретким односно луксузним производима. Тако је извозио, између осталог, и вредан пигмент – црвац, углавном у Италију.²⁴ С друге стране, увозио је стратешке ресурсе попут барута и шалитре, из места попут Апулије.²⁵ Трговина црвцем била је до те мере уносна да је херцег Стефан увео посебну царину на овај производ.²⁶ Многи економски потези херцега Стефана били су супротстављени пословању и монополима Дубровника а у неким ситуацијама се залагао и за отворени рат са овим моћним јадранским градом – државом.²⁷ Неки од његових смелијих потеза били су ангажовање својеврсних купаца – *ионосника*, затим подела трговачких путева на етапе које су биле лакше за надзор, примена права *џриуизма* ради заплене разних добара попут сребра, организовање такозваног *сџанка* ради надзора међа

18 Јовановић 2012, 269.

19 Kurtović Esad, Stjepan Vukčić Kosača u ulaganju novca na dobit u Dubrovniku, Hrvatska misao II/29 (2003), 96.

20 Видети: Ђирковић 1964, 95–118.

21 *Idem*, 100.

22 Зварич Владимир Васиљевич, *Нумизматический словарь*, Издательство при львовском государственном университете, Издательское объединение <<Вища школа>>, Львов, 1980, 71; Петровић Славољуб, *Нумизматички речник*, Народни музеј Шабац, Шабац, 2000, 67–68.

23 Ђирковић 1964, 96.

24 *Idem*, 96–97.

25 *Idem*, 95.

26 *Idem*, 97.

27 *Idem*, 96, 98.

и прелаза, спорење око соли и селидба читавих трговишта, попут Дријева,²⁸ око којег је и ратовао против Дубровника.²⁹ Не треба да нас чуди што је и путем заплене набављао сребро јер се на територији којом је херцег управљао не налазе важнија лежишта овог изузетно важног племенитог метала. Коначно, још један постојан извор херцегових прихода била је и камата, или добит, од новца који је похранио у дубровачку банку још његов стриц и претходник Сандаљ Хранић.³⁰

Садржај аверса у виду Христа на престолу врло је карактеристичан за српски средњовековни новац уопште и истрајава још од XIII века, а хронолошки најближе српско издање Стефановом новцу је заједничка монета Ђурђа и Лазара. Претходни аутори су склонили ову врсту да приписују браћи Ђурђу и Лазару Бранковићу и датују је у време од 1406. или 1407. до 1410. године.³¹ Међутим, може бити да је кованица настала у време деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456) и то поводом проглашења сина и потоњег деспота Лазара (1456–1458) за наследника 1445. године. С друге стране, о појединим сличностима са издањима Хрвоја Вукчића већ је било речи у овом раду. У сваком случају, сви могући узорци херцеговом новцу претходе његовом времену. Ово не треба да представља изненађење, узмемо ли у обзир, примера ради, да угарски краљ Матија Корвин (1458–1490) образац на својим чувеним денарима, са Богородицом и Христом на аверсу и грбом на реверсу, позајмљује са сребрног солда аквилејског патријарха Лудовика ди Тека (1412–1439), а Никола Илочки (1471–1476), последњи номинални краљ Босне, и са још ранијих монета Антонија Панчиере (1402–1412). Даље, обратимо ли пажњу на квалитет израде херцеговог новца, нарочито посматрајући лик Христа и јеванђеље али и остале детаље, схватамо да је калуп ове кованице дело великог мајстора. Узимајући у обзир Стефанове везе са Венецијом и Фиренцом можемо претпоставити да је реч о страном занатском кадру. Када је реч о претпостављеној ковници овог новца, логично би било да је реч о његовом седишту у Херцег Новом. Овај назив, који истрајава до данас, граду је доделио управо Стефан Вукчић и најдуже га је задржао у свом поседу, готово до краја своје владавине. Када је реч о времену израде, испрва можемо претпоставити да је он одлучио да кује новац одмах по проглашењу за херцега, и да се израда овог новца може сместити у период од 1448. године. Међутим, у том случају, чини се необичном велика реткост ове монете, на основу

28 *Idem*, 97–98, 109, 112–113.

29 Видети: Динић Михаило, *Српске земље у средњем веку*, Српска књижевна задруга, Београд, 1978, 389–394.

30 Kurtović 2003, 83–96.

31 Иванишевић 2001, 188, 293: врста 44.1, табла VIII/44.1; Јовановић 2012, 192–193: врста 38/1.

које можемо претпоставити да се ипак ради о краћем периоду односно веома скромном тиражу. Из овог разлога би требало потражити неки конкретан тренутак у херцеговој владавини који би представљао повод изради новца. У том светлу, спорење са Дубровчанима око соли и растућа самосталност херцега могу се чинити извесним. Спорови са Дубровником били су учестали а за нас је овом приликом посебно значајан случај из 1443. године када се жалио на губитке приликом куповине жита за злато које је у том тренутку имало веома неповољан курс у односу на сребро.³² Имајмо у виду да су се све значајније куповине на великим јадранским тржницама обавезно измиривале у злату (дукати) а да је Вукчићева највећа зарада од царина била у сребру (перпери, грошеви, динари).³³ Дакле, један од повода ковања Стефановог новца могли су бити и ови учестали финансијски губици. У тој ситуацији, он је можда имао замисао да издавањем сопственог новца на неки начин коригује курс у своју корист. С друге стране, имајући у виду да абривијатуре на реверсу упућују на Херцега од Св. Саве, схватамо да ова могућност ипак није најизвеснија јер у време поменутих спорова војвода Вукчић још нема звање херцега. Притом, 1448. године односи са Дубровником су се зацело већ били поправили.³⁴ Из ових разлога, можда би било упутно потражити неки други временски оквир настака новца херцега Стефана. Наиме, као што знамо, израда новца је врста права које су, током средњег века, владари и сизерени настојали да регулишу. С друге стране, у смутним временима, властела и разне друге политичке фракције склоне су изради властитог новца, како је то било у српским земљама након слабљења царства и централне власти. Надовезујући се на ово, сетимо се да је и херцег Стефан био вазал краљу Стефану Томашевићу (1461–1463) у Босни. Међутим, падом Босне и погубљењем краља Томашевића од стране Османлија, у Јајцу 5. јуна 1463. године, вазалство херцега Стефана је престало да буде важеће. У том тренутку није више било државе ни владара којима је дуговао верност а протежирани претенденти на номинално престо краљевине Босне попут Матије Радивојевића (1465–1471) или поменутог Николе Илочног указали су се на геополитичкој сцени те области тек након херцегове смрти. У том случају, ако је почео са израдом новца након пада Босне и смрти краља Томашевића те настанка повољних политичких околности за такав подухват, онда би у начелу израда новца могла да настане у периоду од друге половине 1463. до 1465. године, када већ наступају сукоби са Османлијама. Наредне године херцег Стефан је преминуо на свом поседу. Овај релативно кратак временски

32 Ђирковић 1964, 101–102.

33 *Ibid.*

34 *Idem*, 104.

период погодује великој реткости Стефановог новца али и сведености његовог садржаја, иако је реч о висококвалитетној изради. Још један од могућих разлога малог тиража могао је бити и поменути недостатак сребра. Коначно, новац Стефана Вукчића Косаче био је највероватније намењен заузимању тржишта односно заради од појачаног пословања са италијанским градовима али и личној односно политичкој афирмацији херцега у његовим областима, и то током затегнутих односа са суседима. Метролошки гледано овај новац не одступа много од раније поменутих најизвеснијих стилских узора, као ни од новца Балшића у суседној Зети.

Потенцијални велики значај овог примерка новца је вишеструк. Најважнија граница коју може да помери ова монета, јесте крај српске средњовековне традиције у новчарству. Наиме, до данас су издања деспота Лазара Бранковића, и евентуално града Смедерева, сматрана задњим примерима српског средњовековног новца. У најширем смислу, додамо ли евентуално овоме и ковања Стефана Томашевића, последњег краља Босне а титуларног деспота Србије до 1459. године, израда новца престаје закључно са 1463. годином. Међутим, новац херцега Стефана Вукчића Косаче, узимајући у обзир да је могао настати у периоду између 1463. и 1465. године, у том случају би представљао најпознији српски средњовековни новац. А узмемо ли у обзир и околност да је све извеснија могућност да је управо и најранији српски новац потекао из Дукље још у време Јована Владимира (1000–1016),³⁵ закључујемо да се простор данашње Црне Горе може посматрати и као право исходиште српског средњовековног новчарства, привредног устројства и државности.

Библиографија

- Ацовић Драгомир, Хералдика и Срби, Завод за уџбенике, Београд, 2008.
Вујаклија Милан, *Лексикон стараних речи и израза*, Штампар Макарије, Октоих, Београд – Подгорица, 2011.
Гиљен Никола, *Српски средњовековни трбови*, Дерета, Београд, 2022.
Динић Михаило, *Српске земље у средњем веку*, Српска књижевна задруга, Београд, 1978.
Димитријевић Сергије, *Кашалол српској средњовековној новца*, Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике, Београд, 2001.
Димитријевић Сергије, *Новац српских средњовековних владара*, Српско нумизматичко друштво, Београд, 2006.

35 Рамадански Рашко, Новац Владимира и нови поглед на српско средњовековно новчарство, *Hereticus* 3–4 (2021), 111–117; Рамадански Рашко, Прилози хипотези у погледу новчарства Јована Владимира (1000–1016), *Српска баштина* VII/2 (2022), 114–122.

- Живковић Тибор, *Порирети српских владара (IX-XII)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006.
- Зварич Владимир Васильевич, *Нумизматический словарь*, Издательство при львовском государственном университете, Издательское объединение <<Вища школа>>, Львов, 1980.
- Иванишевић Вујадин, *Новчарство средњовековне Србије*, Стубови културе, Београд, 2001.
- Ивић Алекса, *Штари српски печати и грбови – Прилози српској сфрагистици и хералдици*, Матица српска, Нови Сад, 1910.
- Јовановић Мирослав М, *Српски средњовековни новац*, Београд, 2012.
- Kurtović Esad, Stjepan Vukčić Kosača u ulaganju novca na dobit u Dubrovniku, *Hrvatska misao* II/29 (2003), 83–96.
- Мрђеновић Душан, Палавестра Александар, Спасић Душан, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Нова књига, Београд, 1987.
- Палавестра Александар, *Илирски грбовници и групи хералдички рагови*, Завод за уџбенике, Досије студио, Београд, 2010.
- Петровић Славољуб, *Нумизматички речник*, Народни музеј Шабац, Шабац, 2000.
- Pearson Paul N, Botticelli Michela, Ericsson Jesper, Olender Jacek, Spruzheniece Liene, Authenticating coins of the 'Roman emperor' Sponsian, *PLoS ONE* 17 (2022).
- Рамадански Рашко, Новац Владимира и нови поглед на српско средњовековно новчарство, *Hereticus* 3–4 (2021), 111–117.
- Рамадански Рашко, Прилози хипотези у погледу новчарства Јована Владимира (1000–1016), *Српска баштина* VII/2 (2022), 114–122.
- Sulejmanagić Amer, Novac podložnika bosanskih vladara, *Numizmatičke vijesti* 66 (2013), 44–79.
- Ђирковић Сима М, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1964.

Raško Ramadanski

THE COIN OF STEFAN VUKČIĆ KOSAČA,
HERZOG OF ST. SAVA

Summary

On this occasion a remarkable Serbian medieval coin specimen, and completely new coin type, is presented for the first time, considering that there was no mention of it in previous works. According to stylistic, metrological, paleographic and heraldic indicators, we may associate this silver coin to Stefan Vukčić Kosača, herzog of St. Sava from 1448 to 1466 and lord of the considerable land bordering the estates of Serbian and Bosnian rulers as well as those of Dubrovnik and Venice. The coin of herzog Stefan Vukčić, considering the political and economic circumstances of his time, could be among the latest, if not the last issue in Serbian medieval coinage.

Key words: Stefan Vukčić Kosača, Hercegovina, Serbian medieval coins

Ивана Пејковић

Висока школа струковних студија за образовање
васпитача у Кикинди

ДА ЛИ ЈЕ БАЛКАН ЗАИСТА „ИМАГИНАРАН?“*

Резиме: У раду се полази од две претпоставке. Најпре, да је вишевековна предрасуда о Балкану, као културно периферијском и инфериорном простору, резултат западноевропског етноцентризма нововековне епохе. Упоредо са ширењем политичког и привредног утицаја, изграђиван је и идејни хегемонизам, у ком је Балкан представљен као *Друи* простор, одвојен од цивилизоване Европе. Будући да је дубоко идеолошки утемељен, овакав поглед на свет не може истовремено бити и научан.

Међутим, ако се феномен посматра у широј временско-просторној перспективи филозофије и историје културе, објективнима се показују супротне претпоставке:

- (1) да је сваки гранични простор супериоран због близине различитих средина, што омогућава интензивне, честе и блиске сусрете и размену сваке врсте и, у крајњем исходу, обogaђује достигнућима;
- (2) да су појмови центра и периферије релативни јер се тежишта културног утицаја у историји померају, а са протоком времена све брже;
- (3) да је, због тога, идеја о инфериорности сваког простора, сем империјалног, неодржива.

Овакав поглед на стварност потврђују животна пракса и сазнајне претпоставке науке – он се може доказати. Конкретно, до 15. века најразвијеније цивилизације су цветале на Истоку (већим делом у Азији, мањим у Африци) и токови свих културних тековина ишли су од Истока ка Западу, а не обрнуто. Западна Европа је кренула у освајање Истока управо због властите неразвијености и заосталости сваке врсте, већ од времена Крсташких ратова, читав миленијум уназад. А најкраћи и најлакши пут је водио управо преко Балкана.

Кључне речи: геополитика, филозофија историје, Балканско полуострво, евроцентризам

* Повод за овакав наслов је поглед на један простор и његов идентитет, изложен у делу *Имагинарни Балкан* Марије Тодорове. Текст је написан на основу усменог саопштења, поднетог на он-лајн конференцији *The Balkans – the other Europe?*, одржаној 26. марта 2022. на *Интернационалном Универзитету* у Новом Пазару.

Увод

Током последњих шест векова модерне културе уврежено је мишљење да се физички свет објашњава искључиво исто таквим узроцима. Међутим, животно искуство, које добија свој израз, пре свега, у језику, осећају и мишљењу, показује да човек доживљава, тумачи и уређује своје материјално окружење полазећи, пре свега, од нематеријалних фактора. А онда се његов уобличен поглед на стварност преноси и на гледање туђег животног простора и људи у њему (Цвијић, 1966: 7–33; Stojanović, 1997: 45).

Овде ћемо покушати да укратко објаснимо један такав феномен: поглед на Балкан из угла друге културе,¹ не толико просторно колико идејно далеке, какав представља Западна Европа. Са друге стране, посматраћемо га као пример једне особене врсте простора, какав представљају гранични простори између различитих културних целина.

За истраживање и анализу ћемо користити упоредно-историјски метод феномена дугог трајања, дедукцију и синтезу. Поћи ћемо од општих претпоставки и кретати се ка конкретнима и појединачнима, а на крају дати општи закључак и предвиђање будућних трендова.

Називи поглавља су прилагођени овом задатку: однос науке и идеологије, културе и цивилизације, особеност граничних простора, путеви културе до 15. века, особеност нововековне културе и појава евроцентризма, културна супериорност Балкана и будућност граничних простора у глобалном свету.

Наука и идеологија

У погледу на свет западне културе, који се преко пет векова намеће као глобалан, одржава се и негује представа о епохама и просторима вишег и нижег реда. Изрази, који се користе да би изразили овакав угао гледања, су: супериоран-инфериоран, центар-периферија, напредан-назадан/заостао, при чему се они везују за конкретне области у простору и (ређе) временска раздобља. У новије време се појављују и њихови поетични облици, као што је на пример, стварно-имагинарно, али са истом конотацијом и тенденцијом.

Већ сама употреба ових, вредносно обојених термина, је спорна чим изађемо из оквира здраворазумског погледа на свет. Јер, ни један облик сазнања, који претендује на истинитост (а већина је таква) на основу њих не може доћи до истине – потребно му је објективно мерило. То нарочито важи за философију и науку, као рационалне облике сазнања – прву, која је најопштији, и другу, која истражује посебне

1 Стар око једног миленијума, а појачан последњих пет векова.

области стварности искључиво на разумским основама. Објективност, штавише, представља једну од основних сазнајних претпоставки науке. Поред тога, научно сазнање треба да буде и прецизно, проверљиво и поуздано (Milić, 1978: 259, 281). А те претпоставке се испитују у пракси конкретног истраживања. Према томе, уколико чињенице стварности или искуства потврђују полазне теоријске претпоставке одређене науке, могу се сматрати истинитим (Milić, 1978: 255–259).

Међутим, у стварности постоје разне врсте конкретних чињеница. Неке се могу проверити одмах, друге након краћег времена, а за треће су потребна дужа раздобља како би се потврдиле или оповргле. То се односи чак и на природне феномене, попут васионских појава, геолошких процеса, настанка и развоја биљних и животињских врста. У свету друштвених појава овакав тренд развоја је још израженији јер је њихов главни стваралац човек, непредвидљиво и слојевито биће, саздано од три компоненете: духовног, душевног и телесног склопа. Због тога се у оквиру учења француске историјске школе *Анала*,² говори о два важна полазишта у истраживању друштвених појава: њиховом повезивању са другим областима стварности³ и праћењу у дужем временском периоду. Тако је настао чувени израз „феномени дугог трајања“, полазећи од кога је могуће оптимално истраживање појединачне појаве или група појава. На овај начин се повезују перспективе различитих области сазнања и науке. Конкретно, повезује се филозофско-историјски и културно-историјски угао гледања, али се укључују и онај природних, техничких наука, уметности или религије, зависно од природе предмета.

Из те перспективе, изрази, који се везују за феномене вишег и нижег реда, се врло лако могу довести у питање и оповргнути или, у најбољем случају, релативизовати. На пример, појам „имагинаран“ упућује на нешто непостојеће и замишљено, фиктивно. Али, ако у стварности феномен постоји више миленијума и игра важну улогу у простору, он се не може сматрати таквим. Због тога се отвара једно од најважнијих сазнајних питања, оно о односу науке и идеологије у посматрању и анализи феномена.

На почетку смо рекли да објективност или непристрасност у доношењу судова о стварности представља једну од кључних особина науке. Проверавање чињеница у пракси и рационално објашњење такође. Откривање истине о делу стварности, који проучава, је крајњи циљ научног сазнања. Поред тога, свака наука има своју унутрашњу структуру и представља заокружен систем узајамно повезаних делова,

2 Пре свега, Марка Блока (Marc Bloch), Лисјена Февра (Lucien Febvre) и нарочито Фернана Бродела (Fernand Braudel).

3 Природно окружење, географија или колективна психологија, на пример.

неодвојивих од целине, уколико жели да врши своју праву улогу – да рационално објасни део стварности, на који се односи. За разлику од ње, идеологија, као један од облика сазнања, представља еклектичку целину: настаје извлачењем из контекста појединачних ставова здравог разума, науке и мита и њиховим повезивањем, са циљем служења интересима одређене политичке групе. Њени ставови не могу бити истинити нити рационално оправдани. Они се не могу проверити нити доказати рационалним путем услед чега не задовољавају основне критеријуме научног сазнања.

Друга разлика лежи у чињеници да наука има универзално важење у простору (са високим степеном вероватноће или извесности) и у одређеном дужем временском раздобљу, док је идеологија променљива, релативна у просторном и временском смислу јер траје и распростира се где и докле служи интересима политичке групе, која је ствара. Из свих наведених разлога идеологија представља лажну, искривљену свест о стварности.⁴

Како је онда било могуће да цивилизација, која је, први пут у историји, створила и развила рационалан систем сазнања, какав представља наука, и доделила јој дотад непознату улогу доминантног облика сазнања, доспе у такав сазнајни ћорсокак да је претвори у идеологију? То се десило зато што су други, виши облици сазнања, као што су логика, философија, религија, уметност, чак и митологија, запостављени и маргинализовани. А разлог је био практичне природе. Беконов став да је *знање моћ*, скован зарад позитивних циљева демистификације света природе и подређивања њених стихија људским потребама, инструментализован је до крајњих граница и свео се на манипулацију стварношћу, али не само зарад олакшања људског живота већ далеко више ради политичког потчињавања и привредног искориштавања једних од стране других. Да би се ти задаци лакше спровели, пратила их је одговарајућа идеологија о народима вишег и нижег реда, културног центра и периферије и тсл. (Stojanović, 1999: 21–27). За боље разумевање ових процеса потребно је посматрати настанак западне цивилизације Новог века у светлости историје цивилизације, односно, бацити нешто светла на цивилизације које су знатно старије од ње.

Култура и цивилизација

У антропологији и етнологији се прави разлика између неколико основних значења културе. Најпре, разликује се универзално значење,

4 О овом питању в. шире у М. Ђурић, 2009. *Ушћојица измене светиа. Мити, наука, идеологија*, Изабрани списи, књ. 6, Београд: Службени гласник; И. Петковић, „Сазнајна (не)утемељеност нових друштвених покрета“, *Херетикус*, 3–4/2019, стр: 81–83.

по ком је култура својство људске врсте, које га одваја од света пукe биолошке егзистенције и уједно разликује од осталих живих бића. Затим, постоје појединачне културе, а настају кад култура почиње да задобија посебна својства, зависно од простора и времена на и у којима се развија. Најзад, културу, као најстарији људски феномен, треба разликовати од цивилизације, која јој је сродна, али не и истоветна и настаје знатно касније. У том смислу, сви људи, насеобине и заједнице, у којима постоје људски трагови, имају културу, тачније, различите културе, док цивилизацију успевају да изграде само неке од њих.

Појмови културе и цивилизације се често мешају и произвољно користе, не водећи рачуна о њиховим сличностима и разликама. Несумњиво, у питању су међусобно повезани појмови и феномени, али не и потпуно сводљиви један на други, јер не настају у исто време, на истом простору нити обухватају исти круг појава. Основна разлика лежи у квалитету садржаја, што онда одређује и квантитативни аспект или обим, старост (трајност) и место, положај у простору (Todorov, 2010: 45–49). Да би се јасно подвукле сличности и разлике, треба најпре указати на постанак културе, као старијег и ширег феномена.

Под културом се подразумева свеукупност творевина, везаних за људско постојање, по чему се свет културе, као типично људски, разликује од света природе. Култура настаје кад човек почне да се одваја од света природе и престаје да од њега потпуно зависи. Човек је део природног света, пре свега, по својим биолошким својствима, са којима се рађа, и првом затеченом амбијенту – еколошком простору. Међутим, за разлику од других живих врста, које се брже биолошки осамостаљују, али и остају заробљене у свету природних инстинката, човек дуготрајно биолошки сазрева. Међутим, ово својство упућује и на велике могућности, које су човеку дате, а састоје се у развоју менталних способности. Захваљујући њима, човек почиње да мења свет око себе и да га прилагођава сопственим потребама – најпре опстанка, а потом и даљег развитка. Тако се развија технологија, а са њом и комуникација, језик и организација. Ова својства и процеси културе су заједнички људској врсти, независно од времена и простора. Због тога не може постојати људска заједница без културе. Култура је особено достигнуће људске врсте, које је разликује од других живих врста. Због тога културу поседују све људске организоване групе, јер човек и људска заједница не могу постојати ван света културе.

Знатно касније настаје цивилизација (Дјурант, 2004а: 9–14). За разлику од културе, која се рађа у сеоском амбијенту, ближе природи, цивилизација је везана за појаву првих градова (Braudel, 1990: 42–48). У култури човек користи природне ресурсе, а у цивилизацији овладава њима. Привредни живот у култури је сведен на ловачко-сакупљачку

делатност и доцније сточарско-земљорадничку привреду ограничених размера и сведену само на производњу за основне потребе домаћинства, док се у цивилизацији појављују пољопривредни вишкови. У култури је размена добара и услуга натурална и новац не постоји као универзално средство плаћања. Цивилизацију одликује и појава кованог новца (Braudel, 1990: 50–53). Културе су неписмене и комуникација је усмена и невербална: одвија се највише путем сигнала и знакова. Цивилизацију одликује појава писма. Отуда су доминатни погледи на свет и видови колективног памћења првобитне заједнице – мит и природне религије, а цивилизације – рана наука, институционализована религија и зачеци филозофије. У култури влада обичајно право, док цивилизација ствара прве писане и институционализоване законике. Култура је везана за првобитну заједницу и бескласно друштво, док са цивилизацијом започиње историја класног друштва. Подела рада у култури је природна, по полу и узрасту, а у цивилизацији – друштвена, на основу разлике у образовању и занимању (Braudel, 1990: 48–50). Култура нема усавршену технологију какву има цивилизација: рад је још увек ручан, док се у цивилизацији појављују први апарати, справе које посредно преносе људску енергију до материјала.

Особеност граничних простора

У развоју културе, а посебно цивилизације, посебно место и улогу имају гранични простори. Они су изразито етнички мешовити зато што се на њима у кратком времену сусрећу људи врло различитог идентитета, било ради размене или сукобљавања, трговине или пљачке. Зато је сваки гранични простор суштински деликатан и противречан. Он је, са једне стране, ветрометина, јер је изложен различитим врстама утицаја са разних страна – због свог повољног географског положаја. Као и свако раскршће, на њему се срећу људи из различитих средина, који размењују привредна, техничка и идејна достигнућа, али и ратују.

Ипак, у крајњем исходу, он је културно супериоран због близине различитих средина, што омогућава интензивне, честе и блиске сусрете и размену сваке врсте. Укратко, то је место напретка. Зато је и менталитет људи на њему особен, сложенији али и отворенији него у културно хомогеним срединама (Braudel, 1990: 53–54).

Такође, сваки гранични простор предњачи временски у односу на њих. Због динамике комуникације брже се појављује културна шароликост и најпре одигравају процеси који тек касније долазе у културно хомогена подручја, која се, управо зато, могу окарактерисати као забачена. То последично мења место у односу супериорно-инфериорно, па и стварно-имагинарно.

Цивилизацијски токови до 15. века

Прве културе зависе од природног окружења, пре свега, климе и извора опстанка (Barraclough, 1986: 51–53). Зато настају тамо где су услови за живот повољни: у амбијенту благе климе и богатства ресурса. На мапи света то су области суптропског и тропског појаса, ближе Екватору. Због неразвијености комуникацијске технологије, саобраћај се одвијао претежно копненим и речним путем, док су поморске културе биле ређе. Ипак, прве цивилизације настају управо у долинама великих река. Због просторне повезаности Азије, Африке и Европе, оне настају најпре у Старом свету (Barraclough, 1986: 40–41; Дјурант, 2004а: 119–123). У првим културама и цивилизацијама наука и технологија су се развијале кроз појединачне проналаске и зависно од практичних потреба, али не и као организован сазнајни систем и резултат политичког и привредног императива (Needham, 1984: 7–18, 246–252).

Овде ћемо направити кратак историјски преглед најстаријих цивилизација и њихових најважнијих достигнућа. Свим древним културама Истока је заједничко развиће система за наводњавање, али не само то.

На Далеком Истоку се налази најстарија жива цивилизација на свету, која у континуитету постоји око 5.000 година – кинеска (Barraclough, 1986: 62–63, 80–81, 126–127). Осим барута, компаса, порцелана и дечје играчке – змаја, по којима их је прилично доцкан упознала Европа, древни Кинези су готово миленијум пре ње, између осталог, открили фармацеутску индустрију, са вакцином против великих богиња, ткачки разбој, парну машину или тапете, на пример. Имали су и врло развијен бирократски систем, дипломатију и организацију школства (Дјурант, 2004а: 639–640, 725–730, 778–781; Kroeber, 1944: 183–199; Needham, 1984: 22–28, 37, 142–161, 219–222). Нешто млађа цивилизација је смештена на Средњем Истоку – индијска, стара око 4.500 година (Barraclough, 1986: 64–65, 82–83, 130–131; Дјурант, 2004а: 398–400). Позната је, између осталог, по проналаску нуле и развоју математике (Дјурант, 2004а: 527–533; Kroeber, 1944: 179–183). Стари Египат на Леванту траје више од 3.000 година, до 1.в. п.н.е. (Barraclough, 1986: 58–60; Дјурант, 2004а: 145–152). Међу бројним проналасцима, познат је и по открићу календара око 2.200. г. п.н.е. (Дјурант, 2004а: 186–191; Kroeber, 1944: 174–179). Од краја другог до средине првог миленијума старе ере развија се мала, али значајна феничанска култура, посебно кад је у питању европски културни простор. Познати морепловци и трговци рано су развили алфабет, основ европског писма, ковани новац и прупурну боју за фарбање тканина, а захваљујући путовањима, раширили их до удаљених територија (Barraclough, 1986:

66–73; Дјурант, 2004b: 13–14). Још раније, у раздобљу 4.500. г. п.н.е.-7. в. н.е, на Блиском Истоку, на простору међуречја Еуфрата и Тигра, се смењују градови-државе: Елам, Сумер, Акад, Вавилон, Асирија и Персија (Barraclough, 1986: 54–57, 78–79; Дјурант, 2004а: 125–144). Открили су и усавршили повртарство и цвећарство, текстилну производњу, астрономију, метеорологију, архитектуру и медицину, између осталог (Дјурант, 2004а: 132–133, 262–265, 360–363; Kroeber, 1944: 174–179).

Грчка, која се у европској историографији сматра првом европском цивилизацијом, настаје управо у граничном простору између Европе, Африке и Азије, а њени најстарији центри су у источном делу Средоземног мора и у Малој Азији (Barraclough, 1986: 74–75). Започиње критско-микенском културом (1.600–1.100. г. п.н.е.), наставља Тројом (9. в. п.н.е.) и завршава процватом градова-држава у европском делу, пре свега – Атине (5. в. п.н.е.) (Дјурант, 2004b: 15–18, 25–34, 38–48, 115–143). Управо због свог географског положаја смештена је на граници светова и доживљава процват у контакту са другим и развијенијим срединама. Због тога се не може сматрати европском у пуном смислу речи, већ пре евро-афро-азијском јер је била преносник развијених достигнућа из Азије и Африке на тле Европе. Осим велелепне архитектуре, уметности, филозофије, позната је и по открићу неких тековина друштвене организације, пре свега – политике, економије и демократије – укључивања свих чланова једног друштва у процесе његовог уређења (Дјурант, 2004b: 140–143, 276–279).

Прва европска цивилизација у пуном смислу ј речи је римска (Barraclough, 1986: 86–91). Свој развој започиње са Етрурцима (око 8. в. п.н.е.) за које се још увек не зна одакле потичу (из срушене Троје или Средње Италије) (Дјурант, 2004c: 13–20). Етрурце асимилује и њихову културу преузима римска цивилизација (половина 8. в. п.н.е.-5. в. н.е.). Њене највеће тековине су право, војна организација, путна инфраструктура, водовод и канализација (Дјурант, 2004c: 44–48, 462–463, 760–762). Смењује је Византија, која траје 1.000 година и која је једина отелотворила позитиван идеал друштвене организације, симбиозу цркве и државе, небеског и земаљског света – барем на својим почацима (Barraclough, 1986: 112–113; Острогорски, 1993: 48). Њен савременик је арапска цивилизација (8–15.в.), која је одиграла кључну улогу у раном средњем веку јер је пренела античко наслеђе на тло западне Европе, у то доба у стању дубоког варварства и заосталости сваке врсте. Простирала се од Персијског залива, дуж обале Средоземног мора, до Иберијског полуострва (Barraclough, 1986: 134–135; Borstin, 2008: 67; Braudel, 1990: 69–73, 80–90; Kroeber, 1944: 122–134).

Видимо да су до 15. века најразвијеније цивилизације цветале на Истоку (већим делом у Азији, мањим у Африци) и да су токови свих

културних тековина ишли од Истока ка Западу, а не обрнуто (Джурант, 2004а: 642). Западна Европа је кренула у освајање Истока управо због властите неразвијености и заосталости сваке врсте, већ од времена Крсташких ратова, читав миленијум уназад (Barraclough, 1986: 146–147; Borstin, 2008: 121–130).

Да је верски рат био само повод показује чињеница да су у Четвртом походу крсташи више похарали Византију, најбогатију земљу тога доба, него калифате, са којима је центар хришћанског света био у далеко повољнијим односима. Крсташки ратови се нису водили (само) због одбране хришћанске вере већ и ради прве веће пљачке након античког доба. Они представљају први сусрет Западне Европе са Истоком и њеним богатствима, након времена римске империје. Верски рат је био само покретач економског и политичког освајања далеко развијенијег света, који је уједно био мултикултуралан, јер се његов процват дуговао различитим народима. Збили су се на прелазу из касног средњег века у рану ренесансу, која је започела акумулацијом капитала, донетог у тонама са Истока (Шеровић, 2004: 133–135, 141–152).

Након тога, бројне европске мисије се упућују у дубину Азије и завршавају путовањима Марка Пола све до Кине и Јапана (Barraclough, 1986: 108–109; Borstin, 2008: 140–145; Джурант, 2004а: 759–765).

Модерна цивилизација и евроцентризам

Са напредовањем у технолошком, сазнајном, привредном и политичком погледу, Западна Европа је почела да намеће и властите идеолошке обрасце на сваком простору, који је освајала. Тако се развио специфичан просторно-временски етноцентризам, онај нововековне епохе, познатији као евроцентризам – идеолошка потпора политичког и привредног хегемонизма (Todorov, 1994: 19). У његовој основи лежи вишевековна предрасуда о сваком простору, сем западноевропског, као културно периферијском и инфериорном (Stojanović, 1999: 31–37; Todorov, 2010: 29–30, 53–57).

У основи оваквог погледа на свет лежи дух западноевропске културе, као непосредан продужетак аутохтоног римског духа. То је, у основи, рационалистички и материјалистички, али груб, редукован и елементаран, стоички – произвођачки и војнички дух. У условима неразвијених комуникацијских средстава он се, на својим почецима, изграђивао на територијама са неповољним географским положајем, удаљеним од тада најважнијих путева и саобраћајница, још даљим од центара културе. Због тога је дуго био у себе затворен и етноцентричан, без осећаја за културне разлике међу срединама (Todorov, 2010: 41). То најбоље показује судбина Етрураца, од којих је рани Рим преузео бројна

достигнућа, али их истовремено избрисао из етничке историје, тако да се данас не зна поуздано њихово порекло. Римски космополитизам се развио доцније, у империјалној епохи, након освајања удаљених земаља и другачијих народа, али је задржао свој omnipotentan, rigidan и нетолерантан став према другим културама и идентитетима.

Овај тренд се проширује и интензивира у епохи Ренесансе и Новог века. Са политичким и привредним јачањем, Западна Европа је израђивала и свој поглед на свет, у ком је освајачка идеологија заузимала важно место. У раздобљу Модерне она саму себе све више почиње да сматра центром културе и цивилизације, а удаљене крајеве периферијом. То се дугује чињеници да ова култура почиње убрзано да се развија, а културе Истока да губе свој некадашњи значај. Узроци леже у смени погледа на свет и система вредности, а последично и политичких и привредних образаца (Todorov, 1994: 67–71; Todorov, 2010: 69–71).

Основ западног погледа на свет је материјално овладавање светом природе и њено потчињавање непосредним потребама. У томе лежи смисао Беконове крилатице да је знање моћ и да треба уклонити све идоле и предрасуде, односно традиционалан начин мишљења, како би се тај задатак што ефикасније обавио. Премда није открила ни науку ни технологију, већ је то баштина ранијих култура, Западна Европа их развија у дотад непознатим размерама, још више, ставља у службу непосредних освајачких циљева – управо због специфичног погледа на свет у ком инструментализација и манипулација светом представљају врхунске вредности (Kroeber, 1944: 52–62, 134–136, 169–174). Поред ове практичне и прагматичне црте, европско мишљење има још једну – изражену склоност ка теоријској систематизацији, која се развила још у античкој грчкој философији. За разлику од Европе, знатно старије и богатије цивилизације и културе су дошле до бројних појединачних изума, али не и до њихових теоријских претпоставки, које би биле обједињене у организован и апстрактан систем. Дакле, заслуга европског мишљења лежала је не толико у проналажењу новог колико у рационалном уређивању и примени старог и преузетог наслеђа.

Овакав поглед на свет се не односи само на одређен простор већ и на временску епоху. У том смислу, ренесансна и нововековна епоха се изразито негативно односе према средњем веку, који се означава као доба опште заосталости (Гајић, 2016: 22–28). Да је такав став произвољан и неутемељен доказује чињеница да су управо у средњем веку неке цивилизације и културе доживеле значајан успон и процват (Barraclough, 1986: 108–109; Braudel, 1990: 98–102; Needham, 1984: 56–61). Узрок и корен нетрпељивости лежи у чињеници да се Западна Европа у ренесанси и новом добу вратила античком обрасцу, који је био пагански, а да је средњи век био доба вере у ком су теократски

поглед на свет и симфонијско државно уређење били политички образац, а копнена моћ основ привредне организације. Његов душевни израз је витешки морал. То су стубови на којима почива феудални друштвени систем.

За разлику од њега, модерна епоха је доба раног капитализма, представничке парламентарне власти, владавине над морима, развијене науке и технике и либералног морала, „ослобођеног“ било каквих обзира. Идеологија новог века је заснована управо на таквом етичком ставу и систему вредности, који се развија од демократије, преко либерализма до анархизма. А да би остварила своју геополитичку стратегију, она је потценила сваки други културни образац који се разликује од сопственог и тренутног. И тај однос према времену, презирање прошлости у име садашњости и будућности, остао је трајно обележје ове културе и цивилизације.

Али, феудални дух је одумирао постепено. Философија није одмах одбачена и маргинализована већ је искоришћена за нове циљеве тако што се преусмерила и променила тежиште. Прво раздобље античке грчке философије било је космолошко. У тријади свет-човек-Бог током њега је нагласак био стављен на свет (космос). У другом, антрополошком раздобљу, човек и његов свет постају мисаона и практична преокупација. У Средњем веку је у центру разматрања био Бог, а Ренесанса и Нови век поново враћају човека у средиште размишљања и делања. Развија се нови тип антропоцентризма,⁵ који маргинализује сваки други поглед на свет и означава га као практично неупотребљив и сувишан луксуз.

У овом погледу на свет важно место заузима појам и феномен прогреса, под којим се, пре свега, подразумева развој науке и технике. Једнолинијски напредак је у управној сразмери са протоком времена јер се узајамно условљавају – све веће убрзање времена прати све већи развој науке и технике. Однос напредовања и заостајања, назадовања, стоји у вези са врстама прогреса: напредак је остварен само у материјалној сфери. Ренесансна свестрана личност је прелазни тип од антике ка новом добу и неуспех да се антички образац свестране личности накалеми у новом времену суровог и уско усмереног прогреса у материјалној сфери. Човек модерног доба је обликован по моделу једнодимензионалне личности.

5 Приземнији од античког, у ком су естетика, чак и мистика, заузимале важно место. Он је другачије врсте и смисла од античког, у ком је човек први пут у историји идеја афирмисан као субјект збивања и мислеће биће, које сопственим интелектуалним моћима може и треба да поима свет и на тим основама у њему и делује, независно од божанске воље. Ренесансни и нарочито нововековни антропоцентризам је, пре свега, плотски, јер мистично и естетско подређује прагматичном, а контемплацију и стваралаштво – занатској вештини.

Услед сталних иновација, још једна одлика новог доба је несигурност и кратко трајање животних стилова и културних образаца, за разлику од ранијих епоха и цивилизација, које је одликовала релативна статичност. Овим се може делимично објаснити и њихово дуго трајање у времену – како време протиче, империјалне културе и цивилизације све краће трају (Kroeber, 1963: 18–27).

Будући да се Балканско полуострво налази на југоисточним границама Европе са Азијом и Африком, које Европа, током нововековне епохе, постепено осваја, она га све више схвата и приказује као цивилизацијски инфериоран простор (Stojanović, 1999: 31–37, 79–81). Тај став се одржавао током османске владавине овим просторима, а појачао нарочито након слома Отоманске империје (Stavrianos, 2005: 205, 519). Користећи гранични положај Балкана, између више континента и империја, западна мисао га је окарактерисала као посебан, *Друи* простор, одвојен од цивилизоване Европе и заостао у односу на њена достигнућа и трендове. Закључак је био да се он мора европеизирати и позападњачити, али под посебним условима – у колонијалном статусу (Stojanović, 1999: 89–90). То је значило ширење сфере утицаја ка Истоку и Југу и повезивање са већ постојећим колонијама. И тај став се одржао до данас у односу Европске Уније и САД према Балкану (Stojanović, 1999: 84).

Дакле, у питању је део геостратегијских планова, уздигнут на ниво рационалне науке и поткрепљен митом о културама и народима вишег и нижег реда.

Културна супериорност Балкана

Међутим, историјске чињенице сведоче супротно. Пuteви културних токова од најраније историје су водили преко Балканског полуострва, пре свега, из Мале Азије, са Источног Средоземља, из Паноније и са јадранске обале (Цвијић, 1966: 10–12). Према наведеним параметрима, који се односе на елементе културе, Балкан не само да није имагинаран, већ спада међу цивилизацијски најбогатија и најнапреднија гранична подручја Старог света. Он се налази на тремеђи Европе, Азије и Африке, граничи са Средњом, Западном и Источном Европом и излази на два велика мора – Средоземно и Црно и неколико мањих: Јадранско, Јонско, Егејско и Мраморно. Зато је најкраћи и најлакши пут, од Европе, ка истоку и југу, Азији и Африци, вековима водио управо преко њега (Todorov, 2010: 275–281).

Ако пак посматрамо аутохтоне културе на његовом терену, можемо пронаћи низ археолошких налазишта распрострањених на читавом простору јужно од Саве и Дунава до Пелопонеза, од Мале Азије до Јадранског мора, од Родопског масива до Алпа (Stavrianos, 2005: 18–34;

Stojanović, 1997: 34–36). Овде ћемо поменути само нама просторно најближу културу Лепенског Вира (9.500–5.500 г. п.н.е.), најстаријег сталног насеља у Европи, у ком, између осталог, постоје светилиште-астрономска опсерваторија, сунчани часовник, календар и место врло прецизних математичких израчунавања и коришћења тих знања и енергије у привредне сврхе. Поред њега, ту су и Винча (8.000–4.000 г. п.н.е.) и Старчево (5.300–4.400 г. п.н.е.). Да у њима нису живели само повучени ловци, сточари и ратари, показују налази о комуникацији са удаљеним грчким територијама.

А ова културна дифузија је резултат, пре свега, повољног географског положаја (Stavrianos, 2005: 3–17; Stojanović, 1999: 79). Њега одликује изражена разноликост, што условљава и таква обележја простора: климу, природне изворе опстанка, етничке структуре и колективне нарави. Он је прошаран равничарским, брдским, планинским и приморским областима. Осим јединственог копна, на њему се налази и доста полуострва и острва. Поред тога што је оивичен морима, премрежен је и богатством водених токова, пре свега, великих река и језера. Клима се креће од суптропске, преко средоземне, степске, континенталне до алпске. Земљиште је различитог квалитета: од крашких, преко алувијалних до црница. Пошумљен је палмама, маслинама, родним дрвећем, белогоричним и црногоричним растињем и пашњацима. На њему успевају житарице, поврће и разне врсте воћа. У његовој традиционалној култури се одгајају бројне врсте домаћих животиња за исхрану и пренос терета.

У погледу етничког састава, он је практично конгломерат народа и вера од древних времена. Зато се може сматрати мултикултуралним од свог постанка и насељавања првих људи; дакле, од најстаријих култура на свом простору. Пошто се ту укрштају путеви Евроазије, Источне, Средње и Западне Европе и Средоземља, етничке структуре ових поднебља су присутне и на Балкану (Цвијић, 1966: 193–207; Stojanović, 1997: 151–163, 168, 245). Да поменемо само најстарије и највише заступљене: Пелазги, Трачани, Илири, Келти, Дачани, Хуни, Авари, Јужни Словени, Бугари, Цинцари, Грци, Јевреји, Мађари, Италијани, Румуни, Турци, Албанци, Роми, Немци, Чеси, Словаци, Русини, Руси, Пољаци, Јермени вековима насељавају ове просторе. Најзаступљеније верске заједнице су православна, католичка и протестантска хришћанска, исламска и јеврејска.

Захваљујући оваквим предусловима, образовао се врло слојевит и сложен колективни карактер, који показује значајне варијације чак и по ужим регијама у пречнику од по само неколико десетина километара (Цвијић, 1966: 353–359). То је инспирисало Јована Цвијића, оснивача домаће антропогеографске школе, да говори о општим

етно-психолошким типовима и њиховим регионалним варијацијама (Цвијић, 1966: 361, 437, 521, 539). Али, заједничко обележје балканских људи је пријемчивост за комуникацију и размену културних искустава и достигнућа, уз истовремено борбен локални патриотизам, што га чини оптималним транзитним подручјем. Тако су на њему изражена два противречна културна феномена: жива свест о етничкој припадности сопственој заједници и отвореност за друге (Дворниковић, 1939: 320–333).

Закључак: будућност граничних простора у глобалном свету

Из претходног излагања можемо закључити:

1. да су појмови центра и периферије релативни јер се тежишта културног утицаја у историји померају, а са протоком времена све брже;
2. да је, због тога, идеја о инфериорности сваког простора, сем империјалног, дубоко идеолошки утемељена и
3. да Балкан свој значај или инфериорност не дугује објективном стању већ начину на који га други гледају.

Европа је, у поређењу са осталима, мали континент. Пошто показује разлике у особинама простора, њена култура се може поделити, у најбољем случају, на више културних области или ареала (Цвијић, 1966: 113–127; Stojanović, 1997: 41, 44). Са формалне стране, о европској цивилизацији се може само уопштено говорити у смислу неких заједничких обележја читавог простора, са наглашеним варијацијама по ареалима. Међутим, у садржинском смилу, то је готово немогуће будући да се појединачне културе европског простора узајамно битно разликују у погледу својих одлика (Todorov, 2010: 243, 245, 252–260).

Европски простор, са својим достигнућима, заузима важно место у историји културе и цивилизације, али оно није ни повољније нити има првенство над другима ни по свом квалитету ни по трајању. Културна комуникација, дифузија и размена су врло стари феномени и постоје од кад и људска врста, због чега је тешко установити ко је кад и шта коме све пренео и од другог усвојио.⁶ Представници различитих култура се срећу и размењују знања, искуства и конкретна достигнућа и даље их развијају и модификују кроз време и простор. Притом, посебно значајну улогу имају гранични простори, смештени између различитих културних ареала, поготову континената.

Корен неразумевања између Западне Европе и Балкана лежи у чињеници што се, у време највећег европског цивилизацијског

6 Листа тих познатих проналазака је релативно кратка.

просперитета, на Балкану живело према сасвим другачијем културном обрасцу, насталом као резултат мешања култура Азије, Африке и Европе, уз то, знатно старијем од оног западноевропске модерне културе (Дворниковић, 1939: 666–668). То је сукоб два погледа на свет и организацију живота – теократског и (површински рационалног, а суштински) паганског, духовног и плотског. У духовном погледу, који лежи у темељу комплетног устројства сваке културе, свет модерне епохе значи духовни пад на ниже нивое постојања од средњег века, који је представљао неку врсту узлета. То условљава и систем вредности – теократско друштво, засновано на складу верских и световних структура,⁷ је културно виши тип јер је стабилно и одгаја појединца, који се надахњује колективним идеалима, а не личним интересима, поготову уско материјалистичким.⁸

Да ли модернизација уједно значи и вестернизацију? Да, јер је модерна цивилизација настала и развила се у Западној Европи. Међутим, напредак је шири појам и феномен од модернизације и не мора обавезно да се поклапа са њим. Напредак у било којој сфери не значи пуко преузимање обрасца, који је западноевропска култура наметнула глобалном свету, поготову ако је скопчан са снажним политичким, привредним и идеолошким притиском.

Последњих пет-шест векова свет живи у атмосфери глобализације и интернационализације, која је заправо била позападњачење и европеизација, а узрок је лежао у привредним потребама једне четвртине света (Kroeber, 1963: 28–38). Нека достигнућа су се показала оправданима и кориснима јер су одвела побољшању квалитета живота појединца и друштва. Међутим, преко одређених граница, глобализација је почела да угрожава драгоцену и знатно старију традиционално наслеђе које се показало отпорним на ове утицаје. Свет улази у доба нове регионализације, засноване на оживљавању локалних култура ширег и ужег простора (Гајић, 2016: 9–11). Данас смо сведоци бурне смене цивилизација или, прецизније речено, поновног повратка на сцену древних култура Азије, које цивилизацијски све више предњаче над евроамеричким светом: Кине, Индије, Ирана, евроазијске Русије, у првом реду.⁹ Ове културе, не само да историјски дуже трају, већ у новије доба

7 Пре свега, политичких и привредних.

8 За које налази разумско оправдање, на ком заснива читав идејни и практични систем.

9 Треба узети у обзир још једно преевропско наслеђе, смештено на територији Новог света – претколумбовске цивилизације, које у савремено доба демографски и културно почињу да обнављају амерички континент. Као пример могу да послуже Мексико и Бразил који се све више развијају у односу на Северну Америку.

пролазе кроз процесе напредовања, у којима се прожимање европских образаца са домаћима и аутохтонима показује далеко бољим од пуког преузимања туђег и наметнутог. Дакле, привредни, политички, технолошки развој, али уз истовремено неговање сопственог наслеђа, показује се као оптималан, ако не и једини могућ образац опстанка и напретка (Гајић, 2016: 85–100).

Балкански простор, који је хиљадама година долазио у додир са њима, и данас може играти исту улогу – места сусрета и размене знања, достигнућа и искустава и њиховог преносиоца ка западном свету. Истовремено, то је средина чија је природа врло богата и разнолика на релативно малом простору. Обиљу природних ресурса треба придружити и особине људи. Балкански менталитет је далеко сложенији и богатији, у поређењу са другим срединама (Stojanović, 1999: 83). У атмосфери миленијумских политичких потреса, људе овог простора невоље су обогачивале, упркос физичком страдању и материјалном губицима (Дворниковић, 1939: 767–774, 808–809). Житељи других области, који су дужа раздобља проводили у миру, изолацији и материјалном просперитету, можда су претрпели веће губитке на душевном и духовном плану од човека Балканца, који их спречавају да боље разумеју друге културе, утолико више што су даље од њих.

Зато, као транзитно подручје, он има неслућену могућност развијања комуникације међу културама и у новом времену може постати занимљиво место за живот. Основна претпоставка тога не лежи само у економским и политичким факторима, већ, пре свега, у промени угла гледања на Балкан. Из перспективе других и другачијих култура он може бити схваћен и прихваћен као драгоцен карика културне комуникације.

Литература

- Barracrough, G. Ur. (1986) *Atlas svjetske povijesti*. Dopunjeno izdanje za Jugoslaviju. Ljubljana; Zagreb: Cankarjeva založba.
- Borstin, D. Dž. (2008) *Svet otkrića: pripovest o čovekovoj potrazi za spoznajom sveta i sebe samog*. Београд: Геопоетика.
- Braudel, F. (1990) *Civilizacije kroz povijest*. Zagreb: Globus, str: 42–125.
- Цвијић, Ј. (1966) *Балканско полуострво и јужнословенске земље: основи антропогеографије*. књ. 1–2. Београд: Завод за издавање уџбеника.
- Джурант, В. (2004а) *Источне цивилизације: историја цивилизације у Египћу и на Блиском истоку до Александрове смрти и у Индији, Кини и Јапану од самих почетака до наших дана, са уводом о природи и основама цивилизације*. Београд: Војноиздавачки завод; Народна књига.

- Дјурант, В. (2004b) *Животи Грчке: историја грчке цивилизације од почетка и историја Блиској истока од смрти Александра до римској освајања, са уводом о праисторијској култури Крита*. Београд: Војноиздавачки завод; Народна књига.
- Дјурант, В. (2004c) *Цезар и Христ: историја римске цивилизације и хришћанства од њихових почетка до 325. године нове ере*. Београд: Војноиздавачки завод; Народна књига.
- Дворниковић, В. (1939) *Карактерологија Југословена*. Београд: Космос.
- Гајић, А. (2016) *Нови феудализам: глобалне трансформације у XXI веку*. Београд: Конрас; Институт за европске студије.
- Kroeber, A. L. (1963) *An Anthropologist Looks at History*. Berkeley & Los Angeles: University of California press, pp: 3–93.
- Kroeber, A. L. (1944) *Configurations of Culture Growth*. Berkeley: University of California press.
- Milić, V. (1978) *Sociološki metod*. 2. izdanje, Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str: 255–333.
- Needham, J. (1984) *Kineska znanost i zapad: velika titracija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Stavrianos, L. S. (2005) *Balkan posle 1453. godine: sa dijaloškim uvodom Trajana Stojanovića*, Београд: Equilibrium.
- Stojanović, T. (1997) *Balkanski svetovi: prva i poslednja Evropa*. Београд: Equilibrium.
- Stojanović, T. (1999) *Pogledi na nas/vas i na drugoga*, Београд: Equilibrium.
- Todorov, C. (1994) *Mi i Drugi: francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, Београд: I. Čolović; I. Mesner.
- Todorov, C. (2010) *Strah od varvara: s one strane sudara civilizacija*. Loznica: Karpos.
- Шеровић, В. Петар (2004) Осам столећа од пада Цариграда у руке латинских крсташа, у Поповић, Р.; Перовић, Д., приређивачи, *Међународни научни симпозион 950 година од великој раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке крсташа (1204)*, Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду, стр: 133–156.

Ivana Petković

IS THE BALKANS REALLY „IMAGINARY“?*

Summary

The paper is based on two assumptions. Primarily, that the centuries-old prejudice about the Balkans, as a culturally peripheral and inferior region, is a result of the Western European ethnocentrism of a modern epoch. Ideological hegemonism was built concurrently with spreading of the political and economic influence, depicting the Balkans as *Other Space*, separated from the civilized Europe. Since it is deeply rooted in ideology, such perception of the world cannot be scientific at the same time.

However, if this phenomenon is observed in a wider time-space perspective of philosophy and history of culture, the contradictory assumptions prove out to be objective:

- (1) Any border area is superior due to proximity of differing environments, enabling intensive, often very close meetings and exchanges of all kinds and, ultimately resulting in abundant achievements;
- (2) The concepts of center and periphery are relative since centers of the cultural influences shift throughout history are shifting, increasingly faster as times goes by;
- (3) The idea of inferiority of any space, except the imperial one, is therefore unsustainable.

This perception of reality is confirmed by the life practice and cognitive assumptions of science – it can be proven. In particular, the most developed civilizations thrived until 15th century in the East (mostly in Asia, and to a smaller extent in Africa) and courses of all cultural developments run from the East to West, and not vice versa. The Western Europe starting conquering of the East precisely because of its own underdevelopment and backwardness of every kind, already from the time of Crusade wars, a whole millennium backward. And the shortest and easiest way led exactly through the Balkans.

Key words: geopolitics, philosophy of history, the Balkan Peninsula, Eurocentrism

* The intensive for this title is the position on a region and its identity, presented in the book *Imagining the Balkans* by Maria Todorova. The text was written on the basis of an oral exposure, submitted at the online conference *The Balkans – the other Europe?*, held on March 26, 2022 at the International University of Novi Pazar.

Minja Marđonović

doktorandkinja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu

FEMINISTIČKI KONCEPT SLOBODNE LJUBAVI: EMA GOLDMAN

Rezime: Članak se bavi razvojem feminističkog koncepta slobodne ljubavi obuhvatajući njegova osnovna polazišta kroz teorijske postavke najznačajnijih autorki ovog koncepta u periodu od dva veka (18–20. vek).

Oslanjajući se na shvatanja Eme Goldman (Emma Goldman) o braku i slobodnoj ljubavi, u ovom radu biće izložena jedna od pretpostavki slobodne ljubavi – da slobodna, nezavisna i samostalna bića nisu samodovoljna jer se upravo njihova sloboda ogleda u njihovim potrebama i željama da uživaju u slobodi, samostalnosti i nezavisnosti druge strane, u ljubavnom odnosu, u kojem je jedina moguća razmena umnog i telesnog zadovoljstva, samovoljno, bez posredništva bilo koje institucije, ne zarad materijalnog interesa, i to sve do onoga trenutka dok su ta zadovoljstva obostrana. Da slobodna ljubav negira seksualni monopol nad partnerom i da predstavlja neposredan, fleksibilan i nematerijalan odnos, što i jeste jedna od ključnih odlika feminističkog koncepta slobodne ljubavi, objašnjava, pored Eme Goldman, najočitiije analiza novele „Slobodna ljubav“ takođe značajne predstavnice koncepta slobodne ljubavi 20. veka, Aleksandre Kolontaj (Alexandra Kollontai).

U radu biće predstavljen i fenomen „žene budućnosti“ povezivajući ga sa fenomenom „nove žene“ i kritikom odnosa moći u braku, oslanjajući se prvenstveno na anarhifeminističke ideje Eme Goldman. Odbacujući dvostruki patrijarhalni moral biće reči i o simbiozi koncepta slobodne ljubavi i „nove moralnosti“ koja predstavlja nužan element koncepta slobodne ljubavi a odnosi se na to da svaki pojedinac/ka ima pravo da svoju ljubav realizuje na osnovu sopstvenog viđenja i shvatanja morala. Govoreći o novoj moralnosti, između ostalog, ovaj rad pokušava da ponudi odgovor na pitanje šta je to što nam koncept slobodne ljubavi daje, a institucija braka uzima.

Ključne reči: slobodna ljubav, brak, Ema Goldman

Istorija i razvoj feminističkog koncepta slobodne ljubavi

*Neposlušnost je prva dužnost žene:
Sloboda i poštovanje sebe i drugih
u odnosu samožrtvovanja.*

Svi bi trebalo da uče da poštuju slobodu drugih

*jer je to jedna od prvih dužnosti civilizovanog sveta,
dok je njeno zanemarivanje čista agresija*
(Heilmann 1996, 84).
Mona Kerd

Istorija koncepta slobodne ljubavi (free love) vezuje se, prvenstveno, za istoriju feminističke misli. Još je u 18. veku britanska predstavnicica ranog liberalnog feminizma, Meri Vulstonkraft (Mary Wollstonecraft), kroz svoj feministički literalni i teorijski rad, postavila određene teze koje se mogu smatrati vrlo značajnim za začetak feminističkog koncepta slobodne ljubavi.

Koliko su život i delo Meri Vulstonkraft bili značajni za Emu Goldman (Emma Goldman), kao jednu od najznačajnijih predstavnica koncepta slobodne ljubavi 20. veka, i njena teorijska postignuća, govori ta činjenica da 1911. godine Goldman piše esej pod nazivom *Meri Vulstonkraft, njen tragičan život i strastvena borba za slobodu* (Mary Wollstonecraft, *Her Tragic Life and Her Passionate Struggle for Freedom*), u kome opisuje životnu borbu Meri Vulstonkraft kao borbu za slobodniji i pravedniji svet.

U jednom pismu iste godine Goldman ističe i sledeće: „Meri Vulstonkraft, najsmelija žena svog vremena, najslobodnija i najhrabrija predstavnicica slobode, slobodne ljubavi, robinja sopstvene strasti [...]. Kako bi joj iko mogao oprostiti takvu slabost? Danas? Danas Ema Goldman, kao Meri Vulstonkraft 20. veka, čak i kao njena velika sestra je slaba i zavinsna, prijemčiva za muškarca, bez obzira na to koliko on bezvredan i neveran bio. Kakva ironija sudbine!“ (Haaland 1993, 15). Ljubavni život Meri Vulstonkraft za Emu Goldman bio je vrlo inspirativan, jer proučavajući ga Goldman u njemu pronalazi svoj koncept slobodne ljubavi. Navedeni citat u eseju Eme Goldman o Meri Vulstonkraft upravo se i odnosi na emotivnu vezu Vulstonkraft sa amerikancem Gilbertom Imlejom (Gilbert Imlay). Međutim, neizmerna potreba Vulstonkraft za ljubavlju, koju Imlej nije mogao da razume, dovela je do tragičnog okončanja njihove veze (Goldman 1911, para 36). S obzirom da je Imlej bio zavodnik, kako to Goldman navodi „istraživač ženskih srca“ (Isto), a da je sa druge strane Vulstonkraft osećala nezasitu glad za „bezrezervnom i strastvenom ljubavlju“ (Isto), nakon saznanja da je Imlej vara „ne toliko iz nestašluka koliko zbog kukavičluka“ (Isto, para. 38) Vulstonkraft pokušava da izvrši samoubistvo skočivši u Temzu. Mesto na kom Goldman u svom eseju navodi da je Ema Goldman Meri Vulstonkraft 20. veka jer je „robinja sopstvene strasti i slobodne ljubavi“ podrazumeva zapravo ovaj trenutak „borbe između intelekta i strasti u kome pobeđuje strast“ (Isto, para. 39). Pobedom strasti pobeđila je i Meri Vulstonkraft tako što je preživela svoju slobodnu ljubav sa Imlejom. Upoznavši čuvenog anarhistu, Vilijama Godvina (William Godwin), Vulstonkraft je uspela da pronade novu slobodnu ljubav, u kojoj

su intelekt i strast bili u harmoniji. Godvin se, između ostalog, smatra začetnikom anarhističke filozofije što i objašnjava, na neki način, to kako je Meri Vulstonkraft, najzad, uspela da pronađe slobodnu ljubav u kojoj je, do kraja života „živela dosledno u svojim idejama slobode“ (Isto, 42).

Problem braka koji za Emu Goldman predstavlja pospešivanje parazitizma žena, i tome da one svoju poslušnost obećavaju zarad zaštite, ne leži isključivo u bračnom ugovoru, već je naprotiv mnogo dublji. Pre svega problem se odnosi na samu socijalizaciju žena i njihovo obrazovanje, o čemu je još u 18. veku kao o jednom od osnovnih problema upravo i govorila Meri Vulstonkraft. Ona to objašnjava na sledeći način: „Ženama od detinjstva govore, i priučavaju ih na primeru njihovih majki, da će im nešto malo znanja o ljudskim slabostima, pravilnije rečeno o lukavstvu, mirnoći nerava, prividnoj poslušnosti obezbediti zaštitu muškaraca, a ako su lepe sve drugo će im biti nepotrebno, bar do dvadesete godine njihovog života [...]. Tako se devojčice ne uče da se snalaze same, već da budu zavisne, čime se njihova zavisnost proglašava prirodnom“ (Vulstonkraft 1994, 69). Emancipatorsko obrazovanje ženskog duha, koje se odnosi na podsticanje ženske nezavisnosti i slobode, jeste preduslov za slobodnu ljubav, u koju žene ulaze slobodno, bez posredovanja i pritiska države, crkve ili društva, isključivo sopstvenom voljom u skladu sa zakonima sopstvenog srca. To, pre svega, podrazumeva „jačanje i bogaćenje ženskog uma, koje će dovesti do nestanka te slepe poslušnosti“ (Isto, 51), koja je ženama ranom socijalizacijom nametnuta. Bez obzira na potpuno drugačije kontekste, u kojima pišu i stvaraju, Meri Vulstonkraft i Ema Goldman u svojim teorijskim pristupima polaze od vrlo sličnih pretpostavki, i to se ogleda upravo u onome stavu u kom Vulstonkraft navodi da „ukoliko ženi bude nametnuto da jedino ugađa muškarcu, ona time neće postati voljena, već ponižena, ogorčena a njena će ljubav biti zamenjena ljubomorom“ (Isto, 54). Meri Vulstonkraft, svakako, ne odbacuje izričito ideju braka, za razliku od Eme Goldman koja veruje da je upravo institucija braka taj instrument koji nalaže ženi da ugađa, bespogovorno, svom mužu, i da slobodna ljubav, koja ne poznaje gorčinu, nesreću i ljubomoru, jeste upravo jedina alternativa braku. Vulstonkraft shvata ljubav kao „prijateljstvo i poštovanje između muškaraca i žena, insistirajući na kanalisanju ljubavi brakom“ (Isto, 57), dok sa druge strane Ema Goldman ide mnogo dalje propagirajući koncept ljubavi bez braka, kao slobodno delovanje partnera, kao nezavisnih jedinki, koje se samo u tim okolnostima može nazvati ljubavlju. Da li ljubav može postojati između neslobodnih jedinki? O tome se pitala i Vulstonkraft, navodeći da ljubav između nejednakih i neslobodnih ne može da postoji. Bez obzira na to što, za vreme života Meri Vulstonkraft, žene nisu imale skoro nikakva formalna prava, njena teza da je obrazovanje žena ključ njihove slobode, jeste ono što dva veka kasnije propagira

Goldman navodeći da se upravo nesloboda žena, njihova zavisnost u odnosu na muškarce, kruniše brakom koji sam po sebi pretpostavlja ženu kao zavisnu. Stoga, tvrdnja da „obrazovana i razumna žena može najpre da oseti ljubav“ (Isto, 98), jeste teza na kojoj između ostalog počiva koncept slobodne ljubavi, u 20. veku. Nezavisnost žena, koja se stiče obrazovanjem i ranom socijalizacijom, jeste ključ slobode. Jedino u tim okvirima može postojati ljubav između jednakih i slobodnih jedinki, jer slobodna ljubav nije ništa drugo do prijateljstvo i savez jednakih, koji svojom voljom prihvataju ali se i odriču, svih čari koje ljubav sa sobom nosi ili odnosi.

Tako Herijeta Tejlor Mil (Harriet Taylor Mill), koja je između ostalog sa Džon Stjuartom Milom (John Stuart Mill) imala jednu vrstu slobodnog ljubavnog odnosa koji je velikim delom njihovog života bio van braka, u svom eseju *Žensko pravo glasa*, to objašnjava na sledeći način: „Duhovno prijateljstvo koje obogaćuje je zajednica aktivnih umova, a ne puki susret jednog aktivnog i jednog pasivnog. Takva neprocenjiva prijateljstva nastaju i sada, kada se u retkim prilikama sjedine samosvestan muškarac i samosvesna žena. Toga bi bilo mnogo više kada bi se kroz obrazovanje ulagalo isto onoliko napora da se oblikuju samosvesne žene, koliko se napora ulaže da one to ne postanu“ (Džon S. Mil i Herijeta T. Mil 1995, 53). Ovo o čemu govori Herijeta Tejlor Mil zapravo i jeste ono za šta se, vek kasnije, zalagala Ema Goldman navodeći da ljubav i istinsko drugarstvo mogu da postoje isključivo između jednakih i slobodnih ličnosti. S obzirom da Meri Vulstonkraft nije pokretala pitanje ženskog prava glasa, a živela je ideju slobodne ljubavi, ovde se postavlja pitanje odnosa između univerzalnog prava glasa i slobodne ljubavi, tačnije da li i na koji način žensko pravo glasa uslovljava slobodnu ljubav? Ukoliko odgovor na ovo pitanje tražimo oslanjajući se na anarhističke teze Eme Goldman, jasno je da će se pravo na slobodnu ljubav posmatrati mimo ženskog prava glasa, koje u tom smislu ni na koji način ne uslovljava slobodnu ljubav.

Prva zagovornica slobodne ljubavi bila je Amerikanka Meri Gov Nikols (Mary Gove Nicols), spisateljica i samoobučena lekarka koja je pisala i držala razna predavanja o braku i seksualnosti, tokom sredine 19. veka. Bitnu ulogu u razvoju koncepta slobodne ljubavi ima i britanska feministkinja, predstavnicica ranog radikalnog feminizma, Mona Kerd, koja u svom eseju, *Moralnost braka* (*The Morality Of Marriage*), govori o tome kako bi idealan brak trebalo da bude slobodan, kao i da se bilo kakva ideja nužnosti i dužnosti mora isključiti, jer odnos između partnera mora biti odnos potpunog razumevanja u kom će se priznati očigledno pravo žene da poseduje svoje telo i svoju dušu, na način na koji to ona želi (Heilmann 1996, 69–70).¹ Kerd je položaj žena u patrijarhatu poredila s položajem

1 Pogledati: Mona Caird. (1897) *The Morality Of Marriage, and other essays on the status and destiny of woman*, London: Georđe Redway, str. 103.

radničke klase u kapitalizmu, što je jedno od osnovnih polazišta za samu kritiku braka, kao ekonomskog, patrijarhalnog i kapitalističkog ugovora, o čemu su iz perspektive slobodne ljubavi govorile Ema Goldman i Aleksandra Kolontaj (Alexandra Kollontai), dve najznačajnije predstavnice koncepta slobodne ljubavi s početka 20. veka.

Kerd ističe sledeće: „Žene nisu nezavisne. Supruga, kao neprosperitetna srednja klasa, preuzima na svoja ramena polovinu tereta koji sa sobom nosi domaćinstvo [...], muči se i živi život noseći taj teret sa anksioznošću i brigom, i uvek je zavisna u odnosu na svog muža [...]. Rad koji žene obavljaju u svojim domovima nije rad koji im omogućava nezavisnost, i stoga žene počinju da traže zaposlenja koja će biti priznata i nagrađena tako da će se poboljšati njihov pravni i društveni položaj“ (Caird 1897, 164–5). S druge strane, Ema Goldman kritikujući položaj žena u kapitalizmu, ujedno kritikuje i položaj žena u braku, odnosno, patrijarhatu navodeći sledeće: „Žena gleda na svoj položaj radnice kao na nešto prolazno, što se odbacuje čim se pojavi neko ko će dati više [...]“. Zašto da postanem član sindikata? Ja ću se udati i imaću svoj dom“ [...]. Ne treba da prođe mnogo vremena pa da ona shvati da dom, mada prostorno ne tako velik zatvor ko što je fabrika, ima šipke na prozorima i mnogo solidnija vrata. Da ima čuvara tako lojalnog da niko ne može pobeći iz tog zatvora. Najtragičnije je da dom, zapravo, ne oslobađa radnicu od potrebe da zaradi van kuće, on samo uvećava posao koji ona treba da uradi“ (Goldman 2001, 63). Tako i Kolontaj veruje da je društveni položaj žena usko povezan s njihovim ekonomskim položajem (Kollontai 1909, para. 1) na osnovu kojeg su žene potčinjene kao ženska radnička klasa – „ženski proletarijat“. Kolontaj zapravo smatra da će pobeda radničke klase dovesti do potpune emancipacije žena (Isto, para. 2), kao i da je pored političke i ekonomske nezavisnosti za ženu jednako važno pitanje porodice (Isto, para. 26), ali u onom smislu da svaka žena ima pravo da o tom pitanju misli lišena okova javnog morala i njegovih duplih aršina (Isto, para. 28). Pri tome vodeći se isključivo onim što oseća, pod parolom da je jedino moguće „voleti bez naloga i lanaca“ (Isto, para. 31).

Još neke značajne predstavnice koncepta slobodne ljubavi s kraja 19. i početka 20. veka jesu Viktorija Vudhal (Victoria Woodhull) i Sara Grend (Sarah Grand). Američka feministkinja, učesnica američkog sifražetskog pokreta, Viktorija Vudhal, dala je značajan doprinos u razvoju feminističkog koncepta slobodne ljubavi. Jednom prilikom, u svom govoru, koji je održala u Njujorku, 1871. godine Vudhal je istakla sledeće: „Da, ja sam slobodna ljubavnica. Imam neotuđivo, ustavno i prirodno pravo da volim koga mogu; da volim koliko mogu; da tu svoju ljubav svakodnevno menjam ako to želim, i uz to moje pravo ni vi ni bilo koji zakon ne možete imati pravo da se u to mešate“ (Streitmatter 2001, 61).

Jedna od značajnijih kritičarki braka u 20. veku, kao primarne patrijarhalne institucije, bila je i irsko-britanska spisateljica Sara Grend koja je kroz svoj književni rad pokušavala da objasni kako su patrijarhalne dogme zapravo nelogične jer potčinjavaju žene tako što vrše indoktrinaciju nad njima, koristeći ideologiju prirodne hegemonije muškaraca, pritom onemogućavajući im obrazovanje koje bi moglo da pomogne u prevazilaženju te nametnute i društveno konstruisane potčinjenosti (Heilmann 2004, 88).

U svojoj noveli *The Beth Book* (Knjiga o Bet – 1897) kroz dijalog mlade Bet, protagonistkinje ove novele, i njenog starijeg brata Džima, Grend teži da objasni na koji način se uloga žene u patrijarhalnom društvu kreira u ranoj fazi odrastanja, tačnije, ranom socijalizacijom žene unutar patrijarhalne porodice. Džim pokušava da svoju mlađu sestru Bet „postavi“ na onu društvenu poziciju koju, u skladu sa patrijarhalnim dogmama, smatra prikladnom za jednu ženu, pa makar to bila i njegova sestra. Džim, kao klasičan predstavnik patrijarhalnog društvenog zakona i morala, sve vreme podseća Bet na to da se njena uloga u porodici i društvu sastoji isključivo od kuvanja, opsluživanja muškarca i prilagođavanja muškarcu, jer kao žena ona se ne smatra sposobnom niti dovoljno inteligentnom za bilo šta drugo, što bi se ticalo prvenstveno nje same, njenog ličnog zadovoljstva, njenih želja i težnji. Džim negira postojanje slobodnog izbora žene i surovo nipodaštava i ne priznaje borbu njegove sestre za slobodu i lično zadovoljstvo. Međutim mlada Bet uspeva da pruži argumentovane odgovore na patrijarhalne imperATIVE svog brata Džima:

– „Sada prihvati moj savet i drži jezik za zubima. Tek ćeš tada moći da uspeti da nađeš muža, a ako ga nađeš učini sve da se on oseća dobro i ugodno. Muškarac ne može da toleriše ženu koja ne čini sve kako bi njemu bilo dobro i ugodno.“

– „Onda, ne verujem ni da ja mogu da tolerišem muškarca koji ne čini sve da se osećam dobro i ugodno“, odgovara staloženo Bet (Grand 1897, 154–155).

Kroz pomenuti dijalog Sara Grend zapravo pokazuje kako „kada je u pitanju zdrav razum, Bet ima sve argumente na svojoj strani, dok Džim kao glasnogovornik patrijarhata, pribegava isključivo praznim frazama, pogrđnim i neartikulisanim zvučima“ (Heilmann 2004, 88).

U evoluciji feminističkog koncepta slobodne ljubavi bitnu ulogu ima fenomen „Nova žena“ (*The New Woman*), koji se javlja poslednje dve decenije viktorijanskog doba,² tačnije 1880. godine. „Nova žena“ se vezuje, prvenstveno, za teorijski i literarni rad Mone Kerd i Sare Grend, i nastaje kao odgovor viktorijanskih autorki na patrijarhalnu supremaciju

2 Viktorijansko doba obuhvata vladavinu engleske kraljice Viktorije od 1819. do 1901. godine.

muškaraca, u ekonomskom, političkom ali društvenom pogledu, nad ženama. U pomenutoj noveli Knjiga o Bet Grend upravo kroz lik mlade Bet predstavlja generaciju „Nove žene“, koja se bori protiv patrijarhalnih regula, nametnute zavisnosti žena u odnosu na muškarce i nametnutih predstava o braku. Bet kao jedna od predstavnica generacije „Nova žena“ insistira na sopstvenoj slobodi, nezavisnosti i pravu na slobodan izbor, demistifikujući patrijarhalne zadatosti, koje se nameću kao jedine društveno priznate i moguće. Protagonistkinje fenomena „Nova žena“ ruše patrijarhalne predstave o stereotipnoj viktorijskoj ženi, insistirajući na novoj generaciji žena koje su, pre svega, obrazovane, emancipovane, nezavisne i samostalne.

Pored Grend, u književnom kreiranju fenomena „Nova žena“, bitnu ulogu ima i Alen Grant (Allen Grant). U svojoj noveli „Žena koja je učinila“ (The Woman Who Did) Grant svoju „Novu ženu“ predstavlja kroz lik Herminije koja vodi bitku za sopstveno obrazovanje, slobodu i emancipaciju, ne dozvoljavajući da je bilo ko primora na udaju, koju pritom razdvaja od ljubavi, navodeći da je ljubav ta koja zauzima bitno mesto u životu svake žene. Fenomen „Nova žena“ usko je vezan za koncept slobodne ljubavi jer je „Nova žena“ zapravo slobodna kao ljubavnica, emancipovana, obrazovana, nekonvencionalna i neposlušna patrijarhatu. Rečima Mone Kerd „Nova žena“ ima jedinu dužnost a to je da bude slobodna (Heilmann 1996, 73).

„Nova žena“ predstavlja, bar u teorijskom i ideološkom pogledu, radikalniji feministički koncept koji u 20. veku, svojim anarhističkim feminističkim postavkama društva Ema Goldman razvija u manifest slobodne ljubavi.

„Nova žena“ jeste poziv na „revoluciju u kojoj će se sila patrijarhata smeniti u korist misli i osećanja“ (Isto), i u tom pogledu fenomen „Nove žene“ jeste jako važan za temu kojom se ovaj tekst bavi.

2. Koncept slobodne ljubavi **Aleksandre Kolontaj: Slobodna ljubav**

Kada je Aleksandra Kolontaj imala svega 16 godina roditelji su želeli da je udaju, međutim uspela je tome da se odupre uz pomoć svoje majke koja je i sama bila u ugovorenom braku sa njenim ocem. Međutim, vrlo brzo se i udaje za inženjera Vladimira Kolontaj. Iako su se njeni roditelji u početku protivili tom braku, ona je pod pretnjom da će napustiti dom učinila ono što je, zapravo, i želela – da se uda za čoveka kojeg voli. Verovala je da je izbegla sudbinu svoje majke udavši se iz ljubavi, ali je ipak vrlo brzo shvatila koliko njenom braku nedostaje intelektualne i filozofske vatre (Prominent Russians: Aleksandra Kollontai, para. 2). U početku je, naročito nakon porođaja, vezala sebe za kuću i odgoj deteta, ali joj se takav način života ipak nije dopadao. Počela je na svog muža da gleda kao na

„tiranina“ i podigla je pobunu u vlastitom životu protiv tiranije ljubavi.³ Ljubav je za Kolontaj, u takvom kontekstu, izgledala isuviše neslobodno i zatvorski, poput kaveza (Isto).

U svom eseju *Polni odnosi i klasna borba* Kolontaj tvrdi da biti u stanju „velike ljubavi ne podrazumeva odricanje od sopstvene ličnosti i individualnosti, već da upravo pobeđivanje sopstvenog ega i shvatanja da posedujemo partnera jeste ključ naše ljubavi i slobode, jer odnos između muškarca i žene mora biti baziran na potpunoj slobodi, ravnopravnosti i istinskom prijateljstvu“ (Sexual Relations and the Class Struggle 1921, para. 11). Slobodna ljubav podrazumeva poštovanje individualnosti ali odbacuje egoizam i ekstremnu individualnost koja, s jedne strane, podrazumeva ideju da se bračni partner poseduje, i sa druge strane ideju da su muškarac i žena neravnopravni u svim sferama njihovog života, uključujući i seksualnu sferu (Isto, para. 14 i 15). Kolontaj primećuje da dvostruki moral vlada u pogledu seksualnog života muškaraca i žena, gde se kako ona ističe „u očima društva ličnost muškarca ne vezuje za njegove činove u seksualnoj sferi, dok se o ličnosti žene isključivo sudi na osnovu njenog seksualnog života“ (Isto, para. 20). Izlaz iz ove dvostruke moralnosti vidi upravo u ekonomskoj nezavisnosti žena, tačnije, u njihovom nezavisnom učešću u proizvodnji (Isto).

Sve ove pretpostavke, na kojima svoj feministički koncept slobodne ljubavi gradi Aleksandra Kolontaj naći ćemo i kod Eme Goldman, koja iz pozicije anarhističkog feminizma zapravo povezuje sve navedene ideje u jednu, a to je da će ukidanjem braka kao patrijarhalne, kapitalističke i ekonomske institucije, žene doživeti potpunu emancipaciju i oslobođenje.

Roman Aleksandre Kolontaj *Slobodna ljubav* predstavlja književni manifest feminističkog koncepta slobodne ljubavi. Kroz ljubavni odnos svojih junaka, Vasilise i Vladimira, autorka objašnjava u čemu se sastoji sloboda ljubavi, predstavljajući je kao nematerijalan, fleksibilan i nestalan odnos između dvoje ljudi, koji uprkos svim nedaćama i zakonima, na kraju ostaju slobodni i svoji.

Glavna junakinja ovog romana, Vasilisa, nositeljka je ideje o slobodnoj ljubavi. Kroz Vasilisin lik Kolontaj objašnjava na koji način je podela na privatnu i javnu sferu pogubna po žene kako u odnosu na muškarce, tako i u odnosu na celokupno društvo koje je, neminovno, patrijarhalno ustrojeno. U takvom kontekstu sama borba za nezavisnost žena predstavlja esenciju slobodne ljubavi jer iz perspektive Kolontaj „žena mora između rada i ljubavi izabrati sopstveni kreativni rad, bez oklevanja, jer samo to može da joj pruži pravo zadovoljstvo i život vredan življenja“ (Alexandra Kollontai: Revolutionary By Conrad Moore, para 10).

3 Ovde se misli pre svega na tiraniju ljubavi u braku.

Kroz fenomen prevare u svom romanu Kolontaj objašnjava jednu od osnovnih ideja koncepta slobodne ljubavi. Tačnije, fenomen prevare na kome obe (Goldman i Kolontaj) predstavnice koncepta slobodne ljubavi insistiraju, samo na različite načine, i jeste jedna vrsta izazova samom konceptu. Taj izazov ogleda se, prvenstveno, ne samo kroz društveno tretiranje prevare već i kroz način prihvatanja prevare sa stanovišta onog/e partnera/ke koji/a je prevaren/a. Slobodan ljubavni odnos ne poznaje fenomen prevare u onom smislu u kome se prevara poznaje u braku, gde se tretira kao nedopustiv (u pogledu kršenja nekakve potpisane regule) i nemoralan čin izdaje. Slobodan ljubavni odnos je odnos oslobođen od moralno-pravnih normi i osuda pa se u tom pogledu na praktičnu dekonstrukciju monogamije (koju nazivamo prevarom) gleda isključivo kao na slobodan izbor partnera/ke. Ovde se postavlja pitanje da li „prevarena„ strana uopšte ima pravo da osuđuje onu stranu koja slobodno bira i da li je prevara zapravo samo krajnja ekspresija slobodne ljubavi? Da li je prevara pokazatelj istine o nestalnosti, fleksibilnosti i slobodi jednog ljubavnog odnosa? Dok institucija braka u potpunosti isključuje prevaru kao dozvoljenu mogućnost i slobodan izbor, pod parolom večne monogamije i večne bračne ljubavi, s druge strane slobodna ljubav odbacuje svaki pokušaj osuđivanja slobode partnera insistirajući na priznanju i prihvatanju praktične slobode u ljubavnom odnosu. Upravo iz tog razloga junakinja romana Aleksandre Kolontaj, nakon saznanja o prevari svog muža izgovara sledeće: „Kad ga ja ne bih razumela, ko bi drugi?“ (Kolontaj 1934, 45). Vasilisa je bila slobodna i nezavisna žena, i njen lik, zapravo, predstavlja onaj ideal slobode o kome je maštala i za koji se borila i Ema Goldman negirajući ljubomoru kao neprihvatljivu nazivajući je „zelenookim čudovištem“ (Goldman 2001, 103). Tako i Kolontaj kroz Vasjin lik i delo želi da pokaže kako je „ljubomora loše sredstvo za obezbeđivanje ljubavi, a sasvim sigurno sredstvo za uništenje čovekovog samopoštovanja“ (Isto, 107). Kao jedinu prepreku za obostranu slobodu partnera Kolontaj vidu u braku i društveno konstruisanom moralnom strahu od prekida braka. Brak u tom smislu daje za pravo partnerima da veruju da poseduju drugu stranu, bez obzira na želje i potrebe te druge strane, negirajući na taj način ono što koncept slobodne ljubavi i propagira a to je „odnos zasnovan na ideji potpune slobode, ravnopravnosti i istinskog prijateljstva“ (Sexual Relations and the Class Struggle 1921, para. 12).

U takvom odnosu između partnera žena je, kao i muškarac, slobodna ličnost, nezavisna i odvojena od svoje porodične jedinice, i nije izolovana od sveta i kapitala nametnutim „prirodnim“ obavezama u domu. Kolontaj i pokazuje kroz Vasjin lik i delo na koji način je neophodno da se žena, na kraju, izbori za svoju slobodu i nezavisnost u odnosu na muškarca. Vasjina

potreba za nezavisnošću, mirom, spokojem i slobodom pokazuje to koliko je ljubav neodvojiva od slobode. Aleksandra Kolontaj kroz lik i delo svoje glavne junakinje, zapravo, brani koncept slobodne ljubavi u odnosu na instituciju braka i to vrlo jednostavnom tezom da je zakon srca jači od bilo kojeg zakona koji se nameće brakom.

Srce ne poznaje prava i obaveze, koje nameće brak, jer na svetu ne postoji ta silakojta može primorati čoveka da se suprostavi zakonima srca, nad kojima niko ne možeda vlada, jer makar čovek morao i umreti srce će uvek tražiti svoje (Kolontaj 1934, 198).

Vasja nije samo junakinja romana *Slobodna ljubav*, već je ona ujedno junakinja i simbol celokupnog feminističkog koncepta slobodne ljubavi. Kroz ljubavnu priču Vasje i Vladimira, Kolontaj staje u odbranu slobodne ljubavi koja, za razliku od braka, nije i ne može biti regulisana patrijarhalnim zakonom i moralom, pa kao takva pretpostavlja fleksibilan i nematerijalan odnos između partnera, kao slobodnih i jednakih ličnosti. Fleksibilnost i nematerijalnost slobodne ljubavi leži u njenom oslobođenju od zlih poriva, osećanja, materijalnosti i pukog interesa. Kao takva, slobodna ljubav jeste ono što Ema Goldman naziva „čista ljubav“ (Goldman 2001, 100).

3. Slobodna ljubav i Žena budućnosti

Žena je sastavni član kulturnog procesa koji se ne da bez nje zamisliti. Sada se nalazimo pred obrnutom tačkom u istoriji ženskog sveta. Žena prošlosti sprema se da ustupi mesto ženi budućnosti i na scenu stupa slobodna ličnost (Bloh 1925, 27). Ivan Bloh (Iwan Bloch)

Ukoliko se pođe od toga da „ljubav podrazumeva razumevanje suprotnih bića“ (Isto, 23), onda to samim tim znači da ljubav podrazumeva odnos između slobodnih ličnosti, koje uprkos svim međusobnim razlikama, uspevaju da budu ono što jesu, što žele da budu, uživajući jedno u drugom, bez ikakvih obaveza, oslanjajući se na obostrano umno i telesno zadovoljstvo. Slobodna ljubav podrazumeva identičnu volju obe strane, koja se i ogleda u obostranim zadovoljstvima, ali ne podrazumeva postojanje dve identične ličnosti, jer dva identična čoveka svakako ne postoje. Razumevanje razlike između partnera odnosi se na međusobno uvažavanje njihovih međusobno različitih, ali jednako slobodnih ličnosti koje insistirajući na sopstvenoj individualnosti dele zajednička zadovoljstva. Ukoliko su takve dve ličnosti podjednako zadovoljne u ljubavnom odnosu, njihova sloboda i individualnost neće biti dovedeni u pitanje. Slobodna ljubav stoga i pretpostavlja „ženu budućnosti“, koja će umesto odnosa dominacije-subordinacije težiti ka slobodnom ljubavnom odnosu, kao odnosu između jednakih i slobodnih ličnosti, koji podrazumeva obostrano umno i telesno zadovoljstvo, lišeno ideje o večnosti i neraskidivosti monogamnim

brakom.⁴ „Ženu budućnosti“ možemo porediti sa fenomenom „nova žena“ s obzirom na to da i jedan i drugi koncept pretpostavljaju rađanje nove generacije žena koje napuštaju patrijarhalne konvencije boreći se za svoju nezavisnost i slobodu. Kao slobodne ličnosti koje vane za slobodnom ljubavlju, „žena budućnosti“ i „nova žena“ prkose takozvanom javnom konvencionalnom moralu, koji kao produkt patrijarhalnog sistema vrednosti, određuje položaj žene u društvu na osnovu njene seksualnosti, odnosno, na osnovu stepena praktikovanja njene seksualne slobode. Ovde se misli na ono što je i sam Engels isticao kao problem, a odnosi se na to da je institucija monogamnog braka ugušila seksualnu slobodu, pre svega žena, insistirajući na dvostrukom moralu koji seksualnu slobodu rezervišo isključivo za muškarce, koji je bez osude i žive, dok su sa druge strane žene koje pokušaju slobodno da praktikuju svoju seksualnu slobodu, uvek žigosane i osuđivane u duhu tog istog morala (Engels 1979, 42–3). Seksualno uživanje se kroz konvencionalni javni moral „dozvoljava“ jedino u okvirima braka, gde se sve mimo braka smatra „nemoralnim“, „nedopustivim“ pa čak i promiskuitetnim.⁵ Žene su najveće žrtve ovih patrijarhalnih konvencija jer „uske granice naše kulture, prvenstveno, insistiraju na takozvanom modelu „dobro vaspitane žene“ koji podrazumeva gušenje svih onih potreba, želja i osećanja žena, koja su mimo normi koje nalaže patrijarhalni model“ (Bloh 1925, 32). Džon Stjuart Mil, kao i Engels, takođe zapaža kako javni moral, na različite načine tretira ponašanje muškaraca i žena, navodeći da „muž može da zlostavlja ženu, da je zapostavlja, da traži druge žene, a da pritom prođe čak u potpunosti nekažnjeno, jer ga javno mnjenje ne žigoše, dok će, u poređenju sa muškarcem, identično ponašanje žene uvek će biti oštro kažnjeno tim istim javnim mnjenjem“ (Džon S. Mil i Herijeta T. Mil 1995, 33). S druge strane, slobodna ljubav između ostalog podrazumeva i nespitanu seksualnu slobodu, ne samo muškaraca već i žena, negirajući neprikosnovenost i posredništvo bilo čijeg moralnog kodeksa. Koncept slobodne ljubavi širi kulturne granice jednog društva rušeći sve kulturno-moralne barijere i stereotipe na osnovu kojih je i građen taj odnos dominacije-subordinacije između muškaraca i žena. Šireći kulturne granice jednog društva slobodna ljubav briše model „dobro vaspitane žene“ postavljajući u prvi plan ženu budućnosti, kao slobodnu ličnost, koja ima neotuđivo pravo da potpuno slobodno praktikuje svoju seksualnu

4 Pojam „žena budućnosti“ uvodi Ivan Bloh u svojoj knjizi *Seksualni život našeg doba: Psihičko-seksualne razlike i žensko pitanje*, sa dodatkom o polnom senzibilitetu (osećajnosti) žene (1925).

5 S tim što je važno istaći da se promiskuitet upravo u svom značenju i označavanju seksualnog morala i vezuje isključivo za (ne)moral žene, jer nikada mušku seksualnu želju ne promatramo na razini promiskuiteta kao „preteranog“ upražnjavanja seksualne slobode kao nemanje ili gubljenje časti.

slobodu, jednako kao i muškarac, bez straha od osuda i žigosanja. Zapravo, feministički koncept slobodne ljubavi briše patrijarhalni dvostruki moral, jer u svojoj osnovi koncept slobodne ljubavi pretpostavlja ljubavni odnos između partnera koji je lišen bilo čijeg posredništva, a naročito posredništva patrijarhalnog sistema vrednosti koji na potpuno različit način tretira ponašanje žene i ponašanje muškarca, pri čemu žene evidentno diskriminiraju, pre svega u pogledu seksualne slobode.

Havelok Elis zapaža kako, što se ljubavi tiče, „svet koji je muškarac stvorio nije dobar svet (Elis 1968, 66) jer su ženske osobine, koje bi trebalo da poseduje svaka „dobro vaspitana“ žena, zapravo osobine koje su muškarci nametnuli ženama“ (Isto). Ženska moralnost je čist društveni konstrukt, produkt muškog sveta koji, kada su žene u pitanju, insistira na strogoj konvencionalnosti i čednosti žena u ljubavi. Stoga, ta „čednost nije urođena niti je prirodno data ženama, već ona pre svega predstavlja izmišljeni muški ideal koji su žene, na silu, prihvatile“ (Isto).

Ema Goldman, takođe, govori o silom nametnutom dvostrukom moralu, u čijem duhu se žene socijalizuju i obrazuju, navodeći da „društvo seksualno iskustvo muškarca doživljava kao sastavni deo opšteg razvoja njegove ličnosti, dok na slična iskustva žena gleda kao na strašnu nesreću, na gubitak časti i svega što je dobro i uzvišeno u ljudskom biću“ (Goldman 2001, 88). Dvostruki moral, kao produkt patrijarhata, insistira na „uzdržanosti žena koja podrazumeva to da žene i muškarci ne uživaju jednako u identičnim zadovoljstvima, naročito telesnim, jer se polazi od toga da telesna zadovoljstva i njihovo zadovoljavanje budi nemoral kod žena, dok sa druge strane taj isti moralni kodeks muškarcima dozvoljava slobodno zadovoljavanje telesnih potreba.

To se ogleda, prvenstveno, u tome što su „propisane“ moralne kazne patrijarhata za seksualna zadovoljstva predviđene isključivo za žene, što je vrlo opasno jer nejednakost u zadovoljavanju identičnih zadovoljstava između muškaraca i žena, zapravo, budi sve ostale nejednakosti među njima (Thompson et al. 1825, 23). Brak svoj legitimitet crpi iz društveno konstruisanog „javnog morala“, gde se u pogledu seksualne slobode žena, pod „dozvoljenim“ polnim nagonom podrazumeva samo onaj koji ima za cilj produženje vrste. Ema Goldman ističe da ženina sloboda a upravo i zavisi od toga da li je ona „dovoljno zrela da spozna tajne seksa bez blagoslova države ili crkve, bez obzira na to što će joj baš ta sloboda pripisati etikete „neadekvatne“, „nepodobne“ buduće supruge nekom dobrom muškarcu“ (Goldman 2001, 61). Koncept slobodne ljubavi negira nametnutu i društveno konstruisanu moralnost, iz koje brak crpi svoj legitimitet. Slobodna ljubav podrazumeva neposredan, fleksibilan i ličan odnos između partnera. Pod tim Goldman podrazumeva ono što i navodi, u jednom od svojih govora, 1889. godine: „Ako zavolim nekog muškarca ja ću se njemu dati

bez posredstva zakona ili rabina, a kada ta ljubav umre ja ću ga ostaviti bez ičije dozvole“.⁶

Brak je, kao monogamna zajednica, seksualnu slobodu žena sveo, isključivo na to da je jedina dozvoljena žudnja ona koju žene osećaju prema svojim muževima. Međutim, koliko god brak težio da propagira večnost i stalnost, upravo taj momenat žudnje vrlo često pokoleba i večnost i stalnost bračnog odnosa. Kada Havelok Elis navodi da postoji „ogroman broj bezazleno zadovoljnih muževa koji nikada nisu slutili niti su ikada iskusili to da njihove žene, često s pritajenom srđžbom, nose u sebi tajanstvene i zabranjene žudnje“ (Elis 1927, 25), on zapravo i govori o tome kako je ograničavanje seksualne slobode žena, u braku, nemoguće jer žudnju ni na koji način ne možemo ograničiti, koliko god se trudili i čime god to pokušavali da učinimo. Oslobođanje te „zabranjene“, tajanstvene i skrivene žudnje jeste moguće jedino u slobodnoj ljubavi, koja je u potpunoj suprotnosti sa potiskivanjem i zabranom potreba, želja i osećanja partnera. „Žena budućnosti“, koja oslobađa svoje žudnje i živi svoja umna i telesna zadovoljstva jeste „žena koja želi da bude istinski shvaćena, koja želi da kaže ono što bi rado želela reći, ona koja svoje najsrdačnije misli obelodanjuje na svoj način, odbacujući konvencije koje muče i sputavaju, držeći u zagrljaju muškarca sa kojim može da bude savršeno slobodna, koji nijedno slovo njene reči ne razume pogrešno i pogrešno ne tumači, već sve oseća onako kako i ona oseća“ (Isto). U tom smislu slobodna ljubav, kao alternativa braku, ne zahteva samo ekonomsku nezavisnost žena kao preduslov za njihovu slobodu, već i „erotska prava“ (Elis 1968, 105), koja podrazumevaju to da se „ženama omogući da dožive radost i ushićenje ljubavnog čina, polet duše koji proističe iz intimnog dodira i spajanja dva bića“ (Isto, 112), a bez čije neotuđivosti i neograničenja nijedna žena ne može biti slobodna i jednaka u odnosu na muškarca. Elis smatra da je razlog zbog kojeg će se „erotska prava žena poslednja ostvariti to što se upravo erotske sklonosti ljudskog bića mogu razviti jedino u, za njih, pogodnoj atmosferi gde će se stavovi obe strane harmonično podudarati“ (Isto, 110–111). Sve dok se isto seksualno ponašanje žena i muškaraca bude tretiralo na drugačiji način, ženska erotska prava neće biti ostvarena, a samim tim se žene neće osloboditi svog podređenog društvenog položaja. „Ljubav je slobodna i ne može biti išta drugo osim slobodna“ (Goldman 2001, 66), pa stoga ukoliko bi bila „isključivo stvar zaključenja ugovora, prosta intelektualna saglasnost, stvar pitanja ili dogovora, ona se na svetu uopšte ne bi ni pojavila“ (Elis 1968, 43). Međutim, sledeći misao Elisa čini se da slobodna ljubav još uvek jeste „divna slast za svaku ženu, ali da ipak ima malo onih muškaraca koji bi joj takvu ljubav mogli dati“ (Elis 1927, 25).

6 Citat je preuzet sa sajta Jewish Women's Archive (Emma Goldman about Love and Sexuality).

Slobodna ljubav i „nova moralnost“

Ja volim borbu! Volim ono što sam patila, i što je skončalo pod mojim nogama, ono što sam, bez kajanja i lažnog stida uzela odvažnom rukom, radosna zbog plena koji sam borbom zadobila! Sama u nasladama, osamljena u opasnosti, vazda sama sebi i zakon i sudija, i slobodna, zato što sam daleko od bede vašeg morala! (Marija Eugeniya dele Gracija prema Kej 19~a, 87.)

Nova moralnost je „reformistička“ (Kej 19~a, 21) i to u onom smislu u kom ona ne predstavlja nikakvu dogmu, niti neki unapred dat program ponašanja i življenja već pre svega predstavlja „impuls koji će voditi ka povećanoj slobodi izbora lične ljubavi“ (Isto, 21–22). Pojam „nova moralnost“⁷ se odnosi na pojavu jednog novog morala koji neće dovesti u neprijateljstvo duhovno i telesno, već će težiti da otkloni kontrast između duhovnog i telesnog stvarajući jedinstvo „životinjskog i duhovnog čoveka“ (Kej 1919, 48). Ljubav je slobodna upravo u onoj meri u kojoj je postignuto to jedinstvo, o čemu će i biti dalje reči, u ovom poglavlju, prilikom povezivanja koncepta slobodne ljubavi sa konceptom „novog morala“.

Slobodna ljubav za razliku od braka ne pretpostavlja „doživotan odnos“⁸ (Isto, 8) između partnera, već se sloboda ljubavi upravo i ogleda u tome da oba partnera, u skladu sa sopstvenim potrebama, željama i osećanjima, mogu nesputano bez uplitanja nametnutih načela „moralnosti“ imati više ljubavnih odnosa.

Ukoliko se pođe od teze Eme Goldman da je ljubav sama po sebi slobodna, shvatanje braka kao „doživotnog odnosa“ ne može podrazumevati ljubav na onaj način na koji ga posmatra Ema Goldman, jer odnos koji insistira na večnosti negira slobodu pošto ne dozvoljava da se taj isti odnos prekine (tako što prvenstveno moralno propisuje šta je to ljubav pa sve mimo toga i osuđuje), pa čak i ukoliko to jedan od partnera poželi.

Slobodna ljubav, za razliku od braka, polazi od onoga o čemu govori Elen Kej: „Život je živ, pa prema tome pun je nepredviđenosti; život nije nešto gotovo što postoji, nego jedno postojanje sa svim nepredviđenim mogućnostima; život nas vodi zagonetnim i tajanstvenim stazama i pokazuje nam toliko mnogo stvari o kojima nikad nismo ni sanjali [...]. Život može sa sobom doneti neočekivane udese, čudne doživljaje, napredovanje nas samih ali i drugih bića, a da mi to sve ne možemo ni predvideti.

7 Pojmove „nova moralnost“ i „novi moral“ uvodi Elen Kej (Ellen Key) u svojoj knjizi *Ljubav i etika* (1919).

8 Ovde se pre svega misli na to da brak pretpostavlja večnost pozivajući se na dužnosti partnera, koje pritom nameće; npr. obaveza vernosti i obaveza seksualnog odnosa, ne uzimajući u obzir to da dužnosti i obaveze partnera u braku možda ne odgovaraju njihovim trenutnim željama i potrebama.

Kada bi to ljudi znali, naslućivali, osećali ne bi ni tražili da ideal, pa čak i onaj najplemenitiji (ljubav prim. M.M) bude nešto većito“ (Isto, 9). Ljubav kao sastavni deo svačijeg života je takođe živa i puna nepredvidivosti, pa je samim tim i nije moguće ograničiti niti zarobiti bilo kakvim moralnim idealima i normama. Ljubav koja je nepredvidiva, slobodna, neformalna, živa, fleksibilna ne poznaje klasne, rasne, polne, rodne, etničke, religijske i bilo koje druge razlike i barijere. Ljubav može opstati jedino u slobodi, neformalnosti, živosti, toleranciji i jednakosti. Ljubav je slobodna onda kada je oslobođena od svih mogućih ograničenja, moralnog licemerja, normi, društvenih konstrukata, i kao takva predstavlja najplemenitiju alternativu braku.

Brak se kao „doživotna ljubav, nameće kao jedina moralnost“ (Isto, 10), pa stoga slobodna ljubav i jeste u sukobu sa patrijarhalnim, bračnim moralom koji ograničava slobodu partnera i samim tim narušava jednakost među njima.

Pitanje privatne svojine jako je važno kada se govori o bračnom ugovoru. Pod privatnom svojinom u ovom kontekstu se, pre svega, misli na osećanje posedovanja partnera u braku, kao robe, kao sopstvenog vlasništva, u onom smislu u kome se veruje da posedujemo monopol nad telom i dušom druge strane tog ljubavnog odnosa. Brak kao materijalan odnos, koji počiva na ideji bespogovornog posedovanja partnera, guši ljubavni život. Ljubavni život u takvom odnosu, gde se „na partnera gleda kao na privatnu svojinu, jeste zaplašen, obogaljen odnos u kome ljubomora postaje glavno osećanje“ (Goldman 2001, 106).

Slobodna ljubav negira materijalnost odnosa, večnost, stalnost, statičnost, obaveznost i dužnost jer polazi, pre svega, od toga da niko od nas nije i ne može biti kontrolor/ka niti diktator/ka seksualnih funkcija, želja, potreba i emocija druge strane (Isto, 106–7). Muškarac i žena nisu jedno telo i jedna duša (Isto, 108) već su to dve potpuno različite individue, koje imaju neotuđivo pravo da budu ono što žele, bez pretenzija na posedovanje onog drugog. Jedino što partneri mogu da poseduju u njihovom zajedničkom, ljubavnom odnosu to je lična sloboda i ljubav koja iz te slobode proizilazi. Slobodna ljubav kao jedan neposredan, personalan i nematerijalan odnos između partnera podrazumeva svaki ljubavni odnos koji je zapravo produkt utisaka i karakteristika koje mu daju dvoje ljudi koji se vole (Isto, 100). Oslobođiti ljubav znači učiniti ljubavni odnos ličnim, neposrednim i fleksibilnim.

Fleksibilnost ljubavnog odnosa se ogleda u tome da shvatimo kako nikada ne možemo posedovati svog partnera, kao privatnu svojinu, kao što ne možemo ni imati kontrolu nad njegovim/njenim željama, potrebama ali i razlikama koje naš partner poseduje, u odnosu na nas same.

Nastanak monogamne porodice, tačnije monogamnog braka, doveo je do toga da se jedna strana uvek smatra svojinom, na koju se polaže neotuđivo pravo. Kako Ema Goldman i ističe: „Monogamija nastaje kao rezultat vezivanja žena za kuću, privatnu sferu, i uspostavljanja vlasništva nad ženama, što je dovelo do stvaranja seksualnog monopola“ (Isto, 103).

Ema Goldman pravi distinkciju između privatnog vlasništva, braka i osećaja ljubomore, koju definiše kao najmizernije ljudsko osećanje. Ona smatra da sve dok zakon i moral nisu posredovali u odnosima između muškaraca i žena, nije vladala ni ideja da imamo monopol nad svojim partnerima, i da ljubomora nastaje, upravo, onda kada su nad ženama, kao „domaćicama“ privatne sfere, muškarci uspostavili ekskluzivni seksualni monopol (Goldman 2001, 103).

Privatna svojina u braku, u smislu posedovanja partnera, je postala „sveto pravo i osnova za čistotu porodice i doma“ (Isto). S jedne strane, uloga države i crkve ogledala se u tome što su obe ove institucije „prihvatile seksualni monopol kao legitimno sredstvo za zaštitu braka, a s druge strane ove institucije opravdale su ljubomoru kao oružje kojim će se štiti prava vlasništva u braku“ (Isto).

Koliko je zapravo monogamija pretpostavila brak, u kome pored bračnih partnera posreduju država, crkva i društvo, govori i teza Elen Kej da se „poreklo monogamije u ljudskom društvu ipak mora tražiti u ekonomsko-pravnim odnosima, religioznim pojmovima i razlozima državne potrebe, a ne u svesti o važnosti izbora ljubavi“ (Kej 19~, 66).

Slobodna ljubav, nasuprot braku kao posredovanom i nefleksibilnom odnosu, podrazumeva postojanje slobode u onom smislu u kom muškarac i žena nisu svojina, jer niko od partnera nema pravo na posedovanje onog drugog.

Slobodna ljubav ne poznaje muškarca i ženu kao jedno telo i jednu dušu, oličenu u ličnosti muškarca, već isključivo poznaje odnos u kome su muškarac i žena dve različite, nezavisne slobodne duše i dva različita, nezavisna i slobodna tela. Ljubav je jedina stvar na svetu koja ne bi trebalo da bude regulisana zakonom, obavezama, dužnostima i moralom. Stoga, ljubav svoj legitimitet ne crpi iz države, crkve ili društva, već iz sopstvene slobode da postoji dokle god postoji.

Slobodan ljubavni odnos predstavlja harmoniju jer ne nameće ono što brak propagira, da su žena i muškarac jedno telo i jedna duša u telu muškarca, već podrazumeva dve različite i slobodne ličnosti koje opstaju i žive u toj harmoniji sve dok osećaju jedno prema drugom ljubav koja ih spaja. Onoga trenutka kada ta ljubav prestane, prestaje i harmonija njihovog odnosa, što znači da tada njihove razlike više nisu kompatibilne i priznate. Neprižnavanje međusobnih razlika partnera, a insistiranje na

nekoj vezi između njih (što je često slučaj u braku), jeste jedan vid nasilja nad slobodom tih partnera.

Ljubav ne poznaje neslobodu, pa stoga ta harmonija razlika, odnosno harmonija između različitih a slobodnih ličnosti, jeste jedna od ključnih karakteristika slobodnog ljubavnog odnosa.

„Nova moralnost“: sloboda ličnosti i jedinstvo duha i tela

Ona moralnost koja misli da još ima pravo da se nazove „jedino istinita“ zasniva se na jednom gledištu o životu, po kome se božanstveno nalazi samo u duhu i volji, a ne u telu i u njegovim nagonima; po kome moralno delanje mora da se oslanja na autoritet i ne sme da se osloni na svoje vlastito zakonodavstvo (Isto, 47). Elen Kej

Može li postojati išta sramotnije od ideje da odrasla i zdrava žena, puna života i strasti mora da suzbija zahteve prirode, da potčini svoje najintenzivnije žudnje, naruši svoje zdravlje i slama svoj duh, da mora da obuzda svoju maštu, da se odriče veličine i radosti seksualnog iskustva sve dok se ne pojavi „dobar“ čovek da je uzme za suprugu? (Isto)

Dakle, Goldman veruje da je harmonija između telesnih i umnih zadovoljstava suština ljubavi jer za razliku od braka, koji jeste produkt javnog morala, slobodna ljubav predstavlja nešto sasvim suprotno. Ona predstavlja negaciju i bunt javnom moralu koji guši i formalizuje osećanja, postavlja besmislena društveno-moralna pravila i ograničenja. Čitajući Elen Kej na osnovu shvatanja Eme Goldman čini se da „nova moralnost“ predstavlja nužan element koncepta slobodne ljubavi, koja je bazirana na negaciji javnog patrijarhalnog morala i na „ličnoj moralnosti“ (Kej 19~a, 18) slobodnih ljubavnih partnera. „Lična moralnost“ podrazumeva to da svaki pojedinac/ka ima pravo da svoju ljubav realizuje na osnovu sopstvenog viđenja i shvatanja morala. U tom pogledu „novi moral“ i „lična moralnost“ jesu pretpostavke slobodne ljubavi i to baš na onaj način na koji to ističe i Goldman: „Najjači i najdublji element u životu, ono što donosi nadu, sreću, ekstazu jeste ljubav koja se protivi svim zakonima i konvencijama [...]“ (Goldman 2001, 65). Stoga slobodna ljubav odbacuje javni moral i otvara mogućnost za stvaranje „lične moralnosti“, koja nije ništa drugo do pravo partnera da, kao slobodne ličnosti, svoj ljubavni odnos žive na način na koji oni to žele.

Ako je već rečeno da su telesno i umno zadovoljstvo osnovne pretpostavke slobodne ljubavi, koja se predstavlja kao alternativa instituciji braka, onda je upravo ovaj koncept „lične moralnosti“, alternativa bračnom, odnosno javnom, moralu. Slobodna ljubav, kao odnos koji je satkan od „čulnih osećanja radosti i ličnih zahteva sreće“ (Kej 19~a, 30), vođena je

„ličnom moralnošću“, odnosno pravom partnera da svoju ljubav realizuju na način na koji oni to žele, u skladu sa unutrašnjim potrebama i sopstvenim Ja. Življenje u skladu sa unutrašnjim potrebama, i u skladu sa sopstvenim Ja, i jeste glavna odlika slobodnih ličnosti koje svaki odnos u kome ne potvrđuju svoje Ja i ne ostvaruju sopstvene unutrašnje potrebe, doživljavaju kao umanjeње njihove slobode, i unižavanje njihove ličnosti.

S obzirom na to da je reč o anarhističkom konceptu izvedenom upravo na osnovu njenih shvatanja o slobodnoj ljubavi i braku, koncept življenja u skladu sa sopstvenim Ja za Emu Goldman pretpostavlja ženu koja „čvrsto stoji na svom terenu i insistira na svojoj neograničenoj slobodi [...], koja ima hrabrosti da prizna da čuje glas ljubavi i da joj srce divlje lupa zahtevajući da bude saslušano i zadovoljeno“ (Goldman 2001, 77). Brak, sa druge strane, predstavlja samo jedan od mostova koje moramo preći kako bismo dostigle potpunu slobodu i emancipaciju, jer „mostovi i jesu za to da se preko njih ide, a ne da se na njima ostaje“ (Kej 19~a, 15). Upravo je „lična moralnost“ ta koja nas vodi preko „mosta bračnog nasilja ka pravu na ljubav“ (Isto, 20). Odnos između partnera uvek mora zavisi-ti od njih samih, jer „nijedan odnos ne može biti bolji ili gori nego što su ljudi koji ga stvaraju“ (Isto, 51).

Elen Kej, shvatajući važnost ženske emancipacije ipak uviđa koliko je pojam oslobođene ljubavi neophodan za žene, ističe sledeće: „Žena više neće da bude osvajana kao kakva tvrđava, ili lovljena kao neka divljač. Ona takođe neće ni da, kao kakvo mirno jezero, čeka reku koja traži put u njen zagrljaj. I sama reka hoće da ide svojim sopstvenim putem, u susret drugoj reci“ (Isto, 86).

Kada govori o emancipaciji, Goldman ističe da emancipacija „počinje u ženskoj duši i da će se žene osloboditi jedino vlastitim naporima, verom u svoju slobodu, unutrašnjom borbom i odbacivanjem predrasuda, tradicije i običaja, pritom shvatajući da je pravo da se voli i da se bude voljen iznad svakog drugog prava“ (Goldman 2001, 79).

Kao Kej i Goldman smatra da do potpune emancipacije neće doći sve dok „odnos među polovima ne prestane da bude odnos osvajača i osvojenog“ (Isto). Tačnije, nema slobodne ljubavi i bezgranične sreće ukoliko oba partnera ne teže slobodnom, ravnopravnom odnosu, lišenom materijalnog interesa i igara moći. To, pre svega, pretpostavlja odbacivanje starih moralnih zapovesti patrijarhata i prihvatanje ličnih moralnih načela što podrazumeva slobodno sjedinjavanje partnera i njihov slobodan, bez bilo čijih moralnih osuda, potencijalni rastanak.

Pitanje „nove moralnosti“ je zapravo i pitanjekoje postavlja još i Džon Stjuart Mil kada ističe važnost „poklapanje morala i ljudskih sklonosti“ (Džon S. Mil i Herijeta T. Mil 1995, 22). Javni moral predstavlja

instituciju braka kao „cenzus moralnosti“ (Kej 19~a, 119), koji partneri moraju preći kako bi njihov ljubavni odnos imao bilo kakav, pre svega, društveno-moralni legitimitet.

Međutim, sloboda u ljubavi nastaje tek onda kada ljubavni odnos između partnera postane neposredan, ličan, odnosno kada prestane da bude predmet kontrole i regulacije javnog morala.

Slobodna ljubav se zasniva na slobodnom izboru koji podrazumeva to da svako, bez uplitanja bilo kog zakona ili običaja, ima pravo da u svom „izboru lične ljubavi“ (Kej 19~b, 9) uživa na način na koji poželi, oslobođen/a od moralnih propozicija i sankcija koje uspostavlja nametnuti, patrijarhalni, moralni kodeks. Odbacivanjem patrijarhalnog javnog morala stvara se raskrsnica između starog i novog moralnog koncepta. To moralno raskršće predstavlja „opasnost“ po patrijarhalno društvo, s obzirom da se sada patrijarhalni greh proglašava slobodnim ličnim izborom, koji se živi bez moralnog ustručavanja, i bez straha od posledica vređanja patrijarhalnog moralnog ideala. Sam koncept slobodne ljubavi upravo i jeste glavno oruđe kojim je moguće urušiti patrijarhalno moralno licemerje. Kada govori o patrijarhatu Goldman prvenstveno kritiku upućuje njegovim predstavnicima, nazivajući ih „lažnim moralistima,„navodeći pritom da u slobodnoj ljubavi leži mogućnost odupiranja toj „ljigavoj potki društvene strukture“ (Goldman 2001, 68), dok sa druge strane upravo institucija braka predstavlja izraz patrijarhalnog licemerstva, što između ostalog Elen Kej vrlo slikovito i objašnjava ističući da se „brak ponizio do najsirovijih polnih navika, najbestidnije trgovine, najmučnijih duševnih ubistava, najsvirepijeg zlostavljanja, najgrubljih povreda slobode, kakve nijedna druga oblast modernog života ne može da pokaže!“ (Kej 19~c, 9).

Slobodna ljubav podrazumeva ljubavni odnos u kome su oba partnera slobodne ličnosti, jednake u svojim međusobnim razlikama i ličnoj individualnosti. Samim tim slobodna ljubav pretpostavlja „simpatičnu različitost“ (Isto, 26) između partnera, koja kao preduslov svakog harmoničnog ljubavnog odnosa, podrazumeva to da bez obzira na međusobne razlike, među partnerima pre svega vlada uzajamno telesno i umno zadovoljstvo. Onoga trenutka kada ta „simpatična različitost“ pređe svoju granicu i kada se ta granica duboko prekorači onda automatski dolazi do „antipatične različitosti“ među partnerima koja jeste, kako Kej navodi, „psihička pouka koju nam brak u punoj meri pruža“ (Isto).

Dakle, „antipatična različitost“ u ljubavnom odnosu podrazumeva nesklad između telesnih i umnih zadovoljstava. Taj nesklad između partnerskih zadovoljstava učiniće sve njihove razlike nepomirljivim i antipatičnim, jer onoga trenutka kada jedna strana prestane da oseća telesno i umno zadovoljstvo, u odnosu sa drugom stranom, tada ljubavni odnos prestaje da bude slobodan i ne predstavlja ništa drugo do obavezu, nuždu,

pa samim tim i nezadovoljstvo. Regulisanje najintimnijeg odnosa između partnera moralnim zakonima, kojima se propisuju obaveze i dužnosti partnera, guši ljubav i slobodu jer su „zakon i ljubav u većitom sukobu i kontradikciji“ (Goldman 2001, 100). „Nova moralnost“, kao impuls koji vodi ka uvećanoj slobodi izbora lične ljubavi, jeste jedini put oslobođenja jer insistira na oslobođanju od „antipatičnih razlika“, na traženju novog zadovoljstva, odnosno, na otvorenosti nezadovoljnih partnera ka novim slobodnim ljubavnim odnosima u kojima razlike mogu biti „simpatične“, a telesna i umna zadovoljstva obostrana.

Sloboda izbora lične ljubavi, koja je praćena impulsom nove moralnosti, podrazumeva to da partneri, oslobođeni od nametnutih moralnih propozicija i sankcija, mogu nesputano da tragaju za svojim zadovoljstvima, kako telesnim tako i umnim. Sloboda izbora lične ljubavi ne odnosi se samo na slobodan pristanak na određeni ljubavni odnos, već ujedno podrazumeva i slobodan prestanak ljubavnog odnosa. Harmonija slobodnog ljubavnog odnosa, zapravo i počiva na sporazumu ljubavnika da svako od njih ima potpunu slobodu da ostavi onog drugog, u slučaju da to i poželi. Stoga je pored slobode ličnosti, koja je ključna za postojanje slobodnog ljubavnog odnosa između partnera a u kome su razlike „simpatične“ a zadovoljstva obostrana, neophodno rušenje „ljigave potke naše društvene strukture“ (patrijarhat prim. M.M.) koja ograničava uživanje u „izboru lične ljubavi“.

Muškarac ili žena, dovoljno oslobođeni i velikodušni da se ne mešaju ili ne prave scene zbog toga što neke druge osobe privlače njihovog voljenog partnera, sigurno će biti prezreni i ismejani od strane svojih radikalnih prijatelja. Njega će nazvati degenerikom ili kukavicom i često će mu se imputirati neka sitna materijalna korist. U svakom slučaju, takvi muškarci i žene će biti objekti vulgarnih ogovaranja i prljavih viceva samo zbog toga što svojoj supruzi, mužu ili ljubavniku/ci ne prave ljubomorne scene ili besno prete da će ubiti prestupnika, već im daju pravo da raspoložu sopstvenim telom i svojim emocijama (Isto, 103).

Literatura

- Bloh, Ivan. 1925. Seksualni život našeg doba i psičko-seksualne razlike i žensko pitanje, sa dodatkom o polnom senzibilitetu (osećajnosti) žene. Beograd: Tucović.
- Engels, Fridrih. 1979. Poreklo porodice, privatne svojine i države. Beograd: Prosveta, 16–56.
- Caird, Mona. 1897. The Morality of Marriage and other essays on the status and destiny of woman. London: George Redway.
- Haaland, Bonnie. 1993. Emma Goldman: Sexuality and the Impurity of the State. New York: Black Rose Books.

- Elis, Hevlok Henri. 1927. *Ljubavna veština*. Beograd: Napredak.
- Elis, Hevlok Henri. 1968. *O životu i seksu*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Heilmann, Ann. 1996. *Mona Caird (1854–1932) : wild woman, new woman and early radical feminist critic of marriage and motherhood*. United Kingdom: University of Bradford. In *Women's History Review*, Volume 5, Number 1.
- Heilmann, Ann. 2004. *New woman strategies: Sarah Grand, Olive Schreiner, and Mona Caird*. Manchester: Manchester University Press
- Mil, Džon Stjuart, i Herijeta Tejlor Mil. 1995. *Rasprave o jednakosti polova*. Beograd: Filip Višnjić
- Goldman, Ema. 1911. *Mary Wollstonecraft, Her Tragic Life and Her Passionate Struggle for Freedom*. <http://www.marxists.org/reference/archive/goldman/works/1911/wollstonecraft.htm>
- Goldman, Ema. 2001. *Anarhizam i feminizam: eseji*. Beograd: Autonomni ženski centar.
- Grand, Sarah. 1897. *The Beth Book*. New York: D. Appleton.
- Grant, Allen. 1895. *The Woman Who Did*. <http://www.gutenberg.org/files/4396/4396-h/4396h.htm>
- Kej, Elen. 1919. *Ljubav i etika*. Beograd: S. B. Cvijanović.
- Kej, Elen. 19~a. *Eseji o ljubavi i braku, Knjiga prva*. Beograd: Panteon.
- Kej, Elen. 19~b. *Eseji o ljubavi i braku, Knjiga druga*. Beograd: Panteon.
- Kej, Elen. 19~c. *Eseji o ljubavi i braku, Knjiga treća*. Beograd: Panteon.
- Kej, Elen. *Izbor ljubavi*. Beograd: Svet. S. Debejević.
- Kolontaj, Aleksandra. 1934. *Slobodna ljubav*. Zagreb: M. Kelovića
- Kollontai, Alexandra. 1909. *The Social Basis of the Woman Question*. In *Alexandra Kollontai Selected Writing (1977)*. Allison & Busby.
- Kollontai, Alexandra. 1921. *Sexual Relations and the Class Struggle*. In *Alexandra Kollontai, Selected Writing(1977)*, Allison & Busby.
- Streitmatter, Rodger. 2001. *Voices of Revolution: The Dissident Press in America*. Columbia University Press.
- Thompson, William, Anna Wheeler, Richard Taylor, and John Stuart Mill. 1825. *Appeal of one half the human race, Women, against the pretensions of the other half, Men*. London: Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown and Green... ; and Wheatley and Adlard. <http://digital.library.lse.ac.uk/objects/lse:cik442nul#page/6/mode/2up>
- Vulstonkraft, Meri. 1994. *Odbrana prava žena: Sa kritičkim opaskama na politička i moralna pitanja*. Beograd: Filip Višnjić.
- <http://russiopedia.rt.com/prominent-russians/politics-and-society/aleksandra-kollontai/> , pristupljeno septembar 2015.
- <https://www.marxists.org/archive/kollonta/into.htm>. pristupljeno septembar 2015.
- <http://socialistworker.org/2014/08/27/kollontai-rediscovered>. pristupljeno septembar 2015.

Minja Marđonović

THE FEMINIST CONCEPT OF FREE LOVE:
EMMA GOLDMAN

Summary

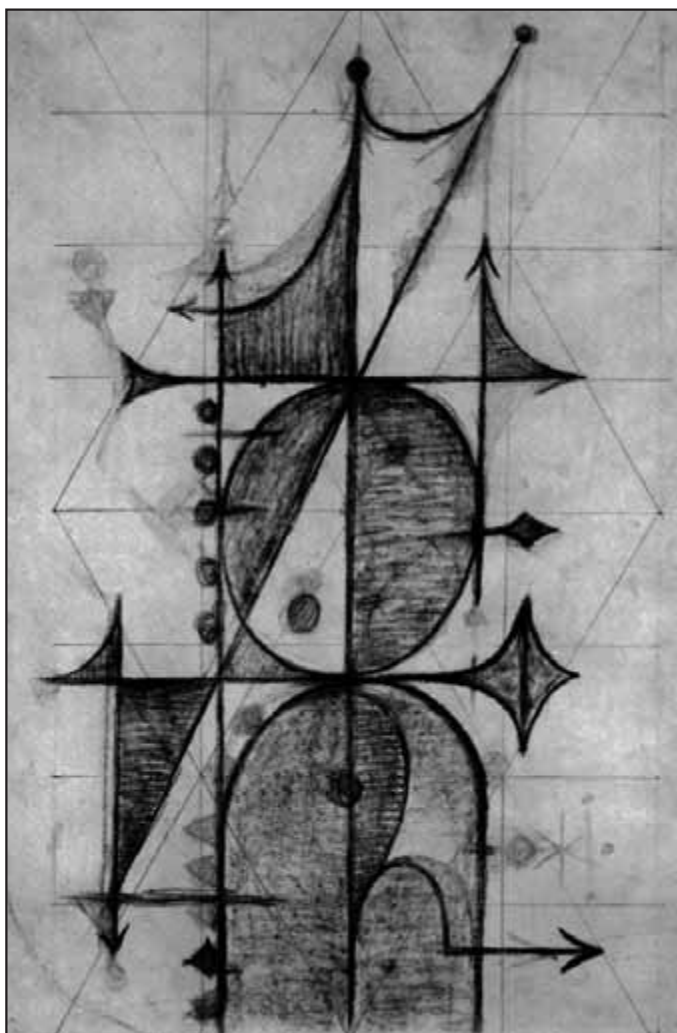
The article deals with the development of the feminist concept of free love including its basic starting points through theoretical assumptions of the most important authors of this concept in the period of two centuries (18th – 20th century).

Following Emma Goldman's understanding of marriage and free love, one of the assumptions of free love is analysed in the paper: that free, independent and autonomous beings are not self-sufficient because precisely their freedom is reflected in their needs and wishes to enjoy the freedom, independence and independence of the other party, in a love relationship, in which the only possible exchange is mental and physical satisfaction, arbitrarily, without the mediation of any institution, not for the sake of material interest, and only as long as the satisfaction is mutual. That free love denies sexual monopoly over partner and represent immediate, flexible and intangible relationship, which is one of the key features of the feminist concept free love, is explained, in addition to Emma Goldman, through the analysis of the novel *Free Love* by Alexandra Kollontai who was another significant representative of the concept of free love in the 20th century.

The paper will also present the phenomenon of „women of the future“ linking them with the phenomenon of the „new woman“ and criticism of power relations in marriage, drawing primarily on the anarchy-feminist ideas of Emma Goldman.

In addition to the rejection of the double patriarchal morality, the symbiosis of the concepts of free love and „new morality“ is discussed and that symbiosis is viewed as a necessary element of the concept of free love and refers to the fact that every individual has the right to realize his/her love on the basis of his/her own views and understandings of morality. Discussing the issues of new morality this paper also endeavours to offer an answer to the question of what the concept of free love offers us, and the institution of marriage takes away from us.

Key words: free love, marriage, Emma Goldman

Kosmonaut, olovka na papiru, 90 x 80, 1959.

.....

OGLEDI

.....

UDK 304.9
141.81

*Mihail Berg**

BEZ OPRAVDANJA, KOMUNISTIČKA UTOPIJA: ŽIVOT POSLE SMRTI**

Rezime: Utopija se razmatra kao sistem simboličkih stimulansa pomoću kojih je moguća manipulacija ne samo sa socijalnim već i genetskim mehanizmima. Autora ne interesuju utopije uopšte, niti njihov istorijat, već „utopije koje su ovladale masama“ tokom jednog ili dva stoleća, tj. univerzalne utopije koje su imale socijalnu i kulturnu funkcionalnost za više generacija. Snaga utopije leži u tome što ona koristi čovekova fundamentalna svojstva: nesigurnost, ograničenost, privremenost u bilo kom socijalnom i metafizičkom prostoru. Utopije imaju socijalnu, ekonomsku, psihološku, antropološku i geografsku funkciju.

Ključne reči: globalna utopija, religijska utopija, socijalna utopija, evropska utopija, američka utopija, komunistička utopija, utopija tržišta, antropotehnika.

Šta je došlo na smenu komunističke utopije, u šta je, nakon sloma sovjetske komunističke imperije, ovoj utopiji pošlo za rukom da se preovaploti?

Pokušaćemo da preciziramo pojmove. U tekstu koji sledi, razume se, neće biti reči o utopiji kao književnom žanru već o veoma specifičnom simboličkom projektu koji, pozivajući se na ukupnost predstava o budućnosti ili prošlosti, pokušava da uz njihovu pomoć promeni sadašnjost. Danas postoji mogućnost da se takav projekt razmatra ne samo kao socijalni ili kulturni već i kao *filogenetski* projekt. Tako među filogenetskim stimulansima ponašanja, iz akumulacije izgrađenog uslovnog refleksa, postoji stimulans u kome perspektivna privlačnost ovog ili onog objekta primorava subjekt da u sadašnjosti žrtvuje ono što bez nagrade u izgledu nije spreman da žrtvuje.¹ Ta osobenost nam omogućuje da utopiju u

* *Mihail Berg* je književnik i kulturolog. Autor je sedam romana i velikog broja članaka prevedenih na mnoge evropske jezike. Doktor filozofije Helsinškog univerziteta. Danas živi u Bostonu, SAD.

** Objavljeno u časopisu *Neva*, Sankt-Peterburg, br. 2, 2010. godine.

prvom redu razmatramo kao sistem simboličkih stimulansa pomoću kojih je moguća manipulacija ne samo socijalnim već i genetičkim odbrambenim mehanizmima.

Međutim, da bismo suzili pojavu koja je predmet našeg razmatranja, reći ćemo da nas ne interesuju sve utopije već samo one povodom kojih su nastali globalni programi njihovog ovaploćenja ili, ako se poslužimo poznatom formulom, *utopije koje su ovladale masama* tokom jednog ili dva stoleća, to jest, univerzalne utopije koje su imale socijalnu i kulturnu funkcionalnost za nekoliko generacija.

Utopijama ovog tipa odgovarao je celokupan skup utopijskih funkcija opravdanja. Upravo opravdanja pošto snaga utopije leži pre svega u tome što ona koristi takva čovekova fundamentalna svojstva kao što su nesigurnost, ograničenost, privremenost prebivanja u bilo kom socijalnom ili metafizičkom prostoru itd. Nijedna od njenih izvojevanih pozicija – pa bilo da je u pitanju socijalna, ekonomska, religiozna, kulturna, čak geografska i, razume se, antropološka – nije permanentno značajna; sve one imaju tendenciju ka transformaciji, bremenite su gubitkom ili promenom statusa. Utopija stoga i poseduje toliko privlačan, tačnije, nezamenjiv sistem uticaja zato što je u stanju da vrši simboličku zamenu – da zamenjuje silazne funkcije uzlaznim, umesto jednih da podmetne druge procese, da opravdava ono što je osuđeno na propast i što na drugačiji način ne može da se opravda. Pri tom taj simbolički uticaj ima pretenzije na univerzalnost i radikalizam, to jest, obećava se ispunjenje perspektivno neograničenih želja u svim onim oblastima gde čovek oseća potrebu za opravdanjem: u socijalnoj, ekonomskoj, psihološkoj, antropološkoj i geografskoj oblasti.

Najkraće rečeno, na socijalnom planu najpoznatijom varijantom utopije nudi se takav način interpretacije socijuma pri kom se manifestuju ozbiljni razlozi protesta protiv sistema raspodele dominantnih pozicija i prost i efikasan mehanizam zamene jedne socijalne hijerarhije drugom. Skoro u istoj meri je univerzalan – samo već na sledećoj etapi realizacije utopije – i drugi socijalni aspekt na kojoj utopija, naprotiv, postaje ubedljiv stimulan za očuvanje i učvršćenje dominantnih pozicija u socijumu, a energiju nezadovoljnih akumulira u konzervativnije i tradicijom osveštane oblike tipa rada ili patriotske službe. Ne manje su uočljive ambicije globalne utopije u ekonomskoj ravni gde se u okvirima novog utopijskog diskursa postavlja pitanje o oblicima svojine i nudi inovacijski način njene

1 Lorenc 1995: 21. Zanimljivo da je praktično to isto ali na potpuno drugačijem materijalu konstatovao Benjamin govoreći da je još od drevnih vremena jedan od najvažnijih zadataka umetnosti bio rađanje potrebe za čije potpuno zadovoljenje još nije došlo vreme (Беньямин 1996: 66–91). Benjamin na taj način naglašava, prvo, utopičnost funkcije umetnosti, drugo, mogućnost umetnosti da konkuriše prirodi prilikom manipulacije svešću.

preraspodele koji bolje odgovara interesima najaktivnijih društvenih grupa. Geografske pretenzije utopije su istovremeno globalne i protivurečne – krajnja rasprostranjenost, u izvesnom smislu se može reći – beskonačna a pri tom – teritorijalna preciznost i nepovredivost granica. Pri tom je moguće da je upravo geografska komponenta utopijske funkcije prelazna karika između različitih ovaploćenja utopije. Razmera utopije povezana je s fizičkom nemogućnošću prevladavanja rastojanja između mesta ovaploćenja želje i prostora gde se ona začela. Ali čim je rastojanje prevladano, i utopija stupa u fazu ovaploćenja, pokazuje se neophodnom druga geografska osobenost utopije – zatvorenost, zasebnost koja počinje da funkcioniše kao granica između starog i novog i istovremeno strukturni princip drugog, drugačijeg mesta sa drugačijim fundamentalnim osnovama. Geografska granica utopije je, dakle, fiksirana linija fronta između prošlosti i budućnosti ili „to je granica do koje se prostire moć“ utopije.²

Međutim, ni jedna od globalnih utopija ne bi mogla postati legitimnom za funkcije opravdanja i samopožrtvovanja kada ne bi posedovala antropološki patos. A upravo je samopožrtvovanje resurs iz koga se formira banka preraspodele vrednosti pri čemu ne u dalekoj budućnosti već u sadašnjosti. Stoga se bilo koja utopija temelji na programu prevladavanja antropoloških konstanti, grubo rečeno, u vidu prevladavanja ili promene godina života ili njegovog statusa u kulturi, preciznije rečeno, na promeni nezadovoljavajućeg suodnosa između dužine ljudske egzistencije u socijumu i dužine egzistiranja samog socijuma.³ Poslednja, najočevidnija dimenzija jeste – psihološka dimenzija, to jest, mogućnost simboličkog opravdanja i samoafirmacije za pristalice novog utopijskog diskursa koje se regrutuju iz veoma velikog broja socijalnih delatnika lišenih dominantnih pozicija u društvu i izražavaju potrebu za suštinskim unapređenjem sopstvenog statusa.

Kad je reč o globalnim evropskim utopijama Novog doba, komunistička utopija koju su u prošlom veku nastojali da realizuju u Rusiji, nije bila i prva. Štaviše, sam žanr klasične književne utopije nastao je kao reakcija i nužna fiksacija utopijskog pokreta u drugačijem pravcu. A prvi utopijski pravac za Evropu, razume se, nije bio Istok nego Zapad. Socijalna utopija, – kao prirodna naslednica religiozne, tačnije hrišćanske utopije

2 V.: Manach 1970: 55.

3 Mnoge utopije se grade na skraćivanju života socijalne grupe, opštine, koja u celini deli apokaliptična raspoloženja i to praktično ukida napetost između člana opštine i same opštine. Takvu ubranu apokalipsu gradili su ruski staroverci koji su spaljivali sebe, američki mormoni i mnogi drugi. U tom pravcu deluje i patriotska retorika, na primer, u vidu parole „Otadžbina je u opasnosti!“ koja zapravo suštinski skraćuje distancu između dužine života člana socijuma i života samog socijuma. Požrtvovanost se na taj način uklapa u okvire simboličkog skraćivanja distance.

koja je umnogome iscrpla resurs opravdanja njoj savremene socijalne hijerarhije i koja je bila isuviše tesna za simboličke pretenzije sve brojnijeg trećeg staleža, – traži budućnost koja će biti u stanju da promeni sadašnjost, zapravo, tamo, iza zamišljene linije horizonta, koja deli život od smrti i istorije.⁴ Utopija se ponovo usmerava ka traganjima za zemaljskim rajem, obećanom zemljom i traži ih upravo u zemlji zalazećeg sunca što je, razume se, simptomatično. Pokret na zapad, u staroegipatsku „zemlju mrtvih“, upućuju još antički mitovi: upravo se na zapadu uvek prostirao paganski raj, na zapadu su se prostirala Jelisejska polja i Hisperida, na zapadu je Platon smestio Atlantidu – prototip prve evropske utopije; u zapadnom pravcu su se odvijala i Odisejeva putovanja.

Upravo na zapad, pokušavajući da preplave Atlantski okean, koji se nimalo slučajno u srednjem veku nazivao morem Mraka, pomerajući sve više i više granicu saznatljivog (to jest opravdanog) i sve više se približavajući Rajskim ostrvima, gde ljudi nastavljaju da žive u Zlatnom veku, – pohitali su evropski moreplovci⁵ pošto je prostor Evrope za socijalne inovacije bio krajnje sužen.

Zapad je bio jedini pravac gde je u principu postojala šansa da se pronađe nova sakralnost koja je u stanju da postane legitimna ili da se pronađu osnove za opravdanja (ili suštinske obnove) stare. Radi razrešenja duboke krize evropske legitimacije trebalo je sve početi ispočetka, od mesta gde istorija još nije otpočela, od belog lista na kome još nije bio skiciran ni jedan projekt hijerarhijske raspodele vrednosti i pozicija, ponižavajućih i besperspektivnih za mnoge. U Evropi takvih pravaca faktički više nije bilo. Evropski osvajači su sve više osvajali severne varvarske zemlje lako ih uključujući u orbitu evropske istorije. Večno opori Istok se merkantilizovao i pretvorio u liferanta svile, bajki i začina; istina, preostala je Indija, gde su Arapi i Portugalci već prokrčili puteve, ali tamo nisu pronašli ni nenaseljena područja, ni ljude drugačije antropologije, ni kraj sveta. Za društvenu obnovu bili su potrebni argumenti koji se ranije nisu mogli čuti.

Utopija je postala Novi Svet, ili Zemlja budućnosti, kako je Ameriku nazvao Hegel. Upravo otkriće Amerike, tog geografskog antipoda Evrope,

-
- 4 Po Manhajmu prvi oblik utopijske svesti u Novom veku bio je orgijastički hilijizam anabaptista pošto se upravo u tom trenutku pojavljuje mogućnost promene i uticaja na život praktično svih socijalnih slojeva društva. Međutim, i seljački ratovi, i reformacija, i kasnija pojava liberalne ideologije se mogu posmatrati kao etape ovaploćenja jedne socijalne utopije koja je nastala usled kraha katoličke legitimacije.
- 5 O Zapadu kao objektu i pravcu želja Evrope vidi detaljnije: Ainsa 1999: 131–148. Ainsa interpretira utopiju kao maštu neophodnu svakom društvu u svojstvu stimulacije i programa delovanja ali se s tim progresističkim gledištem, razume se, treba složno saglasiti.

rodilo je žanr klasične književne utopije. Tomas Mor opisuje ostrvo Utopija čitajući pisma Ameriga Vespučija,⁶ Kampanela u *Gradu sunca* pominje brodovlasnika iz Đenove podrazumevajući pod njim Hristifora Kolumba. *Nova Atlantida* Frensis Bekona nije slučajno smeštena na jednom od tihoookeanskih ostrva. Podudarilo se sve ili gotovo sve – udaljenost koja se lako može interpretirati kao Drugo, bogata egzotična priroda i druga antropološka obeležja Aboridžina; sam napor na savladavanju mora Mraka čini se srazmeran s iskupljenjem grehova, zajednički napor i masovno očekivanje. I uistinu čisto mesto, slobodno od istorije, to jest, interpretacije. Utopijski diskurs počinje da se razvija sa ispraznošću diskursa katolicizma koji uzmiče pod pritiskom reformatorâ različite orijentacije. Utopija dolazi na smenu mita o izgubljenom raji i menja glavnu ličnost istorije, umesto Boga koji je stvorio svet, javlja se čovek koji mora i može da organizuje novi topos, novo društvo.

Nema smisla podrobno opisivati kako je američki kontinent postao objekt za ovaploćenje evropske utopijske želje, naznačićemo samo niz važnih okolnosti, posebno principijelni neradikalizam ove prve evropske utopije slobode. Američka utopija je najviše ličila na donekle modernizovanu verziju obećane judeo-hrišćanske zemlje samo donekle ulepšane, ukrašene, restaurirane i očišćene od mutljivine istorijskih naplavina. Ali je ipak u prvom redu to varijanta raja za siromašne i slabe, mesto gde ima u izobilju jednostavne hrane, pristojni registar zadovoljstava, gde nema straha ni agresije i gde postoji jednakost koja nije uvredljiva za one koji su lišeni ambicija.⁷ Ali kruna svih fantazija bila je potpuna i ničim nepomućena dokolica. Razumljivo da rad, kojeg je treći stalež ne samo uzdigao na rang vrline, već je bio granica između njega i privilegovanog staleža, nije mogao u početku biti odbačen. Ali u okvirima novog utopijskog diskursa rad se poima kao način da se dostigne *kraj*, toj jest utopijska dokolica. Bez obzira na kasniju urbanizaciju i pragmatizaciju američke civilizacije, u osnovi utopijskog američkog projekta dolazi do izražaja upravo civilizacija besposličenja.⁸

6 Poznato je da je Tomas Mor bio upoznat s *Pismima* Ameriga Vespučija koja su bila široko rasprostranjena u Evropi, sabrana u *Četiri plovidbe*, ali i sa delom *De Orbe Novo* Pedra Martira objavljenim 1511. godine.

7 Sasvim je razumljivo da u osnovi raja za siromašne stoji biblijsko predanje o obećanoj zemlji gde će „vuk boraviti sa jagnjetom, i ris će ležati sa jaretom, tele i lavić i ugojeno živinče biće zajedno, i malo dete vodiće ih“ (Isaija 11, 6), o zemlji „izobilnoj maslinom, od koje biva ulje, i medom, o zemlji, gde nećeš sirotinjski jesti hleba, gde ti neće ništa nedostajati“ (Zakoni ponovljeni 8, 8–9).

8 Do kraja srednjeg veka dokolica je bila privilegija plemstva i višeg sveštenstva; buržoazija, primorana da osvaja svoje pozicije, zauzeta drugima, proglasila je rad, osveštan od strane protestantizma, za novu vrlinu, ali pri pažljivijem posmatranju ispostavlja se da čak i u okvirima najsureovijeg kalvinizma dokolica ostaje simbol

Amerika kao evropska utopija za Evropu nije dugo ostala privlačna, veoma brzo utopizam poprima formu borbe za nezavisnost, najpre u Severnoj a zatim i u Latinskoj Americi, i borba za formiranje nacionalnih država, odvajanje od Evrope, skreće pažnju Evropljana na sebe. Početkom 19. veka Amerika nije više slika evropske utopije, ona se pretvara u američku utopiju, takođe primamljivu za Evropljane ali već na sasvim drugačijim osnovama, kao američka mašta čija je aproprijacija moguća pomoću instrumenta prilično masovne emigracije, na primer, od 1865. do 1914. godine kada je naredni talas evropskih doseljenika pokazao privlačnost američke utopije, ili odmah nakon Drugog svetskog rata, to jest, u situaciji kada druga evropska utopija – komunistička, već odavno postoji kao simbolički projekt.⁹

Da bismo završili temu prve evropske utopije Novog doba, potrebno je reći da se upravo u njenim okvirima uspešno završava borba za slobodu Amerike, postavljaju temelji američke civilizacije, u Evropi otpočinje vek Prosvetljenosti, rađaju se i obezbeđuju mesto pod suncem različiti oblici protestantske reformacije katolicizma, zbiva se prva francuska revolucija, proglašava Deklaracija prava čoveka i pojavljuje nova društvena klasa čiji interesi s lakoćom regrutuju pristalice iz redova onih koji skoro ništa ne dobijaju od uvođenja novih pravila društvene igre, pošto nipošto oni već protagonisti utopije preraspodeljuju u svoju korist dominantne pozicije uporno suzbijajući, uz pomoć novog instrumenta – tržišta – društvene i kulturne privilegije prethodnih dominantnih grupa.

Tek pošto je Amerika, nakon viševjekovnog kretanja ka Zapadu razočarala Evropu kao pravac i objekt želje, među utopijskim traganjima se otkriva nova slika – Rusija.

Bilo je nekoliko uzroka tako radikalne smene koordinata očekivanja. Sredinom 19. veka nisu bili rešeni mnogi od zadataka koji su bili u vezi sa prvom evropskom utopijom među kojima treba pomenuti kao jedan od najvažnijih – antropološki zadatak. Protestantizam, ponudivši reformaciju katolicizma, samo je u neznatnom stepenu pomerio suodnos između dužine egzistencije čoveka u socijumu i dužine egzistiranja samog socijuma. Otkriće novog kontinenta nije donelo ni eliksir mladosti, niti tehnološki opravdana rešenja produženja života. Socijalni zadaci američke utopije bili su u stanju da zadovolje treći stalež, koji je preraspodelio vlast i pozicije dvaju ranije privilegovanih staleža, ali za dva i po veka zaoštrenost

luksuza ili viška pošto je upravo višak – ili ono što Slavoj Žižek, idući za Frojdom, naziva nepristojnim viškom Nad-Ja – uvek glavni cilj (v. detaljnije: Žižek 2002: 20–31).

9 Za vreme Drugog svetskog rata Amerika opet za izvesno vreme postaje slika ova-
ploćenja evropske utopije i utočište „duha proteranog iz Evrope“, ali je to, razume
se, kratkotrajna fluktuacija. V. detaljnije: Larrea 1983: 107.

socijalnih problema u Evropi samo je porasla a problemi nove obespravljene klase zahtevali su principijelno nova rešenja. Ekonomska svrsishodnost ustrojstva najrazvijenijih evropskih država, energično odbačena od strane marksizma, nije se pokazala kao poslednja reč savremene misli. Što se simboličke ili kulturno-psihološke sfere tiče, mogućnosti simbolizacije su bile nedovoljne da bi se umirile one socijalne i intelektualne manjine koje su bile lišene dominantnih pozicija u socijumu, nisu mogle da računaju na učešće u njihovoj preraspodeli čak ni u dalekoj perspektivi i stoga je razumljivo što nisu pristajale da banci utopijskih preobražaja žrtvuju ono bez čega bi problem preraspodele stvarnih i simboličkih vrednosti postao još problematičniji.

Nova evropska utopija više nije bila geografska pošto je prostorna ekspanzija u potpunosti odgovarala ekonomskoj interpretaciji pa stoga nije bilo moguće koristiti distancu, udaljenost radi opravdanja obećanja tako da ona budu utopijskog karaktera. To je i predodredilo traganje i karakter nove utopijske želje u pravcu produbljanja, fundamentalizacije osnova evropskog socijalnog i kulturnog života, to jest u okvirima samorefleksije.

Ostavimo li po strani to na koji je način druga evropska utopija u svojstvu objekta želje izabrala Rusiju, što se ni izdaleka nije desilo odmah, čak i površno poređenje omogućuje nam da uočimo da je ruska varijanta evropske utopije kudikamo radikalnija od američke varijante. Mehanizam prve utopije je – intenzifikacija; Amerika nije drugi svet postavljen s nogu na glavu već onaj isti kao i u Evropi jedino što je taj proces u Americi strukturiran brže i svakidašnjica, nedezavuisana aristokratskom sakralnošću, postala je na protestantski manir još banalnija, bolja, slobodnija, čestitija itd. Prva utopija je do krajnjih mogućnosti dovedena realnost pri čijem se sazdanju moralo odreći od mnogih utopijskih pretenzija tipa prevladavanja antropoloških granica zbog čega se Amerika pretvorila u Evropu izmenjenu civilizacijskim instinktom;¹⁰ moguće učiniti stvarnim a nemoguće zaboraviti. Rusija, koja nije bila odvojena okeanom Mraka, pojavila se u liku nemogućeg, Drugog, ili, tačnije, genezi utopijske misli sinhronog ovaploćenja evropskog utopijskog. I stvar nije čak ni toliko u tome što se u komunističkoj Rusiji zbiva kudikamo radikalniji raskid sa sadašnjošću koji se više ne zaustavlja na stupnju njenog poboljšanja. Druga utopija je, ako ovo što kažemo nije tautologija, utopičnija je od prve utopije.

10 U poređenju s onim što se dešavalo u Evropi za vreme i nakon Francuske revolucije mnogi aspekti američkog rata za nezavisnost, kao uostalom i rata između Severa i Juga, izgledaju kao ilustracija prošlih kurtoaznih vremena. Amerika, izvojevavši pravo na nove tradicije, skoro momentalno ih je pretvorila u tradicije želje koja je bila prvotna i sada se ovaploćeno ne može menjati zato što Amerika i jeste mesto ne samo ovaploćenja već i očuvanja ovih tradicija. Drugačije rečeno, Amerika nije starom protivstavljala novo već novom – ono prvotno.

Počecemo od toga da je za komunističku utopiju, za razliku od američke utopije, prošlost kudikamo značajnija ali se koristi zbog njene radikalnije simboličke negacije. Klasična utopijska svest je raspolučena između dvaju utopija – one koju nosilac utopijske svesti očekuje s nadom, i one koju je izgubio nakon izgnanstva iz Raja. Drugačije rečeno, koristi se tradicionalna struktura hrišćanske eshatologije s njenom dvostrukom slikom raja: onog izgubljenog u kojem su ljudi živeli ne znajući za greh, i raja post mortem u kome će obitavati pravednici koji su iskupili greh.¹¹ Komunistička utopija se ne odriče prošlosti, naprotiv, njeno prisustvo je neophodno radi neprestanog poređenja s njom i pozicioniranja u odnosu na nju ali je u svakom slučaju prošlost u komunističkom diskursu skoro u potpunosti lišena utopičnosti. Specijalni ritualizovani izuzetak preduzima se samo zbog toga da bi se kasnije proglasila predistorijom revolucije. Prema tome komunistička utopija odbacuje dvočlanu strukturu utopičnosti koju je američka utopija pozajmila od religiozne utopije odbacujući postojanost tradicionalne konstrukcije u ime radikalne budućnosti u kojoj nema mesta čoveku prošlosti i gde će živeti samo novi čovek budućnosti.

Radikalne antropološke ambicije komunističke utopije bile su usmerene na to ne da se poboljša čovek već da se on stvori iznova.¹² Radi se o promeni antropoloških konstanti što je, razume se, izuzetno bitno na planu mogućnosti simbolizacije utopijskih perspektiva koja bukvalno ukida sve moguće granice. Pri tom se to, prirodno, ne zbiva samo na simboličkom nivou već je potkrepljeno ozbiljnim programom bioloških eksperimenata koji su otpočeli bukvalno odmah nakon dolaska boljševika na vlast u Rusiji. Čitav niz poznatih instituta bavili su se biološkim ogledima čiji je cilj bio podmlađivanje, prevladavanje antropoloških granica i, u krajnjem rezultatu, – besmrtnost sledbenika utopije, to jest novog čoveka.¹³ I da nije bilo zaostajanja tehničke misli u odnosu na ideološku, zadatak realizacije

-
- 11 Nije slučajno što za Kazneva (Cazeneuve 1966) postoji direktna veza između pojma sreće i mehanizma sećanja koje najbolje od svega ume da vaskrsava prošlost. Vaskrsenje i označava – darovanje novog života.
 - 12 Kako s pravom napominje I. Smirnov, totalitarizam je pokušao da postavi čoveka u polaznu poziciju koja omogućuje da ljudska istorija počne iznova. Cilj totalitarne kulture se nije sastojao u tome da, ponavljajući Ničeove ideje, stvori nadčoveka, već u tome da „poput čunka vrati čoveka u predljudsku stvarnost“ (Смирнов 19991: 68–19). Upor. tvrdnju Vigotskog o „pretapanju čoveka kao o nesumnjivoj crti novog čoveka“, o veštačkom stvaranju novog biološkog tipa pozvanog da postane jedinstvena i prva vrsta u biologiji koji stvara samu sebe (Виготский 1984: 435).
 - 13 Time su se posebno bavili Državni naučno-istraživački institut za zamenu organa i endokrine poremećaje (direktor Ignjatij Kazakov), Institut za eksperimentalnu biologiju (direktor N. K. Koljcov), Naučno-istraživački institut urogravidnoterapije (gravidan – mokraća bremenitih žena pomoću koje je Aleksej Zamkov, muž poznate vajarke Vere Muhine, pokušavao da reši problem podmlađivanja organizma) i dr.

komunističke utopije je mogao biti kudikamo bliži ovaploćenju¹⁴ nego što se to obično misli.

Ne manje suštinska bila su i pitanja o prirodi uspostavljene vlasti i oblicima svojine pošto su se ovde kasnije razotkrile pregrade koje komunistička utopija nije mogla da savlada pored ostalog i stoga što nije mogla da ponudi ništa inovativno ostajući, kao i sve prethodne utopije, pismenom, tekstocentričkom. I ovde stvar nije samo u tome što se u osnovi moći komunističke utopije, kao i u svim klasičnim utopijama, nalazio kanonski tekst, svojevrsni ugaoni kamen legitimacije svih institucija i svih odluka vlasti, literaturizam kao takav predstavljao je i bio neporeciva osnova bilo kog autoritativnog gesta, obezbeđivao veru u snagu Reči (što je bilo karakteristično, razume se, ne samo za komunističku Rusiju, već praktično za sve civilizacije koje su obavezno prošle literaturocentrički period). Solterdajk piše o tome kako je literaturocentrizam obezbeđivao jedinstvo nacionalne države.¹⁵ Vera i Reč, vera u Knjigu (u vidu kanona svake velike religije) obezbeđivala je efikasnost vlasničkog upravljanja i principa delegiranja punomoćja, ali zajedno s krizom hrišćanske utopije ubijala je i ubijala sve dok se sredinom 20. veka literaturizam u Evropi nije rasuo kao pesak pod pritiskom audiovizuelne kulture.

Komunističku utopiju u Rusiji nisu pobedili disidenti i sovjetolozi, već, govoreći aforistički, radioprijemnici u kuhinji i televizori, tj. uvođenje masovne tele – i radiotranslacione mreže¹⁶ što je kao rezultat evolucije

- 14 Pomeranje antropoloških granica za komunističku utopiju 1920–1930-ih godina bilo je toliko očigledno da antropološki eksperiment na kraju krajeva nije doživeo neuspeh (u prvom redu iz razloga netehnološkičnosti upotrebljenih instrumenata) onda ne bi ovcica Doli već klonirani graditelji komunizma na čelu s Marksom-6, Lenjinom-12 i Staljinom-24, iz Sorokinovog romana *Plava mast*, ovaplotili ovu ili onu varijantu svetle budućnosti. Ruskom totalitarizmu je, možda, falila jedna do dve generacije da pisani projekt zameni principijelno drugačijim projektom s mogućnostima genetičkog inženjeringa spremnog da zameni ne samo psihi već i fiziologiju čoveka.
- 15 Kako ističe Peter Sloterdajk u prilogu „Pravila za ljudski zoološki vrt. Odgovor na Hajdegerovo pismo o humanizmu“, literaturocentrizam je podesan pa čak i neophodan za formiranje nacionalne države pa, prema tome, i nacionalne utopije, ali nije pogodan za globalne i univerzalne zadatke takve kao što je komunistička utopija. Bilo bi zanimljivo pratiti uzajamnu vezu između kultura koje su zadržale literaturocentričnost i bogatstva korisnih rudnih nalazišta u tim zemljama. Nalazišta nafte (bogatstvo tla) i autoritet reči imaju jednu te istu simboličku osnovu.
- 16 Shvativši isuviše kasno, to jest, nakon što su elementi tehničkog audiovizuelnog napretka već bili inkorporirani u rusku kulturnu svakodnevicu, vlast je najpre pokušala da odgovori na svaki korak svojom replikom ali nakon što se, na kraju krajeva, pojavila mogućnost da se u bilo kojoj radnji relativno povoljno kupi magnetofon, komunističkoj utopiji je zadat udarac koji više nije bio u saglasju sa životom. Slepilo vlasti koja je očekivala napad sa potpuno druge strane, od nosilaca autoritetne Reči – poznatih pisaca i pesnika – odredilo je tok i patos besmislene

u početku bilo dopunjeno mogućnošću zapisivanja zvuka i prikazivanja na audio i videomagnetofonima, a zatim se to pretvorilo u satelitske antene i Internet.¹⁷

Ne manje snažan udarac komunističkoj utopiji zadat je u ekonomskoj oblasti takođe izuzetno važnoj na planu konvertiranosti simboličke sfere. Kao i u slučaju antropoloških perspektiva, ekonomske su se, budući manje radikalne na planu proklamacija, pokazale nerealizovanim ili, tačnije rečeno, realizovanim ali ne tako i ne od strane onih o kojima je bila reč u *Komunističkom manifestu*. Glavna ekonomska inovacija, koja je omogućavala privlačnost komunističke utopije, sastojala se u zameni neefikasne privatne svojine (simbola trulog kapitalizma) kudikamo perspektivnijom društvenom svojinom (simbolom komunizma ili socijalizma ako pristajemo na njegov znatno kasniji sinonim). Međutim, kada su tokom nekoliko decenija proklamovane perspektive izgradnje svetle budućnosti prestale da budu izvor simboličkih ubeđenja, ispostavilo se da društvena svojina nije uspela da se učvrsti. Ako svojinu definišemo (pritom veoma blisko njenom marksističkom shvatanju) kao isključivo pravo učešća, proporcionalno veličini svojine, u upravljanju društvom i njegovim dohotkom,¹⁸ onda nije teško uočiti da je društvena svojina u komunističkoj Rusiji ostala simbolička fikcija koja nije potkrepljena nikakvim jasnim mehanizmima njene realizacije. Tako niko nije u stanju ne samo da ostvari, već čak ni da tačno opiše mogućnost člana društva da u praksi realizuje svoj deo društvene svojine, recimo, onako kako to polazi za rukom vlasniku akcija ili čak akcija iz paketa ovog ili onog preduzeća. Štaviše, isto je tako očigledno da se drugi globalni zadatak komunističke utopije – ukidanje privatne svojine – takođe pokazao neispunjenim pošto se pri pažljivijem razmatranju ispostavlja da je u zemlji pobjedničkog socijalizma jedino stvarni oblik svojine ostala privatna svojina. Razumljivo je zašto je borba za političku i društvenu (korporativnu) moć u SSSR poprimala upadljivo rivalski karakter: posedovanje političke i društvene moći garantovalo je ekonomsku moć pri čemu za prvu (divlju) etapu uspostavljanja kapitalizma u unikatnom obimu; veoma mali broj društvenih delatnika (cr-

borbe protiv pololiberalnih pesnika i pisaca tipa Ane Ahmatove i Mihaila Zoščenka, dok je opasnost dolazila od drugog – od promenjene svesti mlađe generacije koja je u početku slušala džez na radioaparatom na lampe a zatim štedeći novac za magnetofon „Jauza“ da bi, grubo govoreći, prodala rođene utopijske ideale za „Rubber soul“ „The Beatles“.

17 Nije slučajno što Valter Benjamin skreće pažnju na sinhronost pojave fotografske umetnosti i socijalizma s jedne, i zvučnog filma – bez mogućnosti sinhronizacije – i fašizma – s druge strane. Tehničke ideje veoma često određuju format humanističkih ideja.

18 O međusobnom odnosu privatne i društvene svojine u uređenju koje je sebe nazivalo realnim socijalizmom, vidi, na primer: Zabelin 1997.

venih direktora) bio je faktički vlasnik krupnih ekonomskih korporacija, razumljivo s izvesnim ograničenjima koja ipak nisu menjala karakter ove svojine. I ako uporedimo funkcionisanje mehanizma privatne svojine u društvima koja nazivamo društvima s tržišnom ekonomijom,¹⁹ uopšte nije teško uočiti da je sama instrumentalna komponenta ovog funkcionisanja u njima kudikamo bliskija upravo po svojoj suštini socijalističkoj raspodeli vrednosti i načinu učešća u njihovom upravljanju pošto je broj vlasnika u kapitalističkim društvima neuporedivo veći nego u društvima koja sebe zovu socijalističkim. Takva situacija je bila karakteristična već za predratnu ekonomiku i naročito je postala uočljiva u zapadnom svetu 60–70-ih godina nakon niza značajnih pobeda sindikalnog pokreta koji je svoje interese nametnuo socijumu. Bilo bi uprošćeno ako bismo kazali da su se socijalističke tendencije od strane kapitalističkih društava usvajale onom brzinom s kojom je u socijalističkim zemljama (pre svega u SSSR-u) komunistička utopija gubila moć, ali to da su ovi procesi bili sinhroni i uzajamno uslovljeni danas skoro da ne podleže sumnji.

Razumljivo je što duže vreme odgovaramo na pitanje gde je nestala, u šta se pretvorila i čime je bila zamenjena komunistička utopija koja, razume se, nije umrla avgusta 1991. godine s raspadom SSSR, već je preživela niz kriza koje su se odrazile na simboličku strukturu same utopije, njenim funkcijama, načinima njihove realizacije i interpretacije. Kada danas Mišel Uelbek izjavljuje da živi u umereno socijalističkoj zemlji²⁰ to već ne liči na šalu ili iznenađenje, to je u principu banalna tvrdnja zato što faktički ne izaziva prigovor. Socijalistički elementi u različitim sferama funkcionisanja zapadnog sveta počeli su da se pojavljuju davno, u stvari ranije nego što se to dešavalo u Rusiji, ali, nesumnjivo, upravo procesi političke, socijalne i kulturne evolucije u Rusiji, gde je komunistička utopija počela da se ovaploćuje par excellence, uticali su i to suštinski na socijalističke akcente socijalne i kulturne evolucije zapadnog sveta. Pri tom su u podjednakom stepenu bili bitni kako uspesi tako i neuspesi nove Rusije kao slike evropske utopije. Prve decenije sovjetske vlasti, epoha entuzijazma i masovnog oduševljenja (kao, uostalom, pobeda u Drugom svetskom ratu i dalja energična agresivna politika SSSR na uvećanju – ako se opet poslužimo terminologijom E. Bloha – teritorije želje komunističke utopije kako u Evropi tako i na drugim kontinentima) izvršili su stimulatívni uticaj na sindikalni pokret koji je, ponavljamo, izmenio strukturu i način raspodele vrednosti slobodnog sveta. Ali su na isti način i porazi, koje je

19 Danas ekonomisti s pravom osporavaju takav način definisanja društva pošto je socijalistička ekonomika, razume se, uvek bila tržišna. To je naprosto bilo tržište s kudikamo manjim brojem igrača koji su raspolagali vlašću, pored ostalog, i da definišu pravila funkcionisanja tržišta.

20 Уэльбек 2003: 37.

doživeo komunistički ideal, izazivali uzvratne reakcije preraspodele, privsavanja funkcija svojstvenih komunističkoj utopiji. Štaviše, mnoge ako ne praktično i sve najznačajnije socijalne i političke inovacije poslednjih decenija predstavljaju ovaploćenje različitih aspekata komunističke utopije ponekad u izmenjenom obliku a ponekad doslovno.

To je posebno postalo uočljivo krajem 1960-ih godina s nastupanjem epohe postmodernizma, multikulturalizma i političke korektnosti. Sama ideja postmodernizma bila je način spasavanja komunističke utopije u situaciji kada je njena privlačnost slabila usled gušenja ustanaka u Berlinu, Mađarskoj i Čehoslovačkoj a takođe i usled opadanja studentskog i hipi pokreta. Komunistička ideja postala je ne jedino moguća već jedna od mogućih u situaciji kada je njen simbolički kapital bio bezmalo na nuli. Postmodernizam je bio ne alternativa socijalizmu i njegovom umetničkom ovaploćenju – socrealizmu, već njihova rehabilitacija, na isti način kao što su epoha i instrumenti političke korektnosti bili prirodni nastavak sufražizma, socijalističke emancipacije i feminizma u najradikalnijem utopijskom obliku. I danas daleko od toga da su, kako u prvi mah izgledaju, kuriozni pokušaji da se uoči kontinuitet između davanja povlastica i prednosti od strane države radnika i seljaka proletarijatu, – koji je u momentu ruske revolucije predstavljao društvenu manjinu,²¹ – i politički korektnim patronatom socijalnih, nacionalnih i seksualnih manjina u Americi i Evropi. Na isti način globalnosti, univerzalnosti komunističke utopije odgovaraju savremene ideje globalizma i antiglobalizma koje aktuelizuju samo različite aspekte i funkcije komunističke utopije.

Razumljivo da je za sadašnju situaciju karakteristična ne integracija već diferencijacija utopijskih funkcija, njihova polifonija i konkurencija između različitih aspekata utopijskih modela koji se pozivaju na komunističku utopiju ili, naprotiv, principijelno skrivaju bilo kakvu vezu s njom. Razumljivo što nisu mogle biti izgubljene ni funkcije antropološkog i psihološkog opravdanja. One nikada nisu isticane u prvi plan zbog bojazni da ne dezavuišu sam projekt, ali je moguće da su one glavne u suštini utopije kao spasenja, obrazloženja neophodnosti da se živi tako da je navodno dužina života socijuma samerljiva sa životom društvenog delatnika koji radi u njemu ili u grupama koje su u rivalskoj borbi izvojevale pravo da svoje interese proglase interesima celog socijuma.

Razumljivo da se radi o redukciji društveno važnih funkcija religioznih utopija, koje su rano izgubile svoj autoritet, i zameni onih simboličkih ciljeva koji su ranije smatrani samo kao daleka perspektiva, ciljevima koji su već realno ostvarivi.

21 1917. godine, prema različitim podacima, broj radnika u Rusiji nije premašivao 7 procenata ukupnog broja stanovništva.

Nimalo slučajnim uprošćavanjem izgleda nam tvrdnja da funkcije komunističke utopije, koja je sa svoje strane prisvojila funkcije religiozne utopije, sada ostvaruje utopija tržišta. Uprošćavanje postaje očigledno pri razmatranju toga kako su veoma različite funkcije tržišta u prošlom veku koristile komunistička utopija (utopija reda ili utopija države socijalne pravde), nacionalna utopija (utopija krvi i tla ili utopija nacionalne države) i utopija racionalne demokratije (utopija slobode ili utopija liberalne države). Ove različite utopije opravdavaju se time što su se podudarale sa ciljevima ili bile u preseku ciljeva što ne dopušta da se tržište koristi kao verzija savremene adaptacije utopističke ideje. Međutim, u onome što se naziva utopija tržišta možemo izdvojiti principijelno za nas (i za model komunističke utopije) aspekt opravdanja i zamene straha izazvanog nezadovoljstvom dužine života u socijumu, strahom od socijalnog neuspaha. Stoga se funkcija ocene i prevrednovanje stvarnosti pomoću simboličke budućnosti (ili približavanje simboličkoj besmrtnosti u religioznoj utopiji) zamenjuje usponom po lestvici društvenog takmičenja za koju interesovanje obezbeđuje masovna kultura. Očigledno da mnogi od elemenata ove nametnute konkurencije imaju ne samo simbolički već i ekonomski smisao. Razumljivo je, na primer, kako se pomoću prodaje na otplatu, principa instant gratification (to jest, brzog zadovoljenja), built-in obsoletion (u savremenu socijalnu konstrukciju ugrađenog zastarevanja koje određuje neophodnost da se kupuju sve noviji i noviji modeli odeće i stvari), ugrade kompjuterske opreme (koja primorava potrošača da kupuje sve novije vrste kompjutera kako se ne bi propustila mogućnost novih potencijalno značajnih mogućnosti), – vrši zamena jedne utopije drugom.²² Imajući u vidu to isto, Mišel Fuko govori o „biopolitici“, o tome kako politička vlast pomoću institucionalnog regulisanja manipuliše željama „tela“ i, moguće, ne sluteći da bi se mogle naći direktne potvrde svojim intuicijama u znatno ranijim biološkim otkrićima. Posebno u opisu iz filogeneze poznatog procesa opstanka i prilagođavanja stvarnosti pomoću dvaju stimulusa: privikavanja koje jača prethodno ponašanje (reinforcement) i odvikavanja koje ga otežava i slabi (deconditioning).²³ Ili drugačije – putem nagrade i kazne pomoću kojih ne samo priroda već i socijum sve više ovladava svetom prirode, primorava savremenog čoveka da neprestano unapređuje „konjunkturu“ svoje ekonomije zadovoljstva-nezadovoljstva u smeru neprestanog zaoštavanja osetljivosti za sve situacije koje izazivaju zadovoljstvo i isto tako da neprestano stavlja prepreke otupljujući osetljivost za svako zadovoljstvo koje za svoje postizanje zahteva da se prođe kroz nezadovoljstvo.²⁴ Tako

22 O filogenetskoj osnovi sličnih postupaka v. Lorenc 1995: 18.

23 *Ive*, c. 20.

24 *Ive*, c. 23.

zamenjujući strah od smrti strahom od socijalnog neuspeha savremena disciplinarna politika omogućuje da se antropološko zamenjuje socijalnim i umesto jedne složno dostižne perspektive nudi drugu.

Međutim, ni antropološka funkcija kao takva, razume se, nije zaboravljena. Genetički inženjering, čovekov genom, eksperimenti s kloniranjem čije rezultate u perspektivi već možemo zamisliti, praktično ovaploćuju antropološku funkciju komunističke utopije. Transformacija antropoloških granica, ili ono što Solterdajk naziva „antropotehnikom“, promena suodnosa unikatnog, neponovljivog ali kratkog čovekovog života u socijumu i životnog ciklusa samog socijuma, nagoveštavaju realizaciju jednog od osnovnih zadataka komunističke utopije koja je i nastala kao neslaganje, distanciranje od kulture i socijuma nesposobnih da opravdaju ono što je zahtevalo opravdanje u svojstvu zamene za rad u korist socijuma nakon slabljena religiozne utopije.

Mogućnost dupliranja, razmnožavanja unikatnog koju je kao obeležje novih tehnologija nagovestio još Benjamin,²⁵ u prvom redu ukida napetost samoosećanja unikatnosti i, prirodno, menja parametre onoga što bi zahtevalo opravdanje. Otuda nije isključeno da masovna kultura zajedno s bipolitikom, ili antropotehnikom, mogu da u ovaploćenju komunističke utopije odu kudikamo dalje negoli ideologija i kult reči.

Transformacija komunističke utopije tekla je principijelno drugačije u Rusiji nakon kraha komunističke imperije i raspada SSSR. Prvobitni impuls su dali za zapadni svet karakteristični mehanizmi usitnjavanja, prekodiranja i diferencijacije utopijskog diskursa koji pretvaraju društvo, organizovano od strane globalne utopije, u društvo za koje je simptomatična polifonija utopijskih modela i konkurencija između različitih utopijskih funkcija. Ono što se nazivalo demokratskim reformama bilo je pokušaj da se strah od smrti zameni strahom od socijalnog neuspeha. Ali u situaciji naglog jačanja masovne kulture zamena antropološkog opravdanja socijalnim samo je delimično uspelo i ni izdaleka u svim socijalnim i uzrasnim grupama. Ne manje bitan uticaj imalo je i odsustvo ravnoteže između prošlosti i budućnosti u formuli utopije ovaploćene u Rusiji, zapravo, odricanje od dvočlane strukture – odsustvo ravnoteže između „obećane zemlje“ i „zlatnog veka“ karakteristične za klasičnu utopiju. I čim je pitanje pronalaženja obećane zemlje postalo upadljivo problematično, utopijska svest je zahtevala izgublenu ravnotežu i počela da vaskrsava prošlost u liku dorevolucionarne istorije Rusije interpretirajući tu prošlost kao

25 O unikatnosti i jedinstvenosti kao glavnim parametrima postojanja dela pisao je V. Benjamin dokazujući da upravo fizička struktura dela određuje njegovu originalnost i vrednost. Kloniranje je u stanju da učini s čovekom ono isto što i film i drugi oblici tehničke rekonstrukcije s tradicionalnim delom, to jest da ga obezvrede.

pravi ali eksproprisani zlatni vek.²⁶ Aktualizovana prošlost aktualizovala je i druge komponente koje su bile prisutne u utopiji koja se ovaploćavala u SSSR. Radi se o etnografskim, adaptivnim konstruktima koji su prilagođavali komunističku utopiju ruskim kulturnim uslovima. Pošto su oni predstavljali simboličku interpretaciju realnosti, podesniji ih je navoditi pomoću jednačenja: „Rusija kao imperija“, „Rusija – Treći Rim“, „Rusija kao zemlja velike kulture (duhovnosti)“, „Rusija kao treći (zasebni) put istorijskog razvoja“ itd. Upravo ove utopijske predstave o Rusiji, prirodno, putem masovne kulture, adaptirale su posledice dekonstrukcije utopije. I danas, nakon skoro četvrt veka od početka reformi, Rusija je bliža etnografskoj, nacionalnoj negoli socijalnoj, komunističkoj utopiji.²⁷

Međutim, odrekavši se realizacije univerzalne, komunističke utopije, Rusija je, možda, propustila poslednju šansu da ostane u fokusu evropske istorije. Nije teško predvideti da u najbližoj perspektivi Rusija neće biti interesantna za Zapad pošto se Zapad razočarao u nju kao u topos koji je u stanju da realizuje zapadnu utopiju. Komunistička utopija je bila evropska a ne ruska utopija pa su upravo stoga sve krize i etape njenog ovaploćenja nalazile nastavak i adaptaciju praktično u svim zemljama koje su prolazile (ili prolaze) put od religiozne utopije u početku ka socijalnoj a zatim ka antropološkoj utopiji posredstvom masovne kulture i izvesnih simboličkih funkcija tržišta. Rusija nije toliko podsvest Zapada,²⁸ koliko njegova utopija i odrekavši se ovaploćenja evropske utopije, Rusija je spala na marginu istorije pošto nema šta da ponudi u zamenu za ona simbolička očekivanja koja su bila osnova interesovanja za njenu kulturu ako, razume se, kulturu ne posmatramo kao niz obrazaca delatnosti vrednih po sebi, već kao skup instrumenata efektivnog i konkurentnosposobnog simbolikog opravdanja.

Literatura

Аинса 1999: Аинса Фернандо. Реконструкция утопии, „Наследие“ — Editions UNESCO, Moskva, 1999.

- 26 Karakteristično je da je za prošlošću kao opravdanjem prva posegnula sovjetska neoficijelna umetnost, u prvom redu lenjingradski anderground sa svojim utopijskim programom rekonstrukcije pokidanog lanca vremena. Ovo liberalno stanoviše se pokazalo do te mere u saglasju sa vremenom perestrojke da je sam lenjingradski anderground ostao potpuno nezapažen i nepotreban jer se u potpunosti rastvorio u kulturi perestrojke.
- 27 Naglašavajući binarnu organizaciju ruske kulture Lotman govori o periodičnim eksplozijama koje se ovde odigravaju i čiji je rezultat – u početku potpuno i reklo bi se bezuslovno uništavanje prethodnog pola i apokaliptično rađanje novog ali nakon sledeće eksplozije – povratak na polaznu poziciju. V.: Lotman 1992: 268.
- 28 U stvari, ova u podjednako meri čuvena i paradoksalna ideja Borisa Grojsa (Гройс 1993: 245–259) fiksirala je raniju fazu odnosa između Evrope i Rusije kada se Rusija još nije bila odrekla realizacije komunističke utopije.

- Венъямин 1996: Бенъямин Вальтер. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. Избранные эссе. Медиум, Москва, 1996.
- Выготский 1984: Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса // Собрание сочинений. Т. 1. Москва, 1984.
- Гройс 1993: Гройс Борис. Утопия и обмен. Москва, Знак, 1993.
- Жижек 2002: Жижек Славой. Добро пожаловать в пустыню Реального. Москва, Фонд „Прагматика культуры“, 2002.
- Забелин 1997: Забелин А. От коммунистической утопии к рыночной. Природа социально-экономического реформаторства // Новое поколение, № 2. Т. 2. Москва, 1997.
- Лоренц 1995: Лоренц Конрад. Восемь смертных грехов человечества / Обратная сторона зеркала. Москва, Республика, 1995.
- Лотман 1992: Лотман Ю. М. Культура и взрыв. Москва, 1992.
- Смирнов 1999: Смирнов Игорь. Человек человеку — философ. СПб. Алетейя, 1999.
- Уэльбек 2003: Уэльбек Мишель. Платформа. Иностранка, Москва, 2003.
- Cazeneuve 1966: Cazeneuve Jean. Bonheur et civilization. Paris, Gallimard, 1966.
- Manach 1970: Jorge Manach. Teoria de la frontera. Puetro Rico, Editorial Universitaria, 1970.
- Larrea 1983: Larrea Juan. Naciauna Definicion de America — Apogeo del mito. Mexico, Nueva Imagen, 1983.

Preveo s ruskog
Dobriilo Aranitović

Mihail Berg

NO EXCUSES,
COMMUNIST UTOPIA: LIFE AFTER DEATH

Summary

Utopia is considered as a system of symbolic stimuli by means of which it is possible to manipulate not only social but also genetic mechanisms. The author is not interested in utopias in general, nor their history, but „utopias that dominated the masses“ during one or two centuries, i.e. universal utopias that had social and cultural functionality for several generations. The strength of utopia lies in the fact that it uses the fundamental properties of man: insecurity, limitation, temporality in any social and metaphysical space. Utopias have a social, economic, psychological, anthropological and geographical function.

Key words: global utopia, religious utopia, social utopia, European utopia, American utopia, communist utopia, market utopia, anthropotechnics

Strahinja Kostadinović

Student OAS istorije, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

ULOGA ČOVEKA U ISTORIJI PREMA REČNIKU TEHNOLOGIJE (1981)*

Rezime: Fenomen *Rečnika tehnologije* (1981) poslednjih godina sve više privlači pažnju istraživača i počinje da se razume kao značajna tačka naše savremene intelektualne, ali i političke istorije. U ovom radu kroz sagledavanje uloge pojedinca u istoriji i njegovog odnosa prema njoj u kontekstu ključnih pojmova *Rečnika* (pre svega pojmova-uloga tehnologa i ličnosti) ukazujemo na zaokruženu filozofiju istorije koju on daje. Ova filozofija je jasno suprotstavljena društvenim i naučnim paradigmama postavljenim na početku novog veka, a oslanjajući se na hrišćansko shvatanje istorije i ličnosti. Ličnost je, prema *Rečniku*, potpuno ostvarenje čoveka u istoriji, njen svršetak. S druge strane, tehnolog je samo privid čoveka, čovek bez suštine koji je postao predmet istorije umesto njen protagonista. Zahvaljujući ovakvim shvatanjima čoveka i istorije, *Rečnik* je jednako aktuelan, istraživački izazovan i kritičan prema stvarnosti kao i u vreme samoupravnog socijalizma kada je nastao..

Ključne reči: *Rečnik tehnologije*, filozofija istorije, ličnost

Uvod

Godine 2021. navršilo se četiri decenije od pojavljivanja *Rečnika tehnologije* kao specijalnog broja studentskog Časopisa za društvena, kulturna i politička pitanja *Vidici*. Tada se i rodila ideja za pisanje ovog rada kao prigodnog teksta povodom ove velike godišnjice, međutim kako je vreme odmicalo shvatili smo da je prikladnije pokušati nastaviti razmišljanja nad *Rečnikom* koje je obeležilo prethodnu deceniju.¹ Ukoliko bismo saželi

* Ovaj tekst predstavlja znatno izmenjenu verziju rada saopštenog na *Kongresu studenata filoloških i filozofskih fakulteta Srbije* 25. decembra 2021. godine na Paliću.

1 Ovde najpre mislimo na dva zbornika radova sa naučnih skupova. Prvi je *Povratak iz zemlje zmajeva. Rečnik tehnologije – 33 godine posle* u izdanju Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, a drugi *HEPTADEKAGON. Rečnik tehnologije kao anti-utopija (pro et contra)* u izdanju Instituta za evropske studije u Beogradu. Bilo bi zanimljivo povući paralelu između izdavača ovih zbornika i samog *Rečnika*. Oba instituta, svaki u svoje doba, gradili su se kao kontra-institucije, odnosno „institucija u suprotstavljanju i otporu prema već postojećim

u najkraćem fenomen *Rečnika*, prema našem sudu, morali bismo da upotrebimo reč *iznenađenje*. U slučaju da damo sebi još malo prostora, iskoristili bismo sintagmu *iznenađenje koje traje*. Navešćemo nekoliko opažanja u korist ovakvog našeg određenja. Posle korica *Rečnika* na ćirilici, sledile su stranice ispisane latiničnim pismom (primećeno i protumačeno ovde: Stevanović, 2018: 410). Premda je za njegov sadržaj ocenjeno da „nije imao nikakve veze sa stvarnošću samoupravnog društva i države“ (Samardžić, 2017: 38),² on je ipak „došao na tapet ideoloških aparata, jednako kao i oni slučajevi koji su više ili manje direktno kritikovali sistem i njegove upravljače“ (Ibid.). Autori *Rečnika* se, shodno tome, na ideološkoj karti Jugoslavije posle Titove smrti nalaze na *terri incogniti*, oni nisu ni leve ni desne opozicione orijentacije (Knežević, 2015: 63–65).³ Na ovo se nadovezuje i odsustvo *Rečnika* u javnoj sferi (Stevanović, 2021: 192–198; Bašić i Tomašević, 2021: 181–182) naspram prisutnosti pojedinaca vezanih (*pro et contra*) za njega (o tim pojedincima videti u: Petrović Piroćanac, 2012: 120–124 i Bošković i Petrović, 2015: 20–21). Iznenađenje se krije i u tome što se delo koje se može okarakterisati kao (intelektualno) smeli mladalački poduhvat (Đurković, 2017: 102–103), „guranje svog fazona“ (Antonić, 2015: 52) ili „zabava generalske dece“ (Ibid.) danas jasno vidi i kao „anticipacija izvesnih postmodernističkih postupaka i stanovišta“

institucijama i različitim pojedinačnim i grupnim delovanjima“ (Bojanić, 2021:71). Stoga se njihovo bavljenje *Rečnikom* čini samorazumljivim budući da je njegova najranija i najšira recepcija bila upravo u takvom duhu. Dalje, ovo nas navodi na pomisao da je *Rečnik* i dalje „jeretička“ knjiga koja se proučava u „alternativnim“ akademskim krugovima, ali ono što ovu pomisao ostavlja samo na tom nivou, nivou pomisli, predstavlja sve veće interesovanje za fenomen *Rečnika tehnologije*. U tom smislu videti doktorsku disertaciju Aleksandre Stevanović *Heuristika Rečnika tehnologije i jugoslovenska kriza 1979–1982 u kontekstu uspona postmoderne kulture* odbranenu u godini jubileja, a objavljenju naredne godine pod naslovom *Tajnopis Rečnika tehnologije* (Stevanović, 2022). Takođe, treba istaći značaj Internet stranice *Rečnik tehnologije* (<https://rechniktehnologije.wordpress.com/>, pristupljeno 9. novembra 2022. godine) na kojoj se nalazi mnogo materijala vezanih za *Rečnik* i oko njega (gore pomenuti zbornici, medijski odjeci itd), među kojima, za istoričare osobito važni primarni istorijski izvori počev od skeniranih *Rečnika* i *Analize ideološke orijentacije časopisa „Vidici“ i lista „Student“* kao njegove kritike sa pozicije zvanične ideologije, pa do audio snimaka zajedničke sednice komisijā za idejni rad i informisanje najvišeg organa Saveza socijalističke omladine na nivou Beograda i Univerziteta u Beogradu održane 20. januara 1982. godine i stenografskih beleški zajedničke sednice predsedništava CK SK Srbije i RK SSRN Srbije održane 12. februara 1982. godine. Više o bavljenju *Rečnikom tehnologije* u poslednjih deset godina vidi: Stevanović, 2022: 46–61.

- 2 Miša Đurković, s druge strane, razume pojavu *Rečnika* „kao neku vrstu metafore ili parabole za opis tadašnjeg jugoslovenskog eksperimenta“ (2017: 102).
- 3 Ivana Bešić i Milan Tomašević smatraju da „iz današnje perspektive, grupa oko *Vidika* deluje kao enklava nepokolebljivih eko-anarhista u pobuni protiv savremenog sveta“ (2021: 179) .

(Knežević, 2015: 62). Takođe, pogledom na prvu odrednicu u *Rečniku*, a to je *amnezija* sa značenjem „zaborav ličnosti u istoriji“ (1981: 2), zaključujemo (ili bolje: iznenađujemo se) da *Rečnikom* ona gubi svoj značaj i da zaborav nije trajan.⁴ Posle svega navedenog, moramo da ukažemo da je iznenađujući karakter *Rečnika* u saglasju i sa njegovom teološkom prirodom (Stevanović, 2018: 407), jer teologija je i *teologija iznenađenja* koja svojim pristupom „ne sužava horizont istraživanja, nego ga, naprotiv, otvara“ (Vasiljević, 2020), budući da sam Bog deluje kao „faktor iznenađenja“ (Ibid.). Iz tog razloga, *Rečnik* ostaje stalno svež za tumačenje jednako za pisce isledničke *Analize ideološke orijentacije časopisa „Vidici“ i lista „Student“*, kao i za nas danas.⁵

Ko je stariji: tehnolog ili ličnost?

Pojmovi iz ovog podnaslova našeg rada pripadaju korpusu ključnih pojmova u *Rečniku* kako je primećeno još u *Analizi* (312, 313). Radi preglednosti, što će biti manir i u narednim poglavljima, donosimo najpre objašnjenja ova dva pojma iz *Rečnika*:

„*tehnolog e.* vidi tehnologija z. hijerarhijski majmun, funkcioner, filozof. *t.* U instituciji nema ličnosti, već samo tehnologa: ljudi koji su se poistovetili sa svojim medijalnim oblikom. Ti ljudi nisu živi jer su dušu prodali Velikom inkvizitoru. Njihov svet je institucija: Vavilonska kula čija je granica sloboda. Tehnologu je potreban varvarin koji bi ga ubio i time mu dao život. *s.* Vavilon, inkvizicija, imanencija. *p.* 'Kako se brzo veru ti hitri majmuni.' (F. Nietzsche, Zaratus.)“ (1981: 24);

„*ličnost e.* (nema je u narodnom govoru) z. odlučenost, smirenost. *t.* Ličnost je volja za život koja je u svom iskustvu savladala sve oblike i završila kretanje u svim medijima. Ona je kraj tehnologije jer u svojoj volji živi potpuno okušanu istoriju. Ličnost dolazi do sebe kada smrtnom uzdahu savlada demonski dah Amondilane, Kretanje (tehnologija: istorija) ukinuto je u ličnosti čija je jedina osobina po-stojanje. Ličnost nema oblik (mada je on njena sila), već lice: dovršena smrt i ostvareni život. *s.* volja, život. *p.* 'Razvoj duha teži da isprazni smisao ličnosti i da ga identifikuje sa oblikom ili sa individualnošću ili sa personalnošću.' (Romano Guardini, Welt und Person)“ (1981: 12).

4 Prema razumevanju *Rečnika* kakvo iznosi A. Stevanović krajnji cilj tehnologije jeste „brisanje sećanja, pritajeni obračun sa stvaralačkom energijom slobodne misli koja se ne nalazi na obzoru dozvoljenog, tehnološki omeđanog iskustva“ (2018: 415).

5 Uvodni deo našeg rada s namerom ne sadrži detaljnija razmatranja šireg konteksta pojavljivanja *Rečnika* i više pojedinosti iz događajne istorije, jer je ona detaljno prikazana u: Stevanović, 2022: 70–290.

Prvi pogled na ove odrednice ostavlja utisak da se radi o dvema očigledno antipodnim čovekovim ulogama u istoriji, te iskrsava pitanje o svrshodnosti uspostavljanja hronologije među ovim pojmovima koji svoje značenje dobrim delom crpe iz svoje krajnje konfrontiranosti. Ipak, povezanost oba pojma sa *istorijom*, koja je „kretanje oblika“ (Ibid: 10),⁶ odnosno „refleksija ličnosti u umu i tehnici“ (Ibid) vodi ka njihovom temporalnom shvatanju. Da li to znači da polazeći od činjenice da ličnost donosi kraj istorije (Čakarević, 2015: 130) njeno „vreme“⁷ dolazi tek posle vremena kakvog poznajemo i samim tim i posle tehnologa? Odgovor nam daje *Rečnik* kroz primer jedne konkretne ličnosti koja u potpunosti odgovara gore navedenoj definiciji. Reč je o Hristu (Stevanović, 2018: 412; Stevanović, 2022: 501) koji je „ukinuto kretanje“⁸ i „savladana tehnologija (istorija) jer je napetost tehne-logos razrešena u ličnosti“ (*Rečnik*, 1981: 26). Dakle, Hristos je prototip svake ličnosti.⁹ No, ta prototipija nema važnost samo od trenutka Hristove pojave u istoriji, od njegovog ovaploćenja, nego i od pre stvaranja sveta.¹⁰ Iz ovoga sledi da čovek ostvaren kao ličnost nije viši (i bolji) stupanj u evoluciji¹¹ koji zamenjuje rđaviji oličen u ulozi tehnologa, već da je on ostvareno čovekovo naznačenje i njegovo najbolje ishodište. Na putu od ovog naznačenja do ishodišta iskrsava tehnolog koji udaljava čoveka od naznačenja, tako i od ishodišta,¹² što otežava utvrđivanje

-
- 6 „Kretanje je zlo. Ono je materija života: čista protivrečnost, predrugojačivanje, umiranje. Kretanje je i um i rad: istorija.“ (*Rečnik*, 1981: 11)
- 7 Vreme je na ovom mestu stavljeno pod navodnike, jer je njegov koncept okupiran od strane istorije, te ga čak koristimo i onda kada upućujemo na nešto po svršetku vremena. Zbog ovog zaposedanja termina koji ga lišava dubine „za *Rečnik* jedino vreme koje ima smisla je ono koje nije otuđeno u istoriji“ (Petrović, 2015: 108).
- 8 Hristos je i život (Jn, 14,6), što znaju i autori *Rečnika* koji život objašnjavaju kao „ostvareno i ukinuto kretanje.“ (1981: 11).
- 9 Episkop Atanasije Jeftić naziva Hrista „Ličnošću *par excellence*“ (1991: 29). Već je dobro pokazano da „pojam ličnosti kako se razume u *Rečniku* dolazi pre svega iz sfere pravoslavne teologije gde se ličnost najčešće vidi kao ipostasnost Boga logosa“ (Stevanović, 2022:v498). Više o pravoslavnom shvatanju ličnosti videti u: Midić, 2009: 41–67.
- 10 „Hristovo ovaploćenje bilo je, prema Maksimu Ispovedniku deo prevećnog Božjeg plana o sjedinjenju Boga i čoveka, božanske i čovečanske prirode u ipostasi Bogočoveka Hrista.“ (Purić, 2014: 71) Dalje, „jedinstvo božanske i čovečanske prirode koje se Hristovim ovaploćenjem ostvarilo u njegovoj ličnosti je nešto što bi se dogodilo i da nije bilo prvorođnog greha [...] . To znači da je ovaploćenje cilj stvaranja sveta i da ono nije uzrokovano nečim negativnim [...]“ (Ibid: 11).
- 11 Evolucija je „tehnološki mit o oblicima i njihovom samodovoljnom kretanju“ prema kome „oblici postaju drugi oblici: večno, prokletopredrugojačivanje bez početka i kraja“ (*Rečnik*, 1981: 7). Njome se „usavršavaju“ tehnolozi, „hijerarhijski majmuni“ (Ibid: 24).
- 12 O volji ličnosti i samovolji tehnologa kao ključnoj razlici između njih videti u: Dimitrijević, 2017: 122–123.

valjanog sleda, jer tehnolog u svom kretanju ide ka savršenoj amneziji, odnosno „zaboravu ličnosti u istoriji“ (Rečnik, 1981: 2).

Ko je tehnologu varvarin?

Varvarin se, pored ličnosti, pojavljuje u tumačenju pojma tehnolog, te bi se zbog toga valjalo razjasniti i skopčanost njihovih istorijskih uloga. O varvarima u Rečniku se veli sledeće:

„varvari e. gr. βάρβαρος-stranac, marginalac, primitivac. z. bezobličnost, nedokazivost. t. Varvari su oni koji nemaju istoriju: oni koji nisu izgradili svoje oblike, koji nemaju priču. Grci su tvrdili da varvari ne govore već cvrkuću: mediji u kojima se kreću su elementarni (stihijni). Varvari su najvažnije istorijsko događanje jer nasiljem razbijaju ogledalo i njegove oblike. Tako oni svedoče o životu nasuprot smrti. Oni su vratili život u skamenjeno Rimsko carstvo. U novom veku njihovo delovanje naziva se revolucijom. No, varvari francuske revolucije (građani) su nedovoljno snažni jer menjaju, a ne razbijaju ogledalo. Kada se pojave na pozornici varvari nužno ukidaju sami sebe, navlače maske i nestaju u mnoštvu oblika: u istoriji. s. anamneza, revolucija, nasilje. p. 'A što se tiče istraživanja idola, to nisu, ovaj put, idoli jednog doba, nego večni u koje će se ovde dirati čekićem kao muzičkom viljuškom.' (F. Nietzsche, Goetzed)“ (1981: 4).

Svojom primordijalnošću varvarin jedini može tehnologu prirediti „rezimiranje pređenog puta“ (Ibid: 2) i iznenaditi ga sećanjem na ono što je bio. Međutim, ni tehnolog ni varvarin nisu svesni učesnici ovog (privremenog) zaustavljanja kretanje oblika. Tehnolog ne doživljava dolazak varvara kao spasenje i oslobođenje, nego kao apokalipsu, iako ona to nije, jer istorija ne „prestaje da bude ljudska potreba“ (Ibid.).¹³ Varvari prihvataju tehnologiju i stvaraju svoju istoriju¹⁴ postajući samo mehanički *spiritus movens* istorijskih lomova.

Ko je (ovde) budala?

Iz odnosa ličnosti i tehnologa proizilazi još jedna uloga. To je uloga budale čija odrednica u Rečniku glasi:

„budala e. slov. budala-neslan. z. ličnost u istoriji: kao Don Kihot. t. Kretanje ličnosti u istoriji: Njeno razlikovanje od tehnologa. Svet tu

13 Apokalipsa iz ugla tehnologâ nije ono što Hristos u svom Drugom dolasku donosi: „eshatološko ispunjenje istorije“ (Purić, 2019: 117). Ona je, naprotiv, samo završni deo svakog istorijskog ciklusa (Pavlović, 1986: 139–140).

14 O razvoju poimanja varvarstva u evropskoj istoriji vidi u: Modzelevski, 2009. Može se postaviti pitanje koliko je istorija varvara zaista njihova. Dovoljno je pratiti život ideje rimstva nakon pada Zapadnog rimskog carstva ili nakon dva pada Carigrada, te preispitati odnos snaga i međusobnog uticaja osvajača i osvojenih. Neka istraživanja domaćih autora o ideji rimstva: Stanković, 2020; Samčević 2020.

suprotstavljen svetu naspram. Način osвете Dečaka nad ličnošću. s. vrlina, ratnik. p. 'Normalni ljudi javno trijumfuju, nauka raste i jača, princip ravnoteže se pokazuje kao jedini... Stare oči traže dokaze, a nove oči gledaju i prisvajaju sve što im se otkriva.' (Vidici 7/80, Savladavanje očiglednosti)" (1981: 3).

Tehnolog percipira ličnost kao budalu budući da ne može da razume da život ličnosti jeste „hleb za druge“ (*Rečnik*, 1981, 26), a ne „hleb za sebe“ (Ibid.). Ličnosti poseduju „veru u svoj izbor uprkos iskušenjima“ (Ibid: 5) i ljubav zbog koje se ne utapaju u mnoštvo (Ibid: 14) uzrokujući ovakvu percepciju suštinskog nerazumevanja koje se može povezati sa rečima apostola Pavla koje su svoje najdrastičnije ostvarenje doživele u fenomenu jurodivosti.¹⁵

Završno razmatranje

U našem radu trudili smo se da *Rečniku* pristupimo na način koji u izvesnoj meri odstupa od savremenih akademskih standardâ, a takav pristup, prema Vladimiru Dimitrijeviću, on i zasluđuje (2017: 119). Pokušavali smo da u traženju odgovora na postavljena pitanja omogućimo da *Rečnik* sam sebe objašnjava. Ovakvo metodološko opredeljenje učinilo je da i naša tumačenja uloga čoveka u istoriji koje smo pronašli u njemu često poprime hermetični izraz koji se možda približava nedorečenosti. Insistiranjem na postavljanju pitanja na početku odeljaka želeli smo da, koliko je to moguće, izbegnemo stvaranje tipologija i potencijalnu nedorečenost pretvorimo u otvorenost i poziv na razmišljanje. Ipak, predstavljene uloge ocrtavaju jasnu filozofiju istorije koju možemo sumirati mislju da nije čovek radi istorije, već istorija radi čoveka.

Literatura

- Antonić, S. (2015). „Kritička analiza“ *Rečnika tehnologije* – pogled iznutra. U: D. Bošković i A. Petrović (prir.). *Povratak iz zemlje zmajeva. Rečnik tehnologije – 33 godine posle* (49–58). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu.
- Bašić, I. i Tomašević, M. (2021). *Rečnik tehnologije: pogled izvan „ogledala“*. U: B. Bogdanović i K. Obšust (ur.). *Propaganda i javni narativi u socijalističkoj Jugoslaviji*. Novi Sad: Arhiv Vojvodine; Beograd: Etnografski institut SANU.
- Bošković, D. i Petrović, A. (2015). Tri razloga povratka *Rečnika tehnologije* iz zemlje zmajeva. U: D. Bošković i A. Petrović (prir.). *Povratak iz zemlje zmajeva*.

15 „Niko neka se ne vara: ako ko među vama misli da je mudar na ovome svijetu, neka bude lud da bude mudar. Jer je premudrost ovoga svijeta ludost pred Bogom, jer je pisano: hvata premdure u njihovom lukavstvu“ (1 Kor, 3, 18–19) i „Mi smo budale Hrista radi, a vi ste mudri u Hristu; mi slabi, a vi jaki; vi slavni, a mi sramotni.“ (1 Kor, 4, 10)

- Rečnik tehnologije – 33 godine posle (311–324). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu.
- Bojanić, P. (2021). Kontrainstitucija. U: I. Cvejić, G. Pudar Draško, M. Lošonc (prir.). *Pojmovnik angažmana* (71–72). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu.
- Vasiljević, M. (2020). Bogoslovlje „u drugom obličju“ (ili: Teologija iznenađenja jednog Svetogorca). *Teologija.net* <https://teologija.net/bogoslovlje-u-drugom-oblicju-ili-teologija-iznadenjenja-jednog-svetogorca/> (pristupljeno 14. decembra 2021. godine)
- Dimitrijević, V. (2017). Drugi dolazak jednog rečnika ili kada će već jednom prsnuti ogleдалa. U: D. Vujadinović (prir.). *HEPTADEKAGON. Rečnik tehnologije kao anti-utopija (pro et contra)* (119–132). Beograd: Institut za evropske studije.
- Jevtić, A. (1990). Hrišćansko shvatanje ličnosti u istoriji. *Teološki pogledi*, XXIV (1–4), 19–33.
- Knežević, M. (2015). Razjasnica tehno-ujdurmi – misloslovljenje o Rečniku tehnologije. U: D. Bošković i A. Petrović (prir.). *Povratak iz zemlje zmajeva. Rečnik tehnologije – 33 godine posle* (59–92). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu.
- Midić, I. (2009). *Sećanje na budućnost* (drugo dopunjeno izdanje). Požarevac: Odbor za prosvetu i kulturu Eparhije požarevačko-braničevske.
- Modzelski, K. (2009). Varvaski koreni Evrope. U: M. Kožminski (prir.). *Evropska civilizacija. Zbornik* (27–38). Beograd: Službeni glasnik.
- Pavlović, M. (1986). Apokalipsa i književno predanje. *Teološki pogledi*, XIX (3–4), 139–142.
- Petrović, A. (2015). O Rečniku tehnologije i duhu privida. U: D. Bošković i A. Petrović (prir.). *Povratak iz zemlje zmajeva. Rečnik tehnologije – 33 godine posle* (93–118). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu.
- Petrović Piročanac, Z. (2012). *Nomenclatura Serbica 1982–2013. Elite, entropijski model političke klase i kontinuitet srpske nomenklature*. Beograd: Institut za političke studije.
- Purić, J. (2014). *Hristologija: udžbenik dogmatike*. Niš: Pravoslavna eparhija niška.
- Purić, J. (2019). *Gore imajmo srca. Istorija i eshaton*. Rača-Valjevo: Manastir Rača-Manastir Pustinja.
- Samardžić, S. (2017). Rečnik tehnologije – jedno bezvremeno sećanje. U: D. Vujadinović (prir.). *HEPTADEKAGON. Rečnik tehnologije kao anti-utopija (pro et contra)* (37–46). Beograd: Institut za evropske studije.
- Samčević, V. (2020). Rimstvo u srcu Mediterana, percepcije legitimiteta u Kraljevini Siciliji: razmatranje narativa sicilijanskih istoričara. U: N. Samardžić i V. Stanković (ured.). *Kasnovizantijski i postvizantijski Mediteran: životni uslovi i svakodnevica. Zbornik radova sa naučnog skupa* (116–124). Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture.
- Stanković, V. (2020). Konzervativnost periferije i ideološka snaga centra. Rimstvo i identitet u novoj svakodnevici u istočnom Mediteranu i na Balkanu nakon 1204. godine. U: N. Samardžić i V. Stanković (ured.). *Kasnovizantijski i*

postvizantijski Mediteran: životni uslovi i svakodnevnica. Zbornik radova sa naučnog skupa (13–20). Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture.

Stevanović, A. (2022). *Tajnopis Rečnika tehnologije*. Novi Sad: Matica srpska

Čakarević, M. (2015). Tehnologija i mehanizmi Tekstovi i kontekstualni spektar projekta Tehnologija. U: D. Bošković i A. Petrović (prir.). *Povratak iz zemlje zmajeva. Rečnik tehnologije – 33 godine posle* (119–140). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu.

Izvori

Biblija ili Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta (prevod Stari Zavjet Đura Daničić, Novi Zavjet preveo Vuk Stefanović Karadžić) (2011). Beograd: Biblijsko društvo Srbije.

Analiza ideološke orijentacije časopisa „Vidici“ i lista „Student“ (1982). U: D. Bošković i A. Petrović (prir.). *Povratak iz zemlje zmajeva. Rečnik tehnologije – 33 godine posle* (311–324). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu.

Rečnik tehnologije (1981). *Vidici* (1–2).

Strahinja Kostadinović

THE ROLE OF MAN IN HISTORY ACCORDING TO THE DICTIONARY OF TECHNOLOGY (1981)

Summary

The phenomenon of *Dictionary of Technology* (1981) has attracted the attention of researchers more and more in recent years and is beginning to be understood as a significant point in our contemporary intellectual and political history. In this paper, by looking at the role of the individual in history and his attitude towards it in the context of the key terms of the *Dictionary* (primarily the terms-roles of technologist and personality), we point to the rounded philosophy of history that he gives. This philosophy is clearly opposed to the social and scientific paradigms established at the beginning of the Modern era, relying on the Christian understanding of history and personality. Personality, according to the *Dictionary*, is the complete realization of man in history, its consummation. On the other hand, the technologist is only the appearance of a man, a man without substance who has become the object of history instead of its protagonist. Thanks to these understandings of man and history, the *Dictionary* is as current, research-challenging and critical of reality as it was in the time of self-governing socialism when it was created.

Key words: *Dictionary of technology, philosophy of history, personality*

Ljubiša R. Mitrović
Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

O KRIZI I OBNOVI POZIVA SOCIOLOGA DANAS Marginalije

Rezime: U prilogu se razmatraju neki aspekti krize i obnove poziva sociologa danas. Autor sa stanovišta sociologije sociologije analizira položaj sociologije i status sociologa u savremenom društvu, a posebno u društvu Srbije u tranziciji. Njegove marginalije dotiču se krize društva i krize sociologije i društveno-humanističkih nauka. Autor pledira za obnovom poziva sociologa i sociologije kao bitnim pretpostavkama naučnog istraživanja razvoja i izgradnje modernog demokratskog društva u čijem su fokusu ljudska prava, humanizacija društvenih odnosa i emancipacija čoveka.

Ključne reči: sociologija sociologije, kriza sociologije, deontologija poziva sociologa, razvoj savremenog društva

*Sociologija je par excellence borilačka disciplina...
Oni koji imaju priliku da se u životu posvete proučavanju
društvenog sveta, ne mogu da se neutralno i nepristrasno drže
po strani u borbama u kojima je u igri budućnost tog sveta.*

Pjer Burdije, *Signalna svetla II*,
ZUNS, Beograd, str. 143.

I

Uz svu relativnu autonomnost ideja i nauke u istoriji razvoja društva i savremena sociologija deli sudbinu savremenog društva. U pravu su bili *Rejmon Aron* i *Jirgen Habermas* kada su sociologiju nazivali naukom krize i njen nastanak vezali za doba prelaska iz tradicionalnog u moderno društvo.¹ 170 godina njenog postojanja, plime razvoja i oseke u njenom razvoju upravo to potvrđuju.

Iako je ključne megatrendove u svojoj istraživačkoj odiseji, sociologija – manje više sa uspehom istraživala (od industrijalizacije, urbanizacije,

1 Vladimir Milić, *Sociologija – nauka društvene krize – glavni tokovi i pravci razvoja*, Pravni fakultet, Beograd 1997.

racionalizacije, birokratizacije, menadžerizacije, uspona meritokratskih elita), u poslednjih 40 godina, kao da se zamorila i regresirala. Poplava sociološke literature i njena internacionalizacija kao nauke u svetskoj zajednici *homo academicus*-a i profesionalnoj podeli rada samo su privid njenog napretka.

Uspion neoliberalne strategije razvoja i ekspanzija masovnog potrošačkog društva – moćnim mehanizmima kao da su je samleli i od nje, od kritičke prometejske nauke, napravili slugansku i marketinšku pudlicu za legitimaciju moći novih korporativnih i političkih elita, oligarhije tajkuna – protagonista razobručenog megakapitala u njegovoj ekspanziji osvajanja i podele sveta, zasnivanja globalnog surovog novog svetskog poretka: namećanja „doktrine šoka – kapitalizma katastrofe“ (N. Klajn), neokolonijalnih obrazaca tranzicije bez socijalne odgovornosti zemljama postsocijalizma i svetske periferije, društvima zavisne modernizacije i subrazvoja.

Iako je sociologija, kao moderna nauka o krizi i razvoju društva, u svojoj odiseji od 170 godina njenog postojanja, doživela brojne uspone i padove, instrumentalizaciju, internacionalizaciju i globalizaciju u savremenom svetu, danas kao da je ušla u fazu zamora i regresije. Na tu pojavu ukazali su s pravom dva ugledna sociologa: *Piter L. Berger* i *Pjer Burdije*.

Berger u svom članku o demisiji poziva sociologa (1992) piše o kognitivnoj patologiji i daltonizmu savremene sociologije, njenoj nesposobnosti da predvidi ključne događaje s kraja XX veka, kao i gubljenje teorijske perspektive;² dok Pjer Burdije u svojoj pretposlednjoj knjizi *Znanost o znanosti i refleksivnost* (2001), u okviru svojih razmatranja iz sociologije nauke i sociologije sociologije ukazuje da je u eri uspona neoliberalne vulgate i ekspanzije metasocijalnog diskursa tržišnog fundamentalizma autonomija nauke silno oslabila, te da svetu nauke (posebno društveno-humanističkih, a to znači i sociologiji), preti opasna regresija. Burdije posebno ističe pogubne efekte dominantne tendencije da se ove nauke stave u službu spolja nametnutih ciljeva; podređenost ekonomskim i političkim interesima i medijskim zavodljivostima, „kako bi se potkopalo poverenje u nauku i posebno u društvenu nauku“.³ Nasuprot, pesimizmu Bergera o budućnosti poziva sociologa, „kao zastarelom i propalom preduzeću“, ukoliko sociologija ne promeni svoju perspektivu, Pjer Burdije – izlaže svoj pledoaje za sociologijom kao borbenom disciplinom, razobličujući njene slabosti, „ne u nameri da se sociologija uništi, već, naprotiv, da joj se služi, da se služimo sociologijom kako bi se izgradila bolja sociologija“.⁴

2 Piter L. Berger, *Sociologija. Povlačenje poziva?*, „Žurnal za sociologiju“, Novi Sad, 2006, br. 4, str. 191.

3 Pjer Burdije, *Znanost o znanosti i refleksivnost*, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2014, str. 7.

4 Isto, str. 15.

U poslednjim studijama *Signalna svetla II* i *Nacrt za jednu autoanalizu* (koja je objavljena posthumno) Burdije se zalaže za afirmaciju akcionalističke uloge sociologa: njihov izlazak iz tvrđave naučnog grada u polje medijske javnosti na telering i povezivanja sa delovanjem novih društvenih pokreta/aktera civilnog društva, gde bi snagom rezultata svojih naučnih istraživanja i intelektualnim angažmanom – svojom kritikom, pomogli razvoju samosvesti, rastu prometejskog optimizma/društvene borbenosti građanstva da sudbinu pretvara u slobodu.

II

Sociologija saznanja/nauke i *sociologija sociologije*, svojim istraživanjima, moraju potražiti odgovor na krizu savremene sociologije i poziva sociologa, kao i ukazati na moguće pravce njenog prevladavanja.

Još je svojevremeno 1959. Šarl Paž u svom delu *Sociologija danas* pisao: „Sociolozi znaju mnogo da pričaju o menadžerima i sveštenicima, o prostitutkama i bokserima, dok o sebi ćute.“

U članku „Sociološko proučavanje sociologije ili ka sociologiji sociologije“ (objavljenom 1982. u *Sociološkom pregledu*),⁵ ukazao sam na potrebu istraživanja *sociologije sociologije*, definisao njen predmet istraživanja, dao pregled dotadašnjih inicijativa i pionirskih napora – za sociološkim istraživanjem razvoja sociologije kao nauke, akademske i studijske zajednice, na njen institucionalni razvoj, i specifičnosti regionalnog i nacionalnog razvoja sociologije u svetu, kao i funkcije, ciljeva i zadataka ove discipline u sistemu savremenih socioloških nauka. U ovom kontekstu istakao sam pionirski doprinos stranih i domaćih autora. Do tada je svega oko 250 bibliografskih jedinica objavljeno o ovom pitanju u svetu. Kasnije je pledoaje za konstituisanjem sociologije sociologije, izražena kod brojnih drugih autora, Rejmonda Arona, Gunara Boalta, Šarla Paža, Roberta Fridriha, Alvena Guldnera, Toma Botomora, Pjera Burdijea, Alena Turena, Rejmona Budona; zatim, kod Edgara Morena, Zigmunta Baumana, Imanuela Vollerstina, Pjotra Štompke, Genadija Osipova, Jurija Kačanova; a od autora sa prostora Jugoslavije: kod Radomira D. Lukića, Vojina Milića, Rudija Supeka, Mihaila Popovića, Miroslava Pečujlića, Miroslava Radovanovića, Vlade Milića, Zorana Vidojevića, Josipa Županova, Ivana Kuvačića, Rudolfa Rismana... Ovoj plejadi pripada i cenjeni profesor Đuro Šušnjić, sa svojim istraživanjima iz oblasti sociologije saznanja. Čovek bogate imaginacije, pesnik u nauci, vrsni stilista među sociolozima, čija se dela danas čitaju u akademskoj zajednici i široj čitalačkoj publici – za agape stolom, kao poezija i najbolja literatura.

5 Videti opširnije autorov članak *Sociološko proučavanje sociologije ili ka sociologiji sociologije*, Sociološki pregled, Beograd 1982, str. 99–109.

Savremena sociologija, kao i savremeno društvo – zahvaćeni su krizom, koja nije samo konjunkturna kriza rasta, već strukturno, temeljna, razvojna. Fenomenološki ona se može različito opisati/markirati: kao razapetost između procesa – globalizacije i fragmentacije, modernizacije i retradicionalizacije, kao kriza i potiskivanje akademske sociologije i pomahnitalosti „razmravljenog rada“ primenjene sociologije. Stoga se govori o teorijskoj pluralizaciji, ali i parcijalizaciji u svetu empirijske sociologije; o eroziji i raspredmećenosti opšte sociologije i disciplinarnom haosu u sociološkom sistemu; o novoj dihotomiji između hiperteorijske i hiperempirijske orijentacije sa sve naglašenijom dominacijom metodološkog individualizma i fenomenom „sociologije bez društva“ ..., o usponu postmodernog teorijskog relativizma i najavi ere postsociologije i postdruštva.

Savremeno društvo i čovečanstvo zahvaćeni su krizom koja ima strukturalni i dugoročni karakter. Ona kao da najavljuje doba smena sistema u narednih tridesetak godina. Takva kriza se ne može razrešiti paliativnim merama. Narasli problemi čovečanstva zahtevaju preispitivanje i radikalnu promenu modela razvoja i upravljanja.

Vreme je da se kritički preispitaju brojni diskursi i mitovi, koji su lansirani u poslednjih pedeset godina: u društvenim naukama, pre svega iz SAD: i neupitno nametani, posebno od 1990. godine, čitavom svetu pod firmom izgradnje novog svetskog poretka. Posetimo se: od mita o kraju ideologije, preko mita o otvorenom društvu, do kraja istorije i nastanku doba postmoderne i postistine. Uporedo sa njima rasli su globalni problemi u savremenosti: od socijalno-klasni do regionalnih nejednakosti, siromaštva, sukoba i terorizma, do pandemija. Ekspanzija ove ideologije neoliberalnog globalizma i medijskim totalitarizmom, nametan je fatalistički metasocijalni diskurs o svemoći tržišta, industrije spektakla i oružane moći u novoj neokolonijalnoj geopolitici raspodele resursa u svetu i forsiranja neoliberalnog globalnog modela razvoja zemljama u razvoju i tranziciji, preko centra svetske finansijske moći (MMF, Evropska banka za obnovu i razvoj i Svetska trgovinska organizacija). Uspon ovakve ideologije i prakse praćen je marginalizacijom društveno-humanističkih nauka, širenjem filozofije postmodernog relativizma i redukovanjem procesa modernizacije i globalizacije na procese zavisne modernizacije i asimetrične globalizacije po diktatu zapadnih centara moći, a pre svega transnacionalnih kompanija, interesa i apsolutizacije moći snaga megakapitala.

Poklonici metodološkog individualizma u savremenoj sociologiji, zbog svoje kognitivne kratkovidosti, kao zaljubljenici „razmravljenog rada“ sociologije fragmenata, od drveća ne vide šumu, tj. celinu i društveni karakter pojava koje istražuju. Iz takve perspektive, pozitivističkog i neopozitivističkog vulgarnog empirizma u kojoj – „fetišizam činjenica maskira

suštinske kategorije; detalji zaklanjaju totalitet“,⁶ odnosno, iza fenomenologije spektakularnog postvarenja modernog kapitalizma prikriva se činjenica da je savremeno društvo zarobljeno i u vlasti robe i spektakla. Pristalice ovakvog teorijsko-metodološkog pristupa u savremenoj sociologiji, uz sav kvantitativni perfekcionizam i stilsku baroknost diskursa i narativa kojim se služe, faktički seju obmane i iluzije o sistemu i lumpenrazvoju, kao procesima zavisne modernizacije, pasivnog podaništva i prilagođavanja, u kome se svakome namenjuje instrumentalna uloga opšte pasivnosti. U takvim društvima spektakla i obmane, piše Džordž Orvel u svojoj distopiji, otkrivanje istine deluje poput revolucije.⁷

Nasuprot ovakvoj sociološkoj oportunističkoj prakseologiji, koja je u funkciji konzervativnih elemenata i stabilokratije u savremenom društvu, neophodan je povratak autentičnom sociološkom stanovištu, a njega ne možemo osvojiti bez rehabilitacije prometejske, akcionalističke uloge sociologije u društvu. Nažalost, Poper i poperijanci su, u ime neopozitivizma i postmodernog relativizma, metodološko načelo totaliteta izjednačili sa totalitarizmom i prognali iz savremene nauke, ostavljajući da se naučnici bave fetišizmom fragmentisanog sveta činjenica i apologijom postojećeg poretka. Otuda su apologetski sociolozi, kao sluge održanja vladajućeg sistema sledeći logiku instrumentalne racionalnosti i političke korektnosti, svojim „stručnjaštvom“ više prikrivali nego li razotkrivali istinu o društvu, položaju i sudbini čoveka.⁸

Živimo u eri hipertehnološkog napretka i socijalnog subrazvoja, umreženog društva (M. Kastels), ali i društva, sve poroznijeg i krhkog masovnog potrošačkog „društva spektakla“, u kome narastaju nove socijalne i regionalne nejednakosti, protivurečnosti i sukobi. Mnogi govore o krizi civilizacije, globalne strategije razvoja i slabljenju perspektive čovečanstva. *Habermas* piše o nastanku ere postnacionalne konstelacije i iščašene modernizacije; dok *Ričard Livingston*, između ostalog, kaže: „*Ako nemate opis našeg doba, evo jednog: civilizacija sredstava bez ciljeva!*“ *Edgar Moren*, pak, ukazuje svojom porukom – da kriza savremene civilizacije leži u činjenici da čovečanstvo nije dovoljno čovečno, da je za izlazak iz nje neophodna revolucija u ključu globalizacije razumevanja i solidarnosti... *Moren*, dalje, upozorava: „Naš planetarni sistem moramo shvatiti tako da delimo zajedničku planetarnu sudbinu; da je čovečanstvo u celini suočeno sa spojem brojnih kriza koje same stvaraju veliku krizu jednog čovečanstva koje ne uspeva da se uzdigne do humanosti“...⁹

6 *Situacionistička Internacionala – Beda studentskog života* (AEGEES, 1996.), str. 14.

7 Džordž Orvel, 1984, Beograd 1984.

8 Đuro Šušnjić, Cvetovi i tla, „Čigoja štampa“, Beograd, 1995, str. 10.

9 Edgar Moren, Stefan Hesel, *Put nade*, „Hedone“, Beograd 2012, str. 7–8.

III

Naše društvene nauke, pa i sociologija, bile su kritičkije devedesetih; demistifikujući – uzroke raspada SFRJ i ulogu elita raspada, implozije socijalizma (S. Miladinović), negoli posle 2000., a posebno danas, kada su one postale sve manje društvene i humanističke, a najmanje kritičke. A nauka koja ne osporava ništa, ona i ne kazuje ništa (R. Mils); već je svedena na budalastu pudlicu *ancilu* politike, koja pleše u političkom pozorištu, dok se pojam javnosti redukuje na monopolisani partijski prostor za politička nadmetanja i podmetanja, na svojevrsnu „igru bez granica“. Na delu je, pod vidom modernizacije kao vesternizacije, zavisna ekonomija subrazvoja, nova destrukcija društva, uspon fenomena „organizovane neodgovornosti“, pseudoparlamentarizma, i partokratske vladavine, privatizacije i zarobljavanje države, mrvljenje, fragmentacija i dezorganizacija društva. Naravno, sve je to pokriveno medijskom industrijom, koja je postala servis vladajuće oligarhije i danonočno je pod kontrolom medijskih kerbera, novih higijeničara političkih marketinških alhemičara naših duša.

Na delu je *novogovor* u političkoj sferi, koji traži svoju demistifikaciju i detoksikaciju, jer stvara omamljivu magluštinu, koji umesto da orijentiše, dezorijentiše. A u mutnom, najlakše je loviti, manipulirati zbuđenim i nesigurnim ljudima, svedenim na masu i „političko stado“.

Živimo u eri globalizacije: i dok se najrazvijeniji delovi povezuju, *Balkan* je još uvek u zoni fragmentacije. Ovde je na delu periferni kapitalizam. Sa svim konceptima, modelima mehanizmima, maskama i maskenbalima, pratećim simboličkim manipulacijama. Prvi, posle 2000. godine, demokratski lider u nas govorio je o vladi i državi jezikom korporativnog menadžmenta kao o preduzeću, a aktuelni kao o sportskom klubu, koji neprestano pobeđuje. I jedan i drugi očarani veberijanskim mitom racionalizacije i instrumentalne funkcionalizacije društva. U takvoj situaciji – dezintegrisanog društva koje je postalo rasuto, a ljudi atomizirani – iznova se stvara mit o politici i Vođi, kao iluzornom obliku društvenosti, bez kojih nam nema nacionalnog jedinstva i spasa.

Umesto da preispitamo model razvoja i upravljanja, izgrađujemo i modernizujemo institucije u službi građana i društva, umesto da izgrađujemo pravnu i socijalnu državu, i ostvarujemo model održivog razvoja; da se borimo za ostvarivanje projekata ljudskih prava i slobode, za dostojanstvo, kvalitet života i svih slojeva društva; da se borimo za demografsku obnovu, pravovremeno uključivanje mlade generacije i potencijale naše intelektualne dijaspore u nacionalni razvoj i afirmaciju ugleda Srbije u svetu, mi se bavimo sobom: simulacijom vanrednog stanja. Politička gimnastika „Pali, gasi“, zamenila je Vitezovićevu koračnicu iz `68: „Leva, leva!“. I tako se vrtimo u krug, trčimo za svojim repom, koji postoje sve

veći, a pričamo o budućnosti i Pekićevoj poruci: „Zašto treba gledati napred!“ Nažalost, još uvek živimo u znaku šoka i obnove prošlosti, negoli što plivamo ka novoj obali.

Populizmom i novim kultom ličnosti želeli bismo da lečimo razoreno društvo i partijski privatizovanu državu. Umesto razvoja istinskog višepartijskog pluralizma i participativne demokratije u službi razvoja demokratije za narod i napredak društva, ponovo obnavljamo mit o jednoj kiklopskoj partiji bez alternative (koja stigmatizira i guta ostale...); o sistemu u kome ne postoji autonomija i kontrola svih grana institucije države, već se vlast koncentriše oko ličnosti i seli sa njenim „skakutanjem“ sa funkcije na funkciju (čas u odbrani, čas u navali, kao u sportu).

I dok su novodemokrate, po logici neoliberalne korporativne mantre, vlast tretirali kao preduzeće, sadašnji populist, koriste sportaške metafore – u političkom marketingu i promociji svoje političke platforme. I jedni i drugi mitologizirali su ulogu političkog marketinga, monopolisali medijski industriju svesti, a građanstvo sveli na puku masu koja ih pokorno sledi.

Ovde se modernizacija redukovala na iščašenu zavisnu modernizaciju, prilagođavanje, preuzimanje tuđih modela/obrazaca od ekonomije, marketinga, menadžerstva, politike, do kulture, obrazovanja i nauke. Na delu su procesi restauracije, retradicionalizacije i neokolonijalizma u brojnim oblastima društvenog života. Preskupa je cena takvog modela razvoja i upravljanja, a njene negativne posledice višestruko štetne po nacionalne interese i budućnost zemlje.

Zato je neophodno ne samo patetično se upitati: *Šta nam valja činiti*, već, kao odgovorna i kompetentna akademska zajednica sociologa, neophodno je ključna pitanja/probleme Srbije i sveta istraživati, držati stalno otvorenim za kritičke debate.

O čemu naši sociolozi čute, a morali bi (i pozvani su) kao kompetentni stručnjaci da istražuju, pišu i govore?

- *O strategiji društvenog razvoja i upravljanja;*
- *O socijalnoj ceni vladajućeg neoliberalnog modela tranzicije „bez socijalne odgovornosti“;*
- *O problemima naše kulture i identiteta;*
- *O problemima socijalnih i regionalnih nejednakosti i regionalnom razvoju;*
- *O demografskoj devastaciji i problemima demografske obnove;*
- *O „odlivu mozgova“ i odnosu prema novoj koloniji srpske intelektualne dijaspore;*
- *O mestu i ulozi lokalne samouprave i participativne demokratije;*
- *O ljudskim pravima, autonomiji manjina i nacionalnom suverenitetu u eri globalizacije;*

- O strategiji naučne i obrazovne politike;
- O vaspitanju nove generacije i modelu kulturne politike;
- O ulozi nauke u kreiranju i valorizaciji modela javnih politika;
- O ulozi i zloupotrebi medija u „pripitomljavanju“ umesto osveščavanja javnosti;
- O pozivu sociologa i intelektualca u savremenom društvu;
- O međuniverzitetskoj profesionalnoj saradnji na Balkanu i kulturi mira.

O ovim i drugim, uže stručnim, pitanjima unutar udruženja sociologa i van njega – na javnim tribinama, u časopisima, treba pokrenuti debatu i oživeti duh permanentne kritičke akcionalističke sociologije, koja bi ostvarila dvostruku ulogu: sazajno-akademska i socijalno-kulturološku mobilizatorsku. Pojam javnog prostora se mora demonopolizovati, proširiti i demokratizovati u nas. On je, sada, sužen na monopolni zabran politokratije i redukovana na politički marketing u službi vladajuće nomenklature. Izgleda, da smo, nažalost, još uvek, najbolji u trci sa „jednim konjem“.

IV

Vreme je da se prevrednuju mnogi pojmovi u sociologiji i demistifikuju brojne pojave u našem društvu. U toj borbi društveno-humanističke nauke moraju imati svoj ulog. One mogu doživeti demarginalizaciju samo ako su časno angažovane u službi Istine. To važi i za sociologiju, za novu generaciju protagonista profesije i poziva sociologa. Za njihov profesionalni moto/kredo mogu se uzeti poruke *Imanuela Volerstina*, američkog sociologa nove generacije i svojevremeno predsednika Svetske asocijacije sociologa: „Očajnički nam je potrebno danas da istražimo alternativne mogućnosti za ostvarenje istorijskog sistema koji bi bio razborit, da zamenimo pomahnitao i umirući u kojem živimo. Upravo tu sociologija može da odigra ulogu, ali samo sociologija, koja odbija da razdvoji traganje za istinom od traganja za Dobrotom (a to znači: za Slobodom i Pravdom).“¹⁰

Razvijajući se u sociološkoj prakseologiji kao empirijski primenjena nauka, sociologija nikada ne sme izgubiti vezu sa najvišim dometima razvoja teorije, kao i humanističko-emancipatorskim ciljevima razvoja društva. Nikada ne sme iz svog fokusa izgubiti ljudski koeficijent u istraživanju društva, tj. položaj i uloga čoveka i mogućnosti njegove emancipacije. Na ovom putu rezultati socioloških istraživanja se povezuju sa akterima društvene akcije, a *sociološki poziv* dobija obrise prometejske angažovanosti u skladu sa Turenovim shvatanjem sociologije kao nauke o slobodi i ulozi akcijskih/participativnih istraživanja; kao i Burdijeovom porukom

10 I. Wallerstein, *Opadanje američke moći*, CID, Podgorica, 2004, str. 92.

– da je sociologija radikalna refleksija i borička disciplina. Stoga ona nije samo analitička, radikalna refleksija i kritika postojećeg društva, već i graditeljska, prometejska nauka, koja traga za alternativnim putevima, perspektivama održivog razvoja ljudskog društva i čovečanstva. U vezi s tim podsećamo na poruku *Alvina Guldnera*: „Sociologija počinje oslobađajući svet od iluzija i nastavlja oslobađajući sebe ... Nadolazeća kriza ne zahteva obnavljanje uobičajene rutinske sociologije, nego novu i posebnu sociologiju: emancipirajuću sociologiju.“¹¹ Ali i na zavetni apel *Zigmunta Baumana*: „Da ukoliko sociologija ne želi da doživi smrt u postmoderni, *alternativna sociologija* radikalno predlaže preuređenje sociologije: da se od nauke i tehnologije neslobode pretvori u nauku i tehnologiju slobode: da se uspostavi kao nova kulturna politika u službi ljudske slobode!“¹²

Završne poruke: Zašto nam je potrebna obnova poziva sociologa

Umesto fatalističkog metasocijalnog diskursa neoliberalne filosofije tržišnog fundamentalizma, u čijem središtu je „profit iznad slobode i dostojanstva ljudi“, u kojoj su tržište i supermarket pretvoreni u glavni hram, rehabilitujemo velike ideale građanske revolucije (Sloboda, jednakost, bratstvo) u duhu pledoajea *Toma Pejna*: „Um je moja crkva, dobročinstvo je moja religija.“ Ili *Pjera Burdijea*: O sociologiji kao boričkoj disciplini i ekonomiji sreće, solidarnom društvu – koje poštuje slobodu čoveka.

Takođe, još jednom podsetimo na parafraziranu poruku *Imanuela Volerstina*: U traganju za alternativnim projektom društvenog razvoja čovečanstva, sociologija nam je preko potrebna, ali ne ona rutinska i apologetska, kao *aucila* tekuće politike, već emancipatorska, u kojoj se „istraživanje istine nikad ne sme razdvajati od traganja za putevima Dobrote/pravde i Slobode/odbrane ljudskih prava i dostojanstva!“

Sociologija nema pravo na beščasće, da kao prostitutka vlasti čuva tajne javne kuće. Naprotiv ona, rezultatima svojih kritičkih istraživanja treba da pomaže pobedi Istine i Dobrote u svetu i čoveku, emancipaciji čoveka i čovečanstva.¹³ Ili, kako to *Đuro Šušnjić* mudro veli: „Zadatak je sociologije da otkriva ono što je prikriveno i da ne prećutkuje ono što je istinito ... Ne mora neko da bude sociolog da bi govorio istinu, ali mora da govori istinu da bi bio sociolog.“¹⁴ *Etika poziva sociologa* manifestuje se u hrabrom traganju za Istinom, ali i aktivnoj participaciji u društvenim

11 A. Guldner, *Za sociologiju*, „Globus“, Zagreb, 1980, str. 127.

12 Bauman, Z., *What Use is Sociology?*, Polity Press, Cambridge, 2014.

13 Lj. Mitrović, *Geokultura razvoja Balkana i savremena sociologija*, „Prometej“, Novi Sad 2011, str. 6.

14 Đuro Šušnjić, *Cvetovi i tla*, „Mladost“, Beograd, 1982, str. 10.

borbama da svet bude bolje i pravednije mesto, a ljudi slobodni, srećni i udruženi u solidarnosti i humanizmu. Na tim uzvišenim ciljevima i zadacima, sociologija i sociolozi imaju šansu da vaskrsnu kao stručnjaci u profesionalnoj podeli rada i kao intelektualci u savremenom društvu.¹⁵

Budimo dostojni jednog velikog i časnog poziva: poziva sociologa. Obnovimo njegovu ulogu kao i ulogu učitelja i lekara, ako želimo zdravo/pristojno društvo, zdravih ličnosti, održiv humani razvoj, mir i budućnost čovečanstva! To je moja poruka novoj generaciji sociologa, čije vreme nastupa. I koje zahteva njihov profesionalni i moralni ulog u borbama za demokratski preobražaj i napredak društva, za slobodu i sreću svih naroda i svakog pojedinca.

Literatura

- Alvin Guldner, *Za sociologiju*, „Globus“, Zagreb 1980.
- Vladimir Milić, *Sociologija – nauka društvene krize – glavni tokovi i pravci razvoja*, Pravni fakultet, Beograd 1997
- Đuro Šušnjić, *Cvetovi i tla*, „Mladost“ Beograd, 1982.
- Edgar Moren, Stefan Hesel, *Put nade*, „Hedone“, Beograd 2012.
- Zigmunt Bauman, *What Use is Sociology?*, Polity Press, Cambridge 2014.
- Imanuel Volerstin, *Opadanje američke moći*, CID, Podgorica, 2004.
- Imanuel Volerstin, *Posle liberalizma*, „Službeni glasnik“, Beograd 2006.
- Ljubiša Mitrović, *Geokultura razvoja Balkana i savremena sociologija*, „Prometej“, Novi Sad.
- Ljubiša Mitrović, *Pod lupom sociologa*, „Prometej“, Novi Sad 2016.
- Ljubiša Mitrović, *Sociološko proučavanje sociologije ili ka sociologiji sociologije*, Sociološki pregled, Beograd, br. 3/1983.
- Milan Brdar, *Uzaludan poziv – sociologija saznanja između sociologije i samorefleksije: slučaj Karla Manhajma i prosvetiteljstvo*, „Stylos“, Novi Sad, 2005.
- Pjer Burdije, *Signalna svetla I-II*, ZUNS Beograd 2019.
- Džordž Orvel, *1984*, Beograd 1984.

15 O kontroverznoj ulozi intelektualca u kontekstu moderne, postmoderne i procesima građanske emancipacije, iz ugla sociologije saznanja, videti opširnije u odličnoj studiji Milana Brdara, *Uzaludan poziv*, „Stylos“, Novi Sad, 2005, str. 379–406.

Ljubiša R. Mitrović

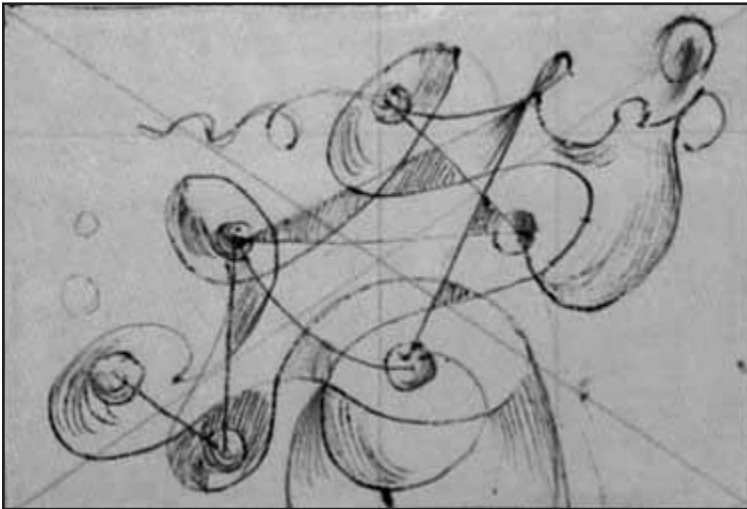
ON THE CRISIS AND RENEWAL OF THE CALLING
OF SOCIOLOGISTS TODAY

Marginalia

Summary

The paper discusses some aspects of the crisis and renewal of the calling of sociologists today. From the standpoint of sociology of sociology, the author analyzes the position of sociology and the status of sociologists in contemporary society, and especially in the Serbian society in transition. His marginalia touch upon the crisis of society and the crisis of sociology as well as the crisis of the social and humanistic sciences. The author pleads for the renewal of sociologists' calling and sociology as essential prerequisites for scientific research of the development of modern democratic society, which focuses on human rights, humanization of social relations and emancipation of man.

Key words: sociology of sociology, crisis of sociology, deontology of sociologists' calling, development of modern society.

Forma i pokret, mastilo i olovka, 10 x 14

Neobična forma, isečak iz časopisa, 28 x 17

.....

ТОКОВИ

.....

Ђорђе Тасић

ОПШТИ ПОГЛЕД НА УРЕДБУ О БАНОВИНИ ХРВАТСКОЈ

Споразумом Цветковић–Мачек решено је, или бар решено највећим делом, хрватско питање. Иако ћемо овде изложити смисао и садржину уредбе о бановини Хрватској са правног гледишта, треба ипак да истакнемо да се овим споразумом решава једно од најкрупнијих питања наше унутрашње политике на један легалан начин, путем једног државног акта.

Надлежни државни фактори су показали своју мудрост, а Срби и Хрвати своју држатвотворну способност. Срби су показали да умеју да чине попуштања у интересу државе и да, доследни својим демократским тежњама, налазе снагу и величину државе у братској солидарности. Хрвати пак да, борећи се легалним средствима, у духу миротворства Стјепана Радића и г. Мачека, неће да руше ову државу и да, напротив, налазе да могу опстати и развијати се, и наћи потврду своје индивидуалности, само у заједничкој држави.

За браћу Хрвате ово треба да значи један од најважнијих историјских момената. Отсада држава постаје њихова у пуном смислу речи, и отсада за њу носе одговорност. Оно двојство које је владало за време Аустроугарске у њиховом политичком животу и њиховим душама између идеала о слободној и независној Хрватској и грубој стварности у којој су имали само уску аутономију треба да ишчезне. Јер њихове тежње су задовољене потпуно у оној мери, у којој допушта заједнички живот у братској држави, у општој државној заједници.

И можемо очекивати да ће Хрватска сељачка странка, која данас претставља хрватски народ, прећи са државно-правног терена на економско-социјалан.

Споразум који је постигнут има државни и опште народни карактер, и као такав стоји изнад свих партиских интереса и комбинација. За његово извођење потребна је, уз мудрост и тактичност, апсолутна лојалност која једино може дефинитивно уклонити међусобно неповерење и створити атмосферу коју захтева заједнички рад.

I.

1) Два су акта којима се решава Хрватско питање: један је акт политички, акт споразума, и други је акт државни, Краљева Уредба. Уредба је донета на основу споразума, претставља извођење споразума, и она преводи на правни језик један правни акт, оно што се садржи у политичком акту споразума уколико је то било могуће и потребно. Ова Уредба донета је на основу чл. 116 Устава и њом се врши суспензија једног већег броја уставних прописа (који нису, из опрезности, наведени). Према томе, правно, овај акт је привремен, јер суспензија траје привремено, и завршава се или враћањем на стари устав или доношењем новог устава. Ово друго је смисао и циљ народног споразума.

Донета на основу чл. 116 Устава, ова Уредба мора бити ратифицирана од Народног претставништва. Пошто је било немогуће политички да нова влада народног споразума ради са Скупштином и Сенатом, који су изабрани под ранијим политичким режимом, скроз супротним народном споразуму, то су они распуштени. Нови Сенат ће се бирати односно именовати по постојећим прописима и, како је Скупштина распуштена, то народни посланици опадају као бирачи сенатора. Нова скупштина биће бирана по једном новом, демократском систему, и на слободним изборима, јер је потребно да кроз њу сам народ да потврду Уредбе о бановини Хрватској односно народни споразум.

Уредбом се ствара бановина Хрватска и не изводи целокупна организација државе. Уредбом је одређена њена територија (у њој није речено само то да се морају вратити општине са нехрватском већином у наведеним срезovima); одређена је ње на надлежност, организација власти у бановини и њен однос према државној власти (уставни суд и надзор). Све то по својој садржини и природи не одговара постојећим уставним прописима, због чега се стварање бановине Хрватске могло извести на основу чл. 116.

2) Што се тиче територије са правног гледишта потребно је истаћи да граница која се ствара између бановине Хрватске и осталог дела државе не чини границу као између страних држава. Пошто је заједничка спољна политика и војска, то ова граница нема никаквог значаја са војничког и стратeгиског гледишта. Треба узети у обзир још и то да је држављанство једно, да је спољна трговина једна и да је она слободна између бановине и осталог дела државе, да свако може трговати под истим условима у целој земљи, да су железнице и поште државне, као и друге још ствари државне.

3) Што се тиче надлежности, усвојен је метод набрајања послова за које је надлежна бановина; све што није наведено, остаје у надлежности државе. Када се погледа за које је све послове надлежна бановина

Хрватска, може се закључити да би се могла употребити и друга метода: на један генералан начин овластити бановину за све послове који се ње тичу, а побројати оно што остаје држави. То је ствар технике и није битно. Битно је то да је на овај начин бановини осигурано да се може слободно развијати у економском, културном и социјалном погледу, имајући врло широку искључиву надлежност да уређује односе међу својим грађанима и стара се о њиховом благостању. У државну надлежност спадају сви послови од битне важности за целину; поред спољне политике, војске, финансија, све оне ствари од битног интереса за саобраћај и економски живот као: железнице, поште, телеграф и телефон, новац, мере и жигови итд. Једна карактеристика уређења наше државе ће бити, што у њену надлежност спадају у потпуности послови вера.

Али и оне ствари, које су пренете у надлежност бановине Хрватске нису пренете без ограничења. Држави је и ту призната надлежност када то захтева особити државни интерес. У неким стварима она ће интервенисати путем законодавства и путем управне власти; у другом само путем законодавства (каткада постављајући општа начела). У Уредби су наведени примери за једно и друго, не исцрпљујући све могућности за интервенцију државе. Из овога излази јасно да бановина Хрватска сачињава део једне целине и да је њен живот нераздвојно везан за живот других делова државе. У државну надлежност спада политичка полиција (т. ј. старање о државној безбедности и сузбијање антидржавне пропаганде) као и старање о јавном реду и миру.

Свака за себе, и држава и бановина, врши своје послове преко сопствених органа, и држава, према томе, своје послове преко својих државних органа и на територији бановине Хрватске (како је то на пр. у Сједињеним Америчким Државама).

4) Најзад, што се тиче организације власти у бановини, основни принципи постављени су у овој Уредби. Да ли је ушло све што треба и, обрнуто, што не треба, о томе се може говорити, и у Уставу могу се чинити исправке и допуне. Засад су предвиђени као врховни органи Краљ, Бан и Сабор. Законодавну власт у бановини врши Краљ са Сабором заједнички; управну власт врши Краљ преко Бана; судске пресуде се изричу и извршују у име Краља. Бана именује Краљ; пошто је уведена одговорност Бана, и пред Краљем и пред Сабором, то Бан може бити лице које има поверење Сабора. Најважнији административни акт, као што је постављање и унапређивање највиших чиновника и највећег броја судија врши се Краљевим указом.

У границама ових начела, бановина Хрватска има право самоорганизације. Ово се огледа прво у томе, што се највиши органи конституишу независно од државе. Краљ је овом Уредбом постао и Краљ

бановине Хрватске, без кога се ни један закон и важнији акт не може учинити. Сабор произлази из народа бановине Хрватске, а Бан од Краља и Сабора. Она се затим огледа у томе што ће, у границама начела, постављених Уредбом, извести ови највиши органи уређење бановине. Најзад, пошто бановина има искључиву надлежност за све послове напред наведене (уколико не постоје ограничења од стране државе), она ће имати сама право надзора над радом својих органа и имати своје највише судове (редовни, административни, рачунски) за послове своје надлежности.

У прелазном периоду, докле се не сазове Сабор, организација власти ће се изводити Краљевим уредбама, које ће накнадно имати да озакони Сабор. За примену ових овлашћен је Бан да доноси потребне „наредбе“ т. ј. уредбе. Да би се осигурао правни континуитет и избегли потреси, колико је то могуће, предвиђено је да на територији бановине Хрватске сви правни прописи остају у важности, докле се не укину или измене надлежним путем.

5) Бановина Хрватска са оваквом територијом и надлежношћу и оваквом организацијом остаје саставни део државе. Отуда ће пренос надлежности извршити државни орган, министарски савет, што и захтева начело законитости (јер ако би то сам Бан учинио, то би био прави револуционарни акт). Бановина остаје под надзором државе у погледу законитости: 1) У циљу да не пређе своју надлежност; 2) У циљу да не извршује устав и законе државе, као и друга акта, уколико је везана за њих. Тако је предвиђен административан и судски надзор и то по угледу на послератне уставе Аустрије и Немачке. Овде ћемо истаћи стварање Уставног суда који ће бити надлежан за оцену уставности закона и решавање спорова о надлежности како у погледу бановина тако и државе. Он се може тако изградити да служи и заштити уставних права грађана, као у Америци. Како ће се дефинитивно изградити, то ћемо тек видети. У међувремену до устава можемо стећи и неко искуство што се тиче надзора уопште.

II.

Ова Уредба, са осталима, може да служи за основу за рад једне и више влада крте стоје на гледишту народног споразума. Ипак мора се рећи да она не пружа још један систем потпуно правно изграђен, и управо она садржи у себи извесних динамичких елемената. Пре свега, питање о финансиској надлежности није још конкретно решено, јер је само начелно загарантована финансиска самосталност Хрватске уколико је потребно за извођење њених функција. До овога се дошло, јер се сагласност у томе постигла само делимично, а не потпуно да би се могла формулисати у један правни пропис. То је, међутим, једно

важно питање. Затим, она ограничења у надлежности бановине нису таксативно побројана, већ само као примери. С друге стране могуће је да министарски савет проширује надлежност бановине. То даје динамички карактер Уредби, и захтева једну атмосферу поверења, сарадње и добре воље. И, најзад, предвиђа се једном специјалном Уредбом, да се ова Уредба може проширити и на друге бановине, које ће се у томе циљу спојити, и уопште, чији ће се опсег по потреби променити. Не улазећи у политичку страну ове одредбе, са чисто правне тачке гледишта, ово проширење намеће се по томе, што на овај начин браћа Хрвати могу учествовати и у питањима која се тичу нас осталих са другог дела државе, и то много већег, а да ми не можемо улазити у многа питања која су сада прешла у њихову искључиву надлежност (на пр. просвете, пољопривреде итд.). У међувремену може се наћи начина да се они ограниче на своје послове и на оне, који су заједнички за све (тако на пр. што неће учествовати у парламенту у оним питањима која се тичу само осталог дела државе). Ово указује на то да ни положај бановине Хрватске није у потпуности регулисан, докле год се не изведе реорганизација целе државе.

И, заиста, ту се поставља низ важних питања од чијег решења зависи и дефинитиван правни положај Хрватске, Да наведемо само парламент који, као што је познато, у савезним државама има један нарочити састав.¹

III.

Бановина Хрватска је остала део једне веће заједнице; створена државним актом она ће бити потврђена државним уставом Држава или државна заједница, како воле да кажу браћа Хрвати, задржала је функција не само колико је потребно за њен опстанак и њен интегритет, већ и за солидарност економску, културну и националну у довољној мери. Држава је добила функција колико их има у федерацији у последњој фази развоја, у којој се показала тежња за порастом надлежности државе према потребама модерног живота.² Поред заједничких функција, већ сада је овом Уредбом, утврђен Краљ као фактор јединства.

1 Због ове фрагментарности, било је тешкоћа при састављању Уредбе. У Уставу неке ствари морају добити друкчију стилизацију (мислимо буквално на форму); неке нове ствари морају ући и неке изостати.

2 Такву, модерну, федерацију описао сам у свом претходном чланку у „Политици“. Овај је изазвао живу реакцију у хрватским дневним листовима и један је чак назив мога чланка назвао „кривим“, јер тобож таква подела надлежности се налази у унитарној децентрализованом држави, а не федеративној. Оно што сам написао тачно је од почетка до краја, било то коме драго или не. — Ово је само доказ да је у овом моменту врло потребно рашчистити државноправне појмове и унети јасности у идеолошке ставове.

Краљ је не само Краљ Југославије (заједнички), већ и Краљ бановине Хрватске, као што ће бити, када се изведе потпуна реорганизација државе, и Краљ осталих бановина (највероватније српске и словеначке). Ово је јединствен случај у историји и теоретичари ће имати једну интересантну дискусију о томе је ли ово федерација или није. Међутим у тој дискусији нипошто не сме да се заборави једна врло важна чињеница, да се споразумом предвиђа да се у Устав унесе одредба по којој се надлежности бановине Хрватске не могу овој одузети или смањити без њеног пристанка. Ако постојање једног Краља нашој државној заједници умањује федеративни карактер, ова одредба будућег устава повећава га, јер нигде државице у модерним савезним државама немају данас такве гаранције. И једно друго изједначава.

Ово је садржина Уредбе о бановини Хрватској. Да би она дала оне резултате који се од ње очекују, потребно је да се створе одговарајући услови политички, друштвени и морални, односно да адаптирамо наше политичке програме, наше установе и нас саме новом стању. Никад једно правно уређење није само по себи довољно, већ је потребна и активност људи. Споразум не сме да остане само законско право, него да пређе у живот и крв Срба и Хрвата. Битан услов за ово је наћи помирење у себи идеје о својој индивидуалности са, идејом о целини или државној заједници.

Politika, Београд, 9. септембар 1938.

.....

POGLEDI

.....

Andrej Iljič Fursov
istoričar i politikolog, Moskva

DVE VERZIJE BUDUĆNOSTI

U toku je totalna korporatizacija sveta, kao na zalasku Rimske imperije, što je iskušenje za hrišćansko dostignuće čovečanstva – ličnost, koja se ni na koga i ni na šta neće moći osloniti osim na sebe samu

Prelomni je momenat

Nacionalna država korodira. O tome se više i ne raspravlja. Spore se oko toga šta će je zameniti. Jedni veruju svetska vlada, drugi civilizacije, treći – region-države. Nacionalna država zaista odlazi, ali još uvek je snažna i ne dozvoljava nikome da zauzme njeno mesto. Ona ostaje, no gubi svoju nacionalnu formu. Da zameni nacionalnu državu dolazi korporacija-država.

Nije reč o pretvaranju korporacija u državu, ni o korporativnoj državi kao u Italiji dvadesetih godina prošlog veka ili Nemačkoj između 1933. i 1945. Reč je o principijelno novom, i, verovatno, čudovišnom fenomenu koji se savremenima može učiniti ništa manje strašnim od „novih monarhija“ XV veka stanovnicima poznog srednjovekovnog socijuma. Korporacija-država nije budućnost, već sadašnjost. Ona je ovde, samo je mi jednostavno ne vidimo od napuklog oklopa nacionalne države koji koristi.

Globalizacija, kao što je poznato, predstavlja takav proces proizvodnje i razmene u kojem se, zahvaljujući prevlasti informacionih faktora nad materijalnim, kapital pretvara u elektronski signal, slobodan od svih ograničenja lokalnog i državnog nivoa: prostornih, materijalnih, socijalnih. Ovo je, prema Zigmundu Baumanu, pobeda vremena nad prostorom, to jest, onih koji kontrolišu vreme (kapital) nad onima koji kontrolišu prostor (državu).

Globalizacija je zamenila mesta važnim i manje važnim nivoima prethodne epohe: državni i lokalni nivo su otišli u drugi plan, a globalni i regionalni izašli u prvi. Makroregionalizacija savremenog sveta ima dva aspekta. Prvi je formiranje nadnacionalnih ekonomskih i političkih struktura tipa Evropske unije ili Severnoameričke zone slobodne trgovine (NAFTA). Drugi, i mnogo važniji, je pojava, već početkom 1990. godine, fenomena koji je poznati japanski menadžer i publicista, autor nekoliko

ekonomskih bestselera Keniči Omae u knjizi karakterističnog naslova *Kraj nacionalne države: uspon regionalnih ekonomija iz 1995. godine* nazvao „region-državom“ ili „region-ekonomijom“.

Po mišljenju Keniči Omaea, upravo region-ekonomija, a ne država koja je u opadanju, predstavlja prirodnu poslovnu jedinicu globalne informacione ekonomije, pri čemu, nezavisno od toga da li se region-ekonomija nalazi unutar granica ove ili one države, u kojima postoji kao ekonomska autonomna celina (Silikonska dolina u SAD, anglomeracija San-Paulo u Brazilu, Sutoken i Kansaj u Japanu, Sverna Italija, Baden-Virtemberg i tako dalje) ili je raspoređena sa obe strane granice ili čak granica (Rusijon – Langedok – Katalonija; Penang – Medan – Phuket; Singapur – Džohor – ostrva Rijau). Region-ekonomija rešava probleme korišćenjem globalnih resursa; u većoj meri je povezana sa drugim region-ekonomijama nego sa svojom zemljom. Funkcionisanje region-ekonomije određeno je pre svega ekonomskim, a ne političkim ili socijalnim imperativima. Region-ekonomija je jedinica potražnje i potrošnje, i ništa više od toga. Zbog toga broj stanovnika ne treba da bude veći od dvadeset miliona (inače neće biti obezbeđeno jedinstvo građana kao potrošača – svi moraju biti relativno bogati), ali i ne manji od pet miliona (da bi se obezbedila ekonomičnost usluga, osobito onih koje su važne za efektivno učešće u globalnoj ekonomiji). Na taj način, globalna ekonomija ne predstavlja jedinstveno tkanje, već mrežu od više stotina čvornih tačaka povezanih, pre svega, među sobom. Ona kao da lebdi nad svetom sa njegovim nacionalnim državama do kojih joj nimalo nije stalo.

Ono što je Omae nazvao „region-država“ Filip Bobit zove „tržište-država“ (market-state), koja dolazi da zameni nacionalnu državu. Ako su imperativi poslednje nosili političko-ekonomski karakter, a od 1945. do 1975. godine još i socijalni, onda su imperativi i smisao života region-state ili market-state pre svega ekonomski, a tek potom politički i još manjem stepenu socijalni. Suštinski, i jedan i drugi oblik predstavljaju desocijalizaciju, denacionalizaciju, a u izvesnom smislu i deteritorijalizaciju države.

I, ako region-država još uvek čuva crte teritorijalne države, a zajedno sa njima i, u određenom stepenu, karakteristike socijalne i – u većoj meri – političke države, onda „tržište-država“ ove karakteristike, suštinski, gubi. „Region-država“ na taj način predstavlja – prelaznu formu ka strukturi, zaista adekvatnoj *Pax Globalica* – „tržištu-državi“. Ipak, poslednja predstavlja suštinu ovog procesa i zato je pravilnije govoriti o tržišnoj državnosti. Konkretnu istorijsku formu, odgovarajuću globalnom tržištu i tržišnoj državnosti, zovem – „korporacija-država“ (corporation-state).

Korporacija-država je mehanizam čiji ciljevi i funkcionisanje nose pre svega ekonomski karakter, to jest, usmeren je na smanjenje troškova.

Saglasno tome oni zahtevaju minimizaciju političkih i socijalnih rashoda – od svođenja na minimum socijalnih davanja, karakterističnih za države, do uklanjanja ekonomski suvišnog stanovništva, nerentabilnog sa ekonomske (korporativno-državne) tačke gledišta (od uskraćivanja stanovništvu „zajedničkog kolača“ do, faktički, njegovog isključenja iz realnog života).

Kada se najvažnijom za državu proglasi ekonomska konkurentnost na globalnom nivou, njene socijalne i nacionalne komponente mogu se zaboraviti – država počinje da se ponaša kao korporacija u kojoj je sve opredeljeno ekonomskom efikasnošću: „preživljavaju najjači“ i „ništa lično“.

Nacionalna država, naravno, neadekvatna je u svetu neoliberalne globalizacije. Ona ne samo da je iracionalna sa ove (neoliberalne) tačke gledišta, već i slabo konkurentna pošto je opterećena socijalnim obavezama prema stanovništvu. U industrijskoj epohi ispunjavanje ovih funkcija nije dobročinstvo već imperativ.

Prvo, industrijska proizvodnja zahteva postojanje masovne radničke i srednje klase. Drugo, industrijska epoha je epoha u kojoj se sukobljavaju vojno-industrijski kompleksi, to jest nacije u celini – otuda su neophodne socijalno-političke mere za obezbeđivanje jedinstva nacije. Treće, postojanje sistemskog antikapitalizma (SSSR) tokom industrijske epohe, koji logično proističe iz prirode kapitalizma, suprotstavljanje dva sveta, nateralo je buržoasku državu da prihvati oblik koji uopšte nije karakterističan za njenu prirodu, koji joj protivreči – welfare nation state, to jest da postane država opšteg blagostanja.

Globalna informaciona postindustrijska ekonomija, zbog svog naučno-tehničkog nivoa i mogućnosti premeštanja industrijske proizvodnje na Jug, nema potrebu za brojnom srednjom i radničkom klasom. Epoha borbe za hegemoniju se završila, kapitalistički sistem ima svog hegemonu – SAD (od 1980-tih godina – Globalnu Ameriku). SSSR je prestao da postoji. Ne treba nikoga prehranjivati i miriti.

Dakle, korporacija-država je takav administrativno-ekonomski kompleks koji, budući da je formalno državni aparat, igra samostalnu i odlučujuću ulogu u datoj zemlji; koji u isto vreme stavlja interese te zemlje u zavisnost od ekonomskih organa (korporativnih) ili, u krajnjoj liniji, razmatra prve kroz prizmu drugih; koji je iz sopstvenih interesa privatizovao funkcije vlasti karakteristične za državu kao instituciju (privatizacija vlasti-sile) i u isto vreme se odrekao (ili ih značajno smanjio) ispunjavanja velikog dela socijalnih dužnosti i funkcija karakterističnih za državu.

Unutrašnji princip organizacije korporacije-države je – klan. Upravo klan, a ne pojedinac, kao u nacionalnoj državi, predstavlja socijalnu jedinicu korporacije-države. Nacionalna država se ne pretvara odmah u korporaciju-državu. Prvo se transformiše u državu-korporaciju, da tako

kažem, denacionalizuje se, privatizuje. Kako je primetio jedan od lidera meksičkih seljaka u Čijapasu, „u kabareu globalizacije“ država počinje da se bavi striptizom i na kraju predstave na njoj ostaje samo ono što je krajnje neophodno – kontrola nad stanovništvom. Nacionalne vlade prestaju da budu i nacionalne i vlade, pretvarajući se u spoljašnje administrativne organe korporacija.

U toku je totalna korporatizacija sveta, što spolja gledano, veoma podseća na poslednje vekove Rimske imperije i XIV–XV vek u Zapadnoj Evropi. XXI vek će biti vek različitih korporacija („država“) – različitih po poreklu, formi, snazi, ali istovetnih po suštini. I to će predstavljati ozbiljno iskušenje za takvo hrišćansko dostignuće čovečanstva – kao što je ličnost, koja se ni na koga i ni na šta neće moći osloniti, osim na sebe samu, i nužno će morati da se pretvori u korporaciju u jednom licu.

Upravo korporativnost (nedržavnost, a i antidržavnost) čini korporaciju-državu gotovo idealnom strukturom i formom za globalnu kriminalnu ekonomiju, a tačnije, samo – globalnu ekonomiju. Na kraju, granice između kriminalnih i pravnih zona su principijelno ukinute: „profit iznad svega“.

Korporacija-država se nalazi ne samo s one strane dobra i zla, već i s one strane zakona i zločina. To je principijelno novi fenomen (postburžoaski i postcivilizacijski istovremeno), ne samo sa tačke gledišta državnosti, već i ekonomije, prava i morala. U korporaciji-državi vrši se odabir i određenog socijalnog, antropološkog tipa, određenog ljudskog materijala.

Rečeno, ipak, ne znači da je država gotovo iščezla. Proces marketizacije/korporativizacije države još se nije završio – moguća su i obrnuta kretanja. Prvo, u nacionalnoj državi, osobito u njenom jezgru, postoji još mnogo snage za otpor. Posebno ako postoji moćna socijalna tradicija, čiji koreni sežu ne samo u novo doba, već i u srednjovekovlje (srednjovekovni korporativizam je bio principijelno drugačiji od poznokapitalističkog – socijalni, a ne ekonomski, i, da ih ne bi mešali, pravilnije je govoriti o korporativnosti). I što su ti koreni snažniji, sporije teče proces odumiranja nation-state i njenog pretvaranja u corporation-state kroz state-corporation. U azijskim društvima prepreke na putu desocijalizacije predstavljaju lokalne kolektivističke tradicije i korporacije.

Drugo, nation-state predstavlja takav omotač i takav resurs koji će, u međusobnoj borbi, iskoristiti korporacije-države koje postoje unutar nje. I upravo na stanovništvo nacionalnih država oni prebacuju svoje probleme.

Treće, očuvanje fasade nacionalne države omogućava da se prikrije pljačkaška suština korporativno-kriminalne države, da se korporativno-kriminalni konflikti i interesi predstave kao nacionalno-državni: „Gde pametan čovek krije kamenčić? Među kamenčićima na morskoj obali“. Tim pre što se korporacija-država formalno prostire na istoj teritoriji kao

i nacionalna država, kao sveukupnost komponenti njenih struktura i ispoljava se, pre svega, kao zbir, a ne kao celina, i zato će njen potencijal uvek biti slabiji od nacionalne države. Preostalu moć celine koja slabi, snagu sinergijskog delovanja, korporacija-država, slično osi-jahaču (čitajte *Život insekata* Žana Anri Fabera) može da crpi samo od nacionalne države, od njenog stanovništva.

Konflikti u novoj epohi će se produžiti tokom određenog vremena u staroj formi i pod starim znamenjima, i tek kada zastare, a novi agenti konačno stanu na noge, nastupiće brave new world korporacija-država i postaviće se zadatak spasavanja od države uopšte. Upravo u tom smeru, suprotno od onoga kako su se razvijale strukture vlasti u Zapadnoj Evropi tokom „dugog XVI veka“ (1453–1648. godine), razvija se sada država koja je prešla svoj vrhunac – formu i fazu nacionalne države.

Korporacija-država ima mnogo obeležja koja je približavaju ranim kapitalističkim (kako državama, tako i strukturama tipa Britanske istočnoindijske kompanije) i predkapitalističkim vladajućim strukturama. Put ka njima je – put „nazad u budućnost“ ili „napred u prošlost“. Verovatno će korporacija-država preći svoj put od nacionalne države do nedržavnih oblika vlasti brže nego što su se kneževine XV–XVI veka pretvorile u nacionalne države. Razume se, ako ništa ne preokrene ili deformiše ovaj „progres“. Jer, mi govorimo o sistemima i evoluciji, no postoji još subjekata i revolucija, postoji borba koja je, kako je tačno primetio Heraklit, „otac svega“. Ko ili šta može zaustaviti korporaciju-državu – „mladića“ koji krupnim koracima grabi napred?

Neoliberalizmu se mogu suprotstaviti konzervativizam i marksizam; sociopatologiji „heroja“ korporacije-države – solidarnost; parakriminalnom kolektivizmu i klanovima – individualizam. Da li je uspeh garantovan? Ne, nikako. Ali to ne znači da treba radosno prihvatati progres koji vas gura nazad, potiskuje. „Ovo nije moj progres“, – kaže Kandid, glavni junak Puževa na padini Strugackih – „na mene će se on spotaknuti“. I, stiskajući skalpel, odlazi u šumu. Uzgred, ne kažem da ceo tok istorije tokom narednih trideset-četdeset godina može biti izmenjen uplitanjem sila i stihija mnogo moćnijih od korporacija-država, ali to je druga tema.

Dve varijante budućnosti

Glavnu varijantu budućnosti predlažu oni koji, u okvirima globalne agende, teže da svet pretvore u prostor koji je dobro kontrolisan iz nekoliko centara u Severnom Atlantiku i, moguće, Istočnom Pacifiku, prostor u kome su izbrisane civilizacijske, nacionalne i kulturno-istorijske razlike; u kome su čvrsto fiksirani, u određenim zonama, monopoli na visoku tehnologiju, informacije i resurse, a u drugim na sirovinisku specijalizaciju

i siromaštvo. No, da bi postao globalan i odgovarao zamislama svojih konstruktora, savremeni svet mora da pretrpi ozbiljne promene – pre svega broj stanovništva se mora smanjiti za 80-90%. Na koji način planiraju da to postignu – drugo je pitanje.

Uporedo sa tendencijom globalizacije razvija se i druga tendencija – raspad globalnog sistema na makroregionalne blokove iza kojih se – o tome pišu čak i u štampi – naziru imperije iz prošlosti: imperija Karla Velikog, Britanska, Osmanska; neoimperijalne obrise dobijaju i SAD i Kina. Jasno je da raspad jedinstvenog sveta neće biti jednostavan – u svetu je suviše malo resursa i suviše mnogo protivrečnosti.

Jasno je, takođe, da nezavisno od toga koja će varijanta „kratke istorije budućnosti“ pobediti – globalno-liberalna ili deglobalno-antiliberalna, priroda, forma organizacije i stila upravljanja novog vladajućeg sloja biće kvalitativno drugačija, kao što će i socijalni sistem biti drugačiji nego što je današnji.

Haos u periodu 1980–2000. godine zahvatio je ne samo finansijsku sferu. On je uništio ne samo realnu ekonomiju, nacionalnu državu i politiku, već i – što je posebno važno – sferu svesti. Neoliberalna revolucija je unela neravnotežu u svest ljudi. Alternativa i otpor globalnom haosu mogu postati (delimično već postaju) centri postglobalne kristalizacije vlasti i bogatstva, koji po svom obimu nisu globalni i koji u isto vreme, teritorijalno i demografski, prevazilaze nacionalnu državu koja se seli u prošlost.

Kako preživeti (minimum) i pobediti (maksimum) u svetu koji se ruši? Kako se suprotstaviti onima u čijim je rukama vlast, imovina, informacija i viševekovno iskustvo uspešnih svetskih igara i svetskog upravljanja, tj. moćno organizaciono oružje? Organizacionom oružju se može suprotstaviti samo savršenije organizaciono oružje. Osobito ako uzmemo u obzir da organizacioni „hiperboloidi inženjera globalizacije“ postaju sve manje adekvatni savremenom svetu koji se nalazi u bifurkacionoj tački.

Bifurkaciona tačka je onaj trenutak kada je sistem „u maksimumu“ (razume se, u okvirima širokog ali ipak postojećeg koridora mogućnosti), i kada je dovoljan pritisak, ne jak, ali u pravom smeru – i inercija kretanja postaje nepovratna. Upravo u tačkama bifurkacije, u kratkom istorijskom momentu, nevelika grupa dobro organizovanih ljudi, koji bolje od drugih poznaju i shvataju tok istorije, sposobna je da osedla njene zakone i iskoristi ih u borbi za budućnost, suštinski – da konstruiše tu budućnost u skladu sa svojim smislovima, vrednostima i interesima, sposobna da nadmaši veću istorijsku masu i usmeri tok istorije.

Ali za to je neophodna odgovarajuća vlasno-organizaciona (u XX veku su govorili: državno-politička) forma. Takva forma, sa jedne strane, mora istovremeno biti sposobna da se suprotstavi globalizaciji, zaustavljajući

je ispred njenih vrata, a zatim, okrenuvši se, ne dozvoli da se talasi globalnog „progres“ sklope nad njom; s druge strane, da ume da se odupre drugim makro-regionalnim blokovima na koje se raspao svet, koristeći ih kao saveznike u otporu globalizaciji.

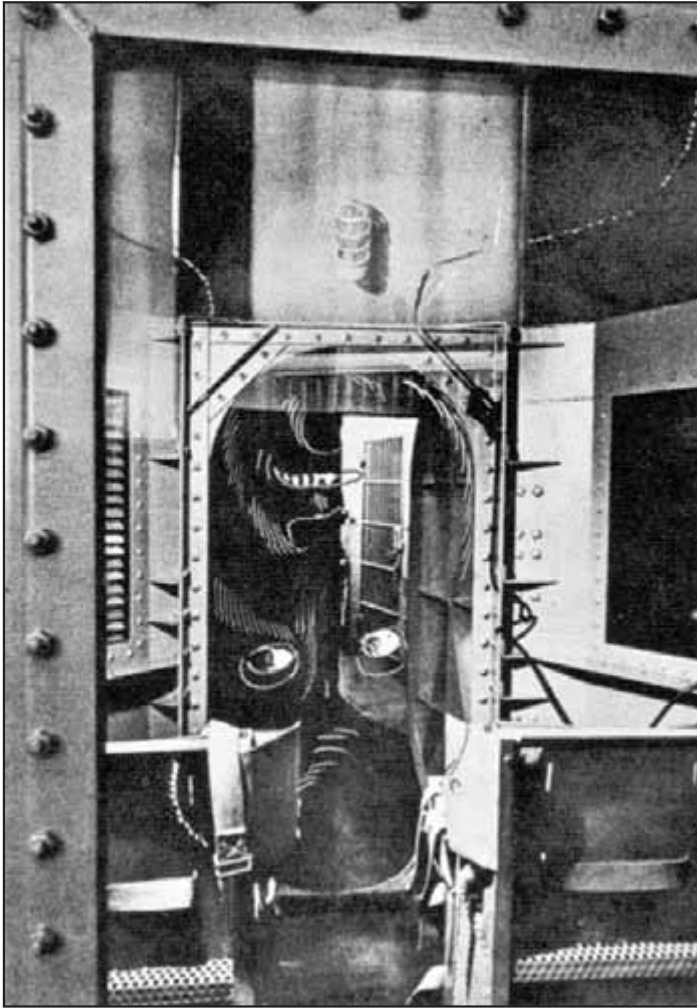
Takva forma se može videti u tvorevini koja je nalik imperiji, imperopodobnoj tvorevini (IPO). Ne treba se plašiti prvog dela kovanice „impero“. Nije reč o restauraciji imperije: ništa se u istoriji ne može restaurirati, a vreme imperija je prošlo. Reč je o nečem drugom: o unitarnoj nadnacionalnoj tvorevini, koja kombinuje vertikalno-hijerarhijske i mrežne principe organizacije i koja istovremeno predstavlja superkoncern i superdržavu.

Unutrašnje jezgro IPO treba da postane organizacija tipa nekadašnjih redova – istorijsko iskustvo pokazuje da su upravo organizacije ovog tipa bile najuspešnije u svetskoj borbi za vlast, informaciju i resurse, u globalnom upravljanju. Bez postojanja takvih struktura ne treba sedati sa svetski kartaški sto – iskustvo SSSR je pokazalo to kristalno jasno: SSSR nije izgubio zbog ekonomskih razloga, već zato što sovjetske elite nisu imale visokokvalitetnu, sopstvenu organizaciju tipa neoredova, zbog čega je deo elite u određenom trenutku pokušao da se integriše u tuđe strukture – no, uzalud, tuđince u takve strukture ne primaju.

Za razliku od Zapada, u ruskoj istoriji, suštinski, nije bilo organizacija koje su usmeravale svetski istorijski razvoj. Izuzetak je Kominternu koja je u većoj meri međunarodna levo-globalistička, a ne ruska organizacija, i „Crvena imperija“ Staljina, koja je postojala u vrlo kratkom istorijskom periodu, i veći deo vremena provela braneći se.

Danas svet puca kao prazan orah, pritisnut zaoštrenim protivrečnostima, i to ne samo da stvara povoljne mogućnosti za stvaranje IPO i struktura tipa neoredova, već čini takav korak jedinom šansom za opstanak, uključujući i fizički opstanak, pri tome ne samo za široke mase, već i za vladajuće elite koje ne ulaze u krug izabраниh. Osim toga, ako je postglobalnom, postkapitalističkom svetu suđeno da nastane, onda će organizacija njegovih vladajućih grupa obavezno imati karakter saveza mrežnih i struktura tipa neoredova, koje sjedinjuju u sebi upravljačke, smisaone i kognitivne funkcije, a forma ovakvog saveza tokom određenog istorijskog perioda biće IPO.

Preveo s ruskog
Želidrag Nikčević

Portret, tempera na fotografiji, 29,8 x 20,8

POLEMIKE

POLEMIKA OKO PRISTUPA ARHIVAMA SLUŽBE DRŽAVNE BEZBEDNOSTI

Na stranicama srpskih medija drugu polovinu 2022. godine obeležila je rasprava koja se vodila između direktora Instituta za savremenu istoriju prof. dr. Predraga Markovića, naučnog savetnika dr Srđana Cvetkovića i naučnog saradnika Nemanje Devića sa jedne i Miroslava Perišića, a i pojedinih arhivista s druge strane, a tiče se pristupa arhivskoj građi pre svega onoj koju je BIA predala koja je nastala kao posledica rada tajne policije. Tokom rasprave je čak dvojici istoričara izrečena i višemesečna zabrana istraživanja što predstavlja sojevrnsan presedan u istoriji srpske arhivistike jer istorija arhiva ne pamti veliki broj slučajeva ovakvih zabrana naučnicima.

Budući da je časopis „Heretikus“ više puta pisao o otvaranju arhiva državne bezbednosti i potrebi otvaranju dosijea službi bezbednosti prenosimo glavni tok ove zanimljive rasprave kao i tekst peticije JEDNAK PRISTUP ZA SVE koju je pokrenula grupa intelektualaca a tiče se pristupu arhivima državne bezbednosti. Oni zahtevaju od „zakonodavnih organa i državnih institucija da se odredbe zakona i pravilnici, koji regulišu pristup deklasifikovanoj istorijskoj građi iz fonda BIA, formulišu tako da svi građani Srbije imaju jednako pravo da istražuju i koriste u naučne i druge svrhe dokumente iz ove zbirke“. Jer, sadašnji pravilnici pojedinih arhiva ne omogućavaju jednak pristup istorijskoj građi Ozne (Fond BIA) svakom građaninu, već povlašćuju određene kategorije, a čak i o njihovom pravu istraživanja i objavljivanja dokumenata u nekim arhivima krajnju reč ima direktor.

Potpisnici peticije smatraju da skorašnji slučaj kažnjavanja i zabrane rada u Arhivu Srbije dvojici naučnika, zbog objavljivanja nekih dokumenata bez direktorove dozvole, pokazuje kakve se sve opasnosti kriju u diskrecionom pravu da se odlučuje o pristupu građi i njenom objavljivanju. Navodi se, takođe, da je apsurdno da ista arhivska građa, koja se nalazi u Sloveniji ili Hrvatskoj, tamo bude dostupna našim građanima i naučnicima, bez ikakvog uslovljavanja, a ovde ne. To, konkretno, znači da u našoj zemlji ona nije otvorena ni za novinare, ni za one kojima je dokumentacija potrebna u postupcima rehabilitacije, već moraju da je traže preko suda.

Poznato je da je istorijska građa tajne policije iz ovog vremena bez smetnji dostupna u Bugarskoj, Poljskoj, Mađarskoj i drugim zemljama sa sličnim totalitarnim ili autoritarnim nasleđem. Odlukom Vlade Republike Srbije 2009.

skinuta je tajnost sa ovih dokumenata. Ono što i dalje ima oznaku tajnosti, ne nalazi se u Arhivu. U zemljama u okruženju, građanima su ova dokumenta dostupna posle 50, pa čak i posle 30 godina, a kod nas ni posle 80 godina.

Iza peticije „Jednak pristup za sve“ prvi su stali akademik Matija Bečković, prof. dr Ratko Ristić, prof. dr Leon Kojen, dr Kosta Nikolić, prof. dr Predrag J. Marković, dr Bojan Dimitrijević, prof. dr Čedomir Antić, prof. dr Jovica Trkulja, prof. dr Miloš Ković, akademik Dušan Kovačević, prof. dr Radoš Ljušić, istoričar Goran Davidović, Miloš Pavković, dr Srđan Cvetković i dr Nemanja Dević.

J.T.

NEISTINE ISTORIČARA PREDRAGA J. MARKOVIĆA

Istoričar dr Predrag Marković u tekstu „Zašto su udbaši postali nacionalisti?“, objavljenom u listu *Nedeljnik* (br. 541 od 26. maja 2022. godine), napisao je: „U Srbiji je BIA predala arhivu do 1952. godine Arhivu Srbije, ali tamošnja uprava proizvoljno odlučuje šta se daje od dokumenata i šta se u dokumentima zatamnjuje“.

Državni arhiv Srbije odlučno odbacuje, kao neistinitu, navedenu tvrdnju dr Predraga Markovića da Uprava Arhiva „proizvoljno odlučuje šta se daje od dokumenata i šta se u dokumentima zatamnjuje“.

Državni arhiv Srbije obavlja delatnost u skladu sa zakonima. Korišćenje arhivske građe nastale radom službi bezbednosti, u Državnom arhivu Srbije uređeno je Pravilnikom o uslovima i načinu korišćenja zbirki dokumenata i dosijea lica preuzetih od BIA, o čemu je dr Predrag Marković mogao da se informiše pre nego što je izneo navedene proizvoljne tvrdnje.

Arhivsku građu nastalu radom službi bezbednosti, Bezbednosno-informativna agencija predaje Državnom arhivu Srbije od 2004. godine i proces primopredaje nije završen. Dosijea lica koja su nastala radom službi bezbednosti nisu dostupna građanima jer je, na osnovu Odluke Ustavnog suda iz 2003. godine, njihovo korišćenje neophodno urediti zakonom, a Državni arhiv Srbije nije nadležan za predlaganje zakona. Sa tim činjenicama Arhiv je više puta na razne načine upoznao javnost.

Kao političar i visoki funkcioner političke partije koja je zastupljena u Narodnoj skupštini i u koalicionalnoj Vladi Republike Srbije, dr Predrag Marković bi morao da ima osećaj odgovornosti za javnu reč i delatnost. Takođe, kao političar, Predrag Marković je imao i ima mogućnost da inicira donošenje zakona kojim bi bilo uređeno pitanje dosijea i propisan način njihovog korišćenja. Umesto toga, Predrag Marković obmanjuje javnost, insinuiru i nanosi štetu državnoj instituciji od izuzetnog značaja.

Kao istoričara i direktora Instituta za savremenu istoriju obaveštavamo ga da, ako već nije upoznat sa radom Arhiva i načinom na koji se koristi arhivska građa, arhivisti Državnog arhiva Srbije su na raspolaganju za sve vrste informacije koje su inače poznate istraživačima.

Beograd, 27.05.2022.

Centar za informacije
Državnog arhiva Srbije

Nemanja Dević

NAUČNI POGLED – KROZ KLJUČAONICU ili još jednom o (ne)dostupnoj arhivskoj građi

Istoričar dr Predrag J. Marković verovatno nije ni slutio da će, pišući autorski tekst naslovljen sa „Zašto su udbaši postali nacionalisti?“ otvoriti vrata jednog drugog *tamnog vilajeta*. Koji, ako javno pomenete – kajaćete se, a ako ga ne pomenete i ne priznate da postoji – opet ćete se kajati. Jedna njegova možda neprecizna, ali ne i potpuno netačna sentenca po pitanju dostupnosti arhivske građe nastale radom službe bezbednosti, izazvala je oštre reakcije iz Državnog arhiva Srbije. Ali sve to možda može da se pretvori i u zdravu polemiku ukoliko iza nje ne budu ostali lični animoziteti, već se otvori šira rasprava o tome šta je istraživačima u srpskim arhivima danas dostupno, a šta je i zašto i dalje osetljivo ili *pod ključem*?

Istražujući već deceniju i po u domaćim i stranim arhivima sudbinu srpskog naroda u Drugom svetskom ratu 1941–1945, dajem sebi za pravo da se uključim u debatu i ukažem na nekoliko bitnih iskustava iz Srbije, tačnije iz beogradskih arhiva gde je pohranjen najveći broj arhivskih fondova u kojima se čuva građa na ovu temu.

Kako je Andrej Mitrović govorio, dokumenti su za istoričara neka vrsta „čarobnog zida“ koji predmet njegovog istraživanja dele od svih pređubeđenja i uticaja kojima je izložen. To je posebno vidljivo u suočavanju sa posledicama građanskog rata u Srbiji, čije protivrečne ocene i danas projevavaju u javnosti. Za istoričara savremene epohe ne postoje kvantitativna ograničenja građe kao za one koji se bave ranijim periodima; teškoća je kojim instrumentom „prosejati“, sve od dostupnih dokumenata, fotografija, elaborata i ništa manje obimne memoarske građe.

U Istorijском arhivu Beograda se, pored ostalog, čuva za istraživače nezaobilazna obimna građa BDS-a (nemačke policije) i domaće Specijalne policije. Samo fond Specijalne policije obuhvata preko 570 kutija građe, a kada uzmemo u obzir da je prosečan istraživač u stanju da dnevno pređe 3–5 kutija, shvatamo koliko ozbiljan posao predstavlja hvatanje u koštac sa ovakvom temom. U Arhivu Jugoslavije, pored ličnih fondova i bogate

memoarske građe, najznačajniji za period Drugog svetskog rata jesu Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, ali i građa Centralnog komiteta (CK) i Pokrajinskog komiteta (PK) KPJ za Srbiju. U Vojnom arhivu nalazi se građa različitih vojnih formacija: nemačkih i italijanskih okupacionih jedinica, ustaških, partizanskih i četničkih jedinica, dokumenti vlade Milana Nedića i njenih oružanih snaga. Konačno, u Državnom arhivu Srbije pohranjena je dokumentacija PK KPJ za Srbiju, Glavnog štaba NOP odreda Srbije i regionalnih i lokalnih partijskih foruma, Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, deo građe Nedićeve vlade itd. Ali, i ona građa koja je stvorila kontroverze u tekstu Predraga Markovića – proizišla iz rada Bezbednosno-informativne agencije, naslednice za mnoge zloglasne Ozne i Udbe.

Nije ni vreme ni mesto za diskusiju o pratećim problemima istraživanja u domaćim arhivima: zastarelim analitičkim materijalima, nesređenim i nepreciznim informativnim sredstvima ili neupotrebljivim aparatima za mikrofilmovanu građu, koji onemogućavaju njeno korišćenje. Predrag Marković je samo otkrio vrh ledenog brega koji se tiče osnovnog problema – dostupnog i nedostupnog 2022. godine. Iziđimo za početak iz beogradskog naučnog kruga. Istorijski arhiv Beograda nalazi se na Novom Beogradu, Arhiv Jugoslavije na Topčiderskoj zvezdi, Arhiv Srbije delom u širem centru grada, a delom u Železniku, Vojni arhiv na Belim vodama kraj Žarkova, u objektu fizički udaljenom i od poslednje stanice gradskog prevoza. Praksa nam pokazuje da je za uvid u građu u ovoj ustanovi neophodno najpre popuniti trebovanje, a potom dobiti potrebne dokumente u roku od nedelju-dve dana. Pritom, jedno trebovanje može da sadrži jedva pedesetak dokumenata, dok se za iduće, u najboljem slučaju, ponovo čeka narednih nedelju-dve dana. Kojom dinamikom je onda moguće izvršiti istraživanje za potrebe jedne monografije ili doktorske disertacije, za koje je potrebno pregledati i po nekoliko hiljada dokumenata? I koliko to košta, recimo, lokalnog istoričara iz Čačka i Valjeva, ili doktoranda iz Istočnog Sarajeva? U takvim situacijama arhivisti se obično žale na nedostatak stručnog kadra, uprave na nedovoljan sluh države, i tu nastaje začarani krug koji ima za posledicu sve češće odustajanje mladih istoričara od istraživanja u pojedinim arhivima ili pak njihov izbor „bezbolnijih“ tema master-radova i doktorata, koje je moguće napisati na osnovu postojeće literature i nekoliko arhivskih fondova. Postaje li sada jasnije zašto su, između ostalog, poslednjih godina sve ređe kvalitetne nove studije o Jasenovcu, NDH, ratnim zločinima nad srpskim narodom, Prvom svetskom ratu?

Deklasifikacija građe bezbednosnih službi u Srbiji započela je, istina selektivno, još krajem 1960-ih godina, sa ciljem da ista više ne opterećuje njen administrativni aparat, već postane dostupna istraživačima u lokalnim

muzejima i arhivima. Problem sa građom BIA pohranjenom poslednjih deset godina (!) u Državnom arhivu Srbije je nešto osetljiviji, ali pre svega zbog mistifikacije ovog korpusa dokumentacije. Nju čine dve grupe građe: elaborati Udbe koji su dostupni isključivo u naučno-istraživačke svrhe i dosijeji koji nisu dostupni ni njima, već samo sudovima po službenoj dužnosti. I tu dolazimo do ključnog problema, od *Pravilnika o uslovima i načinu korišćenja zbirki dokumenata i dosijea lica preuzetih od Bezbednosno-informativne agencije* (na koji se uprava Državnog arhiva Srbije poziva u odgovoru P. Markoviću) do njegove konkretne primene.

Ovde istraživač najpre popunjava zahtev za istraživanje, u kojem navodi i *temu i svrhu* svog istraživanja. Potom mu se građa daje ili ne daje na uvid. To je prvi stepen potencijalne cenzure, za koji sada nije jasno ko ga sprovodi? BIA ili činovnici arhiva, koji proveravaju da li je tražena zbirka zaista vezana za predmet istraživanja koji im je naveo doktor istorijskih nauka? Potpisnik ovih redova lično je imao nekoliko takvih situacija u pomenutoj instituciji – i tu se kao logično postavlja pitanje da li se zaista radi o osetljivoj građi, koja može biti zloupotrebljena. Na osnovu istraživanja dela građe ovog fonda, možemo da tvrdimo da se u njima ne krije više ništa toliko kontroverzno što bi u temelju izmenilo naša istorijska znanja o periodu od kog nas deli bezmalo 80 godina. Primera radi, potpisanom su bili onemogućeni uvidi u zbirke koje nose naziv *Četnički pokret Žagubica/Petrovac na Mlavi* i slično. Uskraćivanje uvida vrši se usmeno, uz objašnjenje da se naziv zbirke (često samo načelan, delimično odgovarajući za njen sadržaj) ne slaže sa navedenom temom istraživanja. Drugi stepen je zatamnjenje imena i osetljivih sadržaja unutar dokumenata. Uprava arhiva poziva se na rečeni *Pravilnik*, ali se ne izjašnjava da li je tačno da se delovi dokumenata zatamnjuju, i ukoliko to ne čine njeni uposlenici, ko je tačno zadužen za takav posao? Sa kakvim kvalifikacijama i sa kojim motivima ga tako revnosno obavlja? Kada je ta građa već predata na čuvanje arhivu, zašto je i danas zaštićena nizom procedura, koje onemogućavaju nekom istoričaru-entuzijasti koji nije naučni radnik da ostvari uvid u nju? Ili napravi kopije koje čine više od 10% građe zbirke koju istražuje, što je takođe jedno od pravila?

Konačno, na samom sajtu arhivsrbijske.rs stoji da je u njemu pohranjeno 80.000 personalnih dosijea, indikativno u celosti za period 1945–1952. Dakle, i u ovom slučaju radi se o deaktuelizovanim procesima, čije istraživanje ne unosi nepotrebne „zle duhe“ i podele, već sasvim suprotno – treba da doprinese suočavanju sa prošlošću i punoći istorijske istine. U bivšim jugoslovenskim republikama, poput Slovenije i Hrvatske, oni su otvoreni još od početka 1990-ih godina. Kad i ako ovi dosijeji jednom budu bili otvoreni, pišaće se nova istorija srpskog naroda. U njoj će biti promene i istorijske ocene mnogih navodnih nacionalnih heroja. Ostaje nada

da upravo to nije motiv da se ta građa, nipošto samo krivicom uprave arhiva, i dalje drži pod ključem.

Nedeljnik br. 542
od 2. juna 2022.

dr Nemanja Dević,
naučni saradnik ISI

POVODOM TEKSTOVA ISTORIČARA DR PREDRAGA J. MARKOVIĆA I DR NEMANJE DEVIĆA

Istoričari dr Predrag Marković, direktor Instituta za savremenu istoriju i dr Nemanja Dević, naučni saradnik u istom Institutu, objavili su dva pojedinačna teksta pod jednim istim naslovom *Naučni pogled – kroz ključaonicu ili još jednom o (ne)dostupnoj arhivskoj građi* (Nedeljnik br. 542 od 2. juna 2022. godine). Uz navedene tekstove objavljen je i faksimil dokumenta iz Državnog arhiva Srbije (zbirka BIA III–95, fond Službe bezbednosti), **za čije objavljivanje nije dobijena dozvola Arhiva**, čime je prekršen član 41. Zakona o arhivskoj građi i arhivskoj delatnosti, član 32. Pravilnika o uslovima i načinu korišćenja arhivske građe i bibliotečkog materijala Državnog arhiva Srbije i član 12. Pravilnika kojim je uređeno korišćenje arhivske građe preuzete od BIA. Naglašavamo da se svaki istraživač u Državnom arhivu Srbije prilikom podnošenja zahteva za istraživanje i svojim potpisom obavezuje na poštovanje odredaba Pravilnika.

Uvidom u evidencije Državnog arhiva Srbije, ustanovljeno je da je zbirka III–95 iz fonda Službe bezbednosti u kojoj se nalazi dokument čiji faksimil je objavljen u *Nedeljniku*, izdata na korišćenje dr Nemanji Deviću u aprilu 2021. godine. Zahtev za fotokopiranje je podneo 23. aprila 2021, a fotokopiju navedenog dokumenta je preuzeo 28. aprila 2021. godine.

U svom tekstu dr Predrag Marković se iznenađuje zbog reagovanja Državnog arhiva Srbije na jednu njegovu, kako on piše, „polurečenicu“, kao da se težina reči meri po broju slovnih znakova. Da podsetimo, Marković je u toj „polurečenici“ napisao da Uprava Arhiva „proizvoljno odlučuje šta se daje od dokumenata i šta se u dokumentima zatamnjuje“.

Sa dr Nemanjom Devićem Državni arhiv Srbije neće polemisati jer Arhiv ne vodi polemike o zakonskim propisima po kojima je obavezan da radi. Arhivski propisi i procedure, na koje se dr Nemanja Dević žali i naziva ih cenzurom, postoje da bi se zaštitila arhivska građa, omogućila njena dostupnost, optimalno organizovao rad u arhivima, ali i da bi se sprečila zloupotreba. Ako je dr Nemanja Dević istraživao u inostranim arhivima, na primer, američkim, britanskim ili ruskim, mogao je da se upozna s propisima, procedurama, razlozima i načinom zatamnjivanja osetljivih

delova dokumenata. U navedenim arhivima su arhivski propisi i procedure u mnogo čemu strožiji nego u Srbiji.

Ukoliko dr Nemanja Dević ima primedbe na rad pojedinaca ili službi, može da uputi žalbu Upravi Državnog arhiva Srbije jer je to jedini način za razrešenje eventualnog problema ili nesporazuma.

Ne želimo da polemišemo ni sa tvrdnjom dr Nemanje Devića da će se posle otvaranja dosijea pisati nova istorija srpskog naroda. Naučno odgovoran istoričar ne vrednuje arhivsku građu pre nego što je istraži, niti javno saopštava rezultate istraživanja pre nego što je i počeo istraživanja.

Državni arhiv Srbije i Institut za savremenu istoriju su svojevremeno potpisali Ugovor kojim je osmišljen zajednički rad na istraživanju, naučnom priređivanju i objavljivanju dokumenata službi bezbednosti koje je BIA predala Arhivu. Osnovana je i zajednička serija izdanja pod nazivom „Dokumenta službi bezbednosti“, u okviru koje su objavljene četiri knjige na čijim impresumima je i ime Predraga Markovića kao člana Redakcije. U članu 7. tog Ugovora piše: „Ugovorne strane su saglasne da će poštovati naučnu metodologiju, Pravilnik o uslovima i načinu korišćenja zbirki dokumenata, kao i pozitivne zakonske propise koji se odnose na zaštitu privatnosti i zaštitu podataka o ličnosti“.

Budući da Institut za savremenu istoriju nikada nije izrazio nezadovoljstvo saradnjom sa Državnim arhivom Srbije na tom projektu, ali da nije pokazao ni interesovanje da se sa započetim projektom nastavi, a s obzirom i na neosnovane kvalifikacije o radu Arhiva iznete u tekstovima direktora i naučnog saradnika Instituta, Državni arhiv Srbije se pita da li je Institut izabrao neki drugi put.

Nedeljnik br. 542
od 2. juna 2022.,

Uprava Državnog arhiva Srbije

ZABRANA ISTRAŽIVANJA DR SRĐANU CVETKOVIĆU I DR NEMANJI DEVIĆU ZBOG OBJAVLJENIH DOKUMENATA OZNE

Obaveštavamo javnost da je Državni arhiv Srbije zabranio istraživanja dvojici istraživača Instituta za savremenu istoriju jer su „bez dozvole objavili dokumenta iz fonda BIA“ a tiču se represije tajne policije u Srbiji 1944–1946. Danas na svetski dan borbe protiv totalitarizma u Srbiji 2022. godine dvojici istraživača ISI zabranjen je pristup arhivu Srbije jer su upravo objavili dokumenta koja se tiču totalitarnog nasleđa i represije komunističkog režima iz fonda BIA!

Umesto da se radi na tome da svi dokumenti iz ovog fonda pa i dosijea iz ovog vremena koji se tiču OZN-e što pre postanu dostupni široj javnosti i svakom građaninu u Srbiji državne institucije posebno Arhiv Srbije radi na tome da se napravi širi i rafiniraniji prsten zabrane i zaštite komunističkog nasleđa. Pri tom ovi državni službenici i institucije se izgovraju raznim pravilnicima koje sami donose i propisiju, te se stavljaju iznad Ustava i osnovnih prava građana na jednaku informisanost a naučnika na slobodno i ničim ograničeno istraživanje inače deklasifikovane građe tajne policije (FOND BIA).

Umesto da se kao odgovorna lica i sami uključe u kampanju i akciju i da zakonski i pravilnicima omoguće pristup svim građanima pod jednakim uslovima ovoj građi Arhiv Srbije se postavlja kao novi cenzor i arbitrarno odlučuje kako će se, koliko i šta objaviti i ko će imati pristup dokumentima. Stiče se utisak kao da ova institucija navija da dokumenti budu što nepristupačniji građanima. Ide se toliko daleko da se izriču zabrane istraživanja naučnim istraživačima ako objave makar i par dokumenata iz određenih zbirki.

Sama knjiga inače je nastala kao dokumentarna studija na mnogim odabranim dokumentima iz raznih arhiva (Arhiv Vojvodine, Vojni Arhiv, Arhiv grada Beograda, mnogi lokalni i privatni arhivi i mnoge zbirke koje su autori prikupili kao članovi Državne komisije za tajne grobnice čija se arhiva nalazi na Institutu za savremenu istoriju. Dokumenti u knjizi samo ilustruju priču i studiju o delovanju OZNe. Knjiga NIJE nikakav zbornik dokumenata već naučna dokumentarna studija gde su samo pojedini delovi dokumenta iz raznih arhiva prikazani i slikani kako bi potkrepili priču o radu i metodologije terora OZNe. Dakle i taj inače besmislen argumet Arhiva da se objavila građa bez dozvole ne stoji jer nigde nije objavljeno ni 3% nekog fonda ili zbere a kamoli 30% koliko su oni propisali internim pravilnicima o objaavljanju građe. Pomenuta građa je došla u ruke autorima kao članovima Državne komisije čiji je cilj bio upravo objavljivanje takvih dokumenata. Što je i učinjeno preko sajta Državne komisije i nekih publikacija. Ni jedan državni arhiv nije postavljao pitanja niti tražio dozvolu za ovakvo pojedinačni i parcijalno objavljivanje dokumenta (ilustracija) a možda je više arhivske građe je ušlo u knjigu iz drugih arhiva i fondova.

Smatramo da sa ovakvom praksom danas u 21. veku i 80 godina od Drugog dvetskog rata mora hitno da se prestane. Držimo da je to kršenje osnovnih ljudskih i ustavnih prava, prava na slobodno istraživanje i objavljivanje kao i prava na jednak pristup informacijama od javnog značaja. U tom smislu primorani smo da pokrenemo širu društvenu kampanju sa mnogim uglednim javnim ličnostima, naučnim institucijama, društvenim organizacijama kao i političkim partijama na vlasti i u opoziciji da se tome stane u kraj i konačno na pravi način reguliše pristup ovim dokumentima.

UDRUŽENJE U IME NARODA će zajedno sa svojim partnerima i Institutom za savremenu istoriju uskoro pokrenuti peticiju i javnu kampanju da se omogući i reguliše jednak pristup istorijskoj grdi Fonda BIA i sličnih fondova u državnim arhivama sa kojih je skinuta oznaka poverljivosti. Smatramo da je to naša ne samo naučna već i moralna i društveno-politička obaveza i odgovornost kako prema žrtvama tajne policije tako i prema budućim generacijama. Konačno i arhivi i naučni instituti postoje tu zbog naroda čiji su servis.

Beograd, 25.08. 2022.

Predsednik Udruženja
U ime naroda za slobodnu Srbiju
Naučni savetnik Instituta za savremenu istoriju
dr Srđan Cvetković

REAKCIJE IZ DRŽAVNOG ARHIVA SRBIJE POVODOM NEISTINA ISTORIČARA SRĐANA CVETKOVIĆA I PRETNJI ZAPOSLENIM

Na fejsbuk stranici *U ime naroda za slobodnu Srbiju*, istoričar Srđan Cvetković je 27. avgusta 2022. godine, objavio tekst pod naslovom „U ime naroda! – ZABRANA ZBOG KNJIGE O OZNI!“ koji je na istoj stranici izazvao preteće komentare upućene zaposlenima u Državnom arhivu Srbije. Navodim neke od njih:

„Verovatno tu rade potomci tih krvnika, pa treba neko još imena da im objavi... Ali nevina krv se neće smiriti, stići će ih u drugom kolenu i zatrti, ako se ne pokaju zlotvori.“

„Potomci komunističkih zločinaca sa OZNOM čuvaju krvave tajne svojih predaka. Plašim se da ponovo ne počnu puniti svoje potoke, jame, vrtache... sa svojim neistomišljenicima.“

„Sve te 'stručnjake' iz arhive išutirati i izbaciti iz Srbije, i dalje kriju šta su sve radili srbskom narodu komunjare“.

„Rasturićemo i to poslednje uporište pljačkaša i bitangi...“

Dr Srđan Cvetković se nije ogradio od ovakvih i sličnih komentara koje je izazvao njegov tekst. Da li to znači da se dr Srđan Cvetković prećutno slaže sa onima koji bi da rasturaju, proteruju iz Srbije, koji priželjkiju zatiranje drugog kolena...

Evo nekoliko pitanja za Srđana Cvetkovića i lako proverljivih činjenica:

1. Zašto na pomenutoj fejsbuk stranici nije objavio integralni tekst rešenja kojim mu je privremeno zabranjeno istraživanje već samo

deo prve stranice. Na taj način je javnosti kojoj se obraća uskratilo mogućnost da se upozna i sa obrazloženjem rešenja kojim mu je **privremeno** (od 28. jula do 30. septembra 2022. godine) zabranjeno istraživanje. Da li to istoričar Srđan Cvetković uvodi novu metodologiju u radu sa dokumentima tako što izostavlja delove dokumenta (rešenja) neizostavnih za razumevanje suštine, da mu je privremena zabrana izrečena jer je prekršio propise o zaštiti arhivske građe, odnosno bez neophodne dozvole Arhiva objavio dokumenta.

2. Arhiv je 2008. godine inicirao i uz saglasnost predavaoca arhivske građe (BIA), omogućio korišćenje u naučno-istraživačke svrhe zbirki dokumenata nekadašnjih službi bezbednosti preuzetih od BIA. Po tom osnovu Srđan Cvetković je godinama bez ograničenja istraživao navedene zbirke dokumenata. Kako je onda moguće da ovu činjenicu jedan istoričar previđa i za ustanovu koja mu je to omogućila u svom tekstu napiše da ta ustanova „radi na tome da se napravi širi i rafiniraniji prsten zabrane i zaštite komunističkog nasleđa“.
3. Srđan Cvetković u svom tekstu pominje nekakve brojeve i procenite kada je reč o objavljivanju dokumenata bez saglasnosti Arhiva i navodi „nigde nije objavljeno ni 3% nekog fonda ili zbirke a kamoli 30% koliko su oni propisali internim pravilnicima o objavljivanju građe“. Ne znam odakle ovo Srđanu Cvetkoviću jer to ni u jednom pravilniku Arhiva nije propisano.
4. S obzirom da Srđan Cvetković pominje svoj rad u Državnoj komisiji za tajne grobnice, podsećam ga na činjenicu da je Arhiv njemu, kao i ostalim predstavnicima Državne komisije, 2010, 2011. i 2012. godine izašao u susret i omogućio da arhivsku građu koja je nastala radom nekadašnjih službi bezbednosti, koriste u arhivskim prostorijama, van čitaonice, kako bi istraživanje mogli da obavie u što je moguće kraćem roku. Zaboravio je i da su upravo državni službenici u Arhivu Srbije, koje on proziva u svom tekstu, morali da se odvoje od svojih redovnih poslova, preuzmu ulogu radnika u čitaonici i bili sa njim i drugim predstavnicima Komisije preko 150 dana, jer se nijedna, pa ni ova vrsta arhivske građe ne sme koristiti bez nadzora. Dr Srđan Cvetković se ne seća ni da su zaposleni u Arhivu za koje sada njegovi „navijači“ priželjkuju proterivanje i zatiranje, uvek bili na raspolaganju za svaku vrstu stručne pomoći i da su za potrebe Komisije, po ubrzanom postupku, u navedenom periodu, fotokopirali ili skenirali 2.747 dokumenata. Dr Srđan Cvetković ima pravo da sve to zaboravi,

ali nema pravo da iznosi neistine kojima posredno utiče na ugrožavanje bezbednosti zaposlenih u Arhivu.

Nizom netačnih tvrdnji Srđan Cvetković označava Državni arhiv Srbije kao krivca za sve i svašta i time izaziva lavinu komentara neupućenih čitalaca koji, između ostalog, jednu od najznačajnijih nacionalnih ustanova nazivaju „poslednjim uporištem pljačkaša i bitangi“. Njegovi istomišljenici i pratioci na društvenim mrežama ne moraju da imaju svest o značaju arhiva za državu i sve njene građane, ali kao doktor istorijskih nauka i dugogodišnji istraživač, Srđan Cvetković bi morao da je ima.

Pošto se osećam prozvanom, primorana sam na ovu reakciju radi upoznavanja javnosti sa činjenicama, ali i zbog ogorčenja zaposlenih u Državnom arhivu Srbije i među arhivistima u celoj Srbiji. Sa pretnjama i kletvama, Srđan Cvetković se prećutno saglasio, s obzirom da se od njih nije ogradio.

Ukoliko bude želeo i dalje da istražuje u Državnom arhivu Srbije, istoričar Srđan Cvetković će, kao i bilo ko drugi, morati da poštuje propise i procedure.

Beograd, 31.08.2022.

Marija Milošević,
viši arhivist Državnog arhiva Srbije
Ovlašćeno lice za arhivsku građu preuzetu od BIA

POSLEDNJI ODGOVOR NA SAOPŠTENJE ARHIVA SRBIJE O ZABRANI ISTRAŽIVANJA

Bez namere da ulazim u beskonačnu i jalovu polemiku sa predstavnicima Arhiva Srbije kratko i taksativno ću odgovoriti na njihove zamerke i pozvati ih javno da podrže akciju za jednak pristup istorijskom arhivu OZNe (Fond BIA) svim građanima Srbije.

Najpre komentari na društvenim mrežama na određene postove i saopštenja su lični i nije u redu da se podmeće da ja stojim iza bilo kakvih ličnih uvreda jer se tobož „nisam ogradio“. Smatram ovo podmetanje sramnim isto koliko i zabranu istraživanja, tim pre što me lično poznajemo.

Evo unapred se ograđujem od ličnih uvreda u komentarima na društvenim mrežama na ovom saopštenju ako Vam to toliko znači. Lično želim svako dobro zaposlenim (među kojima imam i prijatelja) kao i direktoru Arhiva. Ali to nema veze sa principima i istinom.

Pošto se u tekstu insistira na tačnosti evo da nabrojim neke značajnije za slučaj:

Tačno je da sam kao sekretar Državne komisije za tajne grobnice (2009–2015) zajedno sa saradnicima dobio kopije iz arhive OZNe Fond

BIA sa kojeg je skinuta oznaka poverljivosti odlukom Vlade Srbije (2009 godine). Kopije su dobijene za objavljivanje u naučne svrhe i nalaze se u Institutu za savremenu istoriju koji je nasledio građu Državne komisije sporazumom sa Minisitarstvom pravde RS 2015. godine.

Tačno je da smo objavili podatke i dokumente o oko 60. 000 ubijenih lica u vidu digitalne bazena sajtu (uz atačmente dokumenata) . Tačno je da su skoro sva dokumenta iz knjige do sada već negde objavljena, kako na sajtu Državne komisije tako i u autorskim publikacijama člancima i knjigama na osnovu upravo te baze. Niko zbog toga nije bio kažnjen. Na taj posao sam posebno ponosan. Jer je on pomogao da pred sudovima bude rehabilitovano preko 10. 000 lica različitih žrtava represije 1945–1953.

Tačno jeda sam objavio od 2010. do 2022. iz baze Državne komisije, bez da sam tražio dozvolu arhiva, mnoge dokumente u svojim knjigama, radovima, izložbama i sajtovima. I nikad nisam bio kažnjen. Niti je bilo osnova. I ja kao i mnoge moje kolege i saradnici.

Tačno je da mnogima kojima je bio uskraćen pristup ovakvim pravniciama u arhive OZNe sam lično ja kopirao i dostavio građu kako bi rehabilitovli svoje dedove ili se uopšte najpre informisali o njihovoj sudbini.

Tačno je da sam objavio iste ove dokumente i na izložbi U IME NARODA 2014. godine i da zbog toga nisam bio kažnjen. Izložba je dobrim delom bila upravo na ovim dokumentima koji se sada nalaze u spornoj knjizi *OZN-a, represija u Srbiji*. A sve iz baze Državne Komisije za tajne grobnice (Fond BIA).

Tačno je da sam bio i recenzent nekih izdanja mojih kolega koji su upravo objavljivali čitave zbirke ili celovite elaborate iz FONDA BIA a ne samo pojedine faksimile dokumenata. I treba. Podržavam.

Tačno je da smo knjigu o OZNi objavili kao dokumentarnu studiju na osnovu raznih dokumenata iz mnogih arhiva i zbirki mahom do sada objavljenih gde su faksimili pojedinih stranica samo ilustruju priču o tehnologiji rada i terora. Ni jedan arhiv nije imao problem sa tim. Dakle originalna naučni rad i prava studija a ne objavljivanje građe. Knjiga je objavljena pre tri godine i niko iz Arhiva Srbije nije reagovao niti bi ikada bili kažnjenida nije došlo do nečega što se desilo u junu ove godine. I tako dobismo dobru reklamu.

A šta se desilo?

Tačno krajem juna bila je oštra polemika oko pristupa arhivima do nivoa svađe uzmeđu direktora Instituta za savremenu istoriju Predraga J. Markovića i direktora Arhiva Srbije. Ja nisam bio u Beogradu tek sam kasnije o tome čuo i čitao.

Tačno je da se moj kolega Nemanja Dević uključio u tu polemiku. I tačno je da je odluka o kazni od strane uprave Arhiva slučajno doneta

upravo tada posle tri godine(gle slučaja!). Istina je i naše duboko uverenje da smo mi upravo kolateralna šteta ove polemike samo je trebalo da ovo prećutimo.

Tačno je da smo na ovu kaznu i ponosni i da nismo ni malo uvređeni. Ona čak predstavlja osobenu čast pa je čak na neki način i korisna.

Kako? Zašto? Zašto onda polemišem?

Zato što je ovaj slučaj velika inspiracija da se obore loša zakonska rešenja a pravilnici podese tako DA SVI GRAĐANI SRBIJE IMAJU JEDNAKO PRAVO da istražuju i koriste pojedine istorijske dokumente iz FONDA BIA a ne samo JA.

Postojeći pravilnici Arhiva NE OMOGUĆAVAJU JEDNAK PRISTUP GRAĐI BIA SVAKOM GRAĐANINU SRBIJE, već samo onima koji su na nekim projektima i slično pa se i njihovom pravu istraživanja i objavljivanja diskreciono odlučuje direktor Arhiva kao uostalom videli smo to NA NAŠOJ KOŽI i o kažnjavanju.

Takođe i ovaj naš slučaj kao naučnih radnika pokazuje nedoslednost i subjektivnost prema onima koji su uopšte imali pristup. Ne može se nekom godinama dopuštati s objavljuje građu a sutra se isti kažnjavati za objavljivanje potpuno iste građe. Ili je dopušteno objavljivanje pojedinačnih dokumenata svima i uvek ili nije. Ako mogu 2014. da objavim mogu i 2019. Naročito je to bitno za ovakvu građu gde se olako može u javnosti protumačiti da možda stoje i drugi razlozi osim „arhivske brige“. Ta slika u javnosti bi trebalo da brine upravu Arhiva više od više puta objavljenih dokumenata koji nikome neće doneti ništa loše. Naprotiv.

Čuje se opravdanje nismo hteli ali „morali smo da vas kaznimo da nas ne bi nas nadređeni kaznili“ jer tako piše u pravilnicima koje smo doneli. Ja u to ne verujem ali neka bude i tako. Mi hoćemo da Vas oslobodimo takve odgovornosti i tereta i pozivamo vas da idemo zajedno u inicijativu na izmenu pravilnika i zakonskih rešenja koji bi istorijsku građu BIA stavili potpuno NA JEDNAK NAČIN DOSTUPNU SVAKOM GRAĐANINU SRBIJE pa bi vi bili lišeni obaveze i ne bi „morali da dopuštate ili kažnjavate“ ovakve naučne studije i pojedinačna objavljivanja dokumenata bez dozvole. Neka bude rešeno kao što je i u Hrvatskoj jer je reč o istoj građi (iz čijih fondova takođe dolaze mnogi dokumenti u knjizi bez dozvole) ili Poljskoj i Mađarskoj gde se čak sistematski podstiče objavljivanje ovakvih dokumenta.

Upravo da bi sprečili etiketiranja, arbitrarnost, subjektivnost, selektivnost u pristupu ovoj građi u kojoj više nema nikakvih opasnih tajni jer je prošlo gotovo 80 godina pristupićemo izradi PETICIJE i ŠIRE DRUŠTVENE KAMPANJE kojoj bi se oborili ovakvi pravilnici i članovi zakona koje ljude diskriminišu u pristupu istorijskoj arhivskoj građi a sa koje je

skinuta oznaka poverljivosti a daje se arbitrarno pravo direktoru arhiva da dozvoljava ili ne objavljivanje pojedinačnih dokumenata. Svaka arbitrar-
nost i selektivnost u ovoj materiji nije dobra izazvaće uvek vrlo osetljive
komentare i LOŠU SLIKU upravo zbog dugogodišnjeg političkog karak-
tera tajne policije u autoritarnom društvu.

Očekujemo podršku od pojedinaca, javnih ličnosti, društvenih or-
ganizacija i državnih institucija za izmenu zakonskog rešenje iz stavljan-
ja na raspolaganje arhivske građe iz istorijskog fonda BIA pod jednakim
uslovima svima kao i za nesmetano objavljivanje pojedinačnih dokume-
nata u cilju informisanja javnosti, naučne i druge nekomercijalne svrhe
bez odobrenja direktora arhiva.

JEDANAK PRISTUP ZA SVE I MOGUĆNOST OBJAVLJIVANJA –
Naša inicijativa ima svoje moralno i pravno opravdanje a postoji i ozbiljna
društvena potreba obzirom na autoritarno nasleđe komunizma. Ovu ini-
cijativu smatramo korisnom i po imidž Arhiva, BIA, po državne institucije
ali za celokupnu naučnu zajednicu i društvo u celini. Pored rehabilitacije
i restitucije, pristup i nesmetano objavljivanje ovakve građe u javnosti, ali
i Zakon o disijeima koji je potrebno što pre usvojiti predstavljaju ključnu
i temeljnu meru vraćanja poverenja u institucije ako težimo jednom nor-
malnom uljuđenom i demokratskom društvu i otklonu od autoritarnog
nasleđa. Sve bi doprinelo većem poverenju građana u institucije a svaka-
ko bi doprinelo i međunarodnom ugledu cele zemlje.

Smatramo da sed dosadašnja praksa pokazala kao loša stoga Vas
pozivamo da podržite promenu zakona i pravilnika koja reguliše korišće-
nje i objavljivanje istorijske građe iz fonda BIA u smeru koji smo nazna-
čili uvažavajući tehničke mogućnosti Arhiva koje treba savladati). Naša
će pažnja i energija od sad biti okrenuta ovoj pozitivnoj inicijativi i ovim
zaključujemo svaku dalju polemiku sa Vama.

Do skorog viđenja u Arhivu.

Beograd, 25.08.2022.

Dr Srđan Cvetković,
Naučni savetnik ISI
Predsednik Udruženja
U ime naroda za slobodnu Srbiju

„JEDNAK PRISTUP ZA SVE!“

– PETICIJA ZA JEDNAK PRISTUP GRAĐANA SRBIJE ISTORIJSKOJ GRAĐI SLUŽBE DRŽAVNE BEZBEDNOSTI SA KOJE JE SKINUTA OZNAKA POVERLJIVOSTI

Mi, dole potpisani, zahtevamo od zakonodavnih organa i državnih institucija da se odredbe zakona i pravilnici koji regulišu pristup deklasifikovanoj istorijskoj građi iz fonda BIA formulišu tako da svi građani Srbije imaju jednako pravo da istražuju i koriste u naučne i druge svrhe dokumente iz ove zbirke. Sadašnji pravilnici pojedinih arhiva ne omogućavaju jednak pristup istorijskoj građi OZNE (Fond BIA) svakom građaninu Srbije. Pravilnici povlašćuju određene kategorije građana, a čak i o njihovom pravu istraživanja i objavljivanja dokumenata u nekim arhivima krajnju reč ima direktor.

Smatramo da skorašnji slučaj kažnjavanja i zabrane rada u Arhivu Srbije dvojici poznatih naučnika, zbog objavljivanja nekih dokumenata bez direktorove dozvole, pokazuje kakve se sve opasnosti kriju u diskrecionom pravu direktora da odlučuje o pristupu građi i njenom objavljivanju. Ili je objavljivanje pojedinačnih dokumenata, ako su već deklasifikovani i predati arhivu na čuvanje, u načelu dopušteno uvek i svakom građaninu ili nije. Apsurdno je i nedopustivo da toliko godina posle nasilnog dolaska komunista na vlast ista arhivska građa koja se nalazi u Sloveniji ili Hrvatskoj bude dostupna našim građanima i naučnicima, bez ikakvog uslovljavanja, a da to u Srbiji nije slučaj. Istorijska građa tajne policije iz ovog vremena bez smetnji je dostupna za objavljivanje svima u Bugarskoj, Poljskoj, Mađarskoj i drugim zemljama sa sličnim totalitarnim ili autoritarnim nasleđem.

Da bi se sprečili arbitrarnost, subjektivnost i selektivnost u pristupu istorijskoj građi, u kojoj više nema ničeg politički opasnog, budući da je od 1944/45. prošlo gotovo 80 godina, pokrećemo potpisivanje PETICIJE i ŠIRU DRUŠTVENU AKCIJU kako bi se ukinule diskriminatorske zakonske odredbe i pravilnici u arhivama. Svaki građanin ove zemlje, u načelu ali i praksi, mora imati jednak i slobodan pristup istorijskoj arhivskoj građi, sa koje je skinuta oznaka poverljivosti. Direktorima arhiva mora se ukinuti pravo da po svojoj volji dozvoljavaju ili zabranjuju objavljivanje pojedinačnih dokumenata iz ove građe, jer za to nema nikakvog moralno, ljudski ili politički održivog razloga. Svaka arbitrarnost, subjektivnost i selektivnost u ovoj materiji je neodrživa i s razlogom će stvoriti LOŠU SLIKU ne samo o određenom arhivu nego i o državnim institucijama u celini, upravo zbog dugogodišnjeg političkog karaktera tajne policije u autoritarnom društvu.

Usvajanje ove inicijative imalo bi i višestruko korisne posledice. Ono bi bilo blagotvorno po imidž kako svih arhiva tako i Bezbednosno-informativne agencije (BIA) i drugih državnih institucija, ali bi mnogo značilo i za naučnu zajednicu, javni život i društvo u celini. Mnoga lica koja su potomci žrtava i drugi zainteresovani mogli bi na ovaj način da ostvare svoje pravo na informisanje. Najzad, i položaj samih arhiva u odnosu na nadležne državne organe i delokrug njihovog rada bili bi jasnije definisani nego danas. Pored rehabilitacije i restitucije, pristup ovakvoj građi i njeno nesmetano objavljivanje, kao i Zakon o dosijeima koji treba što pre usvojiti, predstavljaju ključnu meru vraćanja poverenja u institucije, ako iskreno težimo stvaranju u svemu uljuđenog, u punoj meri demokratskog društva i istinskom raskidu sa autoritarnim nasleđem.

Očekujemo podršku od pojedinaca, javnih ličnosti, društvenih organizacija, političkih stranaka, arhiva i državnih institucija za izmenu ovih rđavih zakonskih rešenja i propisa, kako bi se arhivska građa iz istorijskog fonda BIA pod jednakim uslovima stavila na raspolaganje svima i garantovalo njeno nesmetano korišćenje. Jedino tako će se istinski potvrditi pravo na objektivno informisanje javnosti i sloboda naučnog istraživanja: u ove, kao i u druge nekomercijalne svrhe, mora biti moguće objavljivati dokumente iz ovog fonda, bez ikakvog odobrenja ili prethodne saglasnosti direktora pojedinih arhiva.

Smatramo da se dosadašnja praksa u ovoj oblasti, zbog svog selektivnog, diskrecionog i restriktivnog karaktera, pokazala kao izuzetno loša i podložna zloupotrebama, pa Vas stoga pozivamo da podržite promenu zakonskih odredaba i pravilnika koji regulišu korišćenje i objavljivanje istorijske građe iz fonda BIA u naznačenom smeru, uvažavajući pri tome tehničke kapacitete Arhiva (koji bi uz pomoć države morali biti prošireni). Naš cilj je da deklasifikovana istorijska građa iz Fonda BIA u arhivama postane na jednak način potpuno dostupna svakom građaninu Srbije, kao i svi drugi istorijski dokumenti iz ovog vremena.

12.09.2022. godine

Link za pristup:

<https://www.peticije.online/374664>

Udruženje U ime naroda za slobodnu Srbiju

MOŽDA NE ZNATE

(Povodom tekstova objavljenih pod naslovom *Direktor Arhiva Srbije izazvao skandal sa dokumentima Udbe: Ovo nema nigde u Evropi* (sajt Nova.rs, 13. oktobar 2022) i pod naslovom *Skandal. Direktor Arhiva ne da građanima pristup dokumentima UDBE s kojih je skinuta oznaka poverljivosti* (Kurir, 15. 10. 2022, str. 8)

Kako je došlo do toga da dve redakcije poštovanje zakonskih propisa proglase skandalom? U tekstovima obe redakcije pod gore navedenim naslovima nije naveden nijedan primer ili dokaz da se u Državnom arhivu Srbije radi suprotno slovu zakona. Nema ni diskrecionog prava direktora u Pravilniku o korišćenju arhivske građe koje pominju sagovornici Redakcije sajta Nova.rs i Redakcija Kurira. Zato, a i zbog haotične i neopravdane kampanje protiv Državnog arhiva Srbije koju od juna ove godine vodi ista malobrojna grupa istoričara, sa usputnim pretnjama arhivistima, vređanjima, insinucijama i neistinama u raznim štampanim i elektronskim medijima, na društvenim mrežama, veb-sajtovima i u TV emisijama, iznosim nekoliko bitnih činjenica.

Primopredaja dosijea i zbirki dokumenata između BIA i Arhiva Srbije počela je 2004. godine, tri godine pre nego što sam postavljen za direktora. Primopredaja još nije završena jer Arhiv više nema prostora za prijem arhivske građe.

Dosijea nisu dostupna za korišćenje prema Odluci Ustavnog suda od 19. juna 2003. godine (*Službeni glasnik RS* br. 69/2003). Prema toj odluci, materija dosijea mora da se reguliše posebnim zakonom. Takav zakon još nije donet i Državni arhiv Srbije postupa u skladu sa Odlukom Ustavnog suda. Dakle, Arhiv postupa po zakonu.

Zbirke dokumenata službi bezbednosti su takođe bile nedostupne za istraživanja u vreme kada sam postavljen za direktora. Kao istoričar koji se zalaže za proširenje izvorne osnove u cilju sveobuhvatnijeg istraživanja prošlosti, a u ime Državnog arhiva Srbije, uz puno razumevanje Upravnog odbora, čiji su članovi bili doktori istorije, zatražio sam i od BIA dobio pisanu saglasnost da se zbirke dokumenata službi bezbednosti učine dostupnim u naučno-istraživačke svrhe. Napominjem da je pravilo da predavalac arhivske građe određuje uslove njenog korišćenja, pa je zato i bila potrebna saglasnost predavaoca. Na osnovu te saglasnosti, 2010. godine, Arhiv je doneo *Pravilnik o uslovima i načinu korišćenja zbirki dokumenata i dosijea lica preuzetih od Bezbednosno-informativne agencije* kojim je omogućeno korišćenje do tada nedostupne građe u naučno-istraživačke svrhe. Donet je prema tada važećem Zakonu o kulturnim dobrima. Istoričari su tako dobili mogućnost koju do tada nisu imali i koriste je duže od jedne decenije. Da li je moj greh u tome? Da li postoji neko ogrješenje

o zakonske propise? Ni Ustavni sud nije osporio navedeni Pravilnik, kada je 2016. godine podneta inicijativa za pokretanje postupka za ocenu njegove ustavnosti i zakonitosti, već je tu inicijativu odbacio Zaključkom od 20. juna 2017. godine (IUo-263/2016).

Vlada Republike Srbije donela je 2010. godine Zaključak po kome se skida oznaka poverljivosti sa dokumenata za sasvim konkretne teme i istraživačke zadatke državnih komisija formiranih da bi se istražili podaci o tajnim grobnicama posle 12. septembra 1944. i da bi se istražili podaci o lokaciji posmrtnih ostataka generala Dragoljuba Mihailovića.

Želim da upoznam javnost i sa izuzetno važnom činjenicom a to je da skidanje oznake poverljivosti sa određene arhivske građe ne oslobađa Državni arhiv Srbije poštovanja Zakona o zaštiti podataka o ličnosti. Sa koje arhivske građe je skinuta oznaka poverljivosti mediji koji o tome pišu mogu odgovor da potraže od brojnih članova pomenutih državnih komisija i u dokumentaciji Vlade Republike Srbije.

Zakoni i pravilnici, između ostalog, postoje i zato da bi se sprečila samovolja bilo kog direktora, sadašnjeg ili budućeg. Ako direktor radi prema zakonskim propisima kako može biti u pitanju samovolja?

Toliko o pravilnicima i mom diskrecionom pravu koje ne postoji, a pominje se i u peticiji „Jednak pristup za sve“.

Druga tema u medijskim napisima i kampanji protiv Državnog arhiva Srbije je dozvola za objavljivanje dokumenata. Prema arhivskim procedurama jedan zahtev se podnosi za istraživanje, a sasvim drugi za objavljivanje. Dozvola za objavljivanje arhivske građe nije nikakva specifičnost Republike Srbije, već je to uobičajena procedura i zakonska obaveza u većini država u svetu. U mnogim su uslovi o korišćenju arhivske građe daleko stroži.

S obzirom da su pojedini istoričari proteklih meseci često netačno i pogrdno govorili i pisali o Državnom arhivu Srbije, a pohvalno o načinu korišćenja arhivske građe u Republici Hrvatskoj i Republici Sloveniji, navodim član 25. hrvatskog Pravilnika o korišćenju javne arhivske građe i upućujem na Zakon o arhivima u Republici Sloveniji:

1. *Za korišćenje arhivskog gradiva u svrhu promidžbe, stjecanja dobiti kao i za umnažanje ili za objavljivanje reprodukcija ili samog arhivskog gradiva potrebno je zatražiti odobrenje arhiva.* (Pravilnik o korišćenju javnog arhivskog gradiva NN 121/2019).

2. Zakon o arhivima u Republici Sloveniji u članu 97. stav 9. predviđa visoke novčane kazne za objavljivanje arhivske građe bez odobrenja nadležnog arhiva (Zakonodaja Arhiva Republike Slovenije gov.sl).

Poređenja i objektivnosti radi, u članu 41. stav 9. Zakona o arhivskoj građi i arhivskoj delatnosti u Republici Srbiji piše: *Za korišćenje arhivske*

građe u reklamne svrhe, sticanja dobiti, za umnožavanje i objavljivanje dokumenata, potrebna je posebna dozvola nadležnog arhiva. (Službeni glasnik RS, br. 6/2020).

Dozvola za objavljivanje nije nikakva vrsta cenzure, već sastavni deo zaštite kulturnog dobra. Evidencije su značajan deo delatnosti arhiva. Bez višestrukih, nekada složenijih nekada jednostavnijih evidencija, Arhiv ne može da obavlja svoju zakonsku ulogu koju mu je poverila država – zaštita arhivske građe kao pokretnog kulturnog dobra. U nizu drugih evidencija, Arhiv je dužan da vodi i evidenciju korisnika i korišćene arhivske građe (član 27. stav 9. Zakona o arhivskoj građi i arhivskoj delatnosti u Republici Srbiji). Shodno tome, arhivi ne mogu da budu nezainteresovani gde se, prema kojim naučnim, stručnim i tehničkim standardima objavljuje arhivska građa iz njegovih fondova i zbirki. Nije u pitanju tek puka evidencija. Naime, arhivisti moraju da imaju informaciju gde je, na koji način i šta od arhivske građe objavljeno, da bi buduće korisnike iste građe mogli da upute i pruže im stručnu pomoć u toku njihovog istraživačkog rada. Ako postoji objavljen sadržaj, fototipski, ili kao faksimil, prepis ili prevod, uvek je, radi zaštite originala, bolje uputiti korisnika na objavljen dokument.

Italijani imaju izraz „Čuvanje dostojanstva dokumenta“. Arhivska građa ne može da se objavljuje mimo određenih naučnih, stručnih i tehničkih standarda, nečitko, mrljavo, sa lošom pripremom i u neodgovarajućem štamparskom kvalitetu, kao što ne može da se objavljuje ni bez navođenja naziva arhiva, naziva fonda, podfonda, serije, broja fascikle ili kutije, broja arhivskog predmeta, odnosno dokumenta. U protivnom, a to se događa u praksi pojedinih glasnihi istoričara, nestručno objavljena arhivska građa i nacionalna kulturna baština su mnogo podložniji zloupotrebama, prepravkama, falsifikovanju, prisvajanju, osporavanju, derogiranju. Nažalost, sve češće se susrećemo sa nestručno objavljenim dokumentima na društvenim mrežama i privatnim veb-sajtovima pa i u publikacijama, bez prethodne stručne kritike izvora, bez obavezujućih priređivačkih napomena i sagledavanja konteksta.

Ogrešenje o zakonske propise učinila su dvojica istoričara zato što su objavili dokumenta službi bezbednosti bez podnošenja zahteva za dozvolu za objavljivanje, pa time i bez dozvole i znanja Arhiva. Zato im je izrečena mera ograničenja, odnosno **privremena** zabrana istraživanja. Ostaje nejasno zašto dvojica istoričara nisu podnela zahtev za objavljivanje. To je sasvim jednostavna, korisna i obavezujuća procedura. U vreme kada su bez dozvole objavili faksimile dokumenata u svojoj knjizi, Pravilnik o korišćenju arhivske građe ih je obavezivao na to, kao što na to obavezuju i sadašnji Pravilnik i Zakon. Jedan od dvojice istoričara je nedavno objavio dokument službe bezbednosti i u jednom nedeljniku, bez dozvole

Arhiva i mimo stručnih standarda, čime je, faktički faksimil dokumenta poslao na kioske.

Da bi se ispunio zahtev peticije „Jednak pristup za sve“, a ona nije upućena Državnom arhivu Srbije, odnosno da bi se korišćenje zbirki dokumenata proširilo i u druge svrhe osim za naučna istraživanja i da bi se dosijea učinila dostupnim, nije dovoljno samo osmisliti metod kako to učiniti i doneti zakon, već bi Arhiv morao da dobije i značajno proširenje kapaciteta depoa i čitaonice, enormno povećanje broja zaposlenih, velika kadrovska pojačanja sa iskusnim arhivskim stručnjacima i neophodnu tehničku opremu.

Beograd, 18.10.2022.

Dr Miroslav Perišić,
direktor Državnog arhiva Srbije

JUNAK GLAVNOG ILI SPOREDNOG KOLOSEKA?

Istoričar Predrag Marković izjavio je da „država Srbija ima jednu od najgorih arhivskih politika u Evropi“. Moguće je da zato Predrag Marković za celu svoju karijeru istoričara ima zanemarljivo istraživačko iskustvo u Arhivu Srbije – od diplomiranja do danas gledao je samo jedan registar, ali nije istraživao arhivsku građu. Dakle, doktor istorije, direktor Instituta za savremenu istoriju i verovatno medijski najčešće angažovani istoričar, nikada nije imao istraživačkog dodira sa arhivskom građom u Državnom arhivu Srbije. Ni sa onom iz 19. veka, ni sa onom iz 20. veka, niti sa građom koju BIA predaje Arhivu od 2004. godine. Toliko o autoritetu Predraga Markovića da govori i piše o arhivima. Brojnim bivšim i sadašnjom generaciji arhivista on je nepoznata osoba kao istraživač.

Prema navodima portala Nova.rs Predrag Marković je ocenu da „država Srbija ima jednu od najgorih arhivskih politika u Evropi“ izneo u svom predgovoru za knjigu *Goli otok – istorija*, autora Martina Previšića, hrvatskog istoričara, profesora i „nositelja kolegija Hrvatskog vojnog učilišta dr Franjo Tuđman“ u Zagrebu, kako piše u njegovoj biografiji. Marković je pisac predgovora za temu kojom se nikada nije istraživački bavio iako u Srbiji postoje istoričari koji imaju vredne radove na temu Golog otoka i IB-a. Hrvatski istoričar je, ipak, izabrao Predraga Markovića za taj zadatak, možda prema nekom drugom kriterijumu, svakako ne prema naučnom.

Na osnovu onoga što je Marković izjavio i/ili napisao, vidi se da nije dobro upoznat sa onim o čemu piše, a izgleda da je površno čitao i moje saopštenje pod naslovom *Možda ne znate*. U Državnom arhivu Srbije nikada nijednom korisniku nije zabranjeno fotokopiranje arhivske građe

koju je istražio. Dakle, gruba laž Predraga Markovića je da se u Arhivu za-
branjuje fotokopiranje. Takođe, nikada nikome nije uskraćeno da koristi
određeni dokument sa obrazloženjem da ugrožava državnu bezbednost,
kao što tvrdi Marković, jer takvih dokumenata u dostupnoj građi i nema.
To je još jedna gruba laž Predraga Markovića. Laž je i da Arhiv svojevolj-
no daje ili uskraćuje građu korisnicima.

Ako zakoni ne valjaju i ako je arhivska politika u Srbiji „jedna od
najgorih u Evropi“, kako to tvrdi istoričar Predrag Marković – ko je odgo-
voran? Da li to Marković proziva samog sebe s obzirom na njegovu visoku
partijsku funkciju?

Na osnovu onoga što je izjavio i/ili napisao u knjizi hrvatskog isto-
ričara (knjige još nema u prodaji) vidi se da Marković ne razume ni šta je
arhivska politika. Nije arhivska politika samo odnos države prema građi
službi bezbednosti u socijalističkom periodu istorije Srbije. Državni arhiv
Srbije čuva arhivsku građu iz više vekova, među njom i dokumenta koja
istražuje u Osmanskom arhivu u Istanbulu i njene skenove pohranjuje u
svom depou.

Markoviću verovatno nije poznato da arhivsku politiku u državi Sr-
biji čini i istraživanje arhivske građe značajne za istoriju Srbije koja se na-
lazi u stranim arhivima, zatim sređivanje i zaštita arhivske građe srpskog
porekla van granica Srbije, koja se najčešće nalazi u tamošnjim arhivima
srpskih pravoslavnih crkvenih opština, eparhija i pri crkvama i manasti-
rima. Arhivski stručnjaci i saradnici Državnog arhiva Srbije sve to rade u
Istanbulu, Moskvi, Veneciji, Trstu, Dubrovniku, Sentandreji, Beču, Lon-
donu, Šibeniku, Sarajevu...

Arhivsku politiku sačinjavaju i izdanja, izložbe i međunarodna sa-
radnja više od 30 arhiva u Srbiji. Zar 20 tomova *Istorije srpske diplomatije*,
objavljenih u poslednjih nekoliko godina u izdanju Državnog arhiva Sr-
bije nije deo arhivske politike u državi Srbiji? Zatim, 5 tomova zbornika
dokumenata o Prvom svetskom ratu, 4 toma zbornika dokumenata iz ru-
skih i srpskih arhiva objavljenih zajedno sa ruskim arhivima pod nazivom
Moskva–Srbija, Beograd–Rusija od 16. do 20. veka, pa studijske izložbe u
Beogradu, Vatikanu, Rimu, Ljubljani, Trstu, Firenci, sa prestižnim dvoje-
zičnim katalogima bogatog sadržaja i zavidne vizuelnosti: *Kultura Srba u
Trstu 1751–1914, Kultura Srba u Dubrovniku 1790–2010, Srbija i Sveta Sto-
lica 1878–1914, Kraljevina Srbija i Kraljevina Italija, Srbija i Srbi u osman-
skim dokumentma 15–19. vek, Crkva Svetog Spiridona u Trstu, Ljudi Svetog
Spiridona* (sa italijanskim ustanovama kulture), *Srpski manastiri i crkve na
Kosovu i Metohiji*... Pažnju zavređuju i predavanja arhivista u inostranstvu.

Arhivsku politiku čini i priređivanje izložbi za predsednike i premi-
jere stranih država prilikom poseta našoj državi koje Državni arhiv Srbi-
je, na podsticaj predsednika Aleksandra Vučića, priređuje u Palati Srbija.

Posebno naglašavam da arhivsku politiku države Srbije čini i odbrana međunarodnih arhivskih standarda o nedeljivosti arhivskih fondova u procesu međunarodne sukcesije arhivske građe koja se čuva u Arhivu Jugoslavije. Poznato je da se Hrvatska i ostale bivše jugoslovenske republike zalažu za podelu originalne arhivske građe, što nije u skladu sa međunarodnim standardima.

Sve to i još mnogo toga čini arhivsku politiku države Srbije, o čemu je, izgleda, Predrag Marković potpuno stručno neobavešten a uzima sebi za pravo da je ocenjuje, pa još da proizvoljnosti i netačnosti o državi Srbiji i njenoj arhivskoj politici piše u predgovoru za knjigu hrvatskog istoričara (ako je tačan navod na portalu Nova.rs). Šteta po knjigu.

Za razliku od Predraga Markovića, ja arhivsku politiku države Srbije ne upoređujem sa arhivskom politikom koju sprovodi Hrvatski državni arhiv u Zagrebu i njegov direktor Dinko Čutura. Na internetu još uvek može da se pogleda snimak iz Hrvatskog državnog arhiva sa promocije knjige Stjepana Loze, na kojoj se govorilo o genocidu Srba nad Hrvatima u NDH. Daleko bilo takve arhivske politike!

Uprkos tome, za Markovića takva arhivska politika nije najgora u Evropi. Istoričar ne bi smeo da izostavi tu činjenicu u ocenama arhivskih politika. Što se tiče arhivske politike države Srbije u celini i programske politike Državnog arhiva Srbije ja je odmeravam i upoređujem sa arhivima u Vašingtonu, Londonu, Parizu, Moskvi, Istanbulu...

Na kraju, ono za jedan registar kao celokupno istraživačko iskustvo Predraga Markovića u Državnom arhivu Srbije, ako je neko posumnjao – istina je. Proverljiva.

U Državnom arhivu Srbije postoje evidencije korisnika i korišćene arhivske građe. Evidencije su, takođe, zakonska obaveza, jer arhivi su satkani od evidencija, s obzirom na to da je svaki dokument u arhivskom depou pokretno kulturno dobro, nezavisno od sadržaja dokumenta. Zahvaljujući tim evidencijama, Arhiv je objavio tri toma knjige *Istraživači Arhiva Srbije*, kojima je obuhvaćen spisak svih istraživača od 1901. do 1945. godine, sa popisom građe i tema za koju je korišćena. U pripremi su i naredni tomovi, pa će se u nekom od njih naći i ime Predraga Markovića, zaslužno gledanjem jednog registra 2012. godine.

Bilo bi zanimljivo da u nekom od jutarnjih ili večernjih programa na raznim televizijama neko od voditelja programa u toku „Peđinih“ časaknja o diskriminaciji Albanaca sa Kosova, slučajnom bombardovanju Srbije 1944. godine, kafanskom učenju istorije ili o tome da „država Srbija ima najgoru arhivsku politiku u Evropi“, priupita doktora istorije i direktora Instituta za savremenu istoriju jedno od najjednostavnijih pitanja, čak i za istraživače početnike – kako se u arhivu popunjava revers za naručivanje

arhivske građe za istraživanje? Da li bi to možda bilo jedno od težih pitanja za doktora istorije i direktora Instituta?

Kada ponekad čujem neku javnu izjavu dr Predraga Markovića ili bacim pogled na nešto što je u štampi objavio, uvek setim se reči jednog pesnika o junaku sporednog koloseka.

Beograd, 20.12.2022.

Dr Miroslav Perišić
direktor Državnog arhiva Srbije

**ODGOVOR DIREKTORA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU
PROF. DR PREDRAGA J. MARKOVIĆA DIREKTORU DRŽAVNOG
ARHIVA SRBIJE DR MIROSLAVU PERIŠIĆU**

Sve je počelo kada je mladi naučnik Nemanja Dević objavio u novinama jednu stranicu iz elaborata Udbe „Četnici u Žagubici 1944. godine“. Na toj stranici se videlo da je neko zatamnjivao imena. Dević je dobio zabranu ulaska u Državni arhiv Srbije. Tada Srđan Cvetković pokreće peticiju da se svim građanima Srbije omogući istraživanje fonda BIA sa koga je 2009. godine skinuta oznaka poverljivosti. Peticiju su potpisali mnogi, uključujući Dušana Kovačevića, Mateju Bečkovića, Leona Koena, Miloša Kovića... Potpisah i ja, „junak sporednog koloseka“, kako me je poetski nazvao višedecenijski direktor Arhiva Miroslav Perišić. Nije loše društvo na tom slepom koloseku, pa mi se taj naziv čak i svideo.

Onda Perišić čini nešto nečuveno u akademskim krugovima. Odgovornost za politiku Državnog arhiva Srbije prebacuje na Srbiju i predsednika Vučića. Kaže da je moja kritika arhivske politike, u predgovoru knjige Martina Previšića, napad na državu i samog predsednika. Perišić nije čitao taj predgovor, jer je knjiga izašla prekjuche. Pročitao je citat u novinama. On nije obavešten da je dostupnost naučnih podataka jedan od osnovnih principa naučne politike koji je proklamovala vlada, to jest Ministarstvo nauke. Sakrivanje podataka je možda bila politika onih vlada koje su postavile Perišića, ali ne i današnje vlasti. Zatim on podvlači ime hrvatskog vojnog učilišta „Franjo Tuđman“, kao posebno zlokobnu činjenicu u Previšićevoj, a i mojoj biografiji. U jednom ranijem, nepotpisanom tekstu, kaže se da to ime „dovoljno govori“. Martin je, inače, profesor Filozofskog fakulteta, a usput predaje u hrvatskoj vojnoj školi. Na sličan način je Ilija Čvorović iz „Balkanskog špijuna“ napao svog podstanara: „Strini... nije pisao samo zato jer stanuju na Lenjinovom bulevaru“.

Osim što hvalim sumnjivog hrvatskog profesora, moj greh je i što nisam češće išao u Državni arhiv Srbije. Perišić ne poznaje način rada

Instituta za savremenu istoriju. Tamo mlađi saradnici sede danonoćno u arhivima, stariji pišu sinteze. Zato je ovaj Institut objavio najviše naučnih knjiga u regionu. Ali, neću da hvalim svoju firmu. Ovaj put, postavljam se kao običan građanin i postavljam nekoliko pitanja direktoru Perišiću:

1) Zašto se dokumenta komunističke tajne policije toliko teže dobijaju u Srbiji, nego u Severnoj Makedoniji, Bugarskoj, Poljskoj i Češkoj?

2) Ko određuje koji se dokumenti i zbirke daju istraživačima? Ko zatamnjuje imena u dokumentima koje istraživači na jedvite jade iskukaju? Postoji li pravilnik o tome, ili se odluke donose odokativno?

Postoji jednostavno rešenje ovog nesporazuma. Uveren sam da je Miroslav Perišić čovek koji iskreno veruje da čuva interes države i arhiva. Želim da mu pomognem da to pokaže svima. Predlažem javni čas iz arhivistike. Neka u Arhiv dođu svi oni istraživači koji se žale da im je uskraćena, ili delimično zatamnjenja, Udbina dokumentacija. Neka pokažu koji su to dokumenti i gde su zatamnjenja. Onda stručnjaci iz arhiva na čelu sa direktorom treba da pokažu zašto su potamnili imena, na primer, u elaboratu o žagubičkim četnicima 1944. godine. Zašto nisu dali dokument diplomati Dušku Lopandiću? Možda se u tim dokumentima kriju tajne koje bi uzdrmale Srbiju 2023. godine? Predlažem da mediji slobodno prate kako arhivisti drže lekciju meni neukom, a i mojim nadobudnim mladim saradnicima, pa i radoznoj publici. Kada tako opovrgnu sve naše kritike, spreman sam da lično pomognem u zatamnjenju imena četnika ne samo Žagubice, nego i Petrovca na Mlavi, Kučeva, pa čak i Požarevca. I da začutim sa kritikom.

Beograd, 23.12.2022.

Prof. dr Predrag J. Marković
direktor Instituta
za savremenu istoriju

.....

INTERVJU

.....

Miloš Jevtić

novinar i publicista, Beograd

RAZGOVOR SA RADOSLAVOM RATKOVIĆEM NA RADIO BEOGRADU*

Profesor Fakulteta političkih nauka, predsednik Ustavnog suda Srbije, dr Radoslav Ratković rođen je 1921. godine u Užicu. Osnovnu školu je završio u zavičaju, a gimnaziju u Beogradu. Veliku maturu je položio 1939. godine. U toku okupacije je prekinuo studije. Bio je uključen u ilegalni rad, a 1944. godine se priključio oslobodilačkom pokretu.

U slobodnoj zemlji, Ratković je uz rad završio Pravni fakultet 1949. godine, a potom i Institut društvenih nauka 1951. Doktorsku titulu stekao je teozom *Politička teorija austro-marksizma*. Do izbora za profesora Visoke škole političkih nauka, Radoslav Ratković je bio urednik *Mladog borca*, i član AGITPROP-a Centralnog komiteta narodne omladine Srbije, zatim član redakcija *Komunista* i *Borbe*, pa naučni saradnik Instituta za međunarodnu politiku i privredu, onda ataše za štampu i kulturu Jugoslovenske ambasade u Austriji.

Po povratku u zemlju, bio je sekretar u Državnom sekretarijatu inostranih poslova, a onda politički radnik u Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije i urednik časopisa *Socijalizam*. Godine 1960. izabran je za profesora, a potom i za direktora Više škole političkih nauka. Od 1968. godine, od osnivanja, redovni je profesor Fakulteta političkih nauka i bio je u dva mandata i dekan. Danas je predsednik Ustavnog suda Srbije.

Naučni rad profesora Radoslava Ratkovića posvećen je političkim naukama, posebno opštoj političkoj teoriji, problematici ideologije i njene uloge u političkim procesima i teoriji samoupravnog socijalističkog društva, koje temelji na izvornim određenjima marksizma.

Objavio je više knjiga, među ostalima i: *Društvo i klase*, *Socijalistička misao i oblici njene deformacije*, *Deset pitanja savremene socijalističke teorije*, *Ogledi o problemima savremenog društva*, *Politička teorija austro-marksizma*,

* Prof. dr Radoslav Ratković (Užice, 1921 – Beograd, 2013) prihvatio je poziv novinara Miloša Jevtića da bude gost Drugog programa Radio Beograda. Njegov razgovor je emitovan ?? na Radio Beogradu.

Ideologija, nauka i politika, Ideologija i politika, Marksističko shvatanje društva, Društvo i osnovne zakonitosti njegovog razvoja, Društveno istorijski uslovi nastanka teorijskih izvora marksizma, Osnovi marksističke teorije društva, Osnovi nauke o politici i Osnovi političkih nauka, kao i više studija i rasprava.

Posebno je važno i društveno angažovanje profesora Ratkovića. Bio je, pored ostalog, član Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, predsednik komisije Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije za nauku i kulturu, član Komisije Savezne skupštine za ustavna pitanja i predsednik Republičkog saveta za pitanja društvenog uređenja. Bio je član Ustavne komisije Skupštine Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Socijalističke Republike Srbije, član Predsedništva Udruženja za političke nauke Srbije i član redakcije časopisa *Socijalizam*.

Za svoj naučni i javni rad, profesor dr Radoslav Ratković je dobio više priznanja. Dobitnik je najvišeg priznanja Socijalističke Republike Srbije, Sedmojulske nagrade, odlikovan je Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnim vencem i Ordenom rada sa crvenom zastavom.

- *Profesore Ratkoviću, hvala Vam što ste prihvatili da govorite za Radio Beograd, za ciklus emisija Gost drugog programa. Predlažemo da razgovor započnemo pitanjima o godinama Vašeg detinjstva i školovanja. Kako ste proveli to vreme? Da li je bilo, u to Vaše prvo životno doba, nekih ličnosti ili možda događaja koji su jasnije podsticali i Vašu radoznalost i Vašu misao? Kako ste, uostalom, zamišljali svoju budućnost?*

Kao što ste rekli u podacima u mojoj biografiji, ja sam rođen u Užicu, ali to Užice u kome sam ja rođen i Užice koje danas postoji, veoma se mnogo razlikuju. Moje detinjstvo i moje školovanje, osnovna škola, bilo je u jednom gradu koji je imao tada šest hiljada stanovnika. A okolina Užica, koja je sada prekrivena kućama i naseljima koja nisu baš mnogo lepa, bila je izvanredno živopisna. I kad se sećam svoga detinjstva, sećam se mnogih drugova s kojima sam stvarno bio vrlo blizak, od kojih je na žalost većina poginula u ratu. Sećam se istovremeno i te okoline užičke, tih divnih predela, livada, brda, po kojima sam mnogo šetao u to vreme i igrao se. Moj otac, koji je izvanredno voleo prirodu, navikao me je na to. Tako sam stvarno, još u tom ranom detinjstvu, veoma dobro upoznao vrlo živopisnu i raznovrsnu okolinu Užica, jer na jednoj strani se nalazi dosta pitom kraj, a na drugoj strani Užica, prema Zlatiboru, tu je drukčiji sastav i zemljišta i konfiguracija. Tu ima dosta kamena, stena, okomitih brda i tako dalje.

Tako da, evo, kad me pitate o tome, ja se sećam toga i kad god odem u Užice, setim se razlike između toga malog gradića, koji mi se činio lep – možda on i nije bio tako lep kao što sam mislio, danas je sigurno centar Užica mnogo lepši. Sve u svemu, čini mi se da je nešto pogrešno učinjeno

u toj urbanizaciji i da je možda moglo štošta, što se sada tamo dogodilo, što ne predstavlja lepe delove toga grada i što predstavlja problem i za komunalne službe, da bude izbegnuto.

- *Kad smo već kod međuratnog vremena, da li biste nam, profesore Ratkoviću, izneli svoja sećanja o tadašnjim socijalnim, političkim, ekonomskim, kulturnim i umetničkim prilikama. Kako su se mladi opredeljivali u tim, svakako, protivrečnim zbivanjima? Kome su, zapravo, najviše verovali? Da li ste se nadali, recite nam i to, da će fašistička poplava mimoići naše obale?*

Ja sam od gimnazijskog vremena bio u Beogradu. Učio sam najpre u Trećoj muškoj gimnaziji, a zatim u Petoj muškoj gimnaziji. Ova pitanja koja ste Vi postavili o događajima koji su socijalno, politički, ekonomski privlačili pažnju omladine i kako se omladina tu opredeljivala, naravno da su takve prirode da se može govoriti o tome tek kod odraslije omladine, tek kada smo postali gimnazijalci viših razreda. Ja mislim da se može reći i da tu možemo da budemo sigurni, da je ovde, u Beogradu, omladina, pogotovo ta školska omladina, koju ja bliže znam, možda s minimalnim izuzetkom bila antifašistički orijentisana. O tome ne može biti nikakve sumnje. Moglo je biti, razume se, više ili manje politički angažovanih ljudi, čak u kasnijim razredima i organizovanih u SKOJ ili u druge političke organizacije, ali je, sve u svemu, i ta organizovana, politički svesnija omladina i ona koja se nije mnogo uključivala u politički život, bila protiv fašizma. Shvatala je Nemačku i Italiju s tim njihovim uređenjima i s tim njihovim pretnjama našoj slobodi i našem sistemu kao veliku opasnost koju je odbijala.

To je jedna stvar koja, mislim, može da se kaže. Druga stvar koju mislim da treba imati u vidu i koja je interesantna za tu atmosferu među omladinom, jeste odsustvo nacionalizma i šovinizma, što je bilo karakteristično za omladinu u Beogradu. U Beogradu su među učenicima i studentima preovladavali Srbi, ali je među nama bilo i dosta pripadnika drugih naroda i narodnosti. Ja se ne sećam da je u razredima u kojima sam ja učio bilo nacionalizma, ali ni u drugim razredima, znali smo tu situaciju jer smo imali dodira, naročito u kasnijim razredima, i povezivali se zbog raznih aktivnosti između škola. Nigde nije bilo nacionalizma, a govorim o tome zato što je to sada postao problem. Mi prosto nismo ni znali, osim kad neki katolici ne dolaze, ne ostaju na veronauci za nas pravoslavce, da se oni izdvajaju. Niko nije vodio računa da li je neko katolik ili pravoslavni ili... Bilo je i Jevreja među nama. O tome niko nije vodio računa. Bilo je, doduše, i Nemaca, i ti Nemci su, bar oni koji su sa mnom učili, bili apsolutno ne samo lojalni, nego nikakve razlike između nas i njih nije bilo.

- *Vi ste, to smo rekli u uvodu, okupaciju proveli u Beogradu. Šta vam je tada najviše pomoglo da očuvate i životni i misaoni integritet? Takođe, kako su se mladi opirali okupacijskom teroru i neslobodi? Uostalom, koliko i kako ste bili obavešteni o oslobodilačkoj borbi? Da li je, bar naprednim i nepokorenima, a i Vi ste u njih spadali, ishod bio jasan?*

Kao što je za međuratni period bilo preovlađujuće, kao što sam rekao, antifašističko raspoloženje, tako je za vreme okupacije, ovde u Beogradu, kod ogromne većine omladine bilo preovlađujuće i apsolutno dominantno uverenje da je to privremeno stanje i da će fašizam da izgubi taj rat. Bez obzira na uspehe koje je on beležio na frontovima prvih godina, niko – ili, barem, ogromna većina – nije verovao da će oni da pobede i da će taj rat i te teškoće u kojima smo se nalazili, taj mrak, moći da potraje. Verovali smo da neće doći do pobede fašističkih snaga. To je protivurečilo objektivnoj situaciji u kojoj smo se nalazili, naročito prvih godina, i udarima koje je trpela antifašistička koalicija na svetskom frontu i teškoćama na koje je oslobodilačka borba u početku ovde nailazila i poraze koje je imala. U takvoj objektivnoj situaciji, koja nije bila povoljna, subjektivno raspoloženje je bilo drukčije. Niko nije gubio nadu ili je mali broj onih koji su gubili nadu u konačan, pozitivan ishod, u slobodu koja dolazi. I to je bilo nešto što je održavalo ljude i stvaralo, u toj turobnoj stvarnosti, optimistično raspoloženje. Postojala je solidarnost ogromne većine ljudi u tom optimizmu, koje ih je povezivalo u nadi u konačnu pobeđu.

- *U leto 1944. godine, dakle pretposlednje godine rata, Vi ste se priključili oslobodilačkom pokretu. Šta ste tada sve radili i kako ste videli budućnost, i svoju i svoje države, iz te perspektive?*

Pa to je bila logična konsekvencija mojih prethodnih opredeljenja. Kada se ukazala prilika za organizovano povezivanje, bilo je nekih pokušaja i ranije, u avgustu 1944. formirana je jedna omladinska grupa. Interesantno je da su mnogi moji drugovi iz te omladinske grupe otišli u diplomatiju i zabeležili značajne uspehe na diplomatskom planu i uopšte na planu bavljenja međunarodnim odnosima. Iz te grupe su dva bivša direktora Instituta za međunarodnu politiku i privredu, doktori nauka iz te međunarodne oblasti, Ljubivoje Aćimović i Milan Šahović. Zatim, tu je ambasador u SIP-u Ljubiša Sekulić. Eto, to je jedan deo te grupe koja se bavila propagandnim aktivnostima, širenjem letaka koje smo dobijali sa terena i nekim drugim akcijama, koje su naročito bile interesantne pred samo oslobođenje, a to su oštećivanje ili deformisanje putokaza, koji su ukazivali na pravce za kretanje motornih vozila po Beogradu i na puteve iz Beograda.

Iz toga rada, kada je došlo do oslobođenja Beograda, proizašla je odmah aktivnost u rejonima, kako su se onda zvale teritorijalne jedinice

Beograda. Formirana su omladinska rukovodstva. Ja sam vrlo kratko radio u tadašnjom 8. rejonu, jer sam bio pozvan u redakciju *Mladog borca*, koja je tada u Beogradu počela da radi. To je bilo već početkom novembra 1944. godine. Glavni urednik *Mladog borca* bio je Dobrica Ćosić, a iz te prve redakcije hteo bih da pomenem neka imena, jer će biti interesantno, možda će se pojedinci i začuditi, da se zna koji su se ljudi tada bavili novinarstvom. U toj redakciji je okupljen, mislim da je to Ćosićeva zasluga, vrlo kvalitetan sastav. U toj redakciji bili su ljudi koji su onim što su kasnije postigli pokazali da je taj izbor bio dobar. Recimo, tu je bio novinar, i to vrlo aktivan, Miroslav Čangalović. U toj prvoj redakciji bio je i jedan izvanredno talentovan slikar, Vuksan Bulatović, koji nažalost nije uspeo da razvije taj svoj očigledni talenat. On je u redakciji i pisao, ali naročito se bavio likovnom opremom, davao je likovne priloge, karikature, i tako dalje. I ono prvo zaglavlje *Mladog borca* bilo je njegovo. U redakciji je bio i Najdan Pašić, zatim Stevan Majstorović, Dragan Stojiljković, tu su bili Zoran Jovanović i Vlatko Vlatković, a kasnije su u redakciju došli Đoka Radenković i Zira Adamović. Prema tome, vidite da je sastav bio dobar i da se on kasnije potvrdio u novinarstvu, u publicistici, nauci i tako dalje. Mislim da je list koji smo tada uređivali, u uslovima koji su bili u određenim okvirima i sa zadacima koji su bili dosta decidirani, bio kvalitetan i da smo mi pravili jedan dobar list. Imali smo ambiciju da pravimo bolji list od *Omladine*, a to je bio list Centralnog komiteta Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije. Mi smo bili za Srbiju. I, čini mi se, možda smo bili subjektivni, ali danas kad se pogleda s ove distance, mislim da je naš list bio, ako ništa drugo, ono življi i interesantniji od *Omladine*, koja je bila više oficijelna i gde se uticaj sa istoka na izgled, pa i na način obrade, više osećao.

- *Danas se smatra da su prve posleratne godine bile obeležene introfnim poletom, ali i uticanjem svemoćnog i zvanično podržavanog, takozvanog socijalizma, koji je usmeravao ukupnost duhovnog života. Kažu, takođe, u tim odnosima treba posmatrati delovanje Agitpropova, i to na svim nivoima? Da li je stvarno tako bilo? Kakva su vaša iskustva iz Agitpropa, istina omladinskog? Zapravo, kako ste osećali to vreme?*

Ja mislim da se mora, razume se kritički procenjajući našu prošlost, reći da je dosta toga što ima negativne konotacije u vezi s agitpropovskim radom došlo je, sigurno, pod uticajem prakse iz Sovjetskog Saveza, u kojoj je tada dominirajući uticaj imao staljinistički smer u organizaciji i u ideologiji, a taj se uticaj osećao i kod nas. U tom smislu je agitpropovski rad delovao i ograničavajuće na stvaralaštvo i unosio elemenat administriranja i arbitriranja u kulturnom i umetničkom stvaranju. Mislim da se to možda čak i povećavalo s kretanjem od, recimo, 1944. prema 1947. godini, da je

uticaj takvog jednog metoda i manira, koji možemo da zovemo agitpropovski, čija je teorijska osnova u umetničkom stvaranju bio doktrina socijalizma, primitivna i vulgarna, u stvari, koncepcija koja se administrativnim metodama i metodama pritiska nametala društvu. To je ono što je u stvari bio jedan od oblika zaoštavanja naše unutrašnje suprotnosti. Kod nas je bilo karakteristično da se inicijativa masa, koja se ispoljavala i koja je nosila i, na kraju krajeva, obezbedila pobjedu revolucije – koja je, razume se, bila svesno uobličavana i vođena, ali čija je glavna snaga ta inicijativa masa na svim planovima – ispoljila i na planu kulturnog stvaranja. A tom umetničkom i kulturnom stvaranju, stvarno, niti je mogao ko da nameće norme, niti da propisuje forme.

Ali kako se stvar razvijala dalje pod uticajem uvođenja institucionalnih i organizacionih oblika socijalizma u državnom omotaču, i uopšte u naš društveni život, i ekonomski, i politički, tog staljinistički obojenog socijalizma, tu je onda dolazilo do protivrečnosti onoga što je iz revolucije proizlazilo i tih formi koje su nastojale da to unutar sebe uklope i sapnu. To je ta protivrečnost, koja je u realnom životu prethodila našem sukobu sa Informbiroom, ali ta se protivrečnost zaoštavala, mislim, i na ovom kulturnom planu. I tu je stvaralaštvo, koje je trebalo sada da se širi, nailazilo na sve uži kalup. Nema smisla ovde *nomina sunta dioza*, ali poznata je stvar ko su bili istaknuti nosioci toga i koji su nešto intervenisali u oblasti kulture kao neki kočijaši sa bičem, pa svako ko skrene malo, onda dobija udarce preko čitavih strana u *Borbi* ili u nekom takvom listu, ili na nekom partijskom skupu. Diskvalifikuje se, onda, ne samo kao stvaralac, nego i kao društveni radnik, kao, recimo, komunista, i tako dalje.

To je jedna činjenica koja ne može da se ne kaže. Mislim da se na tom kulturnom planu odigravalo zaoštavanje protivrečnosti između potreba razvoja, koje je razbudila revolucija, potreba da se neke granice koje je i revolucija u tim uslovima nametala, otklanjaju dalje, i umetničkog stvaralaštva koje se ubacivalo u neke kalupe. Tu se naišlo na protivno kretanje. Kad je počeo proboj, onda su vrlo brzo te mreže i ti kalupi razbijeni i počelo je jedno stvaralaštvo koje nije moglo do tada da dođe do izražaja.

Ja sam bio u Agitpropu, ali mislim da – ne znam, možda se varam – taj naš omladinski Agitprop nije delovao tako, da kažem, represivno u kulturi, kao što su to neki drugi, viši Agitpropovi, čiji su uticaj i moć, razume se, prevazilazili i nivoe naše republike i naš omladinski nivo. Delovanje viših Agitpropova obuhvatalo je celokupni kulturni spektar, tamo je bila koncentrisana moć i odatle se negativno zračilo po prostoru kulturnog stvaranja.

- *Profesore Ratkoviću, kako ste doživeli 1948. godinu i razlaz sa, do tada, „velikim bratom“? Ko se u toj, nesumnjivo iznenađujućoj situaciji nije*

mogao snaći, pa je odlutao u informbirovske zaslepljenosti? Kako su se oni, zapravo, mogli odreći svoje revolucionarne istine, koja je izborena uz velike žrtve u oslobodilačkoj borbi?

Moram Vam reći da ja to lično nisam doživeo kao šok. Mi koji smo, ipak, bili u toj situaciji da se ranije upoznamo s nekim teorijskim, naučnim, kulturnim dostignućima, jer smo bili već u tim godinama da smo imali prethodnu neku akumulaciju, mi nismo mogli lako da prihvatimo da su ovi oblici organizovanja, ili ovi metodi delovanja, ili ovo stvaralaštvo u kulturi, koje se nametalo od strane tih snaga koje su bile vladajuće u Informbirou, i s kojim smo se mi sukobili, da je to poslednja reč socijalističke, komunističke i Marksove misli.

Vrlo je teško ubediti nekoga ko je poznao Šekspira, ili Getea, ili Dostojevskog, ili Tolstoja, da je najveće dostignuće u literaturi *Kako se kalio čelik*, ili slični literarni proizvodi. Mi smo u redakciji *Mladog borca* – a ja sam, razume se, bio i ostao najbliži s Najdanom Pašićem – imali neke informacije do kojih smo dolazili slušajući radio i prateći list koji je ovde izlazio *Za čvrsti mir i narodnu demokratiju*. Obustavljenje njegovog izlaženja na srpskom jeziku bilo je simptomatično. Čitali smo ga onda na drugim jezicima i videli da nastaju neke teškoće u odnosima. Posle smo bili u onom krugu, koji je, ipak, ranije bio obavešten, nismo to doživeli kao šok i naše opredeljenje je odmah bilo jasno. Bilo nam je jasno da je to pritisak koji treba odbaciti i kome se treba suprotstaviti, da bi se upravo one potencije koje su postojale u našem društvu i u revoluciji, i u onome što je revolucija pokrenula, imajući u vidu i te neke teorijske, ideološke osnove socijalizma i socijalističkog društva, da se tome treba suprotstaviti i braniti poziciju Saveza komunista Jugoslavije.

Međutim, bili smo u okviru sredine – to su odeljenja pri Pokrajinskom komitetu SKOJ-a, odnosno pri glavnom odboru Narodne omladine Srbije – u kojoj je bilo i drukčije formiranih ljudi, koji su ipak bili vaspitani upravo na tom literarnom delu, koje ima svoje vrednosti, ali naročito ideološke, ali su one literarno mereći male, ili na nekim brošurama o komsomolcima, kao i na radovima Staljina, kao poslednjoj reči teorijske misli. Za njih je to bilo teško i naročito onima koji su bili više emotivno vezani, a manje racionalno i sa nekim svesnim ubeđenjima, a tu je bilo i onih koji su i mlađi dosta od nas. Oni su to doživeli kao šok. Mi smo razumevali što neko to doživljava kao težak udar, mada se, razume se, ogromna većina na tim sastancima, ja mislim veoma velika većina, s nekim malim izuzecima, koji su se tek kasnije ispoljili, ali ne na sastancima, opredelila za liniju SKJ i protiv toga pritiska Staljina i Informbioa.

- *Profesore Ratkoviću, jedno vreme ste se, i to smo naveli u uvodu, bavili diplomatijom, i u inostranstvu, i u zemlji, a potom i profesionalnim*

političkim radom. Da li su te godine bile, slobodno kazano, pripreme za Vaše kasnije trajno bavljenje naukom? Koja ste znanja stekli u tim poslovima? Uopšte, kojim ste tada interesovanjima bili najviše zaokupljeni?

Ja sam u diplomatiju otišao početkom jeseni 1953. godine i to na mesto atašea za kulturu i štampu, znači ne u onu diplomatiju u čistom vidu. U isto vreme u diplomatiju smo otišli Najdan Pašić i ja, on je trebalo da ide prvo u Indiju, pa je otišao u London, a ja sam otišao u Beč na taj posao. A do toga je došlo na taj način što se u tadašnjem Ministarstvu inostranih poslova stalo na stanovište da na ove poslove kulturnih atašea i atašea za štampu treba da idu upravo ljudi koji su radili na tim poslovima u zemlji do tada. I tu je jedan veći broj ljudi tada došao iz novinarstva, iz Agitpropova i tako sam se ja našao na tom mestu, koje, kao što vidite, nije pravo diplomatsko mesto. Pa i posle, kada sam sa tog položaja atašea za kulturu i štampu Ambasade u Beču, došao u Ministarstvo inostranih poslova, ja sam bio u odeljenju za informacije. Dakle, bavili smo se tim stvarima, tu se saradivalo s tadašnjim Komitetom za kulturu i preko toga se održavao kontakt sa atašeima za štampu i kulturu.

Međutim, ja sam pre toga držao predavanja, još na Institutu koji sam završio 1951, a onda na kasnijim mestima na kojima sam radio, bio sam u redakciji *Komunista*, tada je to bio časopis, onda, kasnije, u *Borbi* i u Institutu za međunarodnu politiku i privredu, a to je već naučna ustanova. I u *Komunistu* i u *Borbi* ja sam se bavio i predavačkim radom, i koliko je to bilo moguće, i pisanjem nekih članaka i rasprava s teorijskom pretenzijom. Predavao sam 1951. godine na Pravnom fakultetu u Beogradu Osnove marksizma. Dakle, bavio sam se nastavno-naučnim radom.

- *Vi ste, profesore Ratkoviću, pre 25 godina tačno, dakle 1960. godine, počeli da se bavite univerzitetskim radom. Šta vas je uputilo i usmerilo u tu oblast? Takođe, da li je ta odluka bila motivisana i nekom u ranijim vremenima razvijanom naučničkom žicom? Recite nam i to, kakva su bila zaduženja u šezdesetim godinama Visoke škole političkih nauka, na koju ste Vi tada otišli?*

Tada je došlo i do ideje da bi trebalo formirati školsku instituciju u oblasti političkih nauka, i tada je moj posao bio da radim na tom programu, kojim je rukovodio drug Stambolić, kao predsednik Ideološke komisije, i u kome je takođe učestvovao i drug Krsto Bulajić, koji je u to vreme bio sekretar Organizacionog biroa, jer je, razumljivo, trebalo i ta formacija da bude uključena u konstitutivni rad.

Kada je formirana Visoka škola političkih nauka, nastava je bila organizovana na osnovu rešenja Ideološke komisije. Imali smo dobro iskustvo sa izvanredno odabranim i talentovanim prvim generacijama. Među tim studentima bili su mnogi koji su sada na vodećim društveno-političkim

položajima. Vidoje Žarković je bio student te škole, Ilijas Kurtoši je bio student te škole, Trpelja Kovlevski, i tako dalje, i tako dalje.

Mislim da se odmah pokazalo da je takav koncept škole bio dobar, potvrdilo se u praksi jer je odmah bio prihvaćen od takvog studentskog sastava kao odgovarajući. Razume se, to je onda moralo da bude povezano sa drukčijom organizacijom nastavnog procesa, u kome studenti nisu u nekom pasivnom položaju, da slušaju nešto što im se predaje i da pročitaju jedan udžbenik od toliko i toliko stranica, pa da to reprodukuju pred profesorom, nego je to bio jedan potpuno drugi sistem. To je bio sistem predavanja u kojima se problem otvara, u svojim praktičnim i u svojim teorijskim dimenzijama, ukazuje se na realne protivrečnosti, ukazuje se na teorijske kontroverze, i onda se na tim konsultativnim sastancima vode rasprave, koje su bile pripremljene pismenim radovima. Uvek je neko od studenata bio zadužen ili se prijavljivao kao dobrovoljac da napravi neki ekspozé. Katkad su to bili različiti ekspozéi, različitih stanovišta, pa se tu onda vodila diskusija. A završni ispit nije bio ispit kroz izvlačenje pitanja. Razume se, to je moguće bilo zato što je bio mali broj studenata, mislim da je bilo šezdeset studenata, i onda je bilo moguće organizovati takav intenzivan rad, s aktivnim učešćem studenata. Završni ispit u takvoj situaciji je bio, u stvari, jedan rad, svako je uzimao da obradi neki problem i to neki problem koji je bio povezan sa društvenim pitanjima, što je bilo vrlo interesantno. I onda je komisija razgovarala o tome i o problematici koja je u vezi s tim problemom. Ta i takva Visoka škola trajala je od 1960. do 1968.

- *Profesore Ratkoviću, Vi ste, posle Visoke škole političkih nauka, prešli na Fakultet političkih nauka, dakle na njemu ste od osnivanja. Da li je osnivanje tog fakulteta značilo da se prihvata politika kao profesija, ili se radilo o potrebi da se politička misao, i to baš u našim samoupravnim okolnostima, stavi u ravan celine nauke? Kakve ste Vi sve poslove radili na toj visokoškolskoj ustanovi? Uostalom, kakvo je danas značenje Fakulteta političkih nauka? Koliko je doprineo bogaćenju političke misli?*

Fakultet političkih nauka je proizašao, u stvari, iz ove Visoke škole političkih nauka, jer su nova društvena situacija i novi normativi doveli do toga da savezne školske ustanove nemaju više osnova za egzistenciju. Prema tome, trebalo je da se reše statusna pitanja ove savezne ustanove i rešenje je nađeno da se ona uklopi u republički sistem visokoškolskog obrazovanja, a pošto u to vreme, po zakonu koji je bio važeći, visokoškolska ustanova nije mogla da se organizuje van Univerziteta, onda je trebalo, znači, ovu Visoku školu tako preobraziti da se ona uklopi u univerzitetski sastav, da se, prema tome, pretvori u fakultet. I tako je došlo do reorganizacije, koja je dosta obiman zahvat bila. Došlo je do dosta velike

promene, i organizacione, i institucionalne, i materijalne, i kadrovske, ali i promene u načinu rada ove ustanove.

Razume se, ovo je sad bila druga stvar, ovo je bio fakultet kao i drugi fakulteti, znači nisu to bili kadrovi koji dolaze iz prakse na određeni način, to su bili diplomirani srednjoškolci koji su se prijavljivali na studije na tom fakultetu, kao i na druge fakultete. Tada su za sve fakultete postojali prijemni ispiti, pa prema tome i kod nas je bio prijemni ispit. Međutim, drukčiji sastav studenata bio je nego na Visokoj školi, jer ta omladina nije bila u društveno-političkoj praksi. Isto tako, i znatno je povećan broj studenata. Mi smo već od početka primali oko trista studenata, i to redovnih. Pored toga je bilo i vanrednih. Razume se da su, u takvoj situaciji, morali da se menjaju mnogi standardi koji su bili važeći u Visokoj školi. Nije mogla da se organizuje tako intenzivna nastava, sa tako aktivnim položajem studenata, kao prethodno. Morali su se usvojiti oblici standardnog rada, to znači predavanje, katedra, udžbenici, ispiti, jer drugo nije bilo moguće. Mada je nešto pokušavani, negde i uspešno, da se nešto kompenzuje konsultacijama, diskusionim sastancima i tako dalje, ali je fizionomija nastavnog procesa jako izmenjena.

Što se tiče sadržine i organizovanja nastavnog plana i programa, takođe je moralo da dođe do promena. Mi smo morali da predmete, discipline, rasporedimo po godinama. Najpre je to bio jedinstven studij, koji je spremao ne političare, nego stručnjake koji bi na temelju poznavanja političkih i drugih, susednih društvenih nauka, koje nužno moraju da sarađuju sa politikom – da bi se politički procesi, koji su kompleksni, mogli da objašnjavaju i istražuju, potrebno je znati sociologiju, ekonomiju, pravo... – trebalo da budu korisni na svim onim mestima u našoj društvenoj podeli rada, gde je potrebno analiziranje društveno-političkih uslova, analiziranje društveno političkih situacija i na osnovu toga davanje nekih projekata za rešenja problema koji su bili uočeni. Pored toga, ta potreba postoji ne samo u društveno-političkim organizacijama, nego i u telima skupština, organima državne uprave, u spoljnopolitičkoj aktivnosti, gde takođe treba da se analiziraju politički procesi, da bi se o njima moglo informisati i da bi se u njima moglo delovati.

I mislim da naš politički sistem, naročito delegatski i skupštinski sistem, traži veći broj stručnjaka, jer delegati koji nisu profesionalni politički radnici, koji se smenjuju, treba da se oslanjaju na rad ovih analitičkih ili informativnih tela. Bez toga je njima vrlo teško da obavljaju svoju dužnost. Razume se, nikako ne treba da dođe do toga da ta analitička tela diktiraju rešenja, ali ona treba da daju uslove da se odlučivati može na osnovu podataka koji se daju sređeni na dobar način i sa prezentiranjem raznih mogućnosti, uz ukazivanje na posledice primene ove ili one mogućnosti. Mislim da naš politički život i politički sistem, pogotovo ta

njegova tendencija razvoja ka učešću sve šireg broja građana, radnih ljudi sa deprofesionalizacijom, traže ovu vrstu stručnjaka. Prema tome, ne radi se o proizvodnji političara, nego se radi o proizvodnji stručnjaka u oblasti politike, što naravno ne znači da neko ko bude kandidovan i biran sa takvom strukom, ne može da bude i za određeno vreme i nosilac nekih političkih funkcija.

- *Profesore Ratkoviću, sve vreme ste, i pre Univerziteta, i sada, vrlo angažovani društveni radnik. Sada ste predsednik Ustavnog suda Srbije. Da li su političke obaveze, ponekad bar, omeđivale Vašu naučničku misao? Zapravo, da li je bilo nesklada, pa i nesporazuma, između naučnika i profesora Ratkovića, na jednoj, i političara Ratkovića, na drugoj strani? U stvari, da li Vas je baš društveni rad terao da se bavite u nauci najživotnijim i najaktuelnijim temama, o čemu svedoči Vaša bibliografija?*

To se mora posmatrati na dva načina, bar tako ja to vidim. S jedne strane, učešće u društveno-političkoj praksi motivisalo je moj rad, davalo mi teme, davalo mi podsticaj, inspirisalo na određena izučavanja i na određeno predlaganje rešenja, ali, s druge strane, osećao sam to tako, i mislim da to nije samo zbog toga da bih imao pred sobom ili pred drugima opravdanje, da je ipak angažovanje na nekim poslovima, naročito operativnim, oduzimalo vreme i energiju, predstavljalo neko ograničenje za naučni i istraživački rad. Pogotovo što taj naš operativni rad nije uvek organizovan na najcelishodniji način. Tu ima mnogo gubljenja vremena, ima mnogo praznih sastanaka, ima mnogo suvišnih rasprava, ima mnogo teškoća koje se teško raspliću i onda to troši i vreme, i energiju, a katkad i nerve.

Mislim da je meni angažovanje tim operativnim radom bilo opterećenje, mada, moram reći, u nekim slučajevima i neko zadovoljstvo, ali u velikom broju slučajeva opterećenje. Naročito posle 1966. godine, kada sam prosto prelazio sa određenog, dosta intenzivnog posla, odmah na drugi, takođe intenzivan. Najpre u Komisiji za reorganizaciju Saveza komunista, koja je formirana 1966. i koja je u prvom sastavu bila malobrojna, ali sa velikim poslovima. Pa onda, rad u Centralnom komitetu Saveza komunista Srbije i, kasnije, u Ustavnoj komisiji, Koordinacionoj komisiji za donošenje Ustava, bio je veliki angažman, tražio je mnogo vremena i mnogo rada. A sada, u poslednje vreme, imao sam, pored ovih poslova, i posao u Komisiji Saveznih saveta za donošenje završnog dokumenta, koji ovih dana treba da ugleda svetlo dana, kritičke analize političkog sistema.

- *Ovaj deo razgovora predlažemo da okončamo pitanjima o Vašim pogledima na misao i smisao, ali i na granice i prostore nauke, nauke Radoslava Ratkovića. Šta ste želeli da postignete u svom naučnom delanju? Takođe, šta je za Vas nauka?*

Kad mi ovako postavite pitanje, šta je za mene nauka, zaista se mislim kako da odgovorim, ali pada mi na pamet jedno stanovište, gde Bekon kaže da je: „Nauka ne znanje koje treba da se ima, nego moć koja treba da se vrši.“ To znači da se radi o znanju koje treba da se upotrebljava u društvenoj praksi, da tu praksu, objašnjavajući je, otkrivajući te njene komponente i teškoće i probleme, doprinesemo da se to što je u njoj teškoća i problem na optimalan način reši, u datim uslovima, koje opet treba nauka da otkrije, da ne bismo bili iznenađeni, da ne bismo pravili projekte koji su sami po sebi dobri, ali nisu sprovodljivi, koji su, recimo, stvar neke dalje budućnosti, ali ne neposredno sprovodljivi, jer u društveno-političkom životu je opasnije, nego u gramatici, kada se meša buduće i sadašnje vreme.

Ja mislim da nauka, kao kritička misao, osposobljena da analizira sklop stvarnih odnosa i teškoće u njoj, omogućuje da se ne padne u te opasnosti koje uvek prete u društvenoj praksi, bilo iluzionizma i zaletanja, neosnovanog, u budućnost, koja nije ostvariva, a isto tako i od konzervativizma stajanja na nečemu, što treba i može da bude prevaziđeno.

- *Hteli bismo sada da Vas podstaknemo da nam odgovarate na pitanja o aktuelnim temama današnjice, i jugoslovenske i svetske. Kakva je uloga politike u današnjim društvima, posebno u jugoslovenskom društvu? Da li baš naš sistem omogućava da se politika tako demokratizuje, da se njome mogu uticajno baviti i takozvani neposvećeni, dakle najobičniji ljudi? Može li tako shvaćena politika da promeni, ili bar pomeri, tradicionalni poverljivi odnos čoveka prema vlasti, državi i svim drugim oblicima otuđenja? Da li, u stvari, gradimo društvo idealnih odnosa u kojima će sam život biti politika, a politika opet jednaka ljudima?*

Doista, mislim da je to evidentna činjenica. Uloga politike u svim sistemima savremenog sveta je veoma velika. Razume se, različiti su sadržaji te politike, ali bi bilo dobro, naročito kad pređemo na našu stvarnost, da čak i politika čiji je sadržaj, čiji je klasni sadržaj onakav kakav smo težili da imamo i u kome radnička klasa i radni ljudi imaju odlučujuću ulogu, da bude na nekim sektorima smanjen. Nama je, i to niz analiza i stavova pokazuju, uloga politike, naročito na nekim područjima, hipertrofirana. Mi imamo veliku ulogu politike, političkih faktora, političkih metoda razrešavanja problema, u nekim oblastima gde bi politika trebalo manje da učestvuje, ili da se sasvim povuče.

To je pre svega oblast privrede. Mi smo nastojali da se politika iz toga povlači, naročito politika kao vlasnik, politika kao nosilac reprodukcioni procesa, politika kao investitor i tako dalje. Međutim, tu nam se na direktan ili indirektan način politika ponovo pojavljuje i ta dominacija politike i političkih metoda, ali ne samo to, nego i političke logike, političkog načina mišljenja u oblastima u kojima treba da se afirmiše drukčije, ekonomsko

mišljenje, koje nije isto sa političkim, pojavljuje kao negativan elemenat. Mi bi politiku u toj njenoj ulozi trebalo da potiskujemo. S druge strane, razume se, ona u datim uslovima, zajedno sa tim svojim elementom koji je neprekidno karakterističan za postojanje političke sfere, sa elementom političke vlasti, treba i mora još uvek da deluje na određenim tačkama, kao zaštitnik određenih osnovnih odnosa, kao regulator određenih odnosa i tamo gde se ti odnosi ne mogu regulisati na samoupravni način, jer samoupravni način pretpostavlja ravnopravne odnose i interese koji se mogu dovesti u sklad, ali taj način ne može da se primenjuje tamo gde odnosi nisu ravnopravni i gde su interesi suprotni. Tamo mora politički faktor, jer tu se ne radi o tome da se i jedno i drugo prihvati od antagonističkih odnosa, pa da bude nešto što je sinteza toga, jer nema sinteze između suprotnog, nego ima između različitog. I u tom slučaju, a tih situacija mi u našem društvu još uvek imamo, mora da se pojavi politička vlast i državnopravna prinuda kao regulator odnosa. Međutim, tamo nama politike nema dovoljno, tamo nema na nekim tačkama zaštite društvene imovine, nema dovoljne borbe protiv nekih tako štetočinskih elemenata i kriminala, pa u nekim slučajevima i protiv tog spoljnog ugrožavanja zemlje, i umesto da se tamo poboljšava i čini vidljivijim i efikasnijim taj politički faktor, on se pojavljuje ovamo gde je on nepotreban i gde stvara probleme i onemogućuje afirmisanje i ekonomskih zakonitosti, jer vrši pritisak na njih, i deformiše ih.

To je jedna stvar. Druga stvar, ako pređemo na našu situaciju, pored ove promene uloga u politici, jeste kvalitet te politike. Mi na nekim tačkama imamo politiku na tako niskom nivou da ona prelazi u ono što se zove politikanstvo. I to je, doduše, posledica jedne tradicije koju ne može socijalističko društvo samo sobom da prevaziđe. Posledica tog sitnog, kalkulantskog, špekulantskog duha, koji ne vidi iznad tih parcijalnih interesa i tih sitnih sukoba i sukobčića, i borbe oko parčadi vlasti i privilegija, neki širi interes. I na kraju krajeva, posledica je nedovoljnog nivoa kulturnog razvitka. Mislim da je ovo što ste Vi postavili kao pitanje, ali istovremeno to pitanje sadrži i odgovor jedan, očigledno je pitanje sugestivno, da nam je potrebna veća demokratija, u kojoj širi krugovi treba da imaju učešće u formiranju političkih stavova, u formiranju političkih odluka, pre toga, naravno, u iniciranju problema, da nam je to potrebno. Mislim da samo mi tu nešto uradili, ali negde zaostajemo. Nismo našli odgovarajuću formulu. Katkad se kod nas demokratija shvata na neki, ja sam to negde nazvao, kozački način, da svi u isto vreme o svemu odlučuju. To je, razume se, u jednom razvijenom društvu nemoguće, demokratija se tako ne može stvarati, može se samo rušiti i kompromitovati. Složeno društvo mora da bude organizovano na odgovarajući način. To znači, ono mora biti organizovano u različitim formama i ljudi moraju tu biti okupljeni prema svojim

bitnim interesima, koji se različito komponuju. Naravno, svaki čovek u složenom društvu obuhvaćen je različitim krugovima interesnim. U jednom slučaju je on povezan sa određenim interesima na mestu gde radi, u drugom slučaju na mestu gde stanuje, u trećem slučaju povezan je interesima svoje profesije, položaja u društvenoj podeli rada. Pripada prema tome raznim interesnim krugovima, ali ti krugovi moraju da imaju svoj organizovan oblik. I prema tome raspodela prava i raspodela obaveza mora da bude tu izvršena, ne mogu svi o svemu da odlučuju, niti imaju potrebe. Mora da se izvrši takva poliformna organizacija društva gde je izvršena raspodela obaveza prava i odgovornosti, prema preovlađujućim interesima. To kod nas nije učinjeno i onda nastaju nepotrebni gubici vremena, i ulaženje jednih u prostor drugih, gde oni ne moraju da se pojavljuju, jer njihov interes nije takav, i onda tu dolazi, razume se, do nepotrebni konfliktata i nesporazuma.

I najzad, demokratija u modernom savremenom društvu pored ovoga o čemu sam govorio, gde prava moraju da budu povezana sa interesom i odgovornošću, i tako organizovanog društva, mora istovremeno da obezbedi u odlučivanju jednu sintezu demokratskog odlučivanja, i nauke i stručne misli. Naime, ne radi se samo o tome da se afirmišu neki interesi koji su neposredni, parcijalni i koji treba da dođu do izražaja. Ali kako će ti interesi moći da se, i na kojoj platformi povežu, kako da se izvrši neko društveno odabiranje, selekcija, opredeljivanje, i tako dalje, to mora da bude povezano sa nekom stručnom i naučnom analizom, šta znači to sa jednog šireg stanovišta, sa stanovišta opredeljenja društva da ide određenim pravcem, sa stanovišta ne nekog samo neposrednog interesa, ovog ili onog užeg kolektiva ili društva, nego sa stanovišta šire ili najšire celine. Osnov za to treba da bude stručno znanje i naučna analiza i projekcija. Ne verujem da demokratija koja omogućuje samo ispoljavanje interesa, ali ne nudi platformu za racionalno, za progresivno razrešenje interesnih sukoba, može da bude demokratija u jednom društvu koje hoće da ide napred u ovom vremenu.

- *Kod nas su intenzivne rasprave o političkom sistemu. Komisija Saveznih saveta, čiji ste Vi član, pripremila je dokument o kome treba da se izjasni javnost. Šta je podstaklo jugoslovensku zajednicu da pride ovom, svakako ozbiljnom i nesumnjivo delikatnom poslu? Zašto su se već javile krajnosti, s tim što je jedna protiv promena, a druga je za promene? Zar je zapravo moguće da u našem društvu, koje se opredelilo za razvoj, i to razvoj u napredovanju, postoje oni koji smatraju da postoje veća rešenja? Kako takva stanovišta objašnjavaju, recimo, naša današnja krizna stanja? Uopšte, kako Vi gledate na politički sistem, na naš politički sistem?*

Razlog prilaženju kritičkoj analizi političkog sistema može da se traži u jednom normalnom postupku. Naime, svaki sistem koji se uspostavlja, traži da bude s vremena na vreme kritički preispitan, da se vide njegovi efekti i da se vide potrebe njegovih korektura, modifikacija ili napuštanja, u slučaju da praksa ne potvrdi pretpostavke na kojima je on formiran i njegove efekte. Međutim, pored te redovne potrebe, u nekim situacijama nastaju i izvanredne potrebe, ja mislim da je kod nas takav slučaj.

Naime, kriza koja se kod nas počela vidno manifestovati u privredi, a onda i u drugim oblastima društvenog života od 1980. godine na dalje, mada je ona, po mom mišljenju, počela znatno i ranije, možda će nam kasniji razgovor omogućiti da o tome nešto kažem, ali koja je počela, može se reći, dramatično da se ispoljava od 1980. godine i koja je dovela do neophodnosti preispitivanja situacije u oblasti privrednog sistema i privrednog razvoja, čiji su rezultati, kako analitički, tako i projektni, dati u dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, naravno, morala je da se prenese i na politički sistem, iz prostog razloga što su politički i privredni sistem u svim savremenim društvima veoma tesno povezani, pa je to slučaj i sa našim sistemom. I, uostalom, to u našem sistemu ne treba da bude nikakvo iznenađenje, jer mi smo i išli za tim da u našem razvoju prevazilazimo te takozvane razdvojene sfere društvenog života. Da tu osamostaljenost politike prevazilazimo i da između politike i privrede dolazi do prevazilaženja onih granica na koje je ukazao još Keljev, a prihvatio Marks, o podeli između građanskog društva, to znači ekonomije, to znači privatne te oblasti i političke države. I to je način prevazilaženja uopšte političkog otuđenja. Prema tome, kad je došlo do te povezanosti, isprepletanosti, to ne treba da nas čudi. Sama ta činjenica povezanosti je nešto što želimo, ali je pitanje da li su ovi odnosi koje sada imamo i u jednoj i u drugoj oblasti takvi da nam ta povezanost odgovara i kako da onda u situaciji kada su se u privredi pokazale ovakve protivurečnosti treba da se ponaša politički sistem i šta sa njim da se radi. Znači, to je povezano, i sa tom pretpostavkom i tom realnošću moramo da računamo.

To je jedna stvar. Druga stvar, ništa što se kao projekt u promeni ekonomskog sistema, u promeni privrednog razvoja, formuliše kao zadatak, ne može da se sprovede drukčije nego kroz političke odluke. Prema tome, ako politički sistem ne pokaže sposobnost da uspešno, kompletno i pravovremeno sprovedi to, onda nam ništa ne vredi što smo došli do dobrih ocena u dijagnozi stanja u ekonomiji, što smo otkrili izlaz. Dakle, ta kritička krizna situacija postavila je pitanje na dnevni red, na isti način, u stvari, i privrednog i političkog sistema, bez obzira na to što smo mi sa postavljanjem kritičke analize političkog sistema kao društvenog zadatka zakasnilo, naime nešto smo kasnije počeli sa tim.

Razume se, tu ima i drugih nekih razloga, jer se ne radi samo o krizi u ekonomskim odnosima, nego se radi i o krizi u političkim odnosima. Imali smo događaje, vrlo neprijatne, u političkoj sferi, i mi moramo i sa tog stanovišta da vidimo kako se tu politički sistem pokazao, zašto su se te konvulzije, i, recimo, teškoće u odlučivanju u federaciji, recimo, ili na drugim nivoima, pojavile i zašto politički sistem nije bio sposoban da se uspešno obračuna sa nekim, recimo, neprijateljskim aktivnostima širokog dejstva, na čitavim područjima sa tim kontrarevolucionarnim aktivnostima i procesima, koji nažalost nisu u nekim svojim vidovima još uvek zaustavljeni.

Što se tiče toga da li da se menja u sistemu, da li je tu sve u redu, ili treba da se menja dosta, i tako dalje, tu je reč o tome da se, u stvari, smisao toga rada ne shvata dobro. Ta pitanja da li da se i koliko da se menja, ne treba da se izbacuju pre analize, jer analiza se vrši zbog toga da se upravo vidi, šta, da li, koliko i kako. To treba da proizađe iz analize. Ako mi počnemo da pitanja rešavamo pre toga, kao što se to događalo, onda mi, u stvari, ne znamo šta znači kritička analiza. Onda mi tu kritičku analizu sapinjemo, a nama ne treba sapeta analiza, nama treba objektivna, duboka, svestrana, naučno fundirana analiza. To su tipične ideološko-političke stvari, koje su tu došle do izražaja, koje su se umešale i prave teškoće na samom početku procesa. Razume se, iza toga stoje određeni interesi, kako kod onih koji istrčavaju sa tezom da ne treba ništa menjati, tako i kod onih koji istrčavaju sa tezom da treba sve menjati. I u jednom i u drugom slučaju, ideološko opterećenje koje ide pre kritičke analize, ide ispred stvari i ne shvata kritičku analizu kao ono što ona znači.

Inače, Vi ste, razume se, u pravu, jer se u Vašem pitanju oseća jedno čuđenje, kako je to moguće da ima onih koji misle da jednom uspostavljen sistem treba da traje večno. Doista je to naročito zanimljivo kako je moguće da se to pojavi kod onih koji se pozivaju na marksizam, na dijalektiku, na stalno kretanje, i tako dalje. Pa evo, dolazi do toga usled ideoloških pritisaka na svest, na mentalni proces. Ljudi misle onako kako ih pritiskaju situacije u kojima se oni nalaze, a iz tog svog kruga, vidokruga, koji je često jako sužen, ne vidi se ništa. U svakom slučaju, jedan sistem, u ovom slučaju politički sistem, koji bi izgubio sposobnost za ono što neki politikolozi zovu lern ka pasiti – sposobnost da uči iz svojih efekata u sredini u kojoj deluje, osudio bi sebe na padanje na ispitu, jer nije sposoban da uči iz života ono što treba da uči.

- *Profesore Ratkoviću, u Jugoslaviji ili federaciji, što izgleda politički moderniji termin, sve se više u javnosti, pa i među svetom običnim, mnogo govori. Da li je ona, kako neki kažu, stvarno dogovorena zajednica država ili jednostavno država? Zašto se mnoga zalaganja za Jugoslaviju olako odbacuju i proglašavaju za militarizam? Zašto se konsenzus,*

upotrebićemo i mi taj termin, referatski termin, počinje da proteže na celinu federalnih odluka? Šta je, zapravo, Jugoslavija danas, i za nas i za svet?

Mislim da je sada, u poslednje vreme, sigurno zbog te teze koja je počela da se širi, a koja je stvarno apsolutno neosnovana i predstavlja drastičan izraz tog pravnog, pravničkog iluzionizma, onoga što je Engels zvao juristički način mišljenja, ta teza da se takva zajednica kao što je država, stvara pravnim sredstvima, ugovorima, dogovorima, i tako dalje. To je iluzionizam iz 17. i 18. veka, neko produženje primene te teorije društvenog ugovora, koji su kod nas sigurno iz određenih ideoloških razloga širili neki faktori, ali je to ne samo daleko od marksizma, nego od bilo kakvog ozbiljnog mišljenja da se takve tvorevine kao države, stvaraju ugovorima i dogovorima. Pošto realne snage koje stvaraju državu kroz vrlo dramatične istorijske događaje i često u jednom dugom razvojnom procesu, stvore tu zajednicu koja je država i koja predstavlja i realnu zajednicu naroda koji tu živi i njegov institucionalni oblik i organizovanje tog oblika kao organizovane države, određenog tipa, pošto dođe do toga da se to stvori, onda se pojavljuju dokumenti koji sankcionišu tu stvar. Ustavi i ustavni dokumenti, i tako dalje, su samo pravni izraz tih faktički istorijskih procesa. Zameniti tu stvari, to je stvarno ispod nivoa svakog ozbiljnog načina mišljenja, mada se to, nažalost, pojavljivalo čak kod ozbiljnih ljudi i možda kod mnogo zatucanog pravnika je to neka ideološka zabluda, ali kod ljudi koji se bave politikom, sumnjam da se o tome radi, oni očigledno to upotrebljavaju kao neku zgodnu, čini mi se, čak naučnu argumentaciju nečega što u stvari zbog svoje pozicije i svojih interesa hoće da zagovaraju, a to je onda labavljenje karaktera te zajednice, prikazivanje toga kao nečeg privremenog i vrlo uslovnog: „Dogovorili smo se da napravimo, pa, možemo da iskočimo iz tog dogovora.“ Tako se niti države prave, niti rasturaju.

Mislim da se sada vidi i na nizu mesta, i na skupovima autoritativnih političkih organa, da je odbačena ta teza Jugoslavije kao neke dogovorne, ugovorne zajednice i ukazano na te dublje osnove koje imaju svoju dugu istorijsku tradiciju, gde postoji jedna realna potreba i u savremenosti da ti narodi, te narodnosti koji tu žive, imaju Jugoslaviju kao svoju zajedničku instituciju i zajednički okvir življenja. Tu postoje neki drugi problemi. Ja mislim da tu postoje problemi što se tiče ustavno-pravnog regulisanja, da postoje problemi i oko toga da se u ovoj federaciji, koja je i savezna država i samoupravna socijalistička demokratska zajednica, možda na određeni način izvrši razgraničenje između tih funkcija. Možda bi moglo da se smatra, ja ne isključujem ni takvu mogućnost, može se i o tome diskutovati, da je to učinjeno na dovoljno određen način u sadašnjem ustavu, ali ima mišljenja da bi bilo poželjno da se u tom pogledu unesu neka razjašnjenja, da funkcije federacije i funkcije njenih sastavnih elemenata budu

određenije razgraničene. To znači da dođe do jasnijeg izražaja. Ono što je u svakoj saveznoj državi, u svakoj, dakle, federaciji, originerna funkcija koja ne može da bude uslovljena ničim, ni prethodnim, ni naknadnim. Neka bude taj broj funkcija sveden na najmanju meru, na malu meru, naravno, to moraju biti važne funkcije, ali malo važnih funkcija, po kojima organi federacije na osnovu svoga ustavnog prava suvereno odlučuju i to njihovo odlučivanje, tada kada odlučuju o tome, ne može da bude ili ne treba da bude uslovljeno, ni prethodnom, ni naknadnom saglasnošću. Znači, federacija ima na određenom području funkcija, onih koje priznaju njeni sastavni elementi kao nužno federalne funkcije originerno pravo. Jer, tu nastaju problemi oko toga, znamo na kraju krajeva i zakonodavnu praksu, zato mislim da bi možda bilo poželjno da se to malo razjasni. U ustavu, dolazilo je do tih kontroverzi oko toga da li je nešto funkcija federacije, da li može da se donese o tome savezni zakon, ili to nije kompetencija federacije, nego je to kompetencija republika. Znamo niz saveznih zakona po kojima su otvarane te polemike i moralo je da se oko toga vode diskusije, koje sigurno nisu bile poželjne i koje mogu da unose, pogotovo ako duže traju, neke nepotrebne konfuzije.

Mislim da onda, bez sumnje, ono što treba da budu prava republika, radi obezbeđenja onoga zbog čega republike postoje, a to znači prava nacija na državno političko organizovanje, to znači kao republike, kao države u našem sistemu, to ne može da bude dovedeno u pitanje. I to su ti, recimo, fundamentalni odnosi, to je ono što je našem ustavnom sistemu trajno, otkako je on konstituisan, od AVNOJ-a do sada. Ne može se dovesti u pitanje, jer na tome počiva, to je ideološko-teorijski osnov našeg federalizma, pravo nacija na samoopredeljenje, uključujući i otcepljenje. To znači nacije može da formira, ima pravo da formira svoju državu i da sa tom državom ulazi u neku složenu državu, u ovom slučaju nacije su stvorile zajedničku državu, Federativnu Jugoslaviju, i to je pravo suvereno pravo, suverenost nacija, mora da se izrazi u postojanju te republike. Iz određenih razloga, kasnije je došlo do formiranja autonomnih pokrajina, u sastavu Republike Srbije, sa određenim pravima u Federaciji. To je nešto što se ne može dovesti u pitanje. Ali, ovakve stvari kao što je ovo preciziranje odnosa, s obzirom na pojave u praksi, da je dolazilo do određenih problema, može da bude celishodno, i može da bude od interesa i mogu onda ta pitanja koja iskrsavaju i koja se često vode onako, nezavisno od uslova koji se ne mogu dovesti u pitanje, oko tog unitarizma, centralizma, separatizma, moglo bi da dovede do preciziranja rešenja da manje tih diskusija bude i da tih nejasnoća i propratnih konfuzija bude manje.

- *I raniji dijalozi o položaju Socijalističke Republike Srbije dobili su stavovima Predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije*

platformu za rešavanje godinama nagomilvanih teškoća. Kakve su objektivne mogućnosti da se nađu rešenja? Da li je to obaveza i ostalih republika, ili je to u prvom redu zaduženje Socijalističke Republike Srbije, odnosno uže Srbije, Vojvodine i Kosova? Zašto se, takav je utisak, u ovim poslovima često radilo, slobodno kazano, iza zatvorenih vrata, u stvari, kome smeta javnost? Zapravo, da li i kako treba sva otvorena pitanja podvrći i novom ustavnom definisanju?

Problemi u odnosima u Srbiji, u odnosima između pokrajina i republičkih organa, organizacija, koji onda opterećuju celokupan društveni život u Socijalističkoj Republici Srbiji, vrlo su ozbiljni. Postoje mnogobrojne teškoće, što je i konstatovano u stavovima Predsedništva CK Jugoslavije i zbog čega je Predsedništvo i smatralo za potrebno da se tim pitanjem posebno pozabavi. Problemi su u oblasti ostvarivanja jedinstva i zajedništva Socijalističke Republike Srbije kao celine. Na tom planu su ti problemi i to jeste i naslov toga dokumenta Predsedništva CK Saveza komunista Jugoslavije, naime problematika ostvarivanja jedinstva i zajedništva. Mogućnosti, bez sumnje, postoje, međutim mogućnosti su uvek u relaciji sa intenzitetom problema, znači, mogućnosti postoje i na njih je ukazano u tim stavovima Predsedništva. Neki problemi su čak u tim stavovima i rešeni, a na druge probleme, kojih nije malo i koji su dosta ozbiljni, ukazano je sa isticanjem određenih pravaca na kojima treba tražiti rešenja i gde se ukazuje da je to prevashodno obaveza organa i organizacija u republici i u pokrajinama. To znači svih, pre svega nosilaca političkih funkcija, samoupravnih, državnih organa, društveno-političkih organizacija, a i drugih faktora koji mogu da doprinesu razrešavanju tih problema, ostvarivanju jedinstva i zajedništva u Srbiji i otklanjanju teškoća koje su zapažene da postoje u tom povezivanju, u tom integrisanju različitih delatnosti u Socijalističkoj Republici Srbiji. Da li je to, pre svega, zadatak, Vi pitate, faktora u republici i pokrajinama? Pa normalno je da je to pre svega njihov zadatak, i u tom pravcu se ta odgovornost i te obaveze u dokumentu o kome je reč, u tim stavovima Predsedništva, pre svega, stavljaju tim organima u republikama i pokrajinama i traži se od njih da pokreću inicijative. Kažem da pokreću, jer se tu ne radi samo o jednom činu, nego o procesu u kome neprekidno treba biti aktivan, jer je priroda problema takva da na tome treba duže raditi i naročito na nekim područjima ne mogu se očekivati neki brzi rezultati.

Naravno, problem je od interesa i za celu Jugoslaviju, jer se radi o zajednici koja je deo Jugoslavije i to ometa normalan društveni život u Jugoslaviji, izaziva svojevrsnu destabilizaciju u celini zemlje, ukoliko bi ti problemi ostajali, pogotovo ukoliko bi se tu situacija pogoršavala. Razume se da je vrlo važno, i na to se u dokumentu Predsedništva ukazuje, da ti problemi treba da se rešavaju pred očima javnosti, uz učešće javnosti,

jer je jedan od razloga i začinjanja, ali naročito trajanja tih problema, pa čak i pogoršavanja, što je to bilo po strani od javnosti. Što se tu radilo u zatvorenim krugovima, pa kad se radi u zatvorenim krugovima, onda tu kruže razne neosnovane stvari i razne izmišljotine. Uzmite, recimo, jednu takvu poznatu stvar, koja, razume se, može da igra veliku ulogu u trovanju odnosa, kao što je izmišljotina o tome da je za neke teškoće ekonomske u Vojvodini ili na Kosovu, kriva uža Srbija, da tako kažem, pošto tu nekog ni imena nema za taj deo drukčijeg, nego ovako neko uslovno ime. Znači, ovaj deo, ova teritorija, bez teritorije pokrajina, što je, razume se, ne samo neosnovano, nego predstavlja svakako jednu opaku neistinu, koja služi vrlo razornim ciljevima, jer utiče, jer je propagandno sredstvo za stvaranje suprotnosti između teritorije bez pokrajina i pokrajina Vojvodine i Kosova. Setite se takve jedne parole, kao što je bila parola izbačena od strane tih separatista na Kosovu, za vreme najaktivnijeg trajanja kontrarevolucije: „Trepča radi, Beograd se gradi.“ U stvari, realni odnosi su sasvim obrnuti.

- *Sad ste pomenuli Kosovo. Kosovska kontrarevolucija je pokazala da se, i posle tolikih godina, naša zajednica može ozbiljno uzdržati. Šta je uzrokovalo kosovsku kontrarevoluciju? Da li se ona mogla predvideti, pa i osujetiti? Zašto se, kako vreme prolazi, sve više to pitanje prepušta Socijalističkoj Republici Srbiji? Kako, zapravo, podržati progresivne i socijalističke Albance u zatiranju iredente?*

Pokušaću da sasvim kratko odgovorim na ova pitanja, koja sigurno, inače, traže mnogo širi razgovor. Mislim da treba tu razlikovati, u vezi sa kontrarevolucijom na Kosovu, uslove i uzroke. Postoji nešto što već duže traje na tom području i što je stvaralo uslove da snage koje su krenule na ono što je počelo da se događa u proleće 1981, da su mogle da to učine i da postignu relativne početne uspehe. Uslovi su trajali duže i njihovo postojanje je naročito vidljivo, mada ga ima i pre toga, od 1968, kada je dopušteno da se separatistička iredentistička propaganda dosta neometano baškari na teritoriji pokrajine i da ne nailazi ni na kakav efikasan otpor. Širenje takvih shvatanja u nizu institucija kulturnog, javnog života, pa i politike, kao što se kasnije ustanovilo da je tamo instalirano, dugo je trajalo. I to je ono što je omogućilo da dođe do tih događaja u proleće 1981, koji su onda oni koji nisu znali za te uslove, a nije se mnogo široko ni znalo, upravo zbog onoga o čemu smo ranije govorili, jer je to bilo nepoznato javnosti, jer sredstva informisanja nisu o tome pisala, jer je to bilo zatvoreno informativno područje. Onda je to iznenadilo one koji za dugo prisutne uslove te akcije nisu znali. Da li se mogla predvideti? Pa onaj ko je pratio razvoj tih uslova koji omogućuju kontrarevolucionarni udar naravno da je mogao predviđati na osnovu toga. Ali to je bilo u malom broju, i ta predviđanja, kojih je ovde-onde bilo, nisu igrala nikakvu ulogu u

preduzimanju mera da se sprečava ta aktivnost, koja je vodila ka onome što je počelo u proleće 1981. godine.

Mislim da, što se tiče poslednjeg dela Vašeg pitanja oko toga čiji je to zadatak da se izvrši definitivno obračunavanje sa snagama kontrarevolucije, koje i dalje, kao što vidimo, deluju na određeni način i određenim metodama, to ne može biti nikako zadatak Srbije, jer Republika Srbija ima određena ustavna ovlašćenja na osnovu kojih ona nije u stanju da sa tim aktivnostima izađe na kraj. To je, pre svega, zadatak faktora na Kosovu, a što se tiče ostalih delova zemlje, pre svega treba imati u vidu da je Centralni komitet Saveza komunista doneo platformu o Kosovu i da ta platforma o Kosovu predstavlja obavezu svih organa i organizacija u celoj zemlji, da deluju na tom pravcu, jer se sa kontrarevolucijom bilo na kom mestu ova zemlja mora obračunavati celinom svoje snage.

- *Nezadovoljstva saradnjom u Jugoslaviji, i to u svim oblastima života, poznata su. Dok se svet integriše, uzmite za primer projekat EUREK-a, mi se u istoj zemlji sve više udaljujemo, zatvarajući se u republičke, pa i uže, regionalne i opštinske međe. Šta uslovljava taj, po svemu sudeći, nejasni, pa i nelogični proces? Zašto se ti zabrani samodovoljnosti, upravo u interesu jedinstva, ne ukinu? Zar se više, recite nam i to, ne poštuju ni takozvani zdravorazumski razlozi, koji nalažu da je ujedinjenost jača od svake izolovanosti?*

Mislim da se može reći da svest o negativnim implikacijama te razjedinjenosti, tog partikularizma, te dezintegracije, te podeljenosti na svim područjima života, pre svega u oblasti ekonomije, ali i u oblasti kulture i kulturnog stvaranja, nauke, i tako dalje, da prodire svest o tome da je to nešto što predstavlja vrlo negativnu pojavu koju treba da prevazilazimo, prodire sve više i više i to ne samo u javnosti, nego, mislim, da se može govoriti o tome, sudeći po dokumentima koje čitamo i raznih političkih foruma, i to vodećih, i na nivou federacije, pa i u republikama. Međutim, od toga da mi postajemo svesni slabosti koje proizilaze iz te dezintegrisanosti, iz te podeljenosti, koja je apsolutno hipertrofirana i ne služi nika-ko onome čemu neka samostalnost treba da služi, da se održi nešto što je autohtono, ali da se saraduje svuda tamo gde je to racionalno, iz onih razloga koji postoje u raznim oblastima života.

Između takve svesti i realnih mera, koje se preduzimaju da se nešto na tom planu pomakne napred, postoji jedna diskrepanca. Mi nismo u stanju do sada bili da nešto efikasno i stvarno preduzmemo na liniji prevazilaženja te podeljenosti, te dezintegrisanosti. I tu se onda postavlja pitanje a zašto je to tako, otkuda ta neka teškoća da se savlada ono što inače u programima proklamujemo kao cilj.

- *Uvek je isticano značenje duhovnog stvaralaštva. Međutim, tek je u poslednje vreme nauka počela da dobija uticajno mesto, zasluženno mesto. Zašto je tako? Zašto društvo svodi gotovo sve duhovne aktivnosti na potrošnju, podstičući čak svest da je takozvana neproizvodnja teret, u stvari, može li se u današnje doba napredovati bez nauke, umetnosti, i uopšte, duhovnog stvaranja?*

Ja nisam siguran da je Vaša ocena, koja je, razume se, kad bi bila tačna, vrlo poželjna, da je nauka najzad dobila to uticajno mesto. Verovatno smo učinili neki korak, ja ne verujem naročito veliki, u odnosu na prethodno stanje, da taj uticaj nauke i položaj nauke u društvenoj praksi, učinimo nešto boljim nego što je to bilo u prethodnom periodu. Ali, mislim da je to, s obzirom na društvene potrebe, na funkcionisanje jednog modernog društva, da ne govorimo o njegovom razvoju, sasvim nedovoljno. Mislim da je očigledno da mi ni u materijalnoj proizvodnji nemamo široko prisutnu u nauku. Dovoljno je videti tu situaciju koja je opšte poznata, da tu i ukoliko se vrši modernizacija nekih tehnoloških snaga, u tome mnogo učestvuju licence, dakle, kupovine gotovih rezultata strane nauke, s nizom negativnih posledica koje iz toga proizilaze. Ali ne samo u materijalnoj proizvodnji, nego nauka treba da bude prisutna i u svim drugim oblastima društvenog života, treba da bude prisutna u analizi realnih uslova u kojima treba da se preduzima ova ili ona aktivnost, da se traže ova ili ona rešenja, treba, dakle, nauka da analizira to i treba da nudi projekcije rešenja. Ja ne verujem da mi možemo biti zadovoljni sa stanjem stvari. Mislim da niz tih aktivnosti, pa prema tome i krupni politički potezi, političke strategije, da su dovoljno zasnovani na rezultatima naučne analize i da programi predstavljaju projekciju zasnovanu na naučnoj prognozi.

- *Među otvorene, pa i vruće teme, ako možemo tako da kažemo, spadaju i stvaralačke slobode, zabrane umetničkih i naučnih dela, jezička pitanja, delovanje marksističke kritike, kadrovska politika, položaj i nezaposlenost mladih, odnos prema tradicijama, zanemarivanje revolucionarnih, moralnih normi, značenje informativnih glasila, uticaj crkve, moć i nemoć nacionalne valute, zatim prereformisano školstvo i slično. Šta biste Vi rekli o ovim i svim drugim otvorenim, vrućim, aktuelnim pitanjima?*

Pomenuli ste suviše mnogo stvari, ne znam da li je moguće dati neki opšti odgovor, zajednički odgovor na sve te dosta različite pojave, ili pojave iz različitih oblasti. Ali ste to verovatno pomenuli zbog toga što u tim različitim pojavama, koje se ispoljavaju na različitim područjima, ima nešto zajedničko, a to je jedna situacija već duže vremena prisutna u vezi sa tim, kao da se radi o nekoj konfuziji i kao da se radi o nekoj dramatisaciji nekih pojava. Da bi se konfuzija prevazilazila, potrebno je da se unosi jasnost u odnose, u situacije, i da se vidi šta je šta, i ako neko treba da

deluje, da se vidi kada, kako i u kom smeru treba da deluje. To je, recimo, u vezi sa tim stvaralačkim slobodama i njihovim ispoljavanjima i njihovim zloupotrebama.

Mislim da, razume se, mi moramo da se čuvamo od toga, upravo da se socijalističke snage koje tu deluju i koje su zainteresovane, razume se, za razvoj stvaralaštva, ali i da deluju protiv njihove zloupotrebe, moraju da u sadašnjoj situaciji budu vrlo jasno orijentisane i da to bude jedna dugoročna strategija, a ne da nas od ovog ili onog slučaja stvari povuku da nešto preценjujemo, s obzirom na njegov društveni značaj implikacije, a nešto da potcenjujemo. Tu se bojim da nije uvek jedno rukovodstvo, misaono i teorijsko, uvek dobro primenjeno, a to je princip ocene tih pojava, sa stanovišta društvene prakse. Da li neka pojava zaslužuje pažnju, recimo, političkih organa, značajnih faktora delovanja na procese u kulturnom i umetničkom stvaranju, i tako dalje, da li neka pojava zaslužuje pažnju, čak i ako može da se smatra da je po svojoj sadržini idejno problematična, to treba da zavisi od toga kakav uticaj ta pojava ima u praksi. Ako je to nešto od sasvim ograničenog značaja, nešto što ima vrlo malu rezonancu, nešto što se pojavljuje kao hermetička literatura, onda nema smisla angažovati neke velike snage za to. Princip takvog rada nigde nije poželjan, ne samo u ratovanju, da se sa velikim snagama na neke patrole deluje, nego ni u kakvom delovanju. Pucati topom u kokoš nema nikakvog smisla. A pored toga, to onda izaziva, razume se, te nedoumice i te konfuzije i ne doprinosi raščišćavanju stvari. Princip ocene nečega sa stanovišta prakse, ali ne samo kako to može delovati na praksu, nego koliko to može delovati na praksu, mora da bude polazni osnov za upotrebu snaga aktivnosti, načina i tako dalje, u raščišćavanju situacija koje treba raščišćavati. U vezi s tim pojavljuje se i problem dramatizacije, koji sam na početku pomenuo, pored te konfuzije, nejasnosti. Neke stvari ne treba dramatizovati, jer to nije celishodno, to nema nikakvog smisla, nema nikakvog razloga. To je upravo ono što je potrebno onome ko je neku takvu pojavu na koju se deluje izazvao. Njemu treba dramatizacija. Onda, razume se, zbog takvih nekih poteza, koji ne dovode do razjašnjavanja i ne otklanjaju dramatizacije, dolazi do nečega što može da liči kao da se kod nas prostor tih ispoljavanja stvaralačkih sloboda guši, što sigurno ne može biti i ne sme da bude, jer to nije naše programsko opredeljenje. Nema niko pravo to da radi, jer inače može da dođe u sukob sa programom Saveza komunista, može da dođe u sukob sa Ustavom i sa garancijama tih ustavnih i zakonskih prava. Može da izgleda još kao neko povampirenje nečega što smo morali prevazići i davno smo ga prevazišli. Neko sektaštvo, neki dogmatizam, i tako dalje.

- *Poslednje pitanje, sasvim je jasno, posvećujemo budućnosti, tačnije narednom veku, tom tako magičnom trećem milenijumu, koji je tako blizu*

i koji već jasno osećamo. Da li će to doba omogućiti ljudima, svim ljudima sveta, srećan i miran život? Kako bi još ove generacije mogle toj nadi da doprinesu? U stvari, možemo li verovati budućnosti, i samim tim i čoveku?

Nemam mnogo smisla za vizionarstvo i za te fantazije o budućnosti, za futurologiju. Ograničio bih se na to da mislim o budućnosti na osnovu onoga što imamo sada u stvarnosti i ne mogu da verujem da nam se približava brzo neki zlatni vek. Po ovome što sada imamo u svetu, i u njegovoj stvarnosti, i u njegovoj duhovnoj proizvodnji, ne vidim da se začinje takav neki, veoma privlačni treći milenijum.

Da bi ga dočekali oni koji će ga doživeti, da bude bolji od ovog drugog milenijuma, koji ispraćamo, trebalo bi u ovom drugom milenijumu učiniti mnogo da taj treći bude nešto bolji. Mogli bismo da se zadovoljimo onim što se sada nameće kao korektura postojećeg, kao otklanjanje mnogo ozbiljnih slabosti, mnogo ozbiljnih teškoća u stvarnom životu i bilo bi dobro kad bi nam duhovna proizvodnja, i u oblasti programa organizacije društvenog života, i u oblasti kulturnog, filozofskog, umetničkog stvaranja, ponudila neke bolje vizije od onih koje mogu da se vide na osnovu onoga što je sad već dato.

- *Hvala Vam mnogo, profesore Ratkoviću, što ste bili gost Drugog programa, i posebno Vam hvala što ste o otvorenim pitanjima otvoreno odgovarali.*

Hvala i Vama.

SEĆANJA

Svetlana Gradinac
profesorka književnosti, Beograd

OSAMDESET GODINA OD NOVOSADSKJE RACIJE Dve članice Adligata* koje su preživele Holokaust

Dve članice Adligata, udruženja za kulturu, umetnost i međunarodnu saradnju, osobe su koje su kao devojčice slučajno preživele holokaust. To su Reli Alfandari Pardo, Jevrejka koju je usred okupiranog Beograda skrivao njen teča Jovan Jovanović, industrijalac, a druga je Ileana Čura, čiji su 16 članova porodice ubijeni u Raciji, u južnoj Bačkoj, januara 1942, a koju je potom usvojio njen teča Milorad Szadanić.

Reli Alfandari Pardo (1929 -)

Reli Alfandari Pardo, koja bi mogla biti naša Ana Frank, s bitnom razlikom što je Reli preživela Holokaust, napisala je roman *To je bio samo piknik*,¹ u kojem je opisala svoj život za vreme okupiranog Beograda. Ona je jedini preživeli član svoje porodice. Njeni majka i braća odvedeni su na Staro sajmište i ubijeni su u cilju „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“ u okupiranom Beogradu, a otac joj je ubijen pred kraj Drugog svetskog rata.

Njihova autentična svedočenja zapisao je osnivač Adligata Viktor Lazić.² Kazivanje Reli Alfandari Pardo zapisao je prilikom posete Izraelu, u Tel Avivu, 2021. g, u kojem Reli živi i danas, a kazivanje Ileana Čure zapisao je u Beogradu, 2014. godine.

Evo delova iz svedočenja Reli Alfandari Pardo:

„Bila sam devojčica od 12 godina kada mi se sve to dogodilo.

Svi oko mene su me se plašili kao od smrti, jer nisu znali šta da rade sa mnom. Stalno sam razmišljala kako ne smem da umrem. Toliko sam često o tome mislila da sam na kraju zaključila da će jedino moći da me sahrane u podrumu kuće u kojoj su me krili. Bila sam užasnuta što svi prolaze kroz tako strašne muke zbog mene, pa samo još da im i to priredim!

* Udruženje za kulturu, umetnost i međunarodnu saradnju.

1 Reli Alfandari Pardo: *To je bio samo piknik*, DINEX, Beograd, 2005.

2 Na inicijativu Viktora Lazića, Reli Alfandari Pardo je u 91. g. dodeljeno državljanstvo Srbije.

Ali ta devojčica nije bila slomljena. Ona je bila borac i život je po-
bedio. A život je jači od svega! Šta su ljudi sve prolazili i ostali u životu
zato što žele da žive.

Kada se setim kako su svi hteli da me se otresu, kako ja žongliram
između njih. Jedino mi je žao što mislim da to psihičko stanje i žonglira-
nje između ljudi kojima sam najteži zamisliv teret, nisam dovoljno opi-
sala. I sada mi ih je toliko žao, bili su tako jadni, tako su se plašili. Mislili
su da će brzo sve proći, a odjedanput su se našli u strašnoj situaciji: zbog
mene ugrožavaju svoje živote i živote cele svoje porodice, svoje dece. A ja
sam tu, i živa sam.

Sada mi je lakše da se stavim u pravu poziciju tog čoveka (teča Jo-
van Jovanović)³ i da za njega imam razumevanja. On ima ženu Jevrejku,
posrblijenu, ali svi znaju da je Jevrejka, i mogu je lako odvesti. Sa njom ima
troje dece a tada se našao u situaciji da skriva tuđe dete. Međutim, on je
mnogo voleo mog oca. Bili su jako vezani. On onda mora da se snađe, a
vrlo je teško, svi se plaše, mene niko neće. Tada njegovo ponašanje nisam
razumela, ali sada ga razumem. Mene su bili ostavili sedam meseci, i niko
nije došao da me vidi da li sam živa ili mrtva. Kao devojčici to mi je jako
teško palo, ali sada razumem. To je bio najveći rizik koji postoji u životu,
tu su u pitanju bili životi svih u porodici.

Onaj ko je u to vreme uspeo da sakrije Jevrejina, bio je izuzetno
hrabar bez obzira na strah, koji je ljudski. Čika Jova je učinio ogromnu
stvar. Da su Nemci za mene saznali, sasvim sigurno bi ih sve ubili, i žene
i decu. Kako su to bili hrabri ljudi!

Trebalo je da u potpunosti promenim svoj identitet, da naučim da
govorim sa naglaskom iz drugog dela zemlje, da naučim da se drugačije
zovem i šta sve da kažem ko sam, šta radim. Koliko puta su mi rekli ako
to dobro ne uradim, sve će nas ubiti! Bićemo mrtvi, ne samo ja, već moja
braća i sestre od tetke, svi mi. I ja sam svakoga dana sedela u toj sobi i
preslišavala se. Učila akcenat i šta i kako da kažem. I zaista, došao je taj
trenutak da me traže, i stvarno sam u poslednjem trenutku sve dobro od-
govorila, čak se i dosetila da dam odgovor zašto imam tako dugu kosu.

Ljudi koji su me čuvali bili su veliki junaci. Njihov život je bio u
mojoj šaci.

Prestala sam da budem dete kada sam ostala sama, kada su mi odve-
li porodicu. Tog dana sam ostarila za 20 godina. Niko više se prema meni
nije ponašao kao prema detetu. Bilo mi je zabranjeno da izlazim iz kuće.

Sedela sam u toj maloj sobi i čitala knjige od jutra do mraka da me
ne bi otkrio čovek koji je radio u susednoj prostoriji. Bila je strašna zima

3 Reličin teča je bio uspešni beogradski industrijalac i zvao se Jovan Jovanović.
(Primedba autora)

te godine, i Bog nas je kaznio, bilo je 20–30 stepeni ispod nule. Ja gledam Reli kao da je na filmu. Kako sam bila tako mudra, kako umela sa ljudima... Sada ne bih umela da se tako snađem. Bila je to borba za život.

Nemci su u početku tražili da donosimo stvari u logor: tople džemper-pere, hranu, ćebad. I sat posle toga, pošto mi sve donesemo, naši najbliži već više nisu bili živi.

Jedanput smo čekali do četiri sata da vidimo kako ih nekuda vode. Izašao je kamion i videli smo samo ruke koje nas pozdravljaju. Kakav je to demonski mozak da traži da im donesemo hranu i odela, i ćebad u doba sveopšte gladi... i onda da im to ne daju, nego da ih sve pobiju. Ali me jedno teši: ujela sam Nemca kada je trebalo da donesemo jelo i odelo. Bili smo zadnji na redu, još uvek vidim dugački sto i na njemu vadimo sve što smo doneli. Oni pregledaju, prosipaju naše mleko, a mi mirno gledamo, u doba velike gladi kada je mleko bilo najveća dragocenost. Kakav užas!

Majci nisu dali da uđe, a ona plače i moli na kolenima jednu 'životinju' i ja pridem u tom momentu i ujedem ga za šaku najvećom snagom što sam mogla u tim godinama. Sigurna sam da je ceo život imao ožiljke mojih zuba na ruci. Toliko je bio u šoku! Majka je mislila da će me odmah ubiti, a on je izgleda, od šoka i sramote, samo pobegao.

Deci i unucima ne pričam o svemu tome, ali su, naravno, čitali moju knjigu.

Nikada nisam htela da moja deca, bilo ko od mojih potomaka, bude potomak žrtve. Ne, nisam dozvolila da ta čuda, da sve te grozote budu u njihovom životu. Kada su želeli da idu u posetu Aušvicu u Poljskoj, ja sam se tome jako protivila, ali su svejedno otišli. Naravno, znaju oni sve, ali to ne sme da zamagli život, ne sme da vlada životom.

Moji potomci imaju svoju zemlju. Volim Izrael, ali je moj otac bio oficir Jugoslovenske vojske i bio je u ratu protiv Nemaca.

Nemci su bili najinteligentniji divljaci u istoriji Evrope. To niko ne bi uspeo tako da organizuje. Njihove železnice, najmodernija čuda tehnike, transportovale su Jevreje u logore smrti tačno po redu vožnje, u sekund, svedočio je jedan mašinovođa.

Uverena sam da niko neće da čuje da postoji i krivica kod oslobođenih, jer im nije bilo dovoljno stalo da spasavaju Jevreje. Amerikanci su celu Nemačku bombardovali, sve moguće fabrike, gradove, sela... Bombe padaju na nekoliko stotina metara od odžaka logora smrti u kojem se Jevreji spaljuju, do poslednjeg momenta. Odžak koji ubija 20.000 ljudi dnevno i dalje stoji i radi!

Kada sam se jedanput vozila kolima sa prijateljima, upitali su me gde sam bila za vreme rata.

– Ja sam se krila - rekla sam.

A pored mene sedi jedna žena mojih godina, bila je u Aušvicu, pa mi kaže:

– A, pa to je bio samo piknik!⁴

Nisam joj ništa odgovorila. Gde to može biti piknik, mislila sam, ali kakve su sve ljudi strahote preživeli, možda je u pravu.“

Tako je 2021. godine Viktor Lazić zapisao reči Reli Alfandari Pardo.⁵ Reli je sestra od rođene tetke Mirjane Vušić, supruge legendarnog glumca Pavla Vušića. Porodici Jovanović je za sačuvan život Jevrejki Reli Alfandari za vreme Drugog svetskog rata čuveni filmski reditelj Stiven Spielberg uručio Povelju zahvalnosti koju u svojoj kući čuva Mirjana Vušić.

Ileana Čura Sazdanić (1930–2016) Žrtve Racije i oslobođenja

Novosadska racija bila je deo kampanje koju su mađarske okupacione snage sprovele u južnoj Bačkoj, u Šajkaškoj oblasti, uoči pravoslavnog Božića, 6.1.1942, a okončana je u Bečeju, 23. januara 1942. Više od 4.000 ljudi, među kojima je bilo najviše Srba, Jevreja i Roma, od kojih i 500 dece, surovo je ubijeno i bačeno pod led Tise i Dunava. Tačan broj žrtava nikada nije utvrđen, jer su pod led bačene čitave porodice iza kojih nije ostalo živih svedoka.

Čak 16 kamenova teret je na duši preživele Ileane Čure Sazdanić. Prof. dr Ileana Čura Sazdanić živela je u centru srpske Atine, u Ulici kralja Aleksandra, broj 1. Njena porodica bila je jedna od značajnijih, najobrazovanijih i imućnijih vojvođanskih porodica. Muškarci su bili aktivni u politici i kulturi, a žene su obrazovanje sticale u Beču i u Švajcarskoj. Njihov uticaj na istoriju i kulturu Vojvodine i Novog Sada je neizmeran. Evo svedočenja Ileane Čure Sazdanić,⁶ kako o predratnim godinama, tako

4 Po ovom komentaru Reli Alfandari Pardo dala je naslov svom romanu „To je bio samo piknik“.

5 Celovito svedočenje koje je Viktor Lazić dobio i zapisao, nalazi se kao dokument u Adligatu.

6 Ileana M. Čura (15. 2. 1930, Novi Sad), profesor na Katedri za engleski jezik i književnost Filološkog fakulteta u Beogradu u penziji, književni prevodilac i kritičar. Bila je predsednik Društva za književnost i kulturu Jugoslavija - Kanada i član više od dvadeset međunarodnih i domaćih udruženja (Društvo D. H. Lorens, Društvo Džordž Eliot, Društvo Džejn Ostin, Međunarodno društvo za modernu književnost i teatar, Udruženje književnih prevodilaca Srbije itd). Srpkinja, pravoslavne vere.

Diplomirala je na grupi za engleski jezik i književnost 1957. godine. Odbranila magistarski rad Studije engleskog jezika i književnosti na Beogradskom univerzitetu 1959. godine. Doktorsku disertaciju D. H. Lorens kao književni kritičar odbranila je na Univerzitetu u Egziteru (Engleska, 1965). Postdoktorske studije završila je na univerzitetu u Jejlju kao Fulbrajtove stipendista (SAD, 1977–1978), gde je

i o Raciji i životu posle Racije, koje je 2014. godine zabeležio pisac i advokat Viktor Lazić:

„Mi smo stradali zato što smo obrazovani, prosveteni, zato što smo uvek bili za Srbiju. Navešću samo nekoliko članova moje porodice koji su svojim delima zauvek zadužili Srbiju i, posebno, Novi Sad:

Sa majčine strane, Jovan Subotić (1817–1886), bio je pravnik, doktor filozofije, aktivni učesnik srpskog pokreta, urednik Letopisa Matice srpske, bio je poznati pesnik srpskog romantizma.

Najpoznatiji moj predak je dr Mihajlo Polit-Desančić (1883–1920). On je bio pravnik, novinar, publicista, vođa Liberalne stranke. Kao advokat briljantno je branio Svetozara Miletića u Budimpešti od optužbi za veleizdaju. On i Svetozar Miletić bili su prvi Srbi koji su u Beču doktorirali. Njegova odbrana je postala primer sudskog besedništva.

Ceo svoj život posvetio je ujedinjenju Vojvodine sa Srbijom; kada je dočekaо srpsku vojsku u Temišvaru 1918. godine, od sreće ga je pogodila kap od koje se nikad nije oporavio.

Napisao je nekoliko književnih dela, od kojih je najpoznatija autobiografija 'Kako sam svoj vek proveo'. Govorio je nemački, mađarski, francuski, ruski, engleski, italijanski, rumunski, slovački, starogrčki i latinski jezik.

Njegova ćerka Vladislava Beba Polit bila je među najobrazovanijim Srpkinjama svog vremena. U dvadeset šestoj godini promovisana je u doktora filozofije, 1912. godine.

Mihajlova sestra Savka Subotić bila je poznati borac za ženska prava, predsednica Kola srpskih sestara, Srpskog narodnog ženskog saveza i zadruge Srпкиnja Novosatkinja. Bila je odličan retoričar, a nakon predavanja u bečkom Naučnom klubu 1910. godine, postala je poznata i cenjena u celoj Evropi.

Milorad Sazdanić,⁷ moj teča, koji me je posle Racije usvojio, otvorio je prvi bioskop u Novom Sadu 'Korzo'. Tako su Novosađani, zahvaljujući njemu, prvi put imali prilike da vide pokretne slike uz muziku.

odbrana rad Ispovedna poezija Silvije Plat. Na Filološkom fakultetu u Beogradu predavala je od 1961. do 1995. godine. Honorarni docent bila je i na Filozofskom fakultetu u Prištini (1965–1975), gde je bila jedan od osnivača Katedre za engleski jezik i književnost. Kao službenik Komisije za kulturne veze sa inostranstvom osnovala je Katedru za slavistiku na Univerzitetu u Nju Delhiju gde je predavala (1968–1969). Predavanja iz srpskog jezika i jugoslovenske književnosti držala je po pozivu Fulbrajtove komisije na Univerzitetu u Mičigenu, SAD (1978–1979). Bibliografija njenih objavljenih radova sadrži 53 naslova.

7 Ljubica Dimović-Sazdanić, supruga Milorada Sazdanića, bila je Ileanina tetka. Na predavanju u Beču upoznala se sa najpoznatijim indijskim pesnikom svih vremena Rabindranatom Tagorom, prvim dobitnikom Nobelove nagrade van evropskog kontinenta, jednim od najvećih genija pisane reči u istoriji sveta. Ubrzo su se

Mržnju ne može pobediti osveta i mržnja, već samo ljubav

Kada su Mađari prvi put ušli u Novi Sad, začuli smo pucnje. Stajala sam pored slike „Seobe“ Paje Jovanovića, jedne od originalnih varijanti, veoma drage mojoj porodici. Jedan metak je proleteo svega nekoliko santimetara iznad moje glave i zario se u zid. Stala sam kao ukopana. Mislim da je taj metak još uvek u zidu našeg doma. Možete videti ram u kojem se nekad nalazila ta slika, držim ga do dana današnjeg u svojoj spavaćoj sobi, kraj kreveta.

Racija je otpočela na Badnji dan u Čurugu. Tog 6. januara 1942. godine u Čurugu je ubijeno četrnaest članova porodice Čura.

Racija se polako kretala iz unutrašnjosti ka gradovima; u Novi Sad je stigla 21. januara, u 6 ujutru. Nama su tog dana oko podneva prvi put upali i pretresli kuću, a 22. januara su ponovo došli, i još jednom nas isprepadali i pokrali dosta stvari.

Večeri pre tog strašnog ledenog 23. januara 1942. godine, moja tetka Ljubica nije mogla da spava, kao ni ja. Čitala mi je odlomke iz svog novog romana o poznatim vojvođanskim porodicama. Evo i moje poslednje fotografije, sa tom poslednjom božićnom jelkom, poslednjom jelkom u mom životu...

Tog dana je bilo oko 20 stepeni ispod nule. Po treći put su nam mađarski vojnici upali u dom, navodno tražeći mog tetka Milorada Sazdanića, koji je učestvovao na demonstracijama 27. marta. Igrala sam se sa majkom i tetkom, učila sa guvernantom; tada sam imala 11 godina. Moj

s prijateljili, a Ljubica Dimović-Sazdanić je prva prevela odlomke Tagorinih dela na srpski jezik.

Na ličnu molbu Ileanine tetke Novi Sad je posetio, kako svedoči Ileana Čura Sazdanić, „najvažniji gost našeg grada između dva rata. Rabindranat Tagora 1926. godine odlučuje da ipak u svoju turneju uključi i Novi Sad i Beograd, kako bi ujedno posetio svoje nove prijatelje. Došao je sa porodicom: sa svojom ćerkom Protimom i unukom. Ovde stiže ne kao stranac, već kao počasni gost uvažene vojvođanske porodice. U našem domu je tada organizovan svečani koncert u velikoj balskoj sali, u njegovu čast. Tom prilikom je Tagora recitovao svoje stihove, neke od najlepših pesama ikada napisanih, u originalu, na svom, bengalskom jeziku, a moja tetka je čitala prevode. Koncertu su prisustvovali ugledni Novosađani, a iz tog salona još uvek čuvam ogledalo, kao i ovaj luster, koji su u sali bili i tokom koncerta. To su samo tragovi nekadašnje lepote i bogatstva.“

Fašizam se u to vreme rađao u Evropi, ali ga je Tagora u Srbiji tada javno osudio. Nije mogao da nasluti da će zbog tog fašizma njegova „druga obala“, Novi Sad, potonuti u krv i u vrtlog najgorih zločina povući u smrt i njegove domaćine.

Ko je mogao da pomisli da će iz tog svečanog salona njegovi domaćini, samo 16 godina kasnije, biti izvedeni pred streljački vod, i bačeni pod led u Dunav?! Tada su moja tetka, zbog koje nas je Tagora i posetio, i moja majka, ne samo ubijene, već i divljački iskasapljene. Mađarski vojnici su im odsekli uši i prste.

teča Milorad krio se u Budimpešti, znao je da je na spiskovima za kažnjavanje... Poslao nam je pismo da se nešto sprema, da se sklonimo... Međutim, pošte nisu radile, pismo je stiglo sutradan.

Vojnici su iznenada upali u kuću i započeli premetačinu. Njih šestorica su u nas, dve žene i jedno dete, uperili bajonete, i držali nas na nišanu sve vreme – u tom istom salonu u kojem je gostovao Tagora.

Uzimali su šta god su našli od nakita, novca, dragocenosti... Moju majku, tetku i mene su ubrzo izveli na ulicu. Nismo znali šta hoće ni kuda idemo. U toj gužvi mene su izveli veoma lagano obučenu, a bilo je ledeno. Moja tetka je počela da bogoradi i preklinje vojnike da dozvole da uzmem zimski kaput iz kuće; pale su na kolena i majka i tetka. Tek smo malo odmakle od ulaza, i vojnik je, kako bi ih smirio, dozvolio da odem po kaput.

Čudna je sudbina. Sekundi su važni, kamoli minuti... Vojnicima se žurilo; znalo se da se Racija privodi kraju. Čudna je ljudska ćud: želeli su da što više ubiju u poslednjem satu, zadnjim minutima Racije. Tog dana je izdata naredba da se sva ubistva obustave u 14.30. Mi smo odvedene u 13.30, a moja ujna Vera je izvedena oko 14.20 i, dok su stigli na Dunav, na novosadsku plažu Štrand, ubistva su već prekinuta, pa je ona vraćena. Kada sam izašla do kapije, pošto tada zbog policijskog časa nije smelo da se izlazi na ulicu, jer bi odmah pucali, moja majka i tetka su već bile odvedene.

Ne samo da su ubijene, već su im Mađari, u žurbi skidajući nakit, odsekli uši i prste. Još se sećam tog prstena tetke Ljubice, plavi safir sa brilijantima. Majka Nada je nosila prsten sa zelenim smaragdom.

Kada sam ušla u kuću, služavke su mi rekle da će se majka i tetka vratiti. Šta sam ja mogla da znam sa samo 11 godina? Sela sam u ovu fotelju u kojoj sedim i danas, dok vam sve ovo pričam, koju do dana današnjeg čuvam kao najveću vrednost i uspomenu na te najteže trenutke moga života. Celu noć sam provela čekajući. Pamtim sve pojedinosti celog tog dana, svega se sećam. Samo se ne sećam te duge noći. Psiholozi su mi rekli da je zaborav bio način moje psihe da se sačuva od ludila.

Tela moje majke i tetke su bačena u Dunav i nikada nisu pronađena. Zločinci nisu dozvolili da ostane čak ni grob iza njih da mogu da im grob posetim. Čitavih sedam dana posle Racije niko od porodice nije došao po mene. Kasnije mi je teča govorio kako se po gradu pričalo da će Mađari još jedanput ulaziti u kuće u kojima je već sprovedena Racija, valjda da provere da nekog nisu zaboravili.

O meni su se tih dana brinule dve sluškinje, mađarska kuvarica Juliška i Nemica frau Ana. One su godinama izdržavale svoje porodice našim novcem, hranile se našom hranom, a dobrim delom i živele u našem domu. Govorile su mi da su majka i tetka u zatvoru, i da ih svaki dan obilaze. Za te „obilaske“ spremale su hranu, nosile srebrno posuđe i druge predmete.

Sećam se da mi je bilo čudno zašto im svaki dan nose novo posuđe i stvari koje mi nisu ličile kao nešto što bi mojoj majci i tetki trebalo u zatvoru. Tako sam tokom Racije dva puta bila opljačkana, jednom od neprijatelja, a jednom od bliskih ljudi kojima smo verovali. Moj teča Dimitrije me je posle dva dana zvao telefonom da peške dođem do njihove kuće, međutim ja sam to odbila zato što sam verovala Juliški i frau Ani, i jako sam želela da budem kod kuće kada se majka i tetka vrate.

Tako sam ostala siročće. Moj otac je stradao još 1941. godine, a ujak Dimitrije je umro 1945. godine.

Ubijeno je čak 16 članova moje bliže i dalje porodice, većinom u Čurugu. Tamo se veći deo porodice okupio da provede praznike, i tamo su pobijeni. Šesnaest kamenova je mnogo, a kamoli 16 ljudi!

Često me pitaju da li sam odlazila posle toga na Dunav. Decenijama za to nisam imala snage. Znaite bečki valcer Na lepom plavom Dunavu? Kada god ga se setim, pred očima mi izađe crven Dunav, prepun naše krvi, leševa najbližih... Leš jedne moje rođake koja je bačena u Tisu, nije imala ni dvadeset godina kada su je odveli, isplivao je na banatskoj strani, raspadnut, posle više nedelja...

Zbog mog imena, često su me svrstavali u žrtvu neke druge nacionalnosti, ali je meni važno da se zna da smo nastradali zbog srpstva, zbog ljubavi prema našoj zemlji. Moji roditelji su želeli da mi daju neobično ime, pa su me nazvali po poznatoj lepotici, sestri kraljice Marije Karađorđević, rumunskoj princezi Ileani.

Moj tetak, Ljubičin suprug, Milorad Sazdanić, interniran je u fašistički logor. Promenio je nekoliko logora, fašisti su ga mučili svakodnevno, jedva je preživio. Pošto nije imao ko da brine o meni, a on je bio bez dece, posle rata me je usvojio.

Ja sam nastavila školovanje još tokom rata, kada su me upisali u Mađarsku građansku školu. Mađarske časne sestre koje su u njoj radile, svakodnevno su me zlostavljale, Srbe nisu zvale po imenu, već „smrdljivi Raci“, Bödosratz. Časna sestra Agneza je bila najgora, sećam se da je predavala matematiku, koju inače nisam volela. Pokušali su da me prekrste u katoličanstvo, ali sam ja od malena bila tvrdoglava; nisam mogla da se odrekнем religije moje porodice. Oni koji su se tokom rata brinuli o meni mislili su da će mi ubiti želju za učenjem, da ću ostati neobrazovana. Nikada neću zaboraviti kako su od mene krili udžbenike engleskog jezika kako ga ne bih savladala. Ja sam ih tajno uzimala i krišom učila, i to dok su me terali da služim kao prava služavka. Kradom, dok sam ljuštila krompir, ili dok sam išla po vodu u dvorište, dok su se kante punile vodom, ja sam na brzinu čitala. A samo malo vremena pre toga, mene je služilo desetak osoba!

Rodbina je takođe iskoristila situaciju, pa su mi posle rata, dok sam bila u tinejdžerskim godinama, iz kuće razneli sve što je vredelo. Tako su nestale i Pajine Seobe, ali eto, ostao mi je barem ram, ovaj u kome je danas moje ogledalo.

Nikada nisam osećala mržnju prema Mađarima. Kada sam bila učerica, neposredno posle rata, organizovana je protestna šetnja „U Dunav sa Mađarima“. Već tada, instinktivno, iz te kolone sam izašla. Niko nikada ne bi smeo da završi u Dunavu. Mržnju ne može pobediti osveta i mržnja, već samo ljubav.

Pošto čovek?

Devedesetih godina Mađari su ponudili obeštećenje za stradale, po zakonu br. 32, od maja 1992, sa dopunom br. 29, od aprila 1997. Po tom zakonu, garantuje se novčano obeštećenje onima koji su u toku rata bili lišeni života ili slobode. Znam za slučaj gde je po ubijenom bratu ženi nuđeno 115 nemačkih maraka... Zar toliko vredi život moje majke, tetke, pobijene dece? Nisam imala volje da se upuštam u tako nešto.

Ono što je strašno, to su ponižavanja koja su kasnije usledila i nebriga i teror naše države. Država koja nas ničim nije zaštitila kada je trebalo, učinila je sve da se o našu tragediju okoristi.

Posle rata mi smo postali žrtve komunizma, pošto nam je država oduzela veći deo imovine. To je bila nacionalizacija, zapravo otimanje naše dedovine, sa obrazloženjem da imamo više nego što je nama preživelim potrebno, pa su nam oduzeli gotovo sve. Zapravo, država nam je otvoreno rekla da je imovine previše na broj preživelih – dakle, da nas nisu pobili, ostavili bi nam više, ali pošto nam je sudbina dodelila tako težak teret, onda ne bi bio red da se i država o to ne okoristi. Moj tetak se nacionalizaciji žestoko protivio, jer je smatrao da žrtvama Racije i njemu, heroju 27. marta, koji je jedva preživeo strašne torture u nacističkim logorima, država koju je toliko zadužio, ne bi smela da otima imovinu. Posebno ne bi smeli da oduzimaju kuću iz koje su naši najdraži izvedeni na streljanje! Zbog tog stava je čak posle rata ležao u Zabeli.

To je vrhunac ironije i nepravde, da prvo jedni pobiju naše bližnje, a onda nam drugi, oslobodioci, oduzmu imovinu i ostave nas na prosjačkom štapu, imućnu porodicu pretvore u sirotinju. Tako je najveću korist od naše nesreće i strašnog zločina zapravo imala naša država. To ni sada ne mogu da razumem.“

Advokat, pisac i osnivač Adligata Viktor Lazić zabeležio je ovo dragoceno sećanje i svedočenje Ileane Čure 2014. godine, dve godine pre njene smrti. U kući u kojoj je u Novom Sadu živela Ileana Čura, Kralja Aleksandra

br. 1, postavljena je, na inicijativu Udruženja Adligat, spomen-ploča o porodici Čura sa navedenim imenima svih stradalih 16 članova porodice.

Želja Ileana Čure je i da se stihovi Rabindranata Tagore nađu jednog dana na kući u Novom Sadu iz koje su njena majka i tetka izvedene na pogubljenje.

*Ko kaže da mene neće biti tog jutra?
Ja ću se igrati u svim igrama onih koji žive.
Imaću nova imena i druge ruke
da me ljubavlju vežu.*

Zabeležena svedočanstva mogla bi poslužiti kao scenarija za filmove. Ove dve hrabre žene bile su skoro vršnjakinje i obe su bile visokoobrazovane i mudre, doživotno kažnjene da teret trauma Holokausta koji su preživjele, celog života nose na plećima same, štiteći svoje bližnje od osvete prema nedužnim potomcima krvnika i naroda kojima su pripadali. Postoji i osuda ponašanja saveznika za vreme Drugog svetskog rata kao i novih jugoslovenskih vlasti prema preživelim žrtvama Racije. I takve činjenice ne smeju se gurati pod tepih. Posle mnogo godina, kad su osetile potrebu da svoja sećanja zabeleže, prevladava utisak da u njihovim srcima nema mržnje. Ima samo snažne osude i potrebe da se takvi zločini više nikada nigde i nikome ne dogode. Zato njihovi životi i sudbine ne smeju biti zaboravljeni. Kao ni imena i hrabrost njihovih spasitelja!

.....

DOSIJE

.....

REHABILITACIJA POLITIČKIH OSUĐENIKA I KAŽNJENIKA U SRBIJI – SLUČAJ VLADIMIRA MIJANOVIĆA

Institut rehabilitacije lica koja su krivično ili u širem smislu kazneno osuđena iz političkih ili ideoloških razloga uveden je u naš pravni sistem Zakonom o rehabilitaciji iz 2006. godine. Nesumnjivo je jasan politički značaj uvođenja rehabilitacije lica osuđenih iz političkih ili ideoloških razloga u naš pravni sistem. Raniji društveni poredak koji je u svom nastanku bio oslonjen na sistematsko kršenje prava pojedinaca koji su smatrani neprijateljima novog društvenog poretka poznat je po zloupotrebama prava u političke svrhe. Savremeno društveno uređenje zasnovano je na demokratiji, vladavini prava, ali i tržišnoj privredi i uopšte građanskom društvu kao okviru u kome se ostvaruju prava i slobode pojedinaca. Kako bi se to omogućilo potrebno je otkloniti iz pravnog sistema koliko je to god moguće sve one delove koji su suprotni opšteprihvaćenim načelima pravne države i omogućiti ranijim klasnim neprijateljima, odnosno njihovim naslednicima uživanje prava kojih su lišeni, od otklanjanja žiga osuđenih lica pa sve do prava na rehabilitaciono obeštećenje odnosno povraćaj konfiskovane imovine.

Zakon o rehabilitaciji iz 2006. godine (Sl. glasnik RS, br. 33/06) opredelio se za pravnu rehabilitaciju u užem smislu (žrtva političke represije ima pravo samo na to da se presuda proglašeni ništavom). On nije bio praćen donošenjem nužnih pratećih zakona i nije omogućio pravo na obeštećenje žrtava političke represije. U nastojanju da se prevladaju slabosti pomenutog zakona i da se omogući obeštećenje rehabilitovanih lica, Narodna skupština je u jesen 2011. godine donela Zakon o restituciji (Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju, Sl. glasnik RS, br. 72/2011, 108/2013, 142/2014 i 88/2015) i novi Zakon o rehabilitaciji (Sl. glasnik RS, br. 92/11). Na taj način stvoreni su uslovi da se ispravi nepravda koja se dogodila u toku Drugog svetskog rata i posle njega političkim osuđenima i vlasnicima imovine koji su osuđeni i ostali bez imovine bez valjanog pravnog osnova a na osnovu „revolucionarnih zakona“.

Novi Zakon o rehabilitaciji nastojao je da otkloni slabosti zakona iz 2006. godine i da omogući odgovarajuće obeštećenje rehabilitovanim licima. Na drugoj strani, Zakon o restituciji uređio je uslove, način i postupak vraćanja imovine koja je na teritoriji Republike Srbije podržavljena oduzimanjem

od bivših vlasnika – fizičkih i pravnih lica, bez pravične naknade, primenom propisâ o agrarnoj reformi, konfiskaciji, sekvestraciji, nacionalizaciji i eksproprijaciji kao i svim drugim aktima kojima je izvršeno podržavljenje, u periodu od 1945. godine, i prenesena u opštenarodnu, državnu, društvenu ili zadružnu svojinu, kao i imovine koja je konfiskovana na osnovu rasističkih propisa, radnji i akata okupatorske vlasti posle 6. aprila 1941. godine. Međutim, rehabilitovana lica se i dalje suočavaju sa velikim teškoćama u ostvarivanju svojih prava, posebno prava na obeštećenje.

Redakcija časopisa **Hereticus** nastavlja da prati procese rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji i da objavljuje pojedine dokumente iz sudskih spisa koja imaju širi, principijelan značaj za kritičko preispitivanje naše autoritarne prošlosti.

U ovom broju ćemo ukazati na **slučaj Vladimira Mijanovića** koji je sudski rehabilitovan Rešenjem Višeg suda u Beogradu 2021. godine (Reh br. 75/19 od 19.02.2021).

Aleksandar Pavković

Macquarie University, Sidney, profesor politikologije u penziji

VLADIMIR MIJANOVIĆ: PRILOZI ZA BIOGRAFIJU*

Vladimir Mijanović je bio jedan od vođa studentskog pokreta u Beogradu 1968. godine koji je posle studentskog štrajka u junu 1968, bio izložen, od strane komunističkih vlasti, sistematskom progonu sve do odlaska u inostranstvo 1987. godine. 1970. je optužen i osuđen za delo neprijateljske propagande a 1973. pred Vojnim sudom u Sarajevu, osuđen za povredu ugleda države, njenih organa i predstavnika a 1984 je optužen, sa peticom drugih, za delo udruživanja radi neprijateljske delatnosti: kasnije je u toku suđenja tužilac odustao od njegovog daljeg gonjenja. Od 1966. do 1986. je takođe bio izložen „konstantnom progonu Službe bezbednosti, bio je prisluškivan i praćen...“ (Rešenje o rehabilitaciji 2021, 4). Sve ovo govori da su tadašnje vlasti verovatno smatrale da je Vlada bio najuticajnija ili najviđenija opoziciona ličnost iz studentskog pokreta koja se protivila i nastavila da se protivi tadašnjim vlastima i tadašnjem komunističkom poretku.

Rođen je 1946. u Mosku pored Trebinja u porodici zemljoradnika. „Kada je imao dve godine, milicija je došla po njegovog oca i odvela ga; nije ga video dve godine, i niko u porodici nije znao da li je živ ili mrtav. Kasnije se saznalo da je to bilo zato što je njegov otac Tomo odbio da se 'dobrovoljno' priključi novoosnovanoj zadruzi. Otac se isto tako iznenada vratio posle dve godine, hrom. Nikada nije pričao o tome gde je bio i šta je doživeo, ali se Vladimir celog života živo sećao očevo povratka“ (Bojana 4). Gimnaziju završava u Trebinju i 1965. upisuje se na studije sociologije Filozofskog fakulteta u Beogradu, studije koje su se u to vreme odvijale u okviru Odeljenja za filozofiju i sociologiju.

U organizaciji protesta započinje sa studentskim protestima povodom napada na nemačkog studentskog vođu Dutschkea a zatim protiv američke intervencije u Vijetnamu i bombardovanju Hanoja 1966. Studentski protest protiv ove intervencije je bio organizovan od zvaničnih organizacija (Saveza komunista i Saveza studenta) ali uprkos tome ispred Filološkog fakulteta na kojem se održao protestni zbor, studente je napala milicija,

* Redakcija časopisa *Hereticus* je zamolila Aleksandra Pavkovića da napiše kraću biografiju Vladimira Mijanovića pošto su u prethodnoj objavljenoj biografiji otkrivene neke netačnosti (Vid. Vladimir Marković, „Vladimir Mijanović, večiti opozicionar i disident“, *Hereticus*, Vol. XX (2022), No. 1–2, str. 304–312).

koristeći pri tome i suzavac i konjicu da ih rastera. To je bio prvi masovni i javni sukob studenata sa milicijom u socijalističkoj Jugoslaviji. Komisija SK koja je ispitivala tok i uzroke ovog sukoba, „konstatovala da je, čitavim tokom događaja, na Filozofskom fakultetu jedna manja grupa studenata filozofije i sociologije nastupala homogeno, organizovano, nastojeći uporno da pripreme za miting i demonstracije, sam miting i razne rasprave i skupove posle demonstracija, skrene u pogrešnom pravcu“. Jedan od šest članova te grupe čija se imena navode, bio je i Vlada Mijanović. Iz čitave te grupe, jedino je on bio član SK. (Jun Lipanj 1968 Dokumenti, 28). Pre ovoga sukoba Vlada Mijanović je sa još troje studenata Filozofskog fakulteta nosio transparente kojim se građani pozivaju na protestni skup. Svi četvorica ovih studenata ne samo da su to priznali pred Komisijom već su sa ponosom govorili o svojim aktivnostima; za razliku od Komisije, oni tu ništa pogrešno nisu videli.

U pogledu postojanja nekakve „manje grupe studenata“ zanimljivo je i prilično živopisno sećanje iz 2014. Shkëlzen Maliqija, bivšeg Vladinog kolege sa studija a sada pisca i političara na Kosovu. On piše da je 1967. pozvan da pristupi grupi starijih studenata sa Filozofskog fakulteta u Beogradu koji su se sastajali i vatreno raspravljali u privatnim stanovima sa ciljem „da se utiče na tok procesa i svrgne sa vlasti 'crvena buržoazija' i novi tip 'kulta ličnosti'...“. Vođa te grupe, on piše, bio je Vlada Mijanović (Maliqi 2014). Kao što se to može i očekivati, neki od učesnika tih rasprava su sada spremni da ospore verodostojnost delova ovih sećanja, posebno u pogledu navodnih političkih ciljeva tih rasprava.

Sledeći mnogo veći sukob sa milicijom se odigrava u noći 2. i rano ujutro 3. juna 1968. u Studentskom gradu na Novom Beogradu, gde se grupa studenata posle početnog sukoba sa milicijom oko ulaska u dvoranu Radničkog univerziteta (na predstavu Karavana prijateljstva organizovane za pripadnike omladinskih brigada) sakuplja na miting koji odlučuje da se iz Studentskog grada krene ka centru Beograda. Milicija to sprečava koristeći palice i šmrkove vatrogasnih kola koji studenti zaplenjuju. Nema za sada dostupnih podataka o učestvovanju Vlade u ovom sukobu.

Vlada je nesumnjivo bio jedan od predvodnika velike grupe studenata koje je ujutro 3. juna krenula, u organizovanoj koloni iz Studentskog grada na Novom Beogradu, ka centru Beograda. To se vidi sa snimka gde on studentima govori sa kamioneta preko megafona (Mladenović 2008, naslovna strana) kada su ispred tadašnjeg podvožnjaka na Novom Beogradu bili zaustavljeni od gusto raspodeljenih milicionera sa šlemovima na glavama. Govoreći studentima, Vlada je predlagao da se oni svi zajedno probiju do centra Beograda (Ljiljana 1). Vlada je bio takođe u grupi od desetak studenata (uključujući tu i predsednika zvanične studentske organizacije, Saveza Studenata Jugoslavije) koji su odabrani da pregovaraju sa

visokim funkcionerima Saveza komunista i Skupštine SR Srbije, Veljkom Vlahovićem i Milošem Minićem koji su došli da zaustave demonstracije. Vlada je od njih tražio da prvo puste iz zatvora studente uhapšene prethodne noći (Miladinović 2008, 42) a Minić je tvrdio da je to već urađeno. Studenti, uključujući tu i Vladu, su tražili prolaz do Savezne Skupštine u centru grada da tu predaju svoje zahteve ili bar do Saveznog izvršnog veća (vlade Jugoslavije) koje je bilo na Novom Beogradu. Ovi funkcioneri nisu hteli (a verovatno i nisu imali ovlašćenje) da to dozvole. Dok su ovi pregovori trajali, i milicioneri i studenti su posedali, da bi još u toku pregovora, milicioneri dobili naređenje da tuku studente. Tako je došlo do masovnog batinanja studenata koji su bežali; pri tome su pretučeni i neki profesori pa i sam Miloš Minić koji je pokušavao da zaustavi batinanje i koji je konačno to i uspeo. Više od 100 studenata je bilo povređeno neki od njih teško. Po svemu sudeći niko od studenata koji su pregovarali sa rukovodiocima, pa ni Vlada, nije bio povređen verovatno i zato što su bili po strani od glavne mase studenata koje je milicija napala.

Istog dana studenti na fakultetima Beogradskog univerziteta počinju sedmodnevni štrajk, koji je potvrdio i Savet Univerziteta u Beogradu. Univerzitetski odbor Saveza studenata (zvanične studentske organizacije) izdaje proglas u kojem se zahteva: smanjenje „velike socijalne nejednakosti“, rešavanje problema nezaposlenosti i odlaska radnika u inostranstvo i obezbeđivanje „stvarne demokratije“. Pored toga zahteva se smenjivanje načelnika SUP-a (Sekretarijata odnosno ministarstva unutrašnjih poslova) i rukovodilaca koji su naredili upotrebu sile kao i glavnih urednika beogradskih listova, Radio Televizije i Tanjuga (zvanične novinske agencije) (Jun-Lipanj Dokumenti, 61). Na svim fakultetima koji su bili u štrajku su stvoreni akcioni odbori od studenata i profesora koji su rukovodili štrajkom. Na Filozofskom, Vlada postaje član Akcionog odbora, organizuje pisanje i isticanje transparenata na zgradu Kapetan Mišinog zdanja na Studentskom trgu (gde se nalazio i Filozofski fakultet), nabavku materijala za štampanje biltena, kao i štampanje biltena i letaka. Ovim putem, a i drugim sredstvima (kao što su lični kontakti sa novinarima) Vlada i Akcioni odbor su pokušavali da javnost obaveste o studentskim zahtevima i akcijama koje je režimska štampa ignorisala i falsifikovala. On takođe organizuje jednu vrstu stalnog studentsko/profesoriskog zbora, nazvanog konvent, raznih tribina kao i koordinaciju aktivnosti i razmenu informacija sa akcionim odborima drugih fakulteta (Ljiljana 1). Svi fakulteti su bili opkoljeni od strane milicije i pristup je bio ograničen uglavnom samo studentima i profesorima. Veoma je verovatno da je i sam Vlada odlazio na druge fakulteta da koordiniše studentske akcije i zahteve. Kao što će kasniji štrajk studenata drugih fakulteta protiv njegovog hapšenja 1970. pokazati, on je bio poznata ličnost i na drugim fakultetima – dovoljno

poznat da ga jedan od režimski nastrojenih profesora Fakulteta političkih nauka, videvši ga, na zboru među studentima tog fakulteta, istera sa tog fakulteta (Malavrazić, 78).

Iz vremena ovog studentskog štrajka najverovatnije (a možda i od ranije) potiče i njegov nadimak 'Vlada Revolucija', pod kojim je bio poznat među studentima, profesorima kao i visokim funkcionerima milicije i političke policije (UDB-e) (Miladinović 2008, 122). Po svedočenju Bojane Mladenović, on je taj nadimak mrzeo jer je smatrao da mu ga je nadenula upravo ta služba, politička policija (Bojana 2); usled toga ga i ne koristimo u ovom tekstu.

Štrajk studenata je efektivno završen govorom, na televiziji, predsednika SFR Jugoslavije Josipa Broza Tita koje je studente pohvalio (ili bar onih „ispravnih“ 90 odsto) i pozvao ih da se vrate učenju za dolazeće ispite. Posle govora, na nizu fakulteta su studenti i poneki profesori zaigrali kozaračko kolo au nekim slučajevima i pevali „Druže Tito, mi ti se kunemo, da sa tvoga puta ne skrenemo“. (Ovo kolo se posle 1945. bar u urbanim sredinama igralo kao izraz kolektivne lojalnosti Savezu komunista (SKJ); pesma koju ovo kolo prati slavi partizanske borce iz Drugog svetskog rata). Na Filozofskom fakultetu, po svedočenju učesnika (Mijanović 2002) nikakvo kolo se nije igralo (Miladinović 2008, 101). Nije poznato kako je tada Vlada reagovao na govor, ali je iz pritvora, pred suđenje 1970., poručio skupštini Fakultetskog Saveza studenata, „Mi smo u junu 1968. bili izigrani i ovde se sudi Junu 1968.“ što je i na suđenju ponovio. Moglo bi se reći da se pored juna 1968., njemu tada sudilo upravo zato što nije krio svoje ubeđenje da je u junu 1968. Tito izigrao studente.

U svim ovim njegovim aktivnostima za vreme a i posle studentskog štrajka, učestvovala je i njegova partnerka Ljiljana Jovičić (kasnije Mijanović) sa kojom se 1971. po izlasku iz zatvora Vlada venčao. Taj brak je prekinut Vladinim odlaskom 1987. prvo u Kanadu, a odmah zatim u SAD. Formalni razvod je usledio 1997. (Ljiljana 1).

Kraj studentskog štrajka nije bio kraj političkih aktivnosti studenata Filozofskog fakulteta koje je posle štrajka predvodio Vlada. Posle štrajka izabran je za predsednika Fakultetskog odbora zvanične studentske organizacije Saveza studenata (FOSS). On organizuje izdavanje studentskih časopisa, izdavanje biltena i letaka, kao i zasedanje studentskog zbora. Njemu se pripisuje i organizacija prvog (i jedinog) štrajka glađu studenata Filozofskog fakulteta, štrajka solidarnosti sa rudarima u rudniku Krupnju u Bosni, koji su isto štrajkovali glađu zbog niskih plata, loših uslova rada i teške nemaštine. Po svedočenju Liljane Mijanović (Mijanović 2002), inicijativu za ovaj štrajk dao je Dušan Kuzmanović koju je Vlada prihvatio. Sve ove aktivnosti organizovane su van kontrole Saveza komunista Jugoslavije

(SKJ) i njenih gradskih funkcionera. Na taj način je studentska organizacija na Filozofskom fakultetu na čelu sa Vladom postala nezavisan politički forum koji je nizom akcija – satirom u *Frontisterionu*, studentskom časopisu, kao i solidarnim štrajkom glađu – dovela u pitanje politiku SKJ masovne političke partije koja je polagala, u ovom jednopartijskom sistemu, monopol na svaku političku aktivnost.

Odmah po završetku štrajka, u julu 1968., SK je taj monopol na Filozofskom fakultetu ponovo uspostavila tako što je Gradska Konferencija SK u Beogradu osudila (neke, tada još neidentifikovane) profesore i studente na Odeljenju sociologije i filozofije, članove SKJ za suprotstavljanje idejno-političkoj liniji i principima SKJ pa je usled toga njihova organizacija (ogranak) SK bila raspuštena. Time su svi članovi SK ovog ogranka proglašeni za potencijalne ne-komuniste, koji su svoja komunistička uverenja i lojalnost trebalo da ponovo dokazuju kroz proces 'pre-registracije' (Jun-Lipanj 1968, 416). U oktobru 1968, 14 nastavnika filosofije i sociologije i oko 150 studenata članova ovog ogranka podneli su zahtev Šestom kongresu SK Srbije da se ova odluka Gradske konferencije poništi; u svom zahtevu su izneli mnogobrojne netačnosti u ovoj odluci i poricali optužbe za suprotstavljanje liniji SK. Ovaj zahtev su potpisali i Vlada i Ljiljana. (Jun-Lipanj 1968, 432). Zahtev bio odbijen i tako su i Vlada i Ljiljana i njihove kolege bili formalno izbačeni iz SKJ pod sumnjom da su se suprotstavljali liniji SKJ.

U julu 1970. Vlada je bio uhapšen (u isto vreme kao i sekretar FOSS, student Goranko Đapić) i držan u pritvoru, i pored njegovih zahteva da se brani iz slobode, a avgustu je podignuta optužnica za delo neprijateljske propagande na osnovu sledećih postupaka: to što je od marta 1969. do kraja juna 1970. „govorima, napisima i na drugi način pozivao i podsticao na otpor prema odlukama predstavničkih tela i njihovih...organa...“ (Jun-Lipanj 1968, 509). To što je 1968. na skupu radnih ljudi govorio da „u našoj zemlji nema demokratije...“, što je organizovao štampanje lista *Frontesterion* koji „na alegorično uvredljiv i zlonameran način prikazuje spoljnu politiku kao i društveno-politički odnosi u našoj zemlji“, što je u govoru na protestnom mitingu protiv bombardovanja Kambodže, zahtevao „zlonamerno i tendenciozno“ da se obustavi „izvoz jugoslovenske radne snage kapitalistima Zapadne Evrope koji... suštinski rade za američku fašističku buržoaziju“. I konačno to što je inicirao štrajk glađu studenata u znak solidarnosti sa rudarima rudnika Kakanj i da je napisao, organizovao štampanje i rasturanje letka „SVIMA DRUGOVI“ u kojem se „zlonamerno ...“ zahteva „uspostavljanje takvih oblika planske organizacije privrede u kojima će radnička klasa stvarno učestvovati... i ostvarivati svoje klasne interese...“. U pogledu svih tih navoda optužbe Vlada je odbio da dâ ikakvu odbranu (Jun-Lipanj 1968, 512–5). Na prvostepenom sudu je,

u oktobru 1970., na osnovu ove optužnice osuđen na 20 meseci zatvora, a viši sud je smanjio kaznu na 12 meseci.

U oktobru 1970. Opšti zbor studenata Filozofskog fakulteta je proglasilo štrajk povodom ove presude i povodom Vladinog protestnog štrajka glađu. Štrajku su se pridružili Filološki fakultet i dve akademije – Akademija likovnih i Akademija dramskih umetnosti. 30. oktobra 1970. su sve ove institucije prekinule taj štrajk (koji je trajao oko 10 dana) i pozvali Vladu da prekine štrajk glađu (Jun-Lipanj 1968, 515–6).

Amnesty International, međunarodna organizacija koja štiti „zatvorenike savesti“, političke zatvorenike, proglasila je u decembru 1970. Vladu Mijanovića za „zatvorenika meseca“ i objavila kratku informaciju o njemu, njegovom suđenju i štrajku glađu (informaciju koja nije bila u potpunosti tačna). Pri tome je *Amnesty* primetila da je kod ranijih hapšenja zatvorenika savesti u Jugoslaviji, Mihajla Mihajlova i Milovana Đilasa, „bilo malo otvorenog saosećanja (*sympathy*)“ za zatvorenike, dok je Vladino hapšenje je izazvalo štrajk studenata i „protivljenje drugih delova stanovništva“ (*Amnesty International* 1970).

Po izlasku sa izdržavanja kazne, 1971. Vlada je nastavio da radi na svom diplomskom radu iz sociologije; taj rad je bio prekinut 1972. hitnim pozivom na odsluženje vojnog roka u JNA (Ljiljana 3) (vojni rok koji su tada svi muškarci bez izuzetaka bili zakonski obavezni da služe). Na samom početku ovog odsluženja, bio je uhapšen i početkom 1973. izveden pred Vojni sud u Sarajevu optužen za povredu ugleda države, njenih organa i predstavnika. Osnova ove optužbe je da je Vlada jednom vojniku navodno ispričao sledeći vic: u Zagrebu postoje dva trga, Trg žrtava fašizma i Trg Maršala Tita; po novom planu, ta dva trga će se spojiti da bi se stvorio jedan trg, Trg žrtava Maršala Tita. Suđenje je održano bez prisustva javnosti i Vlada nije mogao da izabere civilnog advokata. Osuđen je u maju 1973. na godinu dana zatvora (Rešenje 2021, 4). U otprilike isto vreme kao i Vlada, uhapšena je u Herceg-Novom i Ljiljana, i posle nekoliko meseci istražnog zatvora u Titogradu, u Beogradu je bila osuđena na šest meseci zatvora na osnovu iste vrste optužbe (Ljiljana 3).

Po izlasku iz zatvora i odsluženju vojnog roka, Vlada odustaje od rada na završnom diplomskom radu (Ljiljana 3) ali održava kontakte sa kolegama sa studija i sa studentskog štrajka. Kao i nekim drugim učesnicima studentskog štrajka, onemogućeno mu je dobije bilo kakvo zaposlenje. Sa nekim od ovih kolega, on se angažovao i u štampanju, rasturanju i skupljanju potpisa za javne peticije koji su tadašnji politički disidenti upućivali visokim organima vlasti (Čavoški 2022, 497).

Posle niza pokušaja, 1975. vlasti u Srbiji uspevaju da kroz Skupštinu Srbije provuku zakon kojima se već ranije prokazanih sedmoro nastavnika filozofije i sociologije udaljava sa Filozofskog fakulteta a kasnije, usled

protesta iz inostranstva, oni bivaju zaposleni, izvan nastave, u Institutu za društvene nauke. Već 1976. uglavnom među onima koji su učestvovali u štrajku na univerzitetu, organizuju se diskusije po privatnim stanovima (kao i pre 1968.) i tako se krajem 1979. javlja i ideja o Otvorenom univerzitetu (u Poljskoj je tada već postojala nezvanična disidentska grupa nazvana *Leteći univerzitet*) (Cvetković i Bondžić 2017, 140). Prvi sastanak pod tim prvim nazivom održan je, posle Titove smrti, krajem 1980. u stanu Vlade i Ljiljane Mijanović (Ljiljana 2), a kasnije se pored njihovog stana koriste i drugi privatni stanovi. U toku svog postojanja, na ovom alternativnom, Otvorenom, univerzitetu, često uz učešće prokazanih profesora, raspravlja se o različitim temama a pristup je bio otvoren. Voja Stojanović, prijatelj Vlade, u svojim sećanjima iz 2007., ukazao je da iz ovog načina okupljanja izrasli i drugi oblici okupljanja: jedna veća grupa mlađih ljudi koji su se interesovali za umetnost, kulturu, nauku i tehnologiju takođe se okuplja po privatnim stanovima dok je druga grupa, manja i borbena, bila vezana isključivo za politiku (Stojanović 2007).

U aprilu 1984. na Otvoreni univerzitet pozvan je da govori i Milovan Đilas, bivši visoki partijski funkcioner koji je od 1955. postao jedan od najpoznatijih (anti-komunističkih) političkih disidenata u svetu, a koji do tada nije učestvovao na nijednom ovakvom skupu. Milicija je tada izvršila raciju i uhapsila svih 28 učesnika uključujući i Đilasa, koji je prvi pušten na slobodu. I svi drugi su posle ispitivanja bili pušteni, ali su početkom maja bili uhapšeni šestorica koji su svaki, posebno, u nekom trenutku učestvovali na ovom Otvorenom univerzitetu. Među njima je bio i Vlada koji nije bio prisutan na sastanku sa Đilasom. Optužnica, koja je usledila u septembru, je teretila šestoricu za udruživanje u cilju neprijateljske delatnosti i uprkos odsustvu sa Đilasovog predavanja, Vlada je bio prvo optuženi kao inicijator i organizator navodnog udruživanja.

Vlada i dvoje optuženih, Pavluško Imširović i Milan Nikolić, u pritoru stupaju u štrajk glađu, zahtevajući da se brane iz slobode. Posle dva dana štrajka, Vladu prebacuju u zatvorsku bolnicu, pri čemu ga milicionari tuku palicama i pesnicama. U zatvorskoj bolnici bio je izložen veštačkom hranjenju i posle 42 dana štrajka on i Imširović su pušteni da se brane iz slobode (Nikolić je usled zdravstvenih razloga ranije prekinuo štrajk) (Suđenje bilteni 1984, decembar 1970, 6). (Ovi bilteni su jedini pisano svedočenje, koje je bilo dostupno ovom autoru, o batinanju i maltretiranju Vlade u zatvoru kojem je on inače bio izložen više puta).

Ovo suđenje, koje je počelo u decembru 1984. pratio je rekordan broj stranih posmatrača, uključujući članove parlamenta iz Nemačke i ono je dobilo veoma širok i stalan publicitet u štampi većine zapadnih zemalja. Rekordan broj intelektualaca i javnih radnika kako iz Jugoslavije

tako iz zemalja Zapada uputilo je otvorene proteste vlastima u Beogradu povodom ovog suđenja.

Vlada je opunomoćio tri advokata da ga brane, iz Srbije, Hrvatske i Slovenije i tokom suđenja je odbio da pruži bilo kakvu odbranu, tvrdeći pred sudom da je to čisto politički proces koji nema nikakve pravne osnove i zahtevajući (bez uspeha) da mu tužilac objasni kako se iskazi svedoka odnose na optužbu protiv njega. Krajem decembra tužilac zvanično obaveštava sud da odustaje od optužnice u pogledu Vlade i sud 30. decembra protiv njega obustavlja dalji postupak (Rešenje o rehabilitaciji 2021, 6). Od svih šestorice bivaju osuđeni samo dvojica i to za krivice različite od početne optužnice.

To je bilo poslednje suđenje u zemlji na kojem je Vlada bio optužen. Na svoj zahtev i zalaganjem njegovog prijatelja Ivana Jankovića, na osnovu zakona o rehabilitaciji iz 2011., Viši sud u Beogradu, u februaru 2021., poništava sve sudske presude protiv Vlade i potvrđuje da je Vlada bio žrtva progona i nasilja od strane SFRJ i njenih organa iz ideoloških i političkih razloga (Rešenje o rehabilitaciji 2021, 1).

Početakom 1987. Vlada odlazi prvo u Kanadu, a zatim u SAD gde živi do 2006., kada se vraća u Beograd. Osim toga iz SAD nije putovao nigde drugde: pošto nije imao useljeničku vizu (i odbio je da traži politički azil u SAD), jednom kada je napustio SAD on više nije mogao da se u tu zemlju vrati. U Kanadi i SAD on živi sa Bojanom Mladenović, koju je bio upoznao u Beogradu gde je ona diplomirala na odseku za filozofiju. 1992. u SAD se rodila njihova ćerka Petra, a 1994. sin Konstantin. Venčali su se 1997, a razišli se 2001.; formalno su razvedeni 2007. (Bojana 4). U SAD je radio kao moler i kao stolar (za izgradnju drvenih kuća) a kasnije kao kinooperater (Bojana 3). U SAD je učestvovao je u nizu različitih protesta – protiv ratova u Iraku i protiv bombardovanja Beograda, protiv smrtno kazne, i za podršku američkim honorarnim nastavnicima na univerzitetu, kao i za očuvanje prirodne sredine. Kao volonter je radio za Amnesty International (Bojana 4).

U Beogradu od 2006. živi u stanovima koje su mu dali na uslugu prijatelji i podržavaoci. Kao i u SAD, i u Beogradu učestvuje u raznim protestima – protiv nasilne deložacije i protiv ugrožavanje prirodne sredine, seče drveća, uništavanja parkova kao i u protestnim prvomajskim šetnjama (Dušan 2021, Bjedov 2021). Jedna od njegovih koleginica sa protesta protiv ugrožavanja prirodne sredine, u svojim sećanjima o Vladi, napisala je: „Slagaću ako kažem da juče nisam pomislila da bez njega na protestima više nije isto. Kao da je njegovo prisustvo davalo neku posebnu čar svemu... Sigurna sam da bi me sada prekorio što pišem o njemu. Bio je skroman čovek, prijatelj svima koji daju svoje srce za svoje borbe“ (Spasov 2021).

Po svedočenju Lazara Stojanovića, u centru za izbeglice u blizini glavne železničke stanice u Beogradu, Vlada se angažovao oko pomoći i brizi za izbeglice koji su obično prolazili kroz Srbiju (Voja 1; Čavoški 2022, 498).

Nije objavljivao nikakve autorske tekstove niti u štampi niti u društvenim medijima ali je bio poznat, još od 1968., po zapaženim (protestnim) transparentima koje je sam pravio i nosio; među njima je bio i transparent snimljen na protestima u Beogradu posle 2010. – na njemu je crvenom linijom precrtana reč „capitalism“ (Vukelić 2021). Umro je 6. maja 2021. u Beogradu. Do kraja života je ostao veran idealima iz mladosti i do kraja je protestovao, na ulici i javno, protiv svake vrste nepravde i ugnjetavnja.

Izvori

- Amnesty International 1970. Amnesty International Monthly Newsletter, December 1970. <https://www.amnesty.org/en/documents/nws21/015/1970/en/>
- Bjedov, Goran 2021 „Povodom smrti mog prijatelja Vladimira Mijanovića, *Novi Magazin*, 11.05.2021. <https://novimagazin.rs/vesti/246878-povodom-smrti-mog-prijatelja-vladimira-mijanovica>
- Bojana 2, Bojana Mladenović, email autoru, 24. novembar 2022.
- Bojana 3, Bojana Mladenović email autoru 12 decembar 2022, 05.36 sati
- Bojana 4, Bojana Mladenović email autoru, 12 decembar 2022, 23.42 sata.
- Cvetković, Srđan i Bondžić, Dragomir 2017. „Oblici studentskog otpora komunističkom režimu u Srbiji 1945–1990“, *Istorija 20. veka*, 1, str. 125–147.
- Čavoški, Kosta 2022. „Vladimir Mijanović“ u knjizi *Sećanja neuspešnog političara*, tom 3, str. 495–500. Beograd: Catenamundi.
- Dušan, (aktivista *Krova nad Glavom*) 2021. „Umro je Vlada Mijanović....“ *Espresso*, 7.05.2021. <https://www.espresso.co.rs/vesti/drustvo/787757/vlada-revolucija>
- Jun-Lipanj 1968 Dokumenti. *Praxis*, 1–2 1969.
- Ljiljana 1, Ljiljana Mijanović email autoru 16. decembar 2022.
- Ljiljana 2, Ljiljana Mijanović email autoru 18. decembar 2022, 9.42 ujutro.
- Ljiljana 3, Ljiljana Mijanović email autoru, 18. decembar 2022, 10.52 ujutro.
- Malavrazić, Đorđe 2007. *Autobiografija uživo*, u. Dragan Simić, Beograd: Dresler Partner, na http://www.audioifotoarhiv.com/RadioEmisijeKolekcija/Biografije_uzivo.pdf
- Maliqi 2014. Maliqi, Shkëlzen „O normalnosti“, *Peščanik*, 20/07/2014. <https://www.ceeol.com/search/gray-literature-detail?id=911434>
- Mijanović, Ljiljana 2002. „Slobodarenje i robijanje“, razgovor sa Ljiljanom Mijanović, *Republika*, XIV, broj 280. http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/2002/280/280_index.html
- Miladinović, Ivan 2008. *1968 Poslednji veliki san*. Beograd: Filip Višnjic
- Rešenje o rehabilitaciji 2021. „Rešenje o rehabilitaciji Vladimira Mijanovića“, *Rešenje Višeg suda u Beogradu* Reh br. 75/19 od 19.02.2021.
- Spasov, Andrijana 2021. „Vlada Mijanović“, Čuvari vatre, *Facebook*, 8 May 2021. <https://www.facebook.com/groups/619096258285568/search/?q=Vlada%20Mijanovic>

- Stojanović, Vojislav 2007. „Lično i društveno oslobađanje“, *Republika*, XIX, 412/413. <http://www.republika.co.rs/412-413/30.html>
- Suđenje bilteni 1984. *Suđenje šestorici beogradski intelektualaca*, Zbornik biltena privatno štampanih od strane prijatelja optuženih u cilju upoznavanja javnosti tokom suđenja. Izvor: Mane Hajdin, SAD.
- Voja 1. Email Vojislava Stojanovića autoru, 23. decembar 2022.
- Vukelić, Jovo 2021. „Preminuo Vlada Mijanović...“ *Borbazaistinu*, 8.05.2021. <https://borbazaistinu.rs/preminuo-vladimir-mijanovic-poznatiji-kao-vlada-revolucija/>

Dragocene podatke autoru su pružile Ljiljana Mijanović i Bojana Mladenović, kao i Ivan Janković, Vojislav Stojanović, Dušan Bošković, Zoran Obrenović, Jovica Mihajlović, Mane Hajdin i Svetlana Gavrilović.

Summary

Vladimir Mijanović (1946–2021) was one of the leaders of the student movement in SFR Yugoslavia who became prominent during the student strike in Belgrade in June 1968. He was one of the principal organizers of the strike action at the Philosophy Faculty in June 1968 and as the president of the Association of Students of that Faculty he continued to organize various political activities at the Faculty after June 1968 (such as a satirical student journal, a hunger strike in solidarity with the miners in the Kakanj mine in Bosnia etc). In 1970 he was put on trial for enemy propaganda and served a year in prison. In 1973 he was also imprisoned for one year, while being conscript in the Yugoslav People's army, for (allegedly) harming the reputation of the state and its organs (that is, its lifelong president Tito). Having come out of prison and military service in 1974, he was engaged in circulating dissident petitions and from 1980 on in organizing the dissident Open university. In the later stage of the tumultuous 1984 trial of six dissidents in Belgrade, the prosecution dropped the case against him. He lived in the USA from 1988 until 2006; upon his return to Belgrade he participated in various public protests – against the degradation of the environment and against forced evictions of tenants – and also helped to care for asylum seekers passing through Serbia. For these post-2010 public protests he made his own protest banners some of which suggest that he still upheld the ideals of his youth, in particular his rejection of capitalism. In 2021, a few months before his death, the Higher Court in Belgrade quashed all his previous convictions and fully rehabilitated him as a victim of ideologically and politically motivated repression.

Jovica Trkulja

DOKUMENTACIJA O SLUČAJU VLADIMIRA MIJANOVIĆA*

Dokumentacija o slučaju Vladimira Mijanovića je veoma skromna i taj slučaj je nedovoljno istražen. Tek predstoji napor da se progon i suđenje Mijanoviću seriozno i celovito istraži, jer taj slučaj ima širi principi-jelni značaj za razumevanje represije autoritarnog režima SFR Jugoslavi-je u decenijama od kraja 1960-ih do kraja 1980-ih godina. Kao prilog tim istraživanjima objavljujemo ovom prilikom: (1) Presudu Vrhovnog suda Srbije u Beogradu koji je, dana 4. januara 1971. godine, doneo presudu kojom je Mijanović oглаšen krivim za krivično delo neprijateljske propa- gande iz čl. 118 st. 1 KZ, te osuđuje na kaznu strogog zatvora u trajanju od jedne godine (Kž. I. 1408/70); i (2) Rešenje Višeg suda u Beogradu koji je 19. februara 2021. godine doneo rešenje o rehabilitaciji Vladimira Mi- janovića (Reh. broj 75/19). Sud je utvrdio da je Vladimir Mijanović bio žrtva progona i nasilja vlasti SFRJ iz političkih i ideoloških razloga, da su njegovom osudom bili prekršeni Ustav SFRJ i Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima. Ovim rešenjem se utvrđuje da su ništave sve posledice odluke u pogledu koje se okrivljeni rehabilituje, tako da se rehabilitova- no lice Vladimir Mijanović smatra neosuđivanim.

PRESUDA VRHOVNOG SUDA SRBIJE

Kž. I. 1408/70

U IME NARODA

Vrhovni sud Srbije u Beogradu u veću sastavljenom od sudija: Pejanović Milovana, kao predsednika veća, Vujčić Dušana i Stojanović Selimira, kao članova veća i stručnog saradnika Brković Veselina, kao zapisničara, u krivičnom predmetu optuženog Mijanović Vladimira zbog krivičnog dela iz čl. 118 st. 1 KZ, rešavajući o žalbama branioca optuženog Mijanović Vladimira iz Beograda izjavljenih protiv presude Okružnog suda u Beogradu K. 684/70 od 20.10.1970. godine, u sednici veća održanoj u smislu čl. 341 ZKP-a, dana 4. januara 1971. godine, po saslušanj-ju zamenika javnog tužioca SRS Vlajković Živorada i branioca optuženog Mija- nović Vladimira – advokata dr Save Strugara, advokata Srđe Popovića i advokata Mikijelj Rada, svih iz Beograda, doneo je

PRESUDU

Preinačava se presuda Okružnog suda u Beogradu Br. K. 684/70 od 20.10.1970. godine u pogledu odluke o kazni, tako što Vrhovni sud optuženog Mijanović Vladimira za krivično delo neprijateljske propagande iz čl. 118 st. 1

* Dokumentacija o slučaju Vladimira Mijanovića u izvornom obliku preslovljena je u latiničnom pismu, bez redakcijskih i lektorskih intervencija.

KZ, za koje je navedenom presudom oglašen krivim – osuđuje na kaznu strogo zatvora u trajanju od 1 – jedne godine u koju se uračunava i vreme provedeno u pritvoru počev od 24. jula 1970. godine.

Obrazloženje

Presudom Okružnog suda u Beogradu K. 684/70 od 20.10.1970. godine, oglašen je krivim optuženi Mijanović Vladimir za krivično delo neprijateljske propagande iz čl. 118 st. 1 KZ, izvršeno na način kako je to opisano u izreci pobijane presude, za šta je osuđen na kaznu strogo zatvora u trajanju od 1 godine i 8 meseci, u koju mu se uračunava vreme provedeno u pritvoru počev od 24. jula 1970. godine.

Optuženi Mijanović Vladimir je oslobođen od dužnosti plaćanja paušala i naknade troškova krivičnog postupka.

Protiv prvostepene presude izjavili su dve žalbe branioci optuženog Mijanović Vladimira, zbog bitne povrede odredaba krivičnog postupka, zbog povrede krivičnog zakona, zbog pogrešno i nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja, i zbog odluke o kazni, pa su predložili da se pobijana presuda ukine ili preinači u smislu žalbenih navoda.

Branioци optuženog Mijanović Vladimira su podneli i nove pismene priloge kojima dokumentuju neke svoje žalbene navode.

U žalbi branilaca optuženog Mijanovića je stavljen predlog da budu obavešteni o sednici veća u smislu člana 341 ZKP-a.

Okružni javni tužilac u Beogradu je podneo i odgovor na žalbu branioca optuženog Mijanović Vladimira.

Pošto je u vezi obaveštenja o sednici veća u svemu bilo postupljeno u smislu čl. 341 ZKP-a, Vrhovni sud je održao sednicu veća, na kojoj su bili prisutni branioци optuženog Mijanović Vladimira – advokat dr Savo Strugar, advokat Srđa Popović i advokat Mikijelj Rade, koji su ostali pri predlozima i navodima iz izjavljenih žalbi, dok je prisutni zamenik Republičkog javnog tužioca Vljaković Živorad ostao pri navodima iz odgovora na žalbu Okružnog javnog tužioca u Beogradu.

Potom je Vrhovni sud razmotrio krivični predmet optuženog Mijanović Vladimira, zajedno sa pobijanom presudom koju je ispitao u smislu čl. 346 ZKP-a, pa je po oceni navoda i predloga iz izjavljenih žalbi, odgovora na žalbu, kao i sadržine zapisnika sa održane sednice veća, našao:

Prvostepenu presudu pobijaju branioци optuženog Mijanović Vladimira, zbog bitne povrede odredaba krivičnog postupka, pri čemu u bitnome navode sledeće:

da je izmenjena optužnica na glavnom pretresu od 13.10.1970. godine protiv optuženog Mijanović Vladimira nedopuštena. A naime, optužnica br. Kt. 1155/70 od 29.08.1970. godine je stala na pravnu snagu, a pretres koji je zakazan i vođen na osnovu prvobitne optužnice nije pružio nikakve nove dokaze. Sve radnje u izmenjenoj optužnici po svojoj krivičnopravnoj relevantnosti, i pojedinačno i u celini su nove – tako da je izmenjena optužnica, u stvari nova optužnica, s obzirom da ona nije rezultat novih dokaza koji su otkriveni u toku glavnog pretresa, već dokaza koji su bili poznati javnom tužiocu u vreme podizanja optužnice (29.08.1970. godine) – stoga je izmenjena optužnica po nalazu žalbe nedopuštena po zakonu. Ovo tim pre što javni tužilac izmenjenu optužnicu nije obrazložio, pa je prvostepeni sud pogrešio što nije doneo presudu kojom se optužbe odbija – čl. 320 st. 3 ZKP-a u vezi člana 308 st. 1 ZKP-a).

Dalje se u žalbi navodi da:

Pobijana presuda nema razloga o bitnim činjenicama i da se sud nijednom rečju nije osvrnuo na predlog odbrane da se donese odbijajuća presuda. Činjenično stanje i zaključci do kojih je došao prvostepeni sud u suprotnosti su sa onim šta ukazuje sadržina pojedinih dokaza. Iz presude se takođe ne da zaključiti da postoji krivično delo i krivična odgovornost na strani optuženog Mijanovića, a povređeno je i pravo odbrane jer je prekoračen rok od 8 dana predviđen čl. 256 st. 4 ZKP-a.

Međutim, po nalaženju Vrhovnog suda prvostepeni sud nije učinio ni jednu bitnu povredu odredaba krivičnog postupka na koje se ukazuje žalbenim navodima branilaca optuženog Mijanovića, a ne stoji ni povreda odredaba krivičnog postupka na koje je Vrhovni sud, kao drugostepeni sud dužan da pazi u smislu čl. 346 ZKP-a, po službenoj dužnosti.

Ocene i zaključci prvostepenog suda kao i donete odluke su u dovoljnoj meri obrazložene, i te ocene i date razloge usvaja i Vrhovni sud, jer su po njegovom nalaženju logične, ubedljive a oslanjaju se na stanje u spisima ovog krivičnog predmeta, tako da se svi žalbeni navodi koji se odnose na navedene bitne povrede odredaba krivičnog postupka, pojavljuju kao neosnovani.

Branioци optuženog Mijanović Vladimira pobijaju prvostepenu presudu zbog povređene krivičnog zakona i zbog pogrešno i nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja, pri čemu u bitnome navode sledeće:

Tačni su navodi u žalbi branioca optuženog da je izvršena izmena i delimična dopuna optužnice protiv optuženog Mijanović Vladimira na osnovu dokaza koji su i pre izmene optužnice postojali u spisima, ali je neosnovan navod o tome da je time izmenjen i krivično pravni značaj ranijih izvršenja optuženog, jer je po nalazu Vrhovnog suda očuvan objektivni i subjektivni identitet između prvobitne optužnice od 29. avgusta 1970. godine i izmenjene optužnice od 13. oktobra 1970. godine, i to u odnosu na optuženog, krivično delo i činjenice o bitno istom događaju, te postoji istovetnost osnovnog događaja između prvobitnog spisa krivičnog dela i opisa krivičnog dela u izmenjenoj optužnici pod 2, 3 i 4 dispozitiva.

Ovakav zaključak nesumnjivo proističe iz nesporne činjenice da su u prvobitnoj optužnici bile inkriminisane radnje iz natpisa listova i letaka iz kojih su u izmenjenoj optužnici samo unete bliže i jasnije precizirani pojedini delovi tih pismena kao inkriminacije, i to kao rezultat izvedenih dokaza u toku glavnog pretresa o protivpravnoj delatnosti optuženog.

Na glavnom pretresu od 13.10.1970. godine izmenjena optužnica u pismenoj formi uručena je odbrani. Na zahtev branilaca optuženog, radi pripreme odbrane o izmenjenoj optužnici, prvostepeni sud je prekinuo glavni pretres za 19. oktobar 1970. godine i time ostavio rok od šest dana za pripremu odbrane. Na izmenjenu optužnicu i na rešenje o prekidu glavnog pretresa odbrana nije stavila zamerke. U nastavku glavnog pretresa 19.10.1970. godine, optuženi je dao svoju odbranu po navodima izmenjene optužnice, a branioци su stavili predloge za dopunu dokaznog postupka. Tek u završnoj reči jedan od branilaca, pored ostalog, predložio je da se optužba odbije u smislu čl. 321 st. 1 tač. 3 ZKP.

Sa izloženog neosnovan je zaključak žalbe da se u ovoj krivičnoj pravnoj stvari, radi o potpuno novoj optužnici zasnovanoj na ranije postojećim dokazima, te da ona kao takva, nije mogla da proizvede pravno dejstvo, i da je navodno prvostepeni sud pogrešio kada optužbu nije odbio na osnovu člana 320 st. 1 tač. 3 ZKP.

Takođe se, po nalazu Vrhovnog suda, ne može prihvatiti kao osnovan navod žalbe da je povređeno pravo na odbranu optuženog, time što mu je, po izmeni optužnice, ostavljen rok od šest dana za pripremanje odbrane umesto najmanje osam dana u smislu odredbe čl. 256 st. 4 ZKP.

Ovo sa razloga što je rok u ovoj odredbi prekluzivan samo u odnosu na poziv optuženog za glavni pretres po optužnici koja je stala na pravnu snagu, a ne i za glavni pretres po izmenjenoj optužnici. Po odredbi čl. 308 st. 1 ZKP kada se radi o izmenjenoj optužnici prvostepeni sud je ovlašćen da odredi vreme koje je potrebno za pripremu odbrane, i nije vezan propisom čl. 256 st. 4 ZKP.

Iz prednjeg izlaganja nesumnjivo proizilazi da je prvobitna optužnica o bitnom događaju ostala nepromenjena, pa i Vrhovni sud nalazi da je ostavljeni rok odbrani bio dovoljan za pripremu iste i da ostavljeni rok u kraćem trajanju od osam dana ne predstavlja povredu odredbe čl. 256 st. 4, pa ni bitnu povredu odredaba krivičnog postupka iz čl. 334 st. 2 ZKP.

Ovo tim pre, što branioci i optuženi, koji su bili prisutni na glavnom pretresu kada im je rešenje o prekidu glavnog pretresa i zakazivanje nastavljenja za 19. oktobar 1970. godine saopšteno, nisu prigovorili u pogledu dužine vremena koje im je sud ostavio za pripremu odbrane, pa je optuženi u nastavku glavnog pretresa dao svoju odbranu po izmenjenoj optužnici.

Navodi žalbe, ali bez upuštanja u analizu i navođenja konkretnih okolnosti o tome da se činjenični zaključci u prvostepenoj presudi ne zasnivaju na stanju izvedenih dokaza o odlučnim činjenicama u spisima, a naročito onih dokaza koje je prvostepeni sud odbio da dozvoli i izvede na glavnom pretresu i koji bi navodno bitno uticali na utvrđivanje materijalne istine, time i na izmenu činjeničnog stanja koje je prvostepeni sud utvrdio u pobijanoj presudi, su neosnovani.

Prvostepeni sud je u obrazloženju presude dao ubedljive razloge o tome koje je odlučne činjenice utvrdio i sa kojih je razloga iz tako utvrđenih odlučnih činjenica izveo činjenične zaključke koji se zasnivaju na stanju izvedenih i pravilno ocenjenih dokaza o tim odlučnim činjenicama. Prema tome, ne stoji nikakva protivrečnost između dokaza koji se nalaze u spisima i obrazloženja u prvostepenoj presudi.

Isto tako prvostepeni sud je dao i razloge u rešenju o odbijanju predloga za dopunu dokaznog postupka stranaka na glavnim pretresima od 13. i 20.10.1970. godine, i u obrazloženju prvostepene presude sa kojih nije prihvatio predloge branioca i javnog tužioca, koje i Vrhovni sud prihvata, s obzirom na to da su relevantne činjenice potpuno utvrđene i dovoljne za činjenično i pravno zaključivanje u ovoj krivično pravnoj stvari, te da predloženi dokazi ne bi doprineli boljem razjašnjavanju stvari i potpunijem utvrđivanju materijalne istine.

Stoji činjenica da prvostepeni sud nije posebno obrazložio zašto je odbio predlog jednog od branilaca dat u završnoj reči o tome da optužnicu treba odbiti na osnovu čl. 320 st. 1 tač. 3 ZKP. No, nezavisno od toga što se po ovoj odredbi optužbe može odbiti samo ako je ovlašćeni tužilac odustao od optužnice, što u konkretnom predmetu ne stoji time što je prvostepeni sud optuženog oglosio krivim za krivično delo opisano u izmenjenoj optužnici i dao razloge sa kojih je tako postupio u suštini je odlučeno i o prednjem predlogu branioca, a obrazloženje osuđujuće presude je istovremeno i obrazloženje sa kojih razloga nije prihvaćen predlog ovog branioca.

Po nalaženju Vrhovnog suda prvostepeni sud nije učinio ni jednu bitnu povredu odredaba krivičnog postupka na koje se ukazuje žalbenim navodima branioca a ne stoje ni povrede odredaba krivičnog postupka na koje Vrhovni sud kao drugostepeni sud je dužan da pazi po službenoj dužnosti u smislu čl. 346 ZKP-a. Konačno, zaključci prvostepenog suda su u dovoljnoj meri obrazloženi i te ocene i razloge usvaja i Vrhovni sud, jer su logični i ubedljivi a oslanjaju se na stanje u spisima ovog krivičnog predmeta, tako da se svi žalbeni navodi koji se odnose na navedene bitne povrede odredaba krivičnog postupka pojavljuju kao neosnovani.

Branioци optuženog pobijaju prvostepenu presudu zbog povrede krivičnog zakona i zbog pogrešno i nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja, po čemu u bitnom navode sledeće:

U odnosu na radnje opisane u dispozitivu prvostepene presude pod I – žalbom se pobijaju činjenična utvrđenja prvostepenog suda kao pogrešna. Nasuprot njima žalbom se ponavljaju navodi odbrane sa glavnog pretresa da optuženi nije znao za sadržinu inkriminisanih članaka, niti je učestvovao u organizovanju i naručivanju lista „Frontisterion“, već da su to, po odluci FOSS-a činili drugi studenti, a da je optuženi, pri tom, delovao u sklopu svojih društvenih funkcija koje je preuzeo kao predsednik u ovoj društveno-političkoj organizaciji koja je inkorporirana u naš društveno-politički sistem, pri čemu je samo izvršavao odluke izvršnog tela, tako da on za te odluke ne može biti krivično odgovoran.

Žalba u odnosu na inkriminisane radnje pod II dispozitiva pobijane presude pozivajući se na dokaze koji nisu izvedeni na glavnom pretresu (neoverena kopija izvoda iz zapisnika od 06.05.1970. godine), na razne dopise u dnevnim i nedeljnim listovima i na svedoke koji nisu saslušani, pobija prvostepenu presudu zbog pogrešno utvrđenog činjeničnog stanja te analizirajući dokaze koji nisu izvedeni dolazi do činjeničnog stanja da je optuženi postupao samo u granicama svoje dužnosti na osnovu postojećih internih normativnih akata i da inkriminacije koje su stavili na teret optuženom ne predstavljaju neistinu, već su istinite pa sa tih razloga ne može da stoji krivično delo neprijateljske propagande iz čl. 118 st. 1 KZ. Sem toga, čak, da one predstavljaju i neistinu optuženi ne bi mogao krivično da odgovara jer je u odnosu na njih bio u stvarnoj zabludi pošto se radi o činjenicama i terminologiji koja se upotrebljava u svim dnevnim listovima – čl. 19 KZ.

U odnosu na radnje pod III dispozitiva presude žalbom se ističe da prvostepeni sud nije obrazložio zašto je poverovao iskazu optuženog datom u prethodnom postupku kojom prilikom je priznao da je on sačinio tekst sa inkriminisanim izrazima koji su kasnije prepisani u „saopštenju“ a ne iskazu na glavnom pretresu kada je prednje priznanje povukao i branio se da je ovaj tekst pisao na bazi „saopštenja“ u nameri da mu posluži kao podsetnik za diskreciju za predstojeći sastanak univerzitetskog odbora. Iskaz optuženog iz prethodnog postupka navodno je neopredeljen i nesiguran te mu nije trebalo pokloniti veru, već iskazu datom na glavnom pretresu.

Sem toga, činjenica da je „saopštenje“ istaknuto na tabli u auli fakulteta ne predstavlja nikakvu zlonamernu radnju jer se radi o stalnoj praksi isticanja svih odluka FOSS-a, pa i ovoj. Činjenica pak, da je radnik SUP-a našao jedan primerak ovog saopštenja ispred Filozofskog fakulteta u Beogradu ne dokazuje da je ovo „saopštenje“ rasturano, a najmanje da se to može pripisati umišljaju optuženog. Pored iznetog u žalbi se daju podaci kojima se pobija utvrđenje prvostepenog

suda da su u „saopštenju“ iznete neistinite tvrdnje, već se i dalje tvrdi da se veliki broj studentskih i omladinskih listova nalazi na udaru administrativnih mera i za te tvrdnje predlažu se novi dokazi. Prema tome, žalba zaključuje da tvrdnje u saopštenju pošto su istinite ne mogu da predstavljaju zlonamernost, te da sa tih razloga u tim radnjama nema elemenata krivičnog dela iz čl. 118 st. 1 KZ.

Dalje, žalbom se u odnosu na radnje opisane pod IV prvostepene presude navodi da prvostepeni sud nije dao ni jedan razlog na osnovu kojih je činjenica došao do zaključka da je optuženi učestvovao u sastavljanju letka „Svima drugovi“, da je optuženi priznao samo to da je on izvršio redakciju toga letka i da je svojom rukom precrtao reč „Socijalistička“, ali da je sve ovo učinio na sastanku FOSS-a i na osnovu stavljenih primedbi od prisutnih članova. Po nalazu žalbe pogrešno je prvostepeni sud utvrdio da je optuženi organizovao rasturanje tog letka po Beogradu i unutrašnjosti. Tvrdnje optuženog da je štrajk naišao na simpatije i da je štampi naređeno da čuti su neistinite, te ne mogu da predstavljaju elemente krivičnog dela iz čl. 118 st. 1 KZ.

Takođe je, po nalazu žalbe prvostepeni sud pogrešio kada je zlonamernost optuženog Mijanovića utvrdio iz same sadržine iz inkriminisanog letka, pošto je moguće da letak po svojoj sadržini bude čak i neprijateljski ali da ne bude napisan zlonamerno. Pri oceni ovoga, prvostepeni sud je trebao da ima u vidu celokupnu ličnost i aktivnost optuženog. Konačno po nalazu žalbe činjenično stanje je pogrešno i nepotpuno utvrđeno i da i u tako utvrđenom činjeničnom stanju za neke radnje može da stoji samo pokušaj, za neke pak izvinjavajuća zabluda, pa je prvostepeni sud pogrešio što nije primenio čl. 16 i 17 odnosno čl. 9 KZ.

Analizirajući prvostepenu presudu u celosti Vrhovni sud nalazi da je prvostepeni sud izveo sve dokaze koji se pojavljuju kao nužni za utvrđivanje odlučnih činjenica u konkretnom predmetu, i da je iste detaljno ocenio kako pojedinačno tako i u njihovoj logičkoj povezanosti, za svoje ocene dokaza dao je dovoljno ubedljivih razloga, koje usvaja i Vrhovni sud. Sve odluke koje je prvostepeni sud u toku upravljanja postupkom doneo pravilne su i celishodne, jer Vrhovni sud nalazi da bi se izvođenje predloženih dokaza o kojima se u žalbi govori očigledno išlo na odugovlačenje ovog postupka i da bi se izvođenjem istih činjenično stanje ničim ne bi izmenilo. Na pravilno utvrđeno činjenično stanje prvostepeni sud je pravilno primenio odredbe krivičnog zakona time što je pravno okvalifikovao radnje optuženog Mijanovića kao elemente krivičnog dela neprijateljske propagande iz čl. 118 st. 1 KZ. Stoga su svi žalbeni navodi koji se odnose na nepotpuno utvrđeno činjenično stanje i povredu krivičnog zakona neosnovani, i bez oslonca u spisima, pošto se žalbenim navodima u stvari ponavlja odbrana optuženog data pred prvostepenim sudom a koja je od strane toga suda pravilno i detaljno ocenjena.

Pravilno je prvostepeni sud utvrdio činjenično stanje o tome da je optuženi organizovao i naručio kod štamparije „Kosmos“ list „Frontisterion“, mada je znao sadržinu članka koja je inkriminisana i da je nastojao da se i protivno odredbama Zakona o štampi i dr. vidovima informacija list izuzme iz štamparije i rasturi. Za ovako utvrđeno činjenično stanje prvostepeni sud je dao ubedljive razloge, a naime, da se iz zapisnika FOSS-a iz aprila 1970. godine vidi da je optuženi bio prisutan sastanku kada se raspravljalo o organizovanju ovoga lista i da su tom prilikom pročitani inkriminirani članci, da je on potom u ime FOSS-a pismenim aktom naručio štampanje ovog lista u 3.000 primeraka. Ovako činjenično stanje proističe iz utvrđenih i odlučnih činjenica. Naime, iskazima svedoka utvrđeno je da je na

sastanku FOSS-a odlučeno da se izda humorističko-satirični list za pitanja kulture u našoj zemlji i proučavanja staro-grčke kulture. Međutim, inkriminirani članci tretiraju sasvim drugu problematiku na način kojim se ide na diskreditovanje našeg društveno-političkog sistema i akcija preduzetih na planu spoljne politike. Dalje, iz utvrđenih činjenica da je optuženi uporno nastojao kod direktora štamparije „Kosmos“ da mu se izda odštampani list iako nisu ispunjeni iz Zakona o štampi i drugim vidovima informacije kao da je izbegavao da odredi glavnog i odgovornog urednika, a kada se pri tome ima u vidu sadržina članka, nesumnjivo upućuje na pravilnost prvostepenog suda da je optuženi nastojao da se zlonamerno i neistinito prikaže naša spoljna politika u cilju kompromitovanja iste.

Neosnovani su žalbeni navodi da inkriminirani članci nisu došli do saznanja trećih lica, te da kao takvi nisu proizveli nikakva dejstvo, a da inkriminirane radnje i ukoliko bi bile utvrđene mogle bi da predstavljaju samo pokušaj krivičnog dela neprijateljske propagande iz čl. 118 st. 1 KZ u vezi čl. 16 KZ. Ovo sa razloga što se iz iskaza svedoka Aleksandra Kostića nesumnjivo utvrđuje da su dve strane, od kojih jedna sa naslovom „Frontisterion“ kružile od ruku do ruku studenata u dvorištu fakulteta, a iz uvida u list vidi se da su inkriminirani članci odštampani baš na 1. i 2. strani ovoga lista.

Sem toga, po nalazu Vrhovnog suda neosnovan je i navod u žalbi da ukoliko bi i bilo utvrđeno ovako činjenično stanje da bi u radnji optuženog moglo da stoji samo pokušaj krivičnog dela iz čl. 118 st. 1 KZ, ovo sa razloga što krivično delo iz čl. 118 st. 1 KZ u konkretnom predmetu predstavlja jedno produženo krivično delo izvršeno radnjama od 1 do 4 dispozitiva presude. Prema tome, i pod pretpostavkom da su neke radnje iz dispozitiva pod I presude izrečene u pokušaju one zajedno sa radnjama iz dispozitiva od II do IV, koje predstavljaju svršene radnje, čine jednu celinu, a time sadrže i sva bića označenog krivičnog dela.

Takođe treba napomenuti, da žalba pogrešno razdvaja i navodi svaku odlučnu činjenicu ponaosob iz dispozitiva od I do IV presude, analizira je i nalazi da ona ne sadrži obeležje krivičnog dela iz čl. 118 KZ st. 1 KZ, što je nedopustivo s obzirom na prirodu ovog krivičnog dela. Posebno treba istaći da žalba proizvoljno pripisuje prvostepenom sudu da on neke činjenice smatra kao obeležje krivičnog dela iz čl. 118 st. 1 KZ, pa te činjenice analizira i pobija (sazivanje sastanka FOSS-a) gubeći iz vida da ih prvostepeni sud nije shvatio kao elemente ovoga dela već da su one poslužile kao prikaz i logična povezanost toga događaja.

Iz izvedenih dokaza na glavnom pretresu, ispita svedoka, a posebno iz pisma koja su neki članovi FOSS-a uputili dekanu Filozofskog fakulteta i nekim predstavnicima javnog informisanja o tome da se oni ograđuju od postupka optuženog Mijanovića, prvostepeni sud je pravilno utvrdio da je dana 06.05.1970. godine održan sastanak FOSS-a povodom događaja u Kambodži; da je tada zaključeno da se održi miting 08.05.1970. godine i da nije doneta odluka da se izdaju bilo kakvi leci, ali da je dana 07.05.1970. godine optuženi uz konsultaciju još nekih članova FOSS-a izmenio datum održavanja mitinga za 07.05.1970. godine, na kojem je optuženi unapred pripremljeni letak pod nazivom „Slavimo“ i „Zahtevamo“ letak pročitao.

Iz prednjeg činjeničnog stanja i sadržine letka prvostepeni sud je pravilno zaključio, da je optuženi ovako postupao u nameri da iskoristi postojeću spoljno-političku situaciju i napad jednog agresora na miroljubivu zemlju da bi neosnovano

napao celokupnu Jugoslovensku politiku zlonamerno i neistinito prikazujući da naša zemlja uvozi američki kapital a izvozi radnu snagu u Zapadnu Evropu u čiju je privredu uložen američki kapital i da na taj način pomaže Američki imperijalizam uprkos dobro poznatog stava Jugoslavije prema svim oblicima nasilja i eksploatacije bilo sa koje strane oni dolazili.

Na prednji zaključak upućuje i priznanje optuženog Mijanovića o tome da je on na Zboru pročitao letak „Slavimo“ i „Zahtevamo“. Sadržina ovog letka je neistinita, te saopštavanje iste predstavlja zlonamernost optuženog, s obzirom na poznat stav naše vlade i osude okupacije Kambodže od nje. Prema tome, pravilno je prvostepeni sud, po nalazu Vrhovnog suda utvrdio da ovakvim postupanjem i povezivanjem američke agresije sa navodnom pomoći naše vlade američkoj buržoaziji putem izvoza radne snage iz Jugoslavije i uvoza kapitala iz Amerike predstavlja zlonamernost i izvrtnjem naše spoljne i ekonomske politike, sa težnjom da se diskredituje naša celokupna politika i stvori neraspoloženje građana.

U odnosu na radnje pod III – dispozitiva presude prvostepeni sud je pravilno poverovao iskazu optuženog datom u prethodnom postupku da je on svojeručno napisao inkriminirani tekst „Drugovi studenti“ i na osnovu sadržine toga napisa je i došlo do saopštenja FOSS-a Filozofskog fakulteta, a odbio izmenjenu odbranu optuženog datu na glavnom pretresu da je on letak napisao na osnovu sadržine saopštenja kao podsetnik za sednicu univerzitetskog odbora. Ovo zbog toga što optuženi ne navodi ni jedan logičan razlog zbog koga je izmenio odbranu iz prethodnog postupka, niti pak nudi bilo kakav dokaz o tome.

Uvidom u letak utvrđuje se da je sadržina saopštenja ista sa sadržinom u napisanom tekstu koju je sačinio optuženi. Iz sadržine inkriminisanog letka proizilazi zlonamernost i neistinost u prikazivanju društveno-političkih prilika u zemlji u odnosu, na studentsku i omladinsku štampu, jer je optuženom poznato da je pitanje zabrane izlaženja i rasturanja regulisano zakonom i da odluke o tome donosi redovan sud, te da se tu ne radi o primeni administrativnih mera.

Izvedenim dokazima a posebno iskazima svedoka Marka Golubovića, Svetlane Kojić i Slobodana Cvijovića, kao i delimičnim priznanjem optuženog, prvostepeni sud je pravilno utvrdio da je optuženi učestvovao u sastavljanju letka i da je izvršio redigovanje istog, jer sam optuženi priznaje da je on lično precrtao reč socijalistička i dalje izvršio ispravke u tekstu. Da je letak redigovan a zatim umnožen i da je optuženi organizovao njegovo rasturanje u Beogradu i u unutrašnjosti. Da je odbrana optuženog data na glavnom pretresu u žalbi neosnovana, ukazuje i sama sadržina letka koja je takve prirode da očigledno ukazuje da je sačinjeno isključivo u propagandne svrhe, iz čega prvostepeni sud pravilno zaključuje, da je optuženi takvom sadržinom želeo da neistinito i zlonamerno prikazuje prilike u zemlji kao da u našoj zemlji vlada nemaština i glad i da su rudari primorani da pribegnu štrajku kao pretposljednem sredstvu za rešenje ovog pitanja.

Po nalazu Vrhovnog suda neprihvatljiv je stav žalbe da optuženi ne može biti odgovoran za odluke koje je doneo FOSS. Ovo prvenstveno stoga što je njegova uloga u svim inkriminiranim delatnostima bila odlučujuća, što se vidi iz njegovog upornog i energičnog zalaganja na formiranju i sprovođenju u život inkriminiranih napisa i akcija, pa se ne može prihvatiti stanovište da predsednik društveno-političke organizacije ne može biti krivično odgovoran ni onda kada inicira i sprovođa odluke koje predstavljaju društveno-opasne radnje odnosno krivična dela.

Optuženi je sistematski koristio određene situacije i prilike u zemlji i inostranstvu i baš tada je preuzimao radnje i akcije koje zlonamerno i neistinito prikazuje društveno-političke prilike u zemlji i celokupnu spoljnu politiku Jugoslavije. Stoga, Vrhovni sud prihvata kao pravilan zaključak prvostepenog suda da svaka napred opisana pojedinačna radnja u dispozitivu I do IV pobijane presude, tako i sve elemente krivičnog dela neprijateljske propagande iz čl. 118 st. 1 KZ.

Prvostepenu presudu branioci optuženog pobijaju i zbog odluke o kazni pri čemu ističu da je optuženi priznao sve radnje koje mu se stavljaju na teret, ali da u njima ne postoji umišljaj i da je sve što je radio, radio u svojstvu predsednika FOSS-a, pa je izrečena kazna prestroga.

Vrhovni sud nalazi da je prvostepeni sud trebao u većoj meri ceniti prilike pod kojima je delo izvršeno, aktivnost optuženog u ostalim društveno korisnim akcijama kao i ostale okolnosti iz čl. 38 KZ, pa mu je stoga odmerio strogu kaznu.

Sa tih razloga, a posebno po pravilnoj oceni stepena društvene opasnosti izvršioca kao mladog čoveka, Vrhovni sud je prvostepenu presudu preinačio tako što je optuženom izrečenu kaznu strogog zatvora u trajanju od jedne godine i osam meseci smanjio na kaznu strogog zatvora u trajanju od godine dana strogog zatvora u uverenju da će se ovakvom kaznom postići svrha kažnjavanja.

Sa iznetog a na osnovu čl. 357 ZKP Vrhovni sud je odlučio kao u izreci.

Zapisničar,
Veselin Brković, s.r.

Predsednik veća
Milovan Pejanović, s.r.

Za tačnost otpravka
Upravitelj sudske pisarnice,
Branko Kovačević, s.r.

REŠENJE O SUDSKOJ REHABILITACIJI VLADIMIRA MIJANOVIĆA

Republika Srbija
VIŠI SUD U BEOGRADU
Reh. broj 75/19
Dana 19.02.2021. godine
Beograd Savska br. 17a

VIŠI SUD U BEOGRADU, sudija Draginja Marić, kao sudija pojedinac, u vanparničnom postupku predlagača Vladimira Mijanovića iz Beograda, Piva Karamatijevića 10, čiji su punomoćnici advokat Dejan P. Bogdanović i drugi iz Beograda, Vlajkovićeve br. 28, protiv protivnika predlagača Republike Srbije koju zastupa Više javno tužilaštvo u Beogradu, Savska br. 17a, u dvostranačkom postupku radi rehabilitacije predlagača Vladimira Mijanovića iz Beograda, nakon održanog ročišta zaključenog dana 19.02.2021. godine. doneo je

REŠENJE

REHABILITUJE SE po sili zakona predlagač Vladimir Mijanović iz Beograda, rođen 15.08.1946. godine u selu Mosko, Trebinje – BiH, od oca Tome i majke Jovanke. na se UTVRĐUJE da je ništava presuda Vojnog suda u Sarajevu K-111/73 od 14.05.1973. godine od dana donošenja, kao i sve pravne posledice iste, te se

predlagač u odnosu na navedenu presudu smatra neosuđivanim licem, kao i da se vreme koje je proveo u pritvoru u Centralnom zatvoru u Beogradu u periodu od 22.05.1984. godine do 03.07.1984. godine smatra neopravdanim lišenjem slobode.

UTVRĐUJE SE da je predlagač Vladimir Mijanović iz Beograda, rođen 15.08.1946. godine u selu Mosko, Trebinje – BiH, od oca Tome i majke Jovanke u periodu od 1966. godine pa do 1986. godine bio žrtva progona i nasilja vlasti SFRJ iz političkih i ideoloških razloga.

OBAVEZUJE SE protivnik predlagača da predlagaču na ime troškova postupka isplati iznos od 148.500,00 dinara, u roku od 15 dana od dana prijema pisanog otpravka rešenja, pod pretnjom prinudnog izvršenja.

Obrazloženje

Predlagač Vladimir Mijanović iz Beograda, rođen 15.08.1946. godine u selu Mosko, Trebinje – BiH od oca Tome i majke Jovanke podneo je ovom sudu 12.12.2016. godine zahtev kojim je tražio da sud donese odluku kojom će ga rehabilitovati u skladu sa odredbama Zakona o rehabilitaciji. U predlogu je naveo da je bio jedan od vođa studentskih protesta 1968. godine i pripadnik neformalnog pokreta kritičara vlasti u bivšoj SFRJ, da je od 1966. godine do 1986. godine bio podvrgnut konstantnom progonu Službe bezbednosti SFRJ, da je u navedenom periodu 3 puta suđen, a 2 puta i osuđen, te da je presudom Okružnog suda u Beogradu K-684/70 od 20.10.1970. godine, koja je preinačena u pogledu visine kazne, presudom Vrhovnog suda Srbije Kž. 1408/70 od 04.01.1971. godine, osuđen za krivično delo neprijateljske propagande iz člana 118 KZ SFRJ na 1 godinu zatvora u koju kaznu mu se imalo uračunati i vreme provedeno u pritvoru. Presudom Vojnog suda u Sarajevu K-111 /73 od 14.05.1973. godine osuđen je na kaznu zatvora u trajanju od godinu dana zbog krivičnog dela povreda ugleda države, njenih organa i predstavnika iz člana 174 KZ SRFJ, dana 22.05.1984. godine je lišen slobode i optužen sa još 5 lica za krivično delo udruživanja radi neprijateljske delatnosti iz člana 136 stav 1 u vezi sa članom 14 KZ SRFJ, pa je na osnovu optužnice Kt. 756/84 od 17.07.1984. godine kasnije pokrenut i krivični postupak, a koji je u odnosu na njega kasnije obustavljen zbog odustanka tužioca od daljeg gonjenja. U navedenom periodu predlagač je bio predmet operativnog rada Službe bezbednosti, pa je sve vreme praćen, prisluškivan mu je telefon, a u stan su mu ugrađeni prislušni uređaji, imao je problem da nađe zaposlenje i morao je da radi pod tuđim imenom, a oduzet mu je i pasoš jednom prilikom na period od 12 godina. Kao primer represije naveo je da je bio procesuiran i u postupku pred Gradskim sudijom za prekršaje grada Beograda Up. RJ 2059.2216/69, koji je okončan rešenjem od 07.09.1970. godine te je isti vođen na osnovu izmišljenog navoda da su on i još dva optužena lica u bioskopskoj sali na projekciji filma o šezdesetosmoj u Domu sindikata uzvikivali „Živeo Enver Hodža“, te da su na taj način izazvali uznemirenje građana.

Više javno tužilaštvo u Beogradu je u izjašnjenju na podneti predlog i tokom postupka istaklo da su ispunjeni uslovi za zakonsku rehabilitaciju u pogledu presude Okružnog suda u Beogradu K-684/70 od 20.10.1970. godine, dok se u pogledu ostalih navoda nije izjasnilo.

Viši sud u Beogradu je dana 15.01.2019. godine doneo rešenje Reh br. 342/16 kojim je u stavu prvom izreke rehabilitovan po sili zakona predlagač Vladimir Mijanović iz Beograda, rođen 15.08.1946. godine u selu Mosko, Trebinje

– BiH, od oca Tome i majke Jovanke, pa je utvrđeno da je ništava presuda Okružnog suda u Beogradu K-684/70 od 20.10.1970. godine od dana donošenja kao i sve pravne posledice iste, te se predlagač u odnosu na navedenu presudu smatra neosuđivanim licem, a vreme koje je proveo u pritvoru i radi izdržavanja kazne zatvora smatra se neopravdanim lišenjem slobode. Stavom drugim izreke odbijen je zahtev za rehabilitaciju predlagača u delu kojim je tražio da se utvrdi da je ništava presuda Vojnog suda u Sarajevu K-111/73 od 14.05.1973. godine, kao i sve pravne posledice iste, kao i da je predlagač neosnovano lišen slobode i nezakonito držan u pritvoru Centralnog zatvora u Beogradu u periodu od 22.05.1984. godine pa do 03.07.1984. godine. Stavom trećim izreke odbačen je kao nedozvoljen zahtev predlagača u delu kojim je tražio da se utvrdi da je u periodu od 1966. godine pa do 1986. godine bio žrtva progona i nasilja vlasti SFRJ iz političkih i ideoloških razloga, a stavom četvrtim izreke je obavezan protivnik predlagača da predlagaču naknadi troškove postupka.

Apelacioni sud u Beogradu je dana 08.11.2019. godine doneo rešenje Reh. ž. br. 78/19 kojim je ukinuto rešenje Višeg suda u Beogradu Reh. br. 342/16 od 15.01.2019. godine u stavu drugom, trećem i četvrtom izreke i predmet vraćen istom sudu na ponovni postupak sa nalogom da u ponovnom postupku prvostepeni sud pravilnom ocenom izvedenih dokaza utvrdi navedene odlučne činjenice na koje mu je ukazano ovim rešenjem i na osnovu pravilnog i potpuno utvrđenog činjeničnog stanja, pravilnom primenom materijalnog prava donese odluku o zahtevu predlagača.

U ponovnom postupku predlagač je preko punomoćnika predložio da sud usvoji u celosti predlog za rehabilitaciju. Troškove je tražio i opredelio.

Viši sud u Beogradu je primenom načela istražnog postupka iz člana 13 Zakona o rehabilitaciji, od nadležnih institucija Republike Srbije zatražio dokaze vezane za rehabilitanta i postupke koji su protiv istog vođeni, a koji su dopisima od 25.08.2017. godine i 02.10.2018. godine dostavili podatke koje poseduju za predlagača.

Nakon sprovedenog postupka, ocenom izvedenih dokaza pojedinačno i u celini u smislu odredbe člana 8 Zakona o parničnom postupku, a u vezi člana 30 stav 2 Zakona o vanparničnom postupku, Viši sud u Beogradu je utvrdio sledeće činjenično stanje:

Rešenjem Gradskog sudije za prekršaje grada Beograda UP. RJ. 2059, 2261/69 od 07.09.1960. godine predlagač je sa još dva lica oglašen krivim za prekršaj iz člana 2 stav 1 tačka 3 u vezi sa stavom 2 te tačke. Zakona o prekršajima protiv javnog reda i mira. te osuđen na kaznu zatvora u trajanju od 30 dana. Presudom Vojnog suda u Sarajevu K-111/73 od 14.05.1973. godine predlagač je osuđen na kaznu zatvora u trajanju od godinu dana zbog krivičnog dela povrede ugleda države, njenih organa i predstavnika iz člana 174 KZ SFRJ, a koja presuda je potvrđena presudom Vrhovnog vojnog suda K 442/73 od 02.11.1973. godine. Optužnicom Kt 756/84 od 17.07.1984. godine predlagač je optužen sa još 5 lica da su kao saizvršioци učinili krivično delo udruživanja radi neprijateljske delatnosti iz člana 136 stav 1 u vezi sa članom 114 KZ SFRJ. Rešenjem Okružnog suda u Beogradu K 92/85 od 30.12.1985. godine. obustavljen je postupak protiv predlagača s obzirom da je Okružno tužilaštvo iz Beograda izvestilo sud da odustaje od podignute optužnice Kt 756/84 od 17.07.1984. godine u odnosu na imenovanog.

Odredbom člana 1 stav 1 Zakona o rehabilitaciji („Službeni glasnik PC“ br. 92/11) je propisano da se ovim zakonom uređuje rehabilitacija i pravne posledice rehabilitacije lica koja su iz političkih, verskih, nacionalnih ili ideoloških razloga lišena života, slobode ili drugih prava, do dana stupanja na snagu ovog zakona. i to prema tački 4 stava 1 član 1 sudskom ili administrativnom odlukom vojnih ili drugih jugoslovenskih organa. ako su imali prebivalište na teritoriji Republike Srbije ili državljanstva Republike Srbije. Prema stavu 2 člana 1 Zakona o rehabilitaciji pravo na rehabilitaciju ova lica imaju ako je sudska ili administrativna odluka doneta protivno načelima pravne države i opšte prihvaćenim standardima ljudskih prava i sloboda. Prema članu 4 Zakona o rehabilitaciji, rehabilitacija u skladu sa ovim zakonom može biti po sili zakona ili sudskom odlukom u kom slučaju sud lica rehabilituje svojom odlukom.

Odredbom člana 5 Zakona o rehabilitaciji u stavu 2 propisano je da se po sili zakona rehabilituju lica iz člana 1 stav 1 tačka 3 i 4 ovog zakona, čija su prava i slobode povređeni, ako su sudskom ili administrativnom odlukom osuđena za krivična dela neprijateljske propagande, zlonamernim i neistinitim prikazivanjem društveno političkih prilika u zemlji iz člana 118 stav 1 KZ SFRJ.

Podvodeći utvrđeno činjenično stanje pod odredbe materijalnog prava, a postupajući po nalogu Apelacionog suda u Beogradu iz rešenja Reh. ž br. 78/19 od 08.11.2019. godine, Viši sud u Beogradu je našao da su ispunjeni svi uslovi njegove za rehabilitaciju.

Kada se imaju u vidu citirane odredbe Zakona o rehabilitaciji kojom se uređuje rehabilitacija i njene pravne posledice, činjenični navodi zahteva za rehabilitaciju prema kojima je predlagrač bio jedan od vođa studentskog protesta 1968. godine i pripadnik neformalnog pokreta kritičara vlasti tadašnje SFRJ, da je u periodu od 1966. godine do 1986. godine bio podvrgnut konstantnom progonu Službi bezbednosti, da je prisluškivan, praćen i slično i dva puta osuđen i utvrđeno da je presudom Vojnog suda u Sarajevu K br. 111/73 od 14.05.1973. godine osuđen na kaznu zatvora u trajanju od godinu dana. zbog krivičnog dela povrede ugleda države, njenih organa i predstavnika iz člana 174 KZ SFRJ, zato što je bliže neutvrđenog dana početkom decembra meseca 1972. godine, pri povratku iz grada u kasarnu u Tuzli svedoku Dedović Slobodanu ispričao kao vic sledeće: „U Zagrebu postoje dva trga, Trg žrtava fašizma i Trg maršala Tita, ali je na ovom planu odlučeno da se sruši postojeći kvart zgrade koji deli dva trga, tako da se oba trga spoje pod zajedničkim nazivom Trg žrtava maršala Tita, koji vic je ponovio 20.12.1972. godine pred Dedovićem i vojnikom Ristić Slobodanom kada su ga ovi posetili u ambulanti u Tuzli gde je ležao“, sledi da se u konkretnom slučaju radi o osudi iz ideoloških razloga. Ha drugačiju odluku ne utiče činjenica da je podnosilac zahteva za rehabilitaciju svojevremeno pravnosnažno osuđen za tada postojeće krivično delo, jer je isto formalno u skladu sa načelom zakonitosti, niti je od značaja da je u krivičnom postupku imao pravo na odbranu, jer je suština da je predmet tog krivičnog postupka bio izrazito ideološkog karaktera, a što nesumnjivo proizilazi iz sadržine osuđujuće presude Vojnog suda u Sarajevu i presude Vrhovnog vojnog suda u kojima se u razlozima navodi „da je vic tako smišljen da je u njemu očigledna neprijateljska tendencija da se drug Tito i SFRJ prikažu na najcrnjem svetlu“, te je „da je kazna od godinu dana pravilno odmerena i kao takva adekvatna stepenu duševne opasnosti učinjenog dela“, a što sve ukazuje na

ideološki karakter krivičnog dela za koje je predlagač osuđen. Iz sleda navedenog proizilazi da, bez obzira na osobine konkretnog krivičnog postupka. osuda za takvo ideološko krivično delo postaje osuda iz ideoloških razloga.

Takođe. prema predlagaču je optužnicom Okružnog javnog tužilaštva u Beogradu Kt br. 92/85 od 17.07.1984. godine stavljeno na teret izvršenje krivičnog dela udruživanja radi neprijateljske delatnosti i člana 136 stav 1 u vezi člana 114 KZ SFRJ i lišen je slobode u periodu od 22.05.1984. godine do 03.07.1984. godine, a zašta su takođe ispunjeni uslovi za rehabilitaciju imajući u vidu da su krivično delo udruživanja radi neprijateljske delatnosti iz člana 136 KZ SFRJ i krivično delo kontrarevolucionarnog ugrožavanja duševnog uređenja iz člana 114 KZ SFRJ bili izrazito ideološkog karaktera u sistemu koji nije bio demokratski, društveno politički sistem.

Imajući u vidu navedeno, sud je odlučio kao u stavu prvom izreke.

Odluku kao u stavu drugom izreke sud je doneo primenom člana 5 Zakona o rehabilitaciji (Službeni glasnik PC br. 92/11) koja propisuje da se po sili zakona rehabilituju lica iz člana 1 stav 1 tačka 1 i 2 ovog zakona, čija su prava i slobode povređena, a do dana stupanja na snagu ovog zakona, bez sudske ili administrativne odluke. Ovo stoga što iz izvedenih dokaza proizilazi da je predlagač bio jedan od vođa studentskog protesta 1968. godine i pripadnik neformalnog pokreta kritičara vlasti u tadašnjoj SFRJ, da je u periodu od 1966. godine do 1986. godine bio podvrgnut konstantnom progonu Službe bezbednosti. da je prisluškivan, praćen i slično i dva puta osuđen, da nije mogao da ostvari pravo na rad osim pod tuđim imenom, da mu je više puta oduziman pasoš, čime mu je onemogućena sloboda kretanja, kao i da je trpeo progon iz čega proizilazi da je bio lišen osnovnih prava i sloboda. Imajući u vidu navedeno, sud je odlučio kao u stavu drugom izreke.

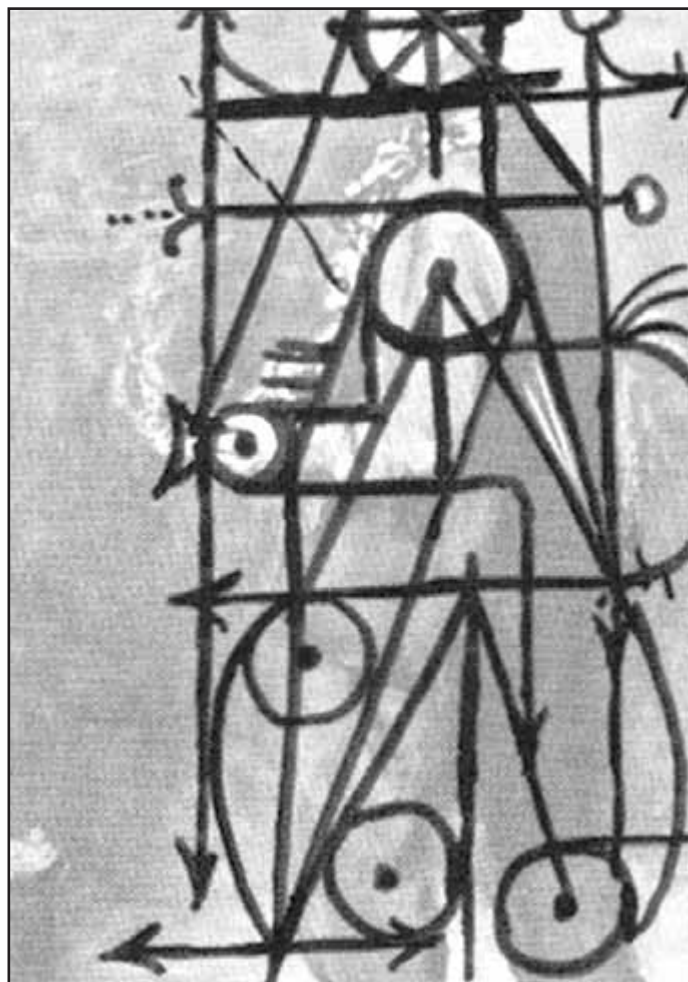
U stavu trećem izreke sud je obavezao protivnika predlagača da predlagaču na ime troškova postupka isplati dosuđeni iznos, koji troškovi obuhvataju troškove predlagača za sastav predloga od strane advokata u iznosu od 16.500,00 dinara, zastupanje na 4 održana ročišta po 18.000.00 dinara, kao i na 3 neodržana po 9.000.00 dinara i sastav žalbe u iznosu od 33.000.00 dinara, a sve imajući u vidu opredeljeni iznos troškova kao i nužne i neophodne troškove. primenom važeće AT kao i člana 153, 154 i 163 ZPP-a. Sud nije dosudio predlagaču troškove sastava jednog obrazloženog podneska s obzirom da se u spisima ne nalazi podnesak predlagača.

SUDIJA
Draginja Marić

Za tačnost otpravka tvrdi: S.C.

POUKA O PRAVNOM LEKU:

Protiv ovog rešenja može se izjaviti žalba
Apelacionom sudu u Beogradu, u roku od 30
dana od dana prijema pisanog otpravka
ovog rešenja, a preko ovog suda.

Skriveni svet, tuš na ilustraciji, 15,3 x 10,9

OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJJE

Jovica Trkulja

PET FRAGMENTA O LJILJANI ĐURĐIĆ

1. – Srpska književnica, kritičarka, kolumnistkinja, antologičarka i prevodilac, Ljiljana Đurđić, preminula je u 75. godini, 11. novembra 2021. godine. Tog tmurnog jesenjeg dana napustila je svoju porodicu, malobrojne prijatelje, svoje čitaoce i pošтоваоce. Po svedočenju njenih najbližih, umrla je pomirena sa svetom koji odavno nije bio njen, dostojanstvena, spremna za daleki put koji je prizivala, prolazeći kroz godine zla, nasilja, prevara i bolesti.

Sem kratke vesti Srpskog književnog društva, koju su preneli list *Danas* i nekoliko elektronskih medija, njen odlazak je ostao nezabeležen. Ostali su šturi i hladni zapisi, preuzeti iz njene radne biografije. Rođena je u Beogradu 1946. godine. Maturirala u Prvoj beogradskoj gimnaziji, a diplomirala na grupi za Svetsku književnost na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Radila je u Narodnoj biblioteci Srbije na mestu načelnika Izdavačke delatnosti. Bila je urednica Srpske retrospektivne bibliografije i pokrenula je biblioteku *Živa prošlost*, te potpisala više od 200 izdanja Narodne biblioteke Srbije.

Autorka je više knjiga poezije, proze i eseja. Objavila je zbirke poezije: *Švedska gimnastika* (1977), *Ogled dalmatinskog bilja i drugi predeli* (1980) i *Preobilje/Nula* (1991), kao i zbirke pripovedaka: *Kako sam ljubila Franca Kaspara* (1986), *Slike iz prethodnog života*, *Stadijum ogledala* (2004), *Svi na kraju kažu mama* (2009) i *Silva Jugoslovenka* (2016). Autorka je i više zbirke eseja i kolumni: *Beograd by my mind* (1995), *Udri kravicu* (2001), *Presvlačenje No 5102000* (2026), *Fool memories* (2004) i *Nek crkne svet* (2012).

Priredila je dvadeset antologija i izbora domaćih autora i jedanaest stranih autora. Prevela je sa engleskog jezika zbirke poezije Silvije Plat Arijel Rani *odlazak* (Izabrane pesme) i Čarlsa Simića *Svet se ne završava*. Bila je dugogodišnja urednica u Narodnoj biblioteci Srbije, te jedna od osnivačica i urednica časopisa za žensku književnost i kulturu *ProFemina* (1995–2010).

Od nagrada i priznanja dobila je Plaketu Narodne biblioteke Srbije za ukupan rad 1984. godine, Nagradu BIGZ-a za prevod knjige *Rani odlazak Silvije Plat* i Nagradu „Stevan Sremac“ za knjigu pripovedaka *Svi na kraju kažu mama* za 2009. godinu.

To je sve što je ostalo zabeleženo o Ljiljani Đurđić. Prećutkivana i omalovažavana za života, ona je posle smrti ignorisana i brzo zaboravljena.

Zaboravljena je jedna od ponajboljih, prelepih i prepametnih „ženski sa svetske“ koje su najšarmantnije, najživlje i najupečatljivije iznedrile i proslavile neuhvatljivi duh i šarm Beograda.

Zaboravljena je idealna predstavica buntovne generacije iz poznih šezdesetih, urbana legenda koja je prkosila svemu lažnom, hipokriziji, bahatosti, primitivizmu i neotesanosti koji su je okruživali.

Zaboravljeni su raskošni pesnički i spisateljski talenti prve dame mladih književnica koja je na velika vrata ušla u srpsku književnost i odmah zauzela posebno mesto. Kao studentkinja svetske književnosti imala je privilegiju da sedi za istim stolom sa književnim bogovima iz školske čitanke: Vaskom Popom, Stevanom Raičkovićem, Ivanom Lalićem...

Zaboravljene su njene knjige poezije, pripovetki, eseja i kolumni koje su otkrivale magnetnu snagu njene ličnosti, uvek drugačiju od ostalih, njen raskošni književni dar, tanani senzibilitet, sjajnu erudiciju.

Zaboravljena je samosvojna, oslobađajuća, gotovo isceliteljska snaga njenih tekstova koji u sebi nose čežnju za izgubljenom lepotom sveta, vapaj za nestalom civilizacijom klasičnih vrlina. Bez te lepote i vrlina neće imati šta da spase svet.

Kao posledica tog zaborava, književno i publicističko delo Ljiljane Đurđić ostalo je nedovoljno istraženo i poznato. Za književne kritičare Srbije i bivših republika SFRJ ona je bila jedna od naših najtalentovanijih i najperspektivnijih književnica. Malobrojni poznavaoци njene samosvojne ličnosti i dela tvrdili su da se retko kad u jednoj ličnosti steklo toliko izvanrednih osobina, toliko retkih vrlina i još ređih talenata. Nažalost, sem uzgrednih zapisa, pisanih tragova o njenoj ličnosti i delu gotovo da i nema.

2. – Manje je poznato i, takođe, zaboravljeno da je Ljiljana Đurđić bila kolumnistkinja dnevnog lista *Danas* (2000–2002) i nedeljnika *Evropa* (2005–2006). U to vreme sam je upoznao, jer smo kao saradnici po pozivu pisali kolumne u listu *Danas*. Na osnovu te saradnje zaključio sam da ona, uz Bogdana Tiraninća i Aleksandra Tijanića, spada u najbolje kolumniste Srbije krajem XX i početkom XXI veka. Svojevrstu kritičku misiju koju su u Hrvatskoj vršili Igor Mandić i Tanja Torbarina, Đurđićka je obavila u Srbiji.

Sa tom reputacijom pisala je kolumne u listu *Danas* gde smo se sprijateljili. Saradnju sa listom *Danas* prihvatio sam 1999. a Ljiljana 2000. godine u vreme kada se on afirmisao kao vodeći opozicioni list koji je izlazio od 1997. godine sa ciljem da piše o socijalnim pitanjima, modernizaciji, vladavini prava i zaštiti ljudskih prava. Osnovala ga je grupa novinara koja je napustila list *Naša borba* i koja je koncipirala „nezavisno glasilo bez uticaja političkih i drugih centara moći“ i koje „poštuje sve profesionalne standarde i bavi se ozbiljnim i kritičkim novinarstvom“. U periodu od juna 1997. do oktobra 2000. list je bio česta meta vlasti i više puta je zabranjivan. Na drugoj strani, u to vreme je stekao podršku čitalaca i priznanja od novinarskih udruženja i stručne javnosti.

Imajući to u vidu Ljiljana i ja smo se odazvali na poziv tadašnjeg glavnog urednika Grujice Spasovića da ona piše kolumnu svakog utorka a ja svakog četvrtka. Ja sam svoju kolumnu „U bespuću“ pisao u kontinuitetu od februara 2000. do oktobra 2001. godine, a Ljiljana svoju kolumnu „Contra/Schiht“ od avgusta 2000. do novembra 2002. godine.

Iz nedelje u nedelju mi smo objavljivali odgovore na društvene, političke i moralne izazove koji su duboko potresli naše društvo i državu. Po rečima tadašnjeg glodura *Danasa* bile su to najčitanije kolumne ovog lista, u kojima smo opisivali događaje vezane za stradanje Srbije od Miloševićeve diktature do dolaska dosovskih junaka na vlast i njihove pogubne vladavine. Mi smo se odvažili da otvaramo i postavljamo pitanja koja su drugi gurali pod tepih. Nismo prihvatili da se krećemo u okviru tabua i zabrana mišljenja koja su se nametale u ime „višeg“, „neupitnog“ i „nedodirljivog“ interesa kako Miloševićevog, tako i dosovskog režima.

Nismo se ustručavali da svedočimo i da se izjašnjavamo o događajima u toku i o njihovim akterima. Prihvatili smo se nezahvalnog izazova i rizika da glasno mislimo i pišemo o tekućim zbivanjima i moćnicima koji su odlučivali o našim sudbinama. Tokom dve godine mi smo nastojali da bespoštednom kritikom vlastodržaca osvetlimo srpsko bespuće. Nismo štedeli ni vlast ni opoziciju i prikazivali smo ih kao vozače i suvozače naše pogibelji.

3. – Posebno su bile zanimljive i popularne kolumne Liljane Đurđić. U tim kolumnama ona je u prepoznatljivom stilu, izdvojila svoj glas iz hora, otvarala i postavljala zabranjena pitanja. Ona je smelo i dosledno osporavala tzv. jednu jedinu Istinu i neosporne autoritete. Plivala je protiv struje, dosledno protiv onoga što je opšteprihvaćeno kao većinsko, jer je većinsko, a poglavito protiv onog što se nameće autoritarno od strane vlasti i političkih moćnika. Koristeći svoj književni talenat, bogatu erudiciju i hrabrost, ona je tehnikom radikalizacije i bespoštedne kritike vlastodržaca pomoću

humora i ironije uspevala da skinе mitske velove i realistički osvetli naše (ne)prilike i imenuje aktere, naročito kad su zaštićeni aurom moći.

Svoje ubojite kolumne pisala je sa samosvešću da je na našem putu iz bespuća „najjače oružje kultura i obrazovanost, da se tim sredstvima najbolje brane naši interesi i najbolje zaštićuju tekovine našeg naroda“ (S. Novaković). Na tragu Tomasa Mana za nju je kultura bila strast za lepotoм i jasnoćom, strast da one prevladaju. Jer, „čovек voli lepotu. Prema njoj se okreće sunce i duša. Kao što se cvet okreće prema suncu“! Kultura uspeva ono što politici nikada ne polazi za rukom – da zatreperi skladnim opšteljudskim sazvučjem.

Njen autorski kredо bila je misao da je prisustvo autonomnog, kritičkog intelektualca u modernom polisu ključ demokratije i da bi izdaja znalaca i rasulo intelektualnog habitusa imali kobne posledice za sudbinu našeg naroda i države. Svoj krst autonomne i kritičke intelektualke, književnice i kolumnistkinje nosila je hrabro, dostojanstveno i dosledno pod geslom: „Kako je sjajno i bolno – biti izuzetak“!

Na taj način ona je uspevala da svojim kolumnama demistifikuje i retušira zatamnјenu sliku naše stvarnosti, da dovede u pitanje vladajuće dogme i tabue. Nasuprot neoliberalnom kapitalizmu, globalizmu, nacionalnom i verskom fundamentalizmu zalagala se za slobodu i autonomiju pojedinca, za ljudska prava i dostojanstvo, pravnu državu i vladavinu prava. Dosledno i istrajno se borila za emancipaciju i preporod samobitne srpske kulture, a koja je po njoj identična sa autentičnom evropskom kulturom i njenim izvornim vrednostima.

Pišući tako, ona je izazivala oštre reakcije, pretnje i napade, više nego svi kolumnisti *Danasa* zajedno. Ubrzo je postala predmet kritike sa svih strana. Lakejima, vazalima prišipetljama – postala je meta za odstrel. Na njoj su ubirali poene, utirali put ka svojim sinekurnim mestima. Ona se hrabrila nadom da zlo, nasilje i prevare ne mogu trajno vladati svetom i Danilom Kišom: „Pišem, dakle, jer sam nezadovoljan sobom i svetom i da bih iskazao to nezadovoljstvo. Da bih preživeo“!

Jedna od retkih koja je podržavala javnu delatnost Ljilјane Đurđić bila je i Mirјana Miočinović. Ona je recenzirala tri Ljilјanine knjige, ulazila u arenу i uzimala je u zaštitu kada su na nju napadi bili najžešći i najopasniji. O Ljilјani je zapisala da je „refleksno stajala na stranu slobodnih strelaca, na stranu onih koji su sami na brisanom prostoru, bez zaštite, zaklona i odstupnice“ i koji su „bez 'sigurnosnog šlaufa' zagazili u vode stvarnosti koje politika i dalje zagađuje“ (M. Miočinović).

Redakcija *Danasa* je podržavala i javno promovisala njen rad u periodu do 5. oktobra 2000. godine kada je oštrica njenih kolumni bila usmerena na vladavinu Slobodana Miloševića i njegovih suvozača i lakeja.

Doduše, bilo je nekoliko zabrana njenih kolumni koje su se odnosile na kritiku lidera druge Srbije i tadašnje „demokratske opozicije“. Međutim, radikalnan zaokret je nastupio posle 5. oktobra 2000. godine kada je redakcija *Danasa* zauzela udvorički stav prema novoj dosovskoj vlasti, a njegovi urednici počeli da utiru put ka sinekurnim mestima na čelu sa dvojcem (Grujica Spasović, glavni urednik i suvlasnik, i Radivoj Cvetičanin, direktor i suvlasnik). Njima su se uveliko smešila ambasadorska mesta, a saradnicima i miljenicima *Danasa* direktorska, profesorska, urednička, savetnička i sl. mesta i funkcije.

U takvoj uređivačkoj politici *Danasa* nije bilo mesta za Đurđićkine kolumne. Sledile su zabrane. Posle učestalih zabrana, Ljiljana Đurđić se nakon dvogodišnje saradnje oprostila od *Danasa* „neobjavljenom kolumnom“ i sledećim rečima: „Danasovci su sekta koja treba da održi živim hiljadugodišnje civilizacijsko iskustvo, iskustvo da se vlast na vlast naslanja, i da se nisu džabe partizanski generali ženili kćerima generala kraljevske vojske, bivše Jugoslavije. Crvena buržoazija nije mrtva kako tvrdi Goran Babić, i te kako je živa, žilava i agilna. Protresite samo malo 'begrunde' današnjih ambasadora, visokih državnih funkcionera i inih zaposlenih na mestima gde se gomilaju i razvlače 'narodne' pare, pa ćete videti. I zato se opraštam drgovi/drugarice/gospodo/gospođe sa vama. Živeli još dugo i da bog dâ da kupite i celu zgradu u Alekse Nenadovića, sve štedeći na bednim honorarima novinarima koji su vam, baš kao robovi pravili novine svih ovih nesretnih godina.“ (Ljiljana Đurđić, *Presvlačenje No 5102000, Hronika tranzicione Srbije*, Beograd, 2003, str. 279–280).

4. – Budući da Ljiljana Đurđić nije bila u političkim strankama, nevladinim organizacijama i klanovima, ona je postala meta napada i odstrela. Na nju su kidisali „besni psi“ svakog režima, danasovska i druga škrabala. Protiv nje je tokom 2001–2003. godine vođena prava hajka u književnim krugovima i na kraju joj je prećeno tužbom zbog kolumne u *Danasu* pod naslovom „Pogled s brda“ u kojoj je prikazala tužnu sudbinu Isidore Sekulić i kuće u kojoj je živela na Topčiderskom brdu, a u koju se uselio poznati pisac i akademik Dušan Kovačević (tada kandidat za direktora Srpskog kulturnog centra u Parizu, da bi za ambasadora Srbije i Crne Gore u Portugaliji bio postavljen 2005. godine).

U takvoj situaciji Ljiljana je na moj predlog odlučila da se brani tako što će u koricama knjiga objaviti sve što je napisala i objavila u svojim kolumnama u *Danasu*, uključujući i cenzurisane kolumne. Zaključili smo da nama, koji u prethodnim decenijama nismo pripadali i ne pripadamo nijednoj stranci, i pošto nismo članovi nijedne intelektualne grupe, niti smo na bilo kakvoj moćnoj poziciji, ne možemo vršiti nikakav pritisak na uređivačku koncepciju bilo kog lista i časopisa, nama jedino preostaje

da činimo vidljivim i na svetlo dana iznesemo nova nepočinstva i gadosti političkih moćnika i aktuelnih glodura neprofesionalnog i vazalnog novinarstva koje se decenijama nalazi u „bespuću (auto)cenzure, profesionalnog i moralnog posrnuća. Tako su nastale knjige kolumni Ljiljane Đurđić, *Udri kravicu* (2001) i *Presvlačenje 510200* (2003) kao odgovor na neprincipijelne napade i cenzurisanje naših kolumni. Držala se stare proverene pouke: vampiri ne vole sunce!

Kao i prethodne Đurđićkine knjige i ove su napisane s nadom da će predstavljati kamičke u komplikovanom mozaiku savremenih srpskih i svetskoistorijskih zbivanja, koje tek treba sklopiti kako bi se objasnilo naše tek minulo vreme. Tekstovi u njima predstavljaju hroniku otvorenih, neposrednih i autentičnih svedočenja o ljudskoj i nacionalno-državnoj tragediji koja je zadesila Srbiju i svet krajem XX i početkom XXI veka. U njima se razotkriva tamna strana globalizacije, demokratije, medijske manipulacije i planetarne industrije svesti. Jednom rečju, tragična sudbina otuđenog čoveka čija je budućnost u savremenom svetu negativno zaposednuta.

Posebno su upečatljivi njeni prikazi novih gospodara sveta, njihove zloupotrebe „novog svetskog poretka“, te uloge „pseudoimperija“ i nacionalnih kompradorskih elita. Ona je smelo skidala koprene sa obrazine domaćih i svetskih moćnika, razgolićivala zakulisne političke projekte i njihove operacionalizacije. Nadahnuto i lucidno je pisala o uspostavljanju presedana za porobljavanje suverenih država putem razbijanja nacionalnih država na političke autonomije za manjine, a kojima bi vladali lokalni poslušnici plutokratskih elita. Nastojala je da čitaocima rastumači uzroke, pojavne manifestacije i moguće posledice dominacije i alijenacije u savremenom svetu. Nije se plašila da pozove na odgovornost kako pripadnike sopstvenog naroda, tako i moćnike na regionalnom i globalnom nivou. Malo je ko uspeo tako jasno i upečatljivo da prikaže invaziju savremenih poredaka na ličnost, slobodu i autonomiju pojedinca, kao glavne mete osvajačkih pokreta „novog poretka“ i „nove normalnosti“. Ta neokolonijalna i neoliberalna invazija u uslovima planetarne pandemije korone prolazi uzduž i popreko kroz kontinente i države, kroz narode, živote ljudi, grudi i svest svakog pojedinca.

5. – Ljiljana Đurđić je koračala svojom stazom sa svešču da je „literarna karijera pre trnovita staza, nego put do sreće“ (Volter). Iako je živela i radila u smutnim i vunenim vremenima, ona je svojim esejima i kolumnama uspela da sačuva autonomnu kritičku poziciju, da afirmiše najviše profesionalne i etičke standarde svoje književne struke. Ona je, kao malo ko drugi u Srbiji umela, imala snage i hrabrosti da otvoreno i smelo govori o najtežim i prelomnim događajima naše novije i svetske istorije. Imala je sposobnost i kuraž da bude u malobrojnoj eliti koja je

u vreme bespuća i beznađa utirala novi put i davala nov smisao za budućnost srpskoj književnosti i srpskom narodu. Njeni književni radovi su osebujna slika njenog bogatog unutrašnjeg života, ukras i uteha njene tanane duše. Zajedno sa esejima i publicističkim radovima postali su deo naše ukupne duhovne riznice koja služi našim saznanjima o sebi samima. Oni leže suviše duboko u našoj duši i svesti da bi se mogli olako zaboraviti.

Pored izuzetnog književnog talenta, erudicije, lucidnosti i duhovitosti, Liljana je bila i neobično hrabra i ponosna. Svojom hrabrošću ona se visoko uzdigla iznad svog spisateljskog esnafa o kojem je, s razlogom, mislila sve najgore. Posebno o onim lakejima, prišipetljama, puzavcima i ketmanima koji su izdali svoj časni poziv i postali promoteri laži i sluge političkih pigmeja gladnih vlasti.

Prezirala je svoje kolege kolumniste i književnike koji su bili hrabri sa sigurne udaljenosti i sinekurnih mesta u akademijama, univerzitetima, institutima, ministarskim kabinetima... Svoje saradnike i prijatelje tražila je među onima koju su spremni, baš kao i ona, da izdvoje svoj glas iz hora, da krenu u prve redove slobodnih strelaca, da stanu na grudobran slobode, istine i pravde. Smatrala je da je pravi heroizam videti stvari onakve kakve jesu i to reći. Posedovala je hrabrost i naivnost deteta uvek spremnog da upre prst i kaže „Car je go“!

Nažalost, taj i takav angažman imao je svoju cenu. Pored marginalizacije, ostrakizovanja i siromaštva, to je potkopavalo i njeno zdravlje. Decenije osujećivanja, nipodaštavanja i represije ostavljale su tragove u njenoj preosetljivoj duši i naizgled snažnom telu. Poslednje decenije je jedva preživljavala, zahvaljujući njenom vernom životnom pratiocu i jedinom osloncu – književnom kritičaru i uredniku Dimitriju Tasiću (1938–2021). Posle njegove smrti 12. maja 2021. u jeku pandemije korone, govorila je da više nema razloga da bude na ovom surovom, bolesnom svetu koji odavno nije njen. Prisetila se reči Margarete Jursenar: „Između smrti i nas, ponekad je samo tanušnost jednog jedinog bića. Kad se to biće izmakne, ostaće jedino smrt“.

Jedan od Ljiljinih omiljenih pisaca Ernest Hemingvej je iz vlastitog iskustva zabeležio: „Ako ljudi ispolje isuviše hrabrosti na ovom svetu, društvo ih mora gušiti da bi ih slomilo – i tako ih, naravno, ubija“. A mudri Ivo Andrić je upozorio da „ima trenutaka kada se najjača ličnost lomi i kad ni snaga, ni prisebnost ni vaspitanje ne mogu ništa.“

Čini mi se da su te rečenice obeležile definitivni odlazak moje kolumna-prijateljice 11. novembra 2021. godine.

Milana Bajkin

Narodna biblioteka „Jovan Popović“, Kikinda

BIBLIOGRAFIJA RADOVA MIRKA M. KOSIĆA U ZAVIČAJNOM FONDU NARODNE BIBLIOTEKE „JOVAN POPOVIĆ“ KIKINDA

Rad je zasnovan na knjižnoj građi koja se čuva u Zavičajnom fondu Narodne biblioteke „Jovan Popović“ Kikinda. Popis knjiga je rađen de visu, a polazna tačka za popisivanje članaka i priloga u periodici je bio uzajamni elektronski katalog srpskih biblioteka COBISS.SR i stručni rad Žarka Vojnovića i Marije Bogdanović *Bibliografija objavljenih radova Mirka M. Kosića*. Sve bibliografske jedinice sadrže informacije potrebne za identifikaciju priloga (naslov teksta, podnaslov, ako ga ima, ime autora, broj časopisa, svesku, kalendarsku godinu, kao i prvu i poslednju stranicu na kojoj se nalazi navedeni tekst). Bibliografske jedinice pisane su jezikom i pismom članka. Sem knjižnog materijala biblioteka ne poseduje neknjižnu građu i dokumenta koja bi pomogla u rekonstrukciji života i rada porodice Kosić, pa samim tim i Mirka Kosića.

Cilj rada je da se kroz popisane radove sociologa Mirka M. Kosića prikaže kako su tretirani radovi onog dela obrazovanog građanskog staleža koji nisu bili naklonjeni komunističkom pokretu. Iako su teme i jezici na kojima je Kosić pisao dobar pokazatelj društveno-političkih odnosa toga vremena nije postojao nacionalni interes da se o njima piše i govori.

Mirko M. Kosić se rodio u Velikoj Kikindi 1892. godine. Pohađao je gimnaziju u Velikoj Kikindi, Novom Sadu, Kronštat i Trstu. Potom je nastavio školovanje na univerzitetima u Strazburgu, Minhenu i Ženevi. Doktorirao je ekonomske-političke nauke 1917. godine u Cirihu radom *Sociološke osnove kontrole rađanja*. Uprava Univerziteta u Cirihu mu je ponudila mesto asistenta na Pravnom fakultetu 1917. godine. Kosić je ponudu odbio jer je želeo da se vrati u domovinu i da svojim znanjem i ugledom doprinese njenom razvoju. „Prema mišljenju Kosićevih savremenika i saradnika, bio je briljantan um, natprosečne inteligencije, izvanrednog obrazovanja i elokvencije, darovit naučnik, rodoljub, samosvojni intelektualac prvog reda. Odlično je govorio nemački, mađarski jezik, a solidno je vladao italijanskim, francuskim i engleskim“.¹

O Mirku M. Kosiću u njegovoj rodnoj Kikindi malo se zna. Pošto je u Drugom svetskom ratu u Kraljevini SHS pobeđu odnela komunistička

1 Jovica Trkulja, „Kontroverze oko Mirka Kosića“, *Hereticus* br. 3-4 (2012): 31.

ideologija bilo je neminovno da Mirko M. Kosić, kao viceguverner Srpske narodne banke u Nedićevoj vladi, emigrira u Švajcarsku. Njegovi naučni radovi, objavljene knjige i prevodi su zaboravljeni i prećutno zabranjeni u novoj državi. Udžbenici, monografije, objavljeni članci u zbornicima, dnevnim listovima i časopisima su ostali na policama prekriveni knjiškom prašinom. Razloge možemo tražiti u njegovoj naklonosti „Kvislinškoj vladi“ u periodu od 1941–1944. godine.

Da bi se sa ličnosti i dela Mirka M. Kosića skinula anatema, sociološka naučna javnost je morala da učini prvi korak. U Kikindi je 18–19. novembra 2012. godine organizovan naučni skup pod nazivom *Mirko M. Kosić – ličnost i delo*. Skup su organizovali Narodna biblioteka „Jovan Popović“ u Kikindi, Srpsko sociološko društvo i kikindski Centar za kulturu dijaloga. Naredne godine objavljen je zbornik *Mirko M. Kosić* u izdanju Narodne biblioteke „Jovan Popović“, Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Srpskog sociološkog društva. Zbornik sadrži najvećim delom radove s istoimene naučne konferencije u tiražu od 500 primeraka.

Prva zavedena i sačuvana knjiga Mirka Kosića je *Moderna Germanija*. Knjigu je Kosić objavio u Velikoj Kikindi 1912. godine. Pošto je knjigu izdao i štampao u to doba poznati knjižar Jovan Radak možemo pretpostaviti da je to bio kriterijum za prikupljanje, obradu i čuvanje u Biblioteci, a ne autor i njegovo delo. Prvih 14 strana u knjizi je numerisano rimskim brojevima, a ostalih 308 arapskim. Mekog je poveza koji je sačuvan u originalu. Štampana je ćiriličnim pismom. Kada je objavljena mladi Kosić je imao dvadeset godina i ne možemo govoriti o njemu kao naučnom radniku i sociologu. On u knjizi kritikuje političku ideju ujedinjenja svih germanških naroda. „U knjizi su uspešno osvetljene političke i duhovne realnosti nastale nakon ujedinjenja Nemačke na prelomu 19. i 20. veka. Kosićeva analiza se odvija na konkretnom istorijskom nivou iz dve perspektive: (1) iz perspektive svakodnevnog života i (2) iz perspektive globalnih, političkih, ideoloških i kulturnih zbivanja na početku 20. veka“. ²

Istorijski Arhiv u Kikindi, 2012. godine je izdao fototipsko izdanje *Moderne Germanije* u tiražu od 300 primeraka. Dragomir Tomin (1948–2020) je napisao predgovor: *Dr Mirko M. Kosić, veliki Kikinđanin, prvi školovani sociolog u Srbiji, političar, neshvaćeni vizionar i usamljenik*. Marinko Lolić je na četrnaest strana napisao opširan pogovor: *O Kosićevoj Modernoj Germaniji*. Iste godine Kosić je i objavio knjigu *Pangermanizam* koju biblioteka nema u svom fondu. U Beogradu 1925. godine, izdavač i štampar Geca Kon izdao je Kosićevu knjigu *Osnovi ekonomske politike*. Na 416 strana Mirko Kosić, tada već doktor nauka, se bavi agrarnom politikom i razvojem zemljoradnje. Naslov i ime autora su zlatotiskom utisnuti u crveni,

2 Jovica, Trkulja, „Kontroverze oko Mirka Kosića“, *Hereticus* br. 3-4 (2012): 22.

čvrsti povez. Listovi su povezani i prošiveni što nam govori da je izdavač i štampar Geca Kon vodio računa o opremi knjiga. U knjižaru Gece Kona dolazili su poznati intelektualci i književnici toga doba. Možemo pretpostaviti da je Gecu kao izdavača preporučio Slobodan Jovanović koji je saradivao sa poznatim izdavačem.

Prvi udžbenik iz sociologije, *Uvod u opštu sociologiju* Kosić je objavio 1934. godine u Novom Sadu u izdanju štamparije Jovanović i Bogdanov. Knjiga sadrži napomene, bibliografske reference i bibliografiju koja čitaocu pruža mogućnost daljeg proučavanja sociologije. Povez je mek i sačuvan u originalu. Iste godine u Beogradu u okviru Zbirke Ekonomski tečaj Kolarčevog narodnog univerziteta objavljena je Kosićeva knjiga *Problemi savremene sociologije Knj. 1*. Knjigu je objavila izdavačka kuća Trud iz Beograda. Pored napomena, bibliografskih referenci uz tekst, knjiga sadrži i registar. Registar nas upućuje u ozbiljnost rada autora i njegovu želju da čitalac brzo dođe do odgovora na traženi pojam.

Knjigu *Hrvatsko pitanje i nacionalno jedinstvo* Mirka Kosića su objavili izdavači Jovanović i Bogdanov u Novom Sadu 1937. godine. U knjizi su objavljeni govori Mirka M. Kosića koje je održao u 18-og i 26-og februara i 10-og marta 1937. godine povodom pitanja nacionalnog jedinstva Jugoslovena.

Kosić je knjigu *Zar opet po starom?* izdao 1949. godine. Ne znamo mesto izdanja i izdavača jer nisu navedeni. U knjizi malog formata na 64 strane Kosić argumentovano govori o odlukama koje je donosio tokom Drugog svetskog rata dok je bio viceguverner Srpske narodne banke i o režimu i prilikama u državu u periodu od 1919. do 1941. godine. Iščitavajući tekstove u ovoj knjizi dolazim do zaključka da on nije proračunato delovao već po nacionalnom ubeđenju i moralu koji ga je na to obavezivao. „Da, mi buntovnici u Austro-Ugarskoj, mi koji smo se sami oslobodili (samo kikindski srez dao je preko 600 dobrovoljaca u Dobrudži i na Solunu!), mi smo ostali buntovnici protiv svakog nasilja i bezakonja, protiv svakog unižavanja i falsifikovanja slobode i volje naroda. Mi smo za to primali udarce, napuštali i rodnu grud u zavičaja i otadžbine, odbacivali „ekzistencije“ i karijere, podnosili i gutali mnogi jad i čemer, ali se nismo priklanjali nevaljačkim režimima (i kada su nam nudili – tri-četiri puta – ministarsku fotelju)“.³

Izdajnički imendan : svedočanstvo o izdaji Mirka Kosića objavilo je Društvo Nova iskra 2010. godine na 72 strane.

„Krajem 19. i početkom 20. veka u Velikoj Kikindi je bilo uobičajeno da deca iz porodice intelektualaca, zanatlija i trgovaca uče škole na različitim jezicima (srpskom, mađarskom i nemačkom) i tako pored

3 Мирко М. Косић, *Зар опет по старом?* (Б. м.: Б. и., 1949), 41.

maternjeg savladaju još dva jezika“.⁴ Iz tih razloga Kosić je objavljivao članke na srpskom, mađarskom i nemačkom jeziku. Fond periodike sadrži samo dva naslova časopisa u kojima je Kosić objavljivao, a to su *Letopis Matice srpske* i *Srpski književni glasnik*.

Od ukupno popisanih 67 članaka, 62 su iz *Letopisa Matice srpske* koji redovno stiže u Biblioteku od prvog broja. Iz *Srpskog književnog glasnika* popisano je samo 5 članaka jer fond ne poseduje sva godišta. Kosić je 1912. godine objavio dve knjige i četrnaest priloga u *Letopisu Matice srpske*. Posle prisajedinjenja Vojvodine Kraljevini SHS, uredništvo *Letopisa* se trudilo da odgovori društveno-političkim, književnim i političkim temama. Kroz časopise se može pratiti politički, kulturni, socijalni i privredni život stanovnika Kraljevine SHS. Autori su iznosili svoje mišljenje uz želju da jače zainteresuju stanovništvo za aktuelnu temu.

Teme o kojima Kosić piše su agrarna reforma u Čehoslovačkoj kao primeru za agrarnoreformsko zakonodavstvo u Kraljevini SHS, kriza u industriji zbog male kupovne moći stanovništva, visokih poreza i nepovoljnih kredita kao i problemima u izvozu svežeg, ranog povrća iz Južne Bačke i Srema.

Pored ekonomskih tema Kosić se bavi nacionalnim pitanjem i nacionalnim državama, pitanjima iz sociologije i obrazovanja. U *Letopisu Matice srpske*, god. 100 knj. 308, sv. 1–2 (april–maj 1926), Mirko M. Kosić objavio je članak *Pravni fakultet u Vojvodini*. Kosić u članku daje pozitivnu ocenu realizacije osnivanja Pravnog fakulteta u Subotici. Ističe neophodnost rada jedne takve visokoškolske ustanove u sredini u kojoj se tek razvija pravna i politička svest. Članak je u listu objavljen kao prvi i to na tri strane. Studirajući u inostranstvu Kosić je učio u čitaonicama tako da je bilo prirodno da se dotakne teme dezinfekcije knjiga. Biblioteka poseduje samo knjige i časopise koji su izlazili u Vojvodini i potom u Kraljevini SHS.

Knjige

1. Мирко М. Косић, *Модерна Германија*, Издање књижаре Ј. Радака, Велика Кикинда, 1912., 308, [4] стр.

2. Мирко М. Косић, *Основи економне полиџике*. Књ. 1, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1925., 416 стр.

3. Мирка М. Косића, *Проблеми савремене социологије*, Књ. 1, Труд, (Економски течај Коларчевог Народног Универзитета), Београд, 1934., 247 стр.

4. Мирко М. Косић, *Увод у ошџу социологију*, Штампарија Јовановић и Богданов, Нови Сад 1934., 242 стр.

4 Jovica Trkulja, „Kontroverze oko Mirka Kosića“, *Hereticus* br. 3-4 (2012): 17.

5. Мирко М. Косић, *Хрватско питање и национално јединство*, Јовановић и Богданов, Нови Сад, 1937., 72 стр.
6. Мирко М. Косић, *Зар оиет̄ њо с̄ѡаром?* (Б. м.: б. и.), 1949., 64 стр.
7. Мирко Косић, *Издајнички имендан: сведочанство о издаји*, Друштво Нова искра, Београд, 2010., 72 стр.
8. Мирко М. Косић, *Модерна Германија*, Историјски архив, Кикинда, 2012., XIV, 308, 21 стр. Фототипско изд.: Кикинда: Ј. Радак, 1912.

Članci

1. Neményi Bertalan, „A magyar népállapota és az amerikai kivándorlás“ [Стање Мађарског народа и сеоба у Америку], *Modern könyvtár* 85–88. Budapest 1911. стр. 156. / Мирко М. Косић // *Лейѡиис Маѡице срѡске*, Нови Сад. Год. 87, књ. 288, св. 4 (1912), стр. 99–105.
* Приказ.
2. Demetrius Gusti: Ein Seminar für Soziologie, Politik und Ethik an der Universität Jassy / М.[ирко] М. К.[осић] // *Лейѡиис Маѡице срѡске*, Нови Сад. – Год. 87, књ. 288, св. 4 (1912), стр. 105–107.
* Приказ.
3. Понтус Фалбек: Неомалтусианизам у односу према расној биологији и расној хигиени / М.[ирко] М. К.[осић] // *Лейѡиис Маѡице срѡске*, Нови Сад. – Год. 87, књ. 288, св. 4 (1912), стр. 107–111.
* Белешка.
4. Велика школа за комуналну и социјалну администрацију у Келну / М.[ирко] М. К.[осић] // *Лейѡиис Маѡице срѡске*, Нови Сад. – Год. 87, књ. 288, св. 4 (1912), стр. 111–112.
* Белешка.
5. La vie internationale / М.[ирко] М. К.[осић] // *Лейѡиис Маѡице срѡске*, Нови Сад. – Год. 87, књ. 288, св. 4 (1912), стр. 112–113.
* Белешка.
6. Први музеј на селу основан је ове године у Горњој Шлеској у Забору / М.[ирко] М. К.[осић] // *Лейѡиис Маѡице срѡске*, Нови Сад. – Год. 87, књ. 288, св. 4 (1912), стр. 113.
* Белешка.
7. Világkönyvtár / М.[ирко] М. К.[осић] // *Лейѡиис Маѡице срѡске*, Нови Сад. – Год. 87, књ. 288, св. 4 (1912), стр. 113.
* Белешка.
8. Werner Sombart: Die Zukunft der Juden. Leipzig, Duncker et Humblot, 1912. Стр. 91. Ц. 2.50 марке. / М.[ирко] М. К.[осић] // *Лейѡиис Маѡице срѡске*, Нови Сад. – Год. 87, књ. 289, св. 5 (1912), стр. 96–99.
* Приказ.

9. Victor Auburtin, Die Kunst stirbt, A. Langen, München / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 87, књ. 289, св. 5 (1912), стр. 99–102.

* Белешка.

10. Adolf Mayer: Wilhelm Ostwald, Preussische Jahrbücher, Band 148, Heft III, str. 416–434. / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 87, књ. 289, св. 5 (1912), стр. 102–104.

* Белешка.

11. Американизирање лајпцишког универзитета / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 87, књ. 289, св. 5 (1912), стр. 104–105.

* Белешка.

12. Џон Мак-Доналд: Држава и жене, Der Staatsbürger / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 87, књ. 289, св. 5 (1912), стр. 105–106.

* Белешка.

13. Дезинфекација књига у јавним књижницама / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 87, књ. 290, св. 6 (1912), стр. 98.

* Белешка.

14. Збор немачких библиотекара у Минхену / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 87, књ. 290, св. 6 (1912), стр. 98–99.

* Белешка.

15. Организација народног просвећивања / од Мирка М. Косића // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 88, књ. 292, св. 2 (1913), стр. 1–12.

16. Dr. Vilko Anderlić, Sociologija. Đakovo. Tisak Biskupijske tiskare. 1912. Сјена 2 krune, стр. 119. / Мирко М. Косић // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 88, књ. 292, св. 2 (1913), стр. 95–99.

* Приказ.

17. Завичајни музеј у Хајлингграбе / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 88, књ. 292, св. 2 (1913), стр. 102–103.

* Белешка.

18. Изложба Обранбена растава у Љубљани / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 88, књ. 292, св. 2 (1913), стр. 105–106.

* Белешка.

19. Међународни конгрес за евгенику / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – год. 88, књ. 292, св. 2 (1913), стр. 110–112.

20. Подела цркве и државе у Сједињеним Државама Америчким / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 88, књ. 293, св. 3 (1913), стр. 110–111.

* Белешка.

21. [Прави задатак великошколаца] / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 88, књ. 293, св. 3 (1913), стр. 113–115.

* Белешка.

22. Десетогодишњица мађарског Социологијског друштва: (Társadalomtudományi Társaság) / Мирко М. Косић // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 88, књ. 293, св. 3 (1913), стр. 117–120.

23. Социална матица у Горици / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 88, књ. 294, св. 4 (1913), стр. 107–108.

* Белешка.

24. Egon Friedells: Ecce poeta, S. Fischer, Berlin, 1912, стр. 268, цена 4марке / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 88, књ. 294, св. 4 (1913), стр. 108–109.

* Белешка.

25. Евгенично законодавство у Америци / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 88, књ. 294, св. 4 (1913), стр. 111–112.

* Белешка.

26. Arthur Holitscher, Amerika, heute und morgen. Reiseerlebnisse. Berlin, S. Fischer, 1. u. 4. Auflage 1912, 5. Aufl. 1913, стр. 429. Цена 6марака пов. / Мирко М. Косић // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 88, књ. 296, св. 6 (1913), стр. 82–86.

* Приказ.

27. Ruskin College за просвећивање радника у Оксфорду / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 88, књ. 296, св. 6 (1913), стр. 92.

* Белешка.

28. † Аугуст Бебел (1840–1913) / Мирко М. Косић // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 88, књ. 296, св. 6 (1913), стр. 93–96.

* Некролог.

30. Стварање националних држава и национално питање. Jászai Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Budapest, 1912. / Мирко М. Косић // *Српски књижевни гласник*, Београд. – Књ. 30, бр. 12 (16. јун 1913), стр. 941–950

29. Пети међународни феминистички конгрес у Будимпешти / Мирко М. Косић // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 88, књ. 296, св. 6 (1913), стр. 96–100.

30. Стварање националних држава и национално питање. Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Budapest, 1912. / Мирко М. Косић // *Српски књижевни гласник*, Београд. – Књ. 30, бр. 12 (16. јун 1913), стр. 941–950

31. Опadaње рађања у светлости науке / [Мирко М. Косић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 89, књ. 297, св. 1 (1914), стр. 84–99.

32. [Politische Bibliothek и Staatsbürgerliche Flugschriften] / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 89, књ. 297, св. 1(1914), стр. 124–125.

* Белешка.

33. Опadaње рађања у светлости науке / Мирко М. Косић // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 89, књ. 298, св. 2 (1914), стр. 42–50.

34. Giuseppe Sanarelli, Tuberculosi edevoluzione sociale. Milano, Fratelli Treves, 1913. стр. 334. Цена 3.60 лире. / Мирко М. Косић // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 89, књ. 298, св. 2 (1914), стр. 72–75.

* Приказ.

35. Das Jahr 1913. Ein Gesamtbild der Kulturentwicklung, herausgegeben von Dr. D. Sarason. Leipzig, Teubner 1913, стр. VII + 549, формат Lex. Цена, у платно пов. 15 марака / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 89, књ. 298, св. 2 (1914), стр. 84–86.

* Белешка.

36. Josip Lakatoš, Narodna Statistika. Zagreb, 1914. Vlastita naklada. Стр. 80 великог формата; цена К 3.50. / Мирко М. Косић // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 89, књ. 299, св. 3 (1914), стр. 87–88.

* Приказ.

37. Die Tat, Jena, Diederichs, 12 бројева годишње, 12 марака / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 89, књ. 299, св. 3 (1914), стр. 98–99.

* Белешка.

38. Немачко Друштво за проучавање Русије / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Машице српске*. – Год. 89, књ. 299, св. 3 (1914), стр. 100–101.

* Белешка

39. Маџарска револуција, 1918–19.: социолошки изгледи / Мирко М. Косић // *Српски књижевни гласник*, Београд. – Нова серија, књ. 3, бр. 2 (16. мај 1921), стр. 116–126.

40. Народно јединство са гледишта социологије / Мирко М. Косић // *Летопис Машице српске*, Нови Сад. – Год. 98, књ. 302, св. 1 (октобар 1924), стр. 25–35.

41. Напуштање села / Мирко М. Косић // *Летопис Мајнице српске*, Нови Сад. – Год. 98, књ. 302, св. 1 (октобар 1924), стр. 71–76.

* Приказ књиге: Michael Hainisch, *Die Landflucht, ihr Wesen und ihre Bekämpfung im Rahmen einer Agrarreform*. Jena, G. Fischer, 1924.

42. Аграрне реформе у Румунији / Мирко М. Косић // *Летопис Мајнице српске*, Нови Сад. – Год. 98, књ. 302, св. 2 (новембар 1924), стр. 36–46.

43. Задругарство у Србији / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Мајнице српске*, Нови Сад. – Год. 98, књ. 302, св. 2 (новембар 1924), стр. 66–67.

44. Исељеничка политика Сједињених Држава / М.[ирко] М. Косић // *Летопис Мајнице српске*, Нови Сад. – Год. 98, књ. 302, св. 3 (децембар 1924), стр. 78–82.

45. Шарл Жид о станбеном питању / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Мајнице српске*, Нови Сад. – Год. 98, књ. 302, св. 3 (децембар 1924), стр. 90–91.

46. Драгиша Лапчевић: О нашим Муслиманима / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Мајнице српске*, Нови Сад. – Год. 98, књ. 302, св. 3 (децембар 1924), стр. 93.

* Приказ

47. Аграрна реформа у Чехословачкој / Мирко М. Косић // *Летопис Мајнице српске*, Нови Сад. – Год. 99, књ. 303, св. 2 (фебруар 1925), стр. 105–113.

48. Задатци наше националне политике / М.[ирко] М. Косић // *Летопис Мајнице српске*, Нови Сад. – Год. 99, књ. 303, св. 3 (март 1925), стр. 163–168.

49. Др. Ч. Марковић, Забрана или слобода вољног побачаја. Суботица, 1925, стр. 82. / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Мајнице српске*, Нови Сад. – Год. 99, књ. 303, св. 3 (март 1925), стр. 251.

* Белешка.

50. Талијански рад и кредит у иностранству / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Мајнице српске*, Нови Сад. – Год. 99, књ. 304, св. 1–2 (април–мај 1925), стр. 145.

* Белешка.

51. Англосаски капитал у Средњој Европи / М.[ирко] М. К.[осић] // *Летопис Мајнице српске*, Нови Сад. – Год. 99, књ. 304, св. 1–2 (април–мај 1925), стр. 145–146.

* Белешка.

52. Драгиша Лапчевић: О напредној Чехословачкој, Београд 1925. г. стр. 114. / К.[осић] // *Лешојис Мајице српске*, Нови Сад. – Год. 99, књ. 304, св. 1–2 (април–мај 1925), стр. 150.

* Белешка.

53. Конференција привредника у Сарајеву / М.[ирко] М. Косић // *Лешојис Мајице српске*, Нови Сад. – Год. 99, књ. 304, св. 3 (јуни 1925), стр. 221–223.

* Белешка.

54. Политика и привреда у Војводини / Мирко М. Косић // *Лешојис Мајице српске*, Нови Сад. – Год. 99, књ. 306, св. 2–3 (новембар–децембар 1925), стр. 3–8.

55. Генерација пред стварањем / М.[ирко] М. К.[осић] // *Лешојис Мајице српске*. – Год. 99, књ. 306, св. 2–3 (новембар–децембар 1925), стр. 215.

* Белешка.

56. Ђурађ Николић, Основни појмови народне економије / М.М.К. // *Лешојис Мајице српске*, Нови Сад. – Год. 99, књ. 306, св. 2–3 (новембар–децембар 1925), стр. 215–216.

* Приказ.

57. Др Душан Поповић, Војводина, прилози проучавања наше земље и нашега народа. I. Бачка, прилози проучавања етничких односа од средине XVI века до 1921 г. – Београд, 1925, издање Српске Краљ. Академије / Мирко М. Косић // *Српски књижевни гласник*, Београд. – Нова серија, књ. 15, бр. 3 (1. октобар 1925), стр. 232–233

58. Привредни послови у Војводини 1925. г. / М.[ирко] М. Косић // *Лешојис Мајице српске*, Нови Сад. – Год. 100, књ. 307, св. 1–2 (јануар–фебруар 1926), стр. 137–140.

59. Jahrbuch für Soziologie I Bd. (Das Handbuch gesellschaftswissenschaftlicher Forschung), G. Braun Karlsruhe, 1925, стр. 385. / М.[ирко] М. К.[осић] // *Лешојис Мајице српске*, Нови Сад. – Год. 100, књ. 307, св. 1–2 (јануар–фебруар 1926), стр. 162.

* Белешка.

60. Guido de Ruggiero, Storia del Liberalismo europeo, Laterza Bari, 1925, стр. 511. / М.[ирко] М. К.[осић] // *Лешојис Мајице српске*, Нови Сад. – Год. 100, књ. 307, св. 1–2 (јануар–фебруар 1926), стр. 162–163.

* Белешка.

61. Robert Michels, Sozialismus und Faschismus, München 1925, стр. 339. / М.[ирко] М. К.[осић] // *Лешојис Мајице српске*, Нови Сад. – Год. 100, књ. 307, св. 1–2 (јануар–фебруар 1926), стр. 168–169.

* Белешка.

62. Правни факултет у Војводини / Мирко М. Косић // *Лейојис Мајице српске*, Нови Сад. – Год. 100, књ. 308, св. 1–2 (април–мај 1926), стр. 3–5.

63. Привредна криза и наша економна политика / Мирко М. Косић // *Лейојис Мајице српске*, Нови Сад. – Год. 100, књ. 308, св. 1–2 (април–мај 1926), стр. 84–86.

64. О привреди Војводине / Мирко М. Косић // Војвођани о Војводини: поводом десетогодишњице ослобођења и уједињења. – Београд: Удружење Војвођана, 1928. – Стр. 21–25.

65. Војвођани о Војводини / Др М.[ирко М. Косић] // *Лейојис Мајице српске*, Нови Сад. – Год. 103, књ. 319, св. 2 (фебруар 1929), стр. 304–307.

66. Превирања у светској привреди. II, Чињенице из савремене кризе / Мирко [М.] Косић // *Српски књижевни гласник*, Београд. – Нова серија, књ. 33, бр. 8 (16. август 1931), стр. 619–633.

67. Др Владан Јојкић: „Национализација Бачке и Баната“ / Мирко М. Косић // *Српски књижевни гласник*, Београд. – Нова серија, књ. 35, бр. 1 (1. јануар 1932), стр. 64–66.

* Приказ.

Literatura:

1. Војновић, Жарко и Марија Богдановић. „Библиографија објављених радова Мирка М. Косића, у „Мирко М. Косић: личност и дело“, уред. Јовица Тркуља, 470–504. Кикинда: Народна библиотека „Јован Поповић“, 2013.
2. Vukotić, Vojana. „Mirko M. Kosić kao urednik i saradnik časopisa Društveni život“. *Hereticus*, br. 3–4 (2012): 277–288.
3. Косић, Мирко. *Зар ојетѝ њо сѝаром?*, 1949.
4. Тркуља, Јовица. „Мирко М. Косић: личност и дело“. Кикинда: Народна библиотека „Јован Поповић“, 2013.
5. Trkulja, Jovica. „Kontroverze oko Mirka Kosića“. *Hereticus* br. 3–4 (2012): 11–80.

DOSTOJEVSKI
U SVETLU PREVODA
I BIBLIOGRAFSKIH ZAPISA
DOBRILA ARANITOVIĆA*

Dostojevski kao filozof, mislilac i bogoslov, Zbornik prevoda i bibliografija, Izabrao, preveo i bibliografiju sačinio Dobrilo Aranitović, Šabac, 2022, 584 str.

1. – Fjodor Mihailovič Dostojevski spada u one pisce o čijem delu i idejama je napisano na hiljade tekstova. Na jednoj strani o njemu su pisali i pišu oni koji smatraju da je on genijalni pisac

* Recenzija rukopisa Dobrila Aranitovića: *Dostojevski kao filozof, mislilac i bogoslov, Zbornik prevoda i bibliografija* Šabac, 2022, 584 str. (U ovde objavljenom tekstu izvršene su neophodne modifikacije u skladu s okolnošću da je rukopis u međuvremenu štampan kao knjiga.)

a njegovo delo najvrednije što je napisano u književnosti. Na drugoj strani su oni za koje je on mračni ruski pisac i mistik čije delo je teško dokučivo izvan okvira ruske povesti i tradicije. Među jednim i drugima je mnogo onih koji tvrde da Dostojevski pripada većnim zvezdama na našem književnom horizontu, dostojnim svih počasti, ali da njegove ideje imaju malo šta zajedničko sa savremenošću. Sve je više savremenih kritičara Dostojevskog koji pate od hroničnog potcenjivanja i nipodaštavanja njegovog dela, koje, po njima, sve manje privlači pažnju savremenog čitaoca.

Nasuprot ovim i ovakvim kritičkim stavovima o Dostojevskom, su oni autori koji smatraju da je veliko delo koje je stvorio značajno i aktuelno i danas, da je dragoceno za razumevanje sudbine čoveka pojedinca u savremenom otuđenom svetu. Dostojevski je veliki umetnik podsvesti, ali on nije samo prikazivao mračne dubine podsvesti, već i svetle visine ljudskog duha. On je, takođe, anticipirao psihoanalizu, egzistencijalizam i druge pravce u filozofiji i teologiji i ostvario veliki uticaj na brojne savremene umetnike, književnike, filozofe, teologe i psihologe.

Dobrilo Aranitović pripada ovoj drugoj grupi autora koja decenijama uporno i marljivo istrajava u svojevrsnoj odbrani Dostojevskog i aktualizaciji njegovog dela. U periodu od 1981. do 2021. Aranitović je sukcesivno objavljivao prevode brojnih ruskih autora koji su iz različitih uglova osvetljavali ličnost i delo Fjodora Mihailoviča Dostojevskog. Pored toga on je marljivo i minuciozno prikupljao i beležio sve što je u periodu od 1901. godine do danas objavljeno o Dostojevskom kao misliocu, filozofu i bogoslovu na jugoslovenskim prostorima. Plod takve marljivosti i posvećenosti sabran je u rukopisu koji je predmet ovog napisa.

Za taj ogroman posao koji u bolje uređenim zemljama rade stručni timovi, Aranitovića su kvalifikovale njegove izuzetne reference. Naime, on je diplomirani filozof, književnik, publicista, prevodilac i bibliograf. Predavao je filozofsku grupu predmeta u gimnaziji a od 1975. godine je radio u Biblioteci šabačkoj, baveći se bibliografijom, prevodnjem s ruskog jezika, priređivanjem izdanja, književnom istorijom, filozofijom i etnografijom, kao i sakupljanjem narodnih umotvorina. Studije, članke, eseje, prevode, prikaze, biobibliografije i bibliografije objavljivao je u preko 130 periodičnih publikacija, zbornika radova i posebnih izdanja posvećenih pojedinim ličnostima i važnim događajima. Njegov stvaralački opus iznosi preko hiljadu bibliografskih jedinica iz raznih naučnih disciplina. Reč je o izuzetno plodnom i aktivnom pregaocu koji je tokom pola veka obrađivao različite parcele u oblasti srpske humanistike.

U stručnoj i široj javnosti Aranitović je najpoznatiji po svom pregalaštvu u oblasti stručne bibliografije iz filozofije,¹

književnosti, historiografije, etnologije, sociologije i nekih drugih oblasti. On je posebno poznat po personalnim bibliografijama istaknutih stvaralaca, ali i po nizu bibliografija časopisâ.

Manje je poznato da je on preveo s ruskog jezika čitavu biblioteku knjiga iz književnosti, filozofije, sociologije i teologije: Nikolaj Ivanovič Lapin, *Mladi Marks* (1984), Boris Nikolajevič Putilov: *Junački ep Crnogoraca* (1985), Boris Nikolajevič Putilov: *Istraživanje folklorâ* (1990), Ašot Ovakimjan: *Srbi i Armeni* (1993), *O Gogolju* (Mihail Bahtin, Jurij Vladimirovič Man, Jurij Mihailovič Lotman, 1993), Konstantin Močuljski: *Gogoljev duhovni put* (1995), *Hrišćanstvo i ekologija* (1996), Boris Petrovič Višeslavcev, *Etika preobraženog erosa i Srce u hrišćanskoj i indijskoj mistici* (1996); *Rusko-nemački dijalog: Nasilje u posttotalitarnim društvima* (1996), *Sudbina sveta s religijske i naučne tačke gledišta* (1997), M. Markiš: *Dvanaest pitanja o ekumenizmu* (1997), Nikolaj Berđajev: *Tragedija i svakodnevnica* (zajedno sa N. Kovačevićem i V. Medenicom, 1997), *Boris Leonidovič*

1 Aranitović je objavio brojne tematske i personalne filozofske bibliografije naših filozofa: Dimitrije Matić, Alimpije Vasiljević, *Filozofsko-bogosloveski aspekt Njegoševog dela*, Božidar Knežević, Svetomir Ristić, Borislav Mihajlović Lorenc, Nikola M. Popović, Simeon Stanković, Ksenija Atanasijević, Milan M. Jovanović, Zagorka Mičić, Pavle Jevtić, Vuko Pavićević, Bogdan Šešić, Andrija Krešić, Andrija Stojković, Miodrag Cekić, Milan Damjanović, Dragan M. Jeremić, Svetozar Stojanović, Branko Pavlović, Miladin Životić, Miloje Petrović, Zoran Đinđić, Mile Savić i dr. Pored toga, objavio je recepciju stranih filozofa na jugoslovenskim prostorima: Lajbnic, Hobz, Spinoza, Hjum, Kant, Fihte, Hegel, Kjerkegor, Šopenhauer, Niče, Huserl, Hajdeger, Vitgenštajn,

Hercen, Spektorski, Berđajev, Višeslavcev, Šestov, Šeler, From, Hrokhajmer, Lukač, Sartr, Kami, Kolakovski, Habermas, Gramši, Šaf, Kosik i dr. Od tematskih bibliografija objavio je: Fenomenologija u Jugoslaviji, *Filozofska kritika staljinizma*, *Postmoderna u Jugoslaviji*, kao i celovite bibliografije filozofskih i socioloških časopisa: *Arhiv za filozofiju i pedagogiju* (1898), *Misao* (1919–1937), *Philosophia* (1936–1938), *Filozofski pregled* (1953–1958), *Filozofija* (1957–1973), *Gledišta* (1960–1984), *Praxis* (1964–1974), *Theoria* (1974–2008), *Dijalektika* (1966–1985), *Filozofija i društvo* (1978–2008), *Nastava filozofije, psihologije i sociologije u jugoslovenskim zemljama* (1739–2009), *Sociološki pregled* (1938–2020, sa Bojanom Vukotić).

Pasternak, zbornik radova (1998), Ivan Iljin: *Put duhovne obnove* (1996, 2008), Aleksandar Menj: *Izvori religije*, (1999), Mihail Bulgakov, zbornik radova (1999), Nikolaj Berđajev: *Ja i svet objekata. Duh i realnost* (2002), Nikolaj Berđajev: *Čovek i mašina. Izabrani eseji i članci* (2002), Boris Petrovič Višeslavcev: *Srce u hrišćanskoj i indijskoj mistici* (drugo izdanje, 2002), Boris Petrovič Višeslavcev: *Kriza industrijske kulture. Marksizam. Neosocijalizam. Neoliberalizam* (2002), Eleni Apostolos Sterjopulu: *Poetika lirskog ciklusa* (2003), Jurij Mihajlovič Lotman: *Kultura i eksplozija* (2004), Lav Šestov: *Na terazijama Jova* (2006), Boris Višeslavcev: *Etika preobraženog Erosa. Problem Zakona i Blagodati* (drugo izdanje, 2006), Boris Višeslavcev: *Večno u ruskoj filozofiji* (2007), *Srce u hrišćanskoj i indijskoj mistici* (treće izdanje, 2008), *Fenomenologija ruske duše. Zbornik radova o ruskom nacionalnom karakteru i mentalitetu zajedno sa Ljudmilom Joksimović, Nebojšom Kovačevićem i Vanjom Stanišićem* (2008) Boris Jefimovič Grojs: *Stil Staljin* (2009), *Enciklopedija ruske filozofije*, odrednica na slovo M, N, O, i P. (2009), *Biblioteka kao ogledalo Vaseljene. Ogledi iz savremene ruske nauke o bibliotekarstvu* (2009), Karen Svasjan: *Geteov filozofski pogled na svet* (2010), Boris Grojs: *Umetnost utopije* (2011), Boris Višeslavcev: *Filozofska beda marksizma* (2014), *Enciklopedija ruske filozofije* (dopunski tom, 2014), *Smisao života. Pravoslavlje i joga* (zajedno sa Antoninom Pantelić, Zoranom Buljugićem, Matejem Arsenijevićem, 2017), Vladimir Jakovljevič Prop: *Folklor i stvarnost* (2020), Aleksandar Menj: *Izvori religije* (2020), Boris Višeslavcev, *Ruska stihija kod Dostojevskog* (2021).

Letimičan pogled na ovu biblioteku prevoda rečito govori o ogromnom trudu, ništa manjoj ljubavi, znanju i posvećenosti sa kojima je Aranitović obavio ovaj posao.

2. – Srećna je okolnost da je Aranitović odlučio da u okviru obeležavanja 200 godina od rođenja F. M. Dostojevskog i četrnaest desetleća od njegovog upokojenja, objavi u koricama jedne knjige 25 svojih prevoda ruskih autora o Dostojevskom i bibliografiju radova srpskih i južnoslovenskih autora o njemu kao misliocu, filozofu i bogoslovu od 1901. do 2021. godine. Tako je nastala knjiga obima 45 autorskih tabaka.² Rukopis započinje uvodnom napomenom prevodioca i priređivača iz koje saznajemo da je počeo da prevodi radove o Dostojevskom 1981. godine, da je proteklih decenija objavio 22 od uvrštenih priloga u časopisima i zbornicima: *Heretikus*, Beograd (6), *Letopis Matice srpske* Novi Sad, (3), *Gradina*, Niš (2), *Mostovi*, Pljevlja (1), *Provinciji*, Šabac (1), *Smisao*, Podgorica (1), *Dijalog*, Sarajevo (1), *Srpski književni list*, Beograd (1), *Srpski književni glasnik* (1). Na Trećem programu Radio-Beograda emitovano je 13 priloga.

Budući da su ovi prilozi naišli na vrlo lep prijem kod čitalaca i slušalaca, Aranitović se odlučio da ih sve objavi u koricama jedne knjige. Učinio je veliki napor kao prevodilac i priređivač da grupiše priloge koji bi popunili što više kockica na misaonom portretu Dostojevskog: ontologija, antropologija, etika, estetika, bogoslovlje, savremenost misli i dela, predosećanje i kritika totalitarizma, karakterologija, uticaj na Niče i egzistencijaliste, na ruske filozofe „srebrnog veka“ i 20. veka u celini, razlika u odnosu na Kanta i Tolstoja, srodnost sa Tokvilom, poređenja sa Kamijem, Kantom, Paskalom, Kjerkegorom, Tomasom Manom. Razume se da su tu i brojna druga pitanja: smisao života, verovanje

2 Dobrilo Aranitović, „Dostojevski kao filozof, mislilac i bogoslov, Zbornik prevoda i bibliografija“, rukopis, Beograd 2022.

i neverovanje, dobro i zlo, sloboda, odgovornost, strast i razum, svesnog i nesvesnog, uticaj na frojdizam i individualnu psihologiju itd.

Otuda bilo kakva podela priloga ne bi bila iscrpna i sasvim adekvatna. Aranitović se odlučio za grupisanje prevedenih priloga u četiri celine koje treba da omoguće lakše snalaženje čitaocu u obimnoj i tematski raznovrsnoj građi.

Prvu grupu čine prilozi o *smislu čovekovog bivstvovanja u stihiji nihilizma i beznada*. Među njima su poznati ruski mislioci Šestov i Berđajev, ali i Višeslavcev, Kantor i Galkin koji su izvanredni poznavaoци ličnosti i dela Dostojevskog, ali i sporova koji su vođeni o njemu i njegovima inspirativnim idejama. U tom smislu u svojim prilogima pišu *Lav Šestov*: Prevladavanje samoočiglednosti. (Uz stogodišnjicu rođenja F. M. Dostojevskog), *Boris Petrovič Višeslavcev*: Ruska stihija kod Dostojevskog, *Vladimir Karlovič Kantor*: „Karamazovština“ kao simbol ruske stihije. Traganje za nacionalnim karakterom, *Boris Petrovič Višeslavcev*: Dostojevski o ljubavi i besmrtnosti, *Aleksandar Borisovič Galkin*: Smrt ili besmrtnost? (Dostojevski protiv Tolstoja), *Nikolaj Berđajev*: Otkrovenje o čoveku u stvaralaštvu Dostojevskog.

U drugoj grupi pod naslovom *metamorfoze revolucije i zle slutnje Dostojevskog* su prilozi autora koji osvetljavaju odnos Dostojevskog prema revolucionarnim promenama u Rusiji i Evropi, uključujući i njegove proročanske tekstove. Reč je o prilogima *Fjodora Avgustoviča Stepuna*: *Zli duši* i boljševička revolucija, *Vladimira M. Šatohina*: Da li su *Zli duši* Dostojevskog bili „paskvila na revoluciju?“, *Andronika Movsesoviča Migranjana*: Metamorfoze revolucije. Tokvil i Dostojevski, *Vladimira Karloviča Kantora*: Karneval i zloduhost. Političko predskazanje ili proročanstvo o bolesti ruske duše? i *Valentine Jevgenjevne*

Vetlovske: Stvaralaštvo Dostojevskog u svetlu literarnih i folklornih paralela. „

Treću grupu čine sedam priloga koji se bave različitim *tumačenjima poeme Veliki inkvizitor i predosećanjem totalitarizma*. Aranitović je znalački odabrao autore koji su pisali o genezi i sporovima u tumačenju poeme o Velikom inkvizitoru, religioznosti Dostojevskog i njegovoj anticipaciji savremenog nihilizma i totalitarizma: *Rajnhard Laut*: Pitanje geneze „Legende o Velikom inkvizitoru“. (Zabeleške o problemu uzajamnih odnosa Dostojevskog i Solovjova), *Kamaludin Seražudinovič Gadžijev*: Apologija Velikog inkvizitora, *Monika Ljvovna Spivak*: Mesto i funkcija smeha u stvaralaštvu Dostojevskog. Ontologija smeha, *Asen Ignjatov*: Đavo i natčovek. Dostojevskovo i Ničeovo predosećanje totalitarizma, *Vladimir Karlovič Kantor*: Dostojevski, Niče i kriza hrišćanstva u Evropi krajem 19. i početkom 20. veka, *Igor Ivanovič Jevlampijev*: „Ovostrana“ religioznost Fjodora Dostojevskog i Fridriha Ničea. Prilog pitanju o religioznom sadržaju neklasične filozofije, *Valerij Dmitrijevič Zaharov*: Bog i ljudsko saznanje. (Junaci Dostojevskog u traganju za Bogom).

Najzad, u četvrtom delu su prilozi u kojima se razmatra aktuelnost Dostojevskog i njegovog dela. U njemu su pod naslovom *Dostojevski – naš savremenik* sabrani sledećih sedam priloga: *Gleb Nikolajevič Mehed*: Problem čoveka u etici i estetici F. M. Dostojevskog, *Natalija Stanislavovna Timčenko*: Egzistencijalni model čoveka i „bogoubice“ u tekstovima F. M. Dostojevskog, *Igor E. Medvecki*: Model igrovne svesti u romanu *Idiot* F. M. Dostojevskog, *Andrej Korobov-Latincev*: Dostojevski kao „transdiskurzivni“ autor, *Jurij Vladimirovič Puščajev*: Sovjetski Dostojevski. Dostojevski u sovjetskoj kulturi, ideologiji i filozofiji, *Sergej Aleksandrovič Levicki*:

Dostojevski – naš savremenik, *Vladislav Bačinjin*: Život nalik na bunilo ili Vrli, novi svet pandemije.

Svi ovi autori su ispoljili visok stepen obaveštenosti i kompetentnosti, tako da njihovi radovi omogućuju solidan uvid u glavna dela, misaone, umetničke i duhovne domete ideja Dostojevskog. Istovremeno oni nude solidan uvid u duh našeg vremena na razmeđu vekova.

Aranitović se opredelio za one autore koji samostalno i samosvojno s Dostojevskim idu dalje od Dostojevskog i tragaju za odgovorima na „prokleta pitanja“ koja pokreće Dostojevski i u „čemu je danas smisao večnih pitanja Dostojevskog“. Oni su svojim prilozi- ma jasno pokazali da je Dostojevski naš savremenik i sagovornik. To se posebno jasno vidi u prilozi- ma dvojice autora sa kojima Aranitović završava svoju antologiju prevoda. Prvi je Sergej Aleksandrovič Levicki koji pokazuje u čemu je Dostojevski naš savremenik. Drugi je Vladislav Bačinjin koji piše o „Vrlom novom svetu pandemije“ i pokazuje da je Dostojevski umnogome anticipirao zlo pandemije koju mi proživljavamo poslednje dve godine i „koronokratije“ koja pretenduje da ovlada svetom.

On uverljivo i argumentovano pokazuje da mi danas u uslovima pandemije korone, živimo u stvari unutar Raskoljnikovog košmara, zapanjeni do koje mere je Dostojevski svojom spisateljskom maštom prikazao i anticipirao savremenu realnost. Evo opisa sna bolesnog Raskoljnikova koji je istovremeno opis našeg „života nalik bunilu“ koji živimo u doba korone: „Za vreme bolesti pričinjavalu mu se kao da je ceo svet osuđen da bude žrtva nekakvoj strašnoj, nečuvenoj i neviđenoj kugi koja ide iz dubina Azije na Evropu. Svi su morali propasti osim malog broja izabranih. Pojavile su se neke nove trihine, bića

jedva vidljiva pod mikroskopom, koja su prodirala u ljudska tela...“ Čitajući ovu i slične stranice Dostojevskog i mi slično Bačinjinu, često „poželimo da uštine- nemo sami sebe i zapitamo se: „Da li je to bunilo ili java?“³ Milijarde potpuno razumnih ljudi zatvorenih usled kovid- pandemije u problematične lavirinte ne prestaju da postavljaju sebi ona ista „prokleta pitanja“: „Šta se s nama dešava?“, „Ko je kriv?“ i „Šta da se radi?“

3. – Prilozi u ovoj knjizi svedoče o prevodilačkom umeću Dobrila Aranitovića. Zahvaljujući svom solidnom filozofskom znanju, bogatoj erudiciji i spisateljskom talentu, on je ovaj prevodilački posao obavio na najvišem profesionalnom nivou. Ugledni publicista i prevodilac sa ruskog Vladimir Dimitrijević ovako je ocenio Aranitovićev prevodilački rad: „Filigranska preciznost, savršeno poznavanje pojmova koje treba preneti u našu jezičku sredinu, nepomerivost ostvarenog misaonog zdanja naveli su me da i u budućnosti pažljivo čitam Aranitovićeve prevode. A bilo ih je, i ima ih, što bi se nekad reklo `na zamerak`.⁴ Ako se tome doda njegov vredni i predani bibliografski rad, kojim su mnogi autori naše kulturne prošlosti, dalje i bliže, sticali svoje trajno mesto u riznicama stvaralačkog nasleđa, mogli bismo reći da je Aranitović čovek koji zaslužuje da ne bude zaboravljen tamo gde je ostavio traga – na mnogim i važnim poljima „kulturne produkcije“.

3 Vladislav Bačinjin, „Život nalik na bunilo ili vrli, novi svet pandemije“, rukopis, str 390–401.

4 Vladimir Dimitrijević, „Pitanja obrasla mesom: Nad antologijom ogleđa o Dostojevskom Dobrila Aranitovića, povodom dvestagodišnjice“, <https://www.pravda.rs/2021/12/29/pitanja-obrasla-mesom-nad-antologijom-ogleđa-o-dostojevskom-dobrila-aranitovića-povodom-dvestagodisnjice/>

Stekavši ovakav ugled, Aranitović je stao uz bok naših istaknutih prevodilaca sa ruskog jezika pre svega filozofskih dela ruskih filozofa⁵ koji su se posvetili ovom blagotvorenom i dragocenom poslu. Njihova teška i plemenita delatnost se s razlogom poredi s „mostogradnjom kojom se povezuju dve obale duha, književnosti, nauke, filozofije, kulture uopšte, kojom se te obale približavaju, pa i dodiruju“.⁶ Oni su se držali maksime Edite Štajn, Huserlove učenice i asistentkinje, umorene u Aušvicu 1942. godine: „Prevodilac mora biti kao prozorsko okno koje svu svetlost propušta a samo se ne vidi!“⁷

Sarađujući s prevodiocima kao urednik i priređivač video sam sa koliko ljubavi, istrajnosti, znanja, umešnosti, ali i muke i napora oni nastoje da na svoj maternji jezik prenesu/prevedu/pretoče reči i izraze, rečenice i smisao napisanoga. Oni su, bez sumnje, doprineli da brojne knjige koje sam potpisao kao urednik dobiju bolji izgled nego što bi ga imale bez njihovih znalackih i umesnih prevoda, uz očuvanje njihovog prvobitnog lika i stila autora.

5 Da ovde pomenem samo neka imena koja su se uputila tragovima Jovana Maksimovića, Isidore Sekulić, Petra Mitropana i Milosava Babovića: Mirko Đorđević, Petar Vujičić, Lidija Subotin, Branislav i Marija Marković, Ilija Marić, Mirjana Grbić, Nebojša Kovačević, Vladimir Medenica, Vladimir Dimitrijević, Radmila Mečanin, Draginja Ramadanski, Miroslav Ivanović, Radoslav Božić, Ljudmila Joksimović, Vanja Stanišić, Vesna Smiljanić Rangelov i dr.

6 Danilo N. Basta, „Prethodna napomena za knjigu *Kroz prozorsko okno prevođenja*“, u: Danilo Basta, *Sabrani spisi*, knjiga 14, *Varia ili filozofski svagdani*, Dosije studio i Gutenbergova Galaksija, Beograd, 2020, str. 338

7 Isto, str. 340

Dakle, prevodioci su u našoj kulturi vršili i vrše dragocenu kulturnu misiju, „ozvučuju tuđu kulturu u našem kulturnom prostoru i šire obzorja našeg pamćenja. Jedan od takvih poslenika reči je i bibliotekar, bibliograf i vrsni prevodilac, Dobrilo Aranitović, čovek koji nas je nahranio dragocenim ruskim rečima i mislima uobličenicima na srpskom tako da odjekuju u skladu sa onim što je najdublje u biću jezika“.⁸

4. – Aranitovićevi prevodi o Dostojevskom kao filozofu, misliocu i bogoslovu imaju svoj prirodni nastavak u drugom delu knjige u Bibliografiji radova jugoslovenskih autora i prevodilaca u periodu od 1901. do 2021. godine. Ona prikazuje misaonu recepciju dela Dostojevskog u našoj jezički skromnoj sredini. Uprkos tome, u njoj su u proteklih dvanaest decenija brojni autori i prevodioci objavili značajne i kvalitetne radove o Dostojevskom i njegovom delu. Te radove je Aranitović uredno popisao i hronološki poredao u ovoj Bibliografiji. Pored podataka o priložima srpskih autora, ona sadrži i priloge o Dostojevskom kod Hrvata i Slovenaca jer smo u dva navrata pripadali jednom kulturnom prostoru koji je bio obuhvaćen zajedničkom državom (1918–1941. i 1945–1991). Ona obuhvata dakako samo ono što je pisano, prevedeno i komentarisano o Dostojevskom kao misliocu, filozofu i bogoslovu a ne o njemu kao književniku, jer bi takva bibliografija bila nepregledna.

Kao iskusni bibliograf Aranitović je koncipirao ovu Bibliografiju u tri odeljka. U prvom su „Dela Dostojevskog“ a u drugom pod naslovom „Odlomci iz dela Dostojevskog“ su one jedinice koje su prevodioci izdvojili kao njegove „misli“, fragmente iz Dnevnika pisca, članke, odlomke iz romana a posebno *Poemu*

8 Vladimir Dimitrijević, nav. delo.

o *Velikom Inkvizitoru*, najčešće više puta objavljivano kao samostalno filozofsko delo. U trećem najobimnijem odeljku bibliografije su zasebna „Dela o Dostojevskom“ kao misliocu i filozofu. Nakon toga, slede članci i studije i odzivi na ta dela. Hronološki poredani prilozi daju istorijski pregled recepcije misli F. M. Dostojevskog u našem kulturnom prostoru za dvanaest decenija „kako nas je pohodio filozof, mislilac i bogoslov F. M. Dostojevski“, šta nam je poručivao i kako smo ga iščitavali i razumeli.

Pažljivi čitalac ove Bibliografije će uočiti da su prevedena najvažnija dela i brojni članci vodećih ruskih dostojevista: Vladimira Solovjova, Sergeja Bulgakova, Nikolaja Berdajeva, Nikolaja Loskog, Dmitrija Mereškenskog, Lava Šestova, Borisa Višeslavceva, Ivana Lapšina, Jevgenija Spektorskog, Vasilija Rozanova, Jakova Golosofkera i drugih, a od srpskih filozofa, bogoslova, književnih teoretičara i estetičara valja pomenuti Nikolaja Velimirovića, Justina Popovića, Isidoru Sekulić, Kseniju Atanasijević, Vladimira Dvornikovića, Vladimira Vujića, Bogdana Šešića, Nikolu Miloševića, Vladetu Jerotića, Slobodana Tomovića i mnoge druge autore srednje i mlađe generacije (Radomira Đorđevića, Dragana Stojanovića, Vladimira Medenicu, Vladimira Dimitrijevića, Nikolu Marojevića, Sonju Šundić Tomović). Uvrštene su i tri doktorske disertacije (Vere Janičević: *Veliki romani Dostojevskog i Kantove antinomije* (1999), Nikole Marojevića: *Antropologija Dostojevskog* (2012) i Novaka Maleševića: *Teorija dekonstrukcije i afirmacija nihilizma u romanu Zludisi F. M. Dostojevskog*, Beograd (2021).

Pobrojani su i anotacijama propraćeni svi zbornici radova o F. M. Dostojevskom kod nas kao misliocu i bogoslovu kao i enciklopedije i istorije ruske filozofije (Federik Koplston, Nikolaj Loski, Vasilij Zjenjkovski i dr.). Sve to se jasno vidi u Registru autora, priređivača

i urednika i Registru prevodilaca i redaktora prevoda kojim se završava ova bogata Bibliografija. Nakon toga slede prilozi koji sadrže Misli iz beležnice Dostojevskog 1860–1881) i manje poznati tekst „Nešto strogo lično o Slovenima što sam davno hteo da kažem“.

Poznato je da su najvažniji radovi F. M. Dostojevskom kao mislioca i bogoslova i najznačajnija dela o njemu objavljena u dva navrata u okviru desetoknjižja: *Dostojevski kao mislilac* (urednik Nikola Milošević).⁹ Razume se, Aranitović je sve to imao u vidu, ali je sve ovo gore pobrojano evidentirao uglavnom de visu uz prateće registre autora, prevodilaca i priređivača.

Iz ovako koncipirane Bibliografije mnogo toga može da se prati i zaključiti: učestalost radova u periodu 1900–1914, 1918–1941, prekid 1945–1958. i bujanje literature o Dostojevskom od 1970. naovamo. Na taj način ova bibliografija sa preko 800 jedinica solidna je osnova i za proučavanje istorije naše filozofske kulture, udela F. M. Dostojevskog u njoj za proteklih dvanaest decenija, uticaja njegovog dela na našu filozofsku i bogoslovsku misao i recepciju njegove misli koja se poklapa i s početkom njegove filozofske recepcije i u samoj Rusiji, pojavom ruskih „filozofa srebrnog veka“.¹⁰

5. – U celini posmatrano, tekstovi sabrani u ovoj knjizi svedoče o bogatstvu idejnoteorijskih pristupa Dostojevskom,

9 *Dostojevski kao mislilac*, knjiga 1–10, urednik Nikola Milošević, Partizanska knjiga, Beograd 1981–1982; ponovljeno u ediciji „Dostojevski u rukama Boga živoga“, Šabac – Beograd, 2015.

10 Up. Nebojša Kovačević, Recenzija rukopisa Dobrila Aranitovića, „Dostojevski kao filozof, mislilac i bogoslov, Zbornik prevoda i bibliografija“, str. 575–579.

o otvorenom i slobodnom dijalogu među ruskim autorima koji imaju vrlo različita gledišta, pripadaju različitim generacijama i školama. Oni zajedno sa Bibliografijom radova omogućuju solidan uvid u glavna dela, misaone, umetničke i duhovne domete Dostojevskog i njegovih ideja. Najzad, oni nude solidan uvid u duh našeg vremena na razmeđu vekova. Većinu ovih priloga odlikuje izuzetna obaveštenost i kompetentnost autora, relevantnost i aktuelnost tema o kojima pišu. Oni pokazuju da Dostojevski nije samo genijalni pisac. Njegova dela su takođe prepuna i duboke mudrosti. Ne ispoljavajući mudrost u svom tegobnom životu, on je najvišu mudrost srca i duha ovaplotio u svojim delima.

Dakle, zbornik prevoda o Dostojevskom koji je priredio Dobrilo Aranitović, sa Bibliografijom radova jugoslovenskih autora i prevodilaca o njemu u periodu od 1901. do 2021. godine neophodan je izvor na osnovu koga se može izučavati kritička recepcija i aktuelnost Dostojevskog u savremenoj ruskoj književnosti, filozofiji, društvenoj nauci i teologiji. On je plod zrelosti i znalačke posvećenosti

priređivača i prevodioca koji su srećno spojeni u jednoj ličnosti. Zahvaljujući tome, nastalo je delo koje nije samo čitanka, nego monumentalno svedočenje o smislu koji nam se otkriva u delu velikog ruskog pisca. O smislu čovekovog bivstvovanja u stihiji nihilizma i beznađa do koga je Dostojevski došao kroz lavirinte i vihore ruske stihijnosti. To delo je važno ne samo za uvid u savremenu rusku misao o Dostojevskom, nego i za uvid u tokove svetske misli o ovom velikom stvaraoču. Zato su recenzenti Aranitovićeovog rukopisa saglasni da će sa ovom knjigom svaki budući istraživač dobiti u ruke svojevrsnu mapu za kretanje kroz delo velikog i neponovljivog F. M. Dostojevskog. Reč je o svojevrsnom filozofskom vodiču i priručniku za izučavanje dela jednog od najvećih pisaca sveta.

Uz sve to, objavljivanjem ovog zbornika prevoda sa ruskog jezika o Dostojevskom na primeren način se obeležava 200. godišnjica njegovog rođenja. Iz tih razloga sa zadovoljstvom preporučujem ovaj rukopis za objavljivanje. Beograd, oktobra 2021. godine.

Damjan Tatić

LEGAL PROTECTION
OF REFUGEES WITH
DISABILITIES: FORGOTTEN
AND INVISIBLE?

Crock, M, Smith-Kahn, S,
McCallum, R, Saul, R: *Legal
Protection of Refugees with Disabilities:
Forgotten and Invisible?*, Sydney, 2017

The authors examine the theoretical, legal, and practical framework for the protection of refugees with disabilities. Bearing in mind that persons with disabilities constitute about 15% of world population, according to World Health Organization, and that those persons are often among the most vulnerable refugees, yet often remain invisible and overlooked, this research is truly important and valuable. The authors analyzed legal framework for protection of refugees with disabilities, followed by exhaustive fieldwork and the research

in six countries recipients of considerable refugee population – Indonesia, Malaysia, Pakistan, Jordan, Turkey, and Uganda. They put forth advice on how to improve the fieldwork with refugees in those countries, especially how to keep evidence, identify, and register refugees with disabilities. In the course of examination of relevant legal norms, the authors offer guidance on how to ensure protection of rights of refugees with disabilities and their integration and inclusion in the recipient societies. The authors have conducted the research in cooperation with the Office of UN High Commissioner for Refugees. One of the authors is a former Chair Person of Committee on the Rights of Persons with Disabilities, thus offering unique insight into the practice and jurisprudence of that committee.

The book is divided into two parts and twelve chapters. After the introductory deliberations, the authors closely analyze the provisions of Convention on Rights of Persons with Disabilities, focusing especially on article 11, which guaranties to persons with disabilities protection in the situations of natural disasters and armed conflicts. They highlight the fact that a country is obliged to provide protection to all persons with disabilities under their jurisdiction and on their territory, no matter what nationality those persons are.

In chapter 3 the authors describe different initiatives which UN High Commissioner for Refugees has taken to identify refugees with disabilities and improve their situation. They provide information about situation in the field in Indonesia, Malaysia, Pakistan, Jordan, Turkey, and Uganda.

One could say that chapter 4 constitutes one of the crucial segments of the book. Here the authors address the challenge of identifying refugees with

disabilities, which becomes especially challenging for persons with less visible impairments, such as hearing impairments and mental health and intellectual impairments. One has to note that in many cases refugees obtain impairments during their flight and migration. The authors used questionnaires relying mainly on International Classification of Functioning of WHO.

In chapter 5 the authors suggest that the lived experiences of refugees with disabilities are often much richer than official records. They advocate for stronger cooperation with the organizations of persons with disabilities, both locally and nationally.

Chapter 6 serves as connection between the first and second part of the book. The authors once again highlight the legal and theoretical framework of Convention on the Rights of Persons with Disabilities: disability is more than mere impairment, it is a social phenomenon born out of interaction between person with impairment and the barriers he or she faces in the society.

In part two of the book the authors align their field analyzes with analysis of the relevant provisions of CRPD Convention and other instruments of international public law that define situation of displacement of individuals. Chapter 7 analyzes the way in which CRPD Convention influenced the procedures for determination of status of refugees and the way in which CRPD Convention itself defines refugees.

In chapter 8 the authors review the way in which fundamental protections of security, personal integrity and human dignity are realized for refugees in theory and practice, paying attention to concepts of what and who can constitute a risk.

Chapter 9 provides extensive analysis of both legal provisions and practices

pertaining to provision of humanitarian assistance to persons with disabilities caught in armed conflicts. The authors point out challenges with provision of accessible basic food and water supply, shelter and health care. They highlight that urban refugees are often more resilient than those caught in rural areas.

In chapter 10 the authors go into a substantive research of ways in which more durable solutions can be offered to refugees with disabilities. They analyze how to overcome the barriers which refugees with disabilities face, focusing on issues such as ensuring access to education for refugee children with disabilities, and employment, job training and income generation for adult refugees with disabilities. The authors stress the importance of targeted initiatives to support integration of refugees with disabilities into local societies, providing examples of good practice from the countries in which the field research had been conducted.

The authors continue to analyze legal and practical framework for durable solutions for refugees with disabilities in chapter 11. They conclude that refugees with disabilities often face additional difficulties in reaching durable solutions due to barriers in the society. The authors also warn that impairments of refugees with disabilities may worsen over time due to lack of adequate support and not sufficiently accessible durable solutions. They conclude that inclusive resettlement has traditionally been significant challenge across the globe.

The authors conclude the book in chapter 12 by discussing how the Convention on the Rights of Persons with Disabilities can best be applied to improve policies, practices, and outcomes for refugees with disabilities. The Convention indeed provides most solid foundation for protecting and improving

the enjoyment of human rights of persons with disabilities.

This book of Australian authors provides unique insight into the world of refugees with disabilities. It finely balances theoretical analysis with practical comprehensive field research in number of countries with considerable refugee populations. The authors offer in depth look into complex issues providing sound legal and theoretical framework and guidance to concrete practical solutions

aimed at improving the situation of refugees with disabilities. Bearing in mind the amount of research put into it, and the wealth of information and concrete guidance it offers, one may safely deduce that we are looking at a piece of remarkable scholarship worthy of becoming literature on the subject that simply cannot be overlooked or ignored by anyone aspiring to be a theoretician, a practitioner, or a field worker in the area of refugee protection.

Skriveni svetovi, intervencija flomasterom
na reprodukciji, 17,5 x 12,5

Sanja Stojković Zlatanović

UTICAJ PANDEMIJE COVID-19 NA POLOŽAJ OSOBA SA INVALIDITETOM U SRBIJI

Damjan Tatić, *Ka inkluzivnom odgovoru na pandemiju: uticaj pandemije COVID-19 na položaj osoba sa invaliditetom u Srbiji i preporuke za ostvarivanje i zaštitu prava ovih osoba u situacijama epidemiološkog rizika.*

Beograd: Nacionalna organizacija osoba sa invaliditetom Srbije (NOOIS), 2021, 184 str.

Rastućem broju istraživačkih studija sa fokusom na analizu i sagledavanje uticaja javnozdravstvene krize izazvane pandemijom COVID-19 na funkcionisanje društvenog i posledično pravnog sistema, valja pridodati i studiju autora dr Damjana Tatića, pod nazivom *Ka inkluzivnom odgovoru na pandemiju: uticaj pandemije COVID-19 na položaj osoba sa invaliditetom u Srbiji i preporuke za*

ostvarivanje i zaštitu prava ovih osoba u situacijama epidemiološkog rizika. Publikovana je kao rezultat projekta Misije OEBS-a u Srbiji *Konsolidovanje procesa demokratizacije u sektoru bezbednosti u Republici Srbiji*, čiji je donator Švedska agencija za međunarodnu razvojnu saradnju (SIDA). Glavna istraživačka pitanja bila su usmerena na sagledavanje položaja, odnosno ostvarivanje osnovnih ekonomsko-socijalnih prava osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji, za vreme trajanja vanrednog stanja i tokom pandemije, zaključno sa decembrom 2020. godine. Garantije sa aspekta ostvarivanja osnovnih ekonomsko-socijalnih prava ranjivih društvenih grupa u uslovima vanrednih, odnosno kriznih situacija, a u okvirima sistema zdravstvene i socijalne zaštite, sistema rada i zapošljavanja, kao i sistema obrazovanja jesu višestruko izazovne za normiranje i primenu pravnih pravila, na šta autor, sa pravom, ukazuje. Stoga, situaciona izuzetnost pandemijskih okolnosti čime se pokreće sistem vanrednog ostvarivanja osnovnih ekonomsko-socijalnih prava posebno pogađa ranjive populacije, te zahteva unapred pripremljen okvir delovanja, na principu *Crisis standard of Care*, ali uz nezanemarivanje principa inkluzivnosti i jednakosti različitih društvenih grupa. Propisi kojima je regulisano ostvarivanje osnovnih ekonomsko-socijalnih prava u uslovima pandemije COVID-19 sagledani su u kontekstu onih garantovanih u redovnim okolnostima, sa fokusom na prava osoba sa invaliditetom, što je metodološki zasnovano na analizi empirijskih podataka, prikupljenih primenom anketnih i fokus grupnih intervju-a sa članovima reprezentativnih organizacija osoba sa invaliditetom, predstavnicima resornih ministarstava, odnosno onih nadležnih za poslove rada, zapošljavanja, socijalne i zdravstvene zaštite, obrazovanja, unutrašnjih poslova, kao i sa aktivistima organizacija osoba sa

invaliditetom. Ovde vredi ukazati na to, da iako obiluje značajnim empirijskim podacima kojima se obezbeđuje uvid u stvarno stanje ljudskih prava osoba sa invaliditetom u pandemijskim uslovima, uz napomenu da se i autor, u delu koji se odnosi na ostvarivanje prava na zaštitu zdravlja i pristup sistemu zdravstvene zaštite, ograđuje i ukazuje da organizacije osoba sa invaliditetom nisu dale „celovite odgovore o broju osoba sa invaliditetom koje su imale potrebu za nekim oblikom zdravstvene zaštite“, primetno nedostaje teorijsko-konceptualni okvir istraživanja, odnosno analiza tradicionalnih i savremenih teorijskih postavki i polaznih premisa svojevrsne „izuzetnosti“ u ostvarivanju prava ranjivih kategorija u vanrednim okolnostima. Stoga se publikacija pred nama pre klasifikuje u kategoriju istraživačkih studija i može poslužiti kao osnova za izradu strateških dokumenata javnopolitičkog karaktera u predmetnoj oblasti, ne i kao istraživanje monografskog, odnosno naučnog značaja, budući da izostaje jasno definisan teorijski osnov, analiza konceptualnog okvira, kao i kritičko sagledavanje različitih teorijskih stanovišta, na šta, zapravo, ukazuje i autor u uvodnom delu, da istraživanje ima za cilj „identifikovanje izazova sa kojima se osobe sa invaliditetom suočavaju u vanrednim okolnostima“, kao i „pomoć donosiocima odluka u izradi podzakonskih akata i politika povezanih sa vanrednim situacijama, uzimajući u obzir potrebe osoba sa invaliditetom“.

Istraživačka studija je podeljena u deset celina, gde su nakon uvodnog dela i upoznavanja sa primenjenim metodološkim instrumentima, treći i četvrti podnaslovi posvećeni analizi domaće regulative, uključujući i relevantne strateške dokumente usvojene pre i posle proglašenja pandemije COVID-19, a odnose se na ostvarivanje i zaštitu prava osoba sa invaliditetom. Autor ovde

iscrpno taksativno pristupa navođenju normativnih i strateških dokumenata domaćeg prava u domenu zdravstvene i socijalne zaštite, obrazovanja, kao i rada i zapošljavanja u redovnim i vanrednim okolnostima, te iznosi zaključak nepotpunosti i manjkavosti adresiranja potreba osoba sa invaliditetom, uz isticanje neophodnosti i afirmaciju ideje daljeg rada na unapređenju položaja osoba sa invaliditetom, a i u kontekstu stvaranja sistema otpornijeg na buduće krizne situacije, na način koji uključuje zaštitu svih kategorija stanovništva, posebno onih najranjivijih. Peti, šesti i sedmi delovi studije sagledavaju stavove i mišljenja članova i aktivista Nacionalne organizacije osoba sa invaliditetom Srbije, a vezano za izazove sa kojima su se isti suočili u ostvarivanju osnovnih ekonomsko-socijalnih prava tokom pandemije i vanrednog stanja, utvrđene putem *online* upitnika i fokus grupnih intervjua. Dakle, ovde je dat pregled stanja ljudskih prava osoba sa invaliditetom, gde se posebno vodilo računa o ravnomernoj prostornoj, odnosno geografskoj pokrivenosti ispitanika na teritoriji Republike Srbije, kao i o ravnomravnom uključivanju pripadnika različitog pola, kako bi se obezbedio zahtevani nivo objektivnosti i tačnosti rezultata. Osim toga, prilikom odabira istraživačkog uzorka, evidentno je da se vodilo računa i o heterogenosti stanja koje uzrokuju invaliditet, odnosno o različitim oblicima invaliditeta, koji pak uslovljavaju različitost potreba koje je potrebno zadovoljiti, te, sledstveno, i različitost mera i mehanizama zaštite prava. Međutim, kako je i sam autor istakao prilikom definisanja cilja istraživanja, a to je pregled stanja i identifikacija izazova, u studiji nisu jasno i argumentovano, a u svetlu savremenih socijalnopravnih instituta i tendencija njihovog redefinisanja u međunarodnom i uporednom pravu, diferencirani načini

unapređenja domaćih pravnih mehanizama zaštite prava osoba sa invaliditetom. Sa druge strane, kvalitet studije jeste sama ideja autora da pored uvida u stavove i mišljenja osoba sa invaliditetom, njihovih predstavnika i aktivista, posebni delovi, osmi i deveti delovi studije, uključe i izazove iz perspektive onih odgovornih za sprovođenje mehanizama zaštite prava, odnosno nezavisnih institucija, tj. poverenika za zaštitu ravnopravnosti i zaštitnika građana, kao i stavove organa izvršne vlasti u domenu predmeta istraživanja, odnosno ministarstva nadležnog za poslove rada i zapošljavanja, socijalne i zdravstvene zaštite, obrazovanja i unutrašnjih poslova. Ujedno poslednji i, stoga, zaključni deo istraživačke studije, sadrži i preporuke za unapređenje položaja i uopšte socijalnopravnog statusa osoba sa invaliditetom, sa predlogom za izmenu i dopunu regulative u targetiranim oblastima, zasnovanim na analizi pozitivnopravnih rešenja domaćeg prava. Tako, autor naglašava da, nasuprot često relativizaciji ostvarivanja prava osoba sa invaliditetom na početku pandemije, intervencijama i zalaganjem organizacija osoba sa invaliditetom Srbije, kao i nezavisnih institucija za zaštitu ljudskih prava učinjen je određen pomak, s tim da je još uvek položaj manjinskih, a shodno tome, i ranjivih društvenih grupa u Srbiji, ugrožen i, često, na samoj granici između prava i „neprava“, zbog čega ova publikacija može poslužiti kao „empirijski putokaz“ i svojevrsno svedočanstvo o mestu i položaju osoba sa invaliditetom u socijalnopravnom sistemu Srbije. Ovo naročito vredi u uslovima decenijskih napora *specijalizacije* prava manjinskih i marginalizovanih društvenih grupa, kakva su svakako osobe sa invaliditetom, čime se ukazuje da evidentan korak napred, nastupanjem izvanrednih okolnosti, kakve su pandemije i krize, mogu značiti i veliki korak nazad, te da,

često, pokazuju i otkrivaju sistemske slabosti, i nemoć institucija da odgovore potrebama opšte populacije, dok su prava manjinskih grupa nesrazmerno više, odnosno višestruko ugrožena.

Naposletku, postavimo pitanje, šta istraživačku studiju autora dr Damjana Tatića čini posebno vrednom čitalačke pažnje u mnoštvu publikacija javnopolitičkog karaktera sličnog kvaliteta i pristupa predmetu istraživanja? Zasigurno, nije u pitanju naučna rasprava kojom se sistemski pristupa analizi i kritičkom sagledavanju socijalnopravnog statusa osoba sa invaliditetom u vanrednim okolnostima, uz identifikaciju rešenja *de lege ferendau* kontekstu budućih kriznih situacija, ali jeste empirijski bogato sagledavanje izazova ostvarivanja i zaštite osnovnih ekonomsko-socijalnih prava osoba sa invaliditetom u Srbiji u vreme pandemije, i to kako iz ugla osoba sa invaliditetom, odnosno titulara, ali i aktivista za zaštitu prava, tako i onih odgovornih za primenu, odnosno ostvarivanje i zaštitu imaoća prava, što implicira potpunost uvida u objektivno stanje ljudskih prava u ovom domenu. Tako, nesumnjiv značaj ove publikacije jeste empirijski zasnovano opravdanje za zakonodavca da revidira propise u oblastima gde se nedovoljno sagledavaju potrebe osoba sa invaliditetom u vanrednim okolnostima, sa jedne, kao i podsticaj za istraživače koji su voljni da ovoj materiji pristupe sa čisto naučnog stanovišta, entuzijastično sagledavajući teorijske postulate, međunarodne standarde, uporednopravna rešenja, i stanje pozitivnog prava, sve u kontekstu dostizanja ideje socijalne pravde (*iusitiadistributiva*), koja je pak načelno i konceptijski najviše svojstvena radnom i socijalnom pravu, kao grani prava, od njenog nastanka do današnjih dana, sa druge strane. Ostvarivanje vrednosti pravde i sledstveno jednakosti, neizostavno zahteva element solidarnosti, kao važnog

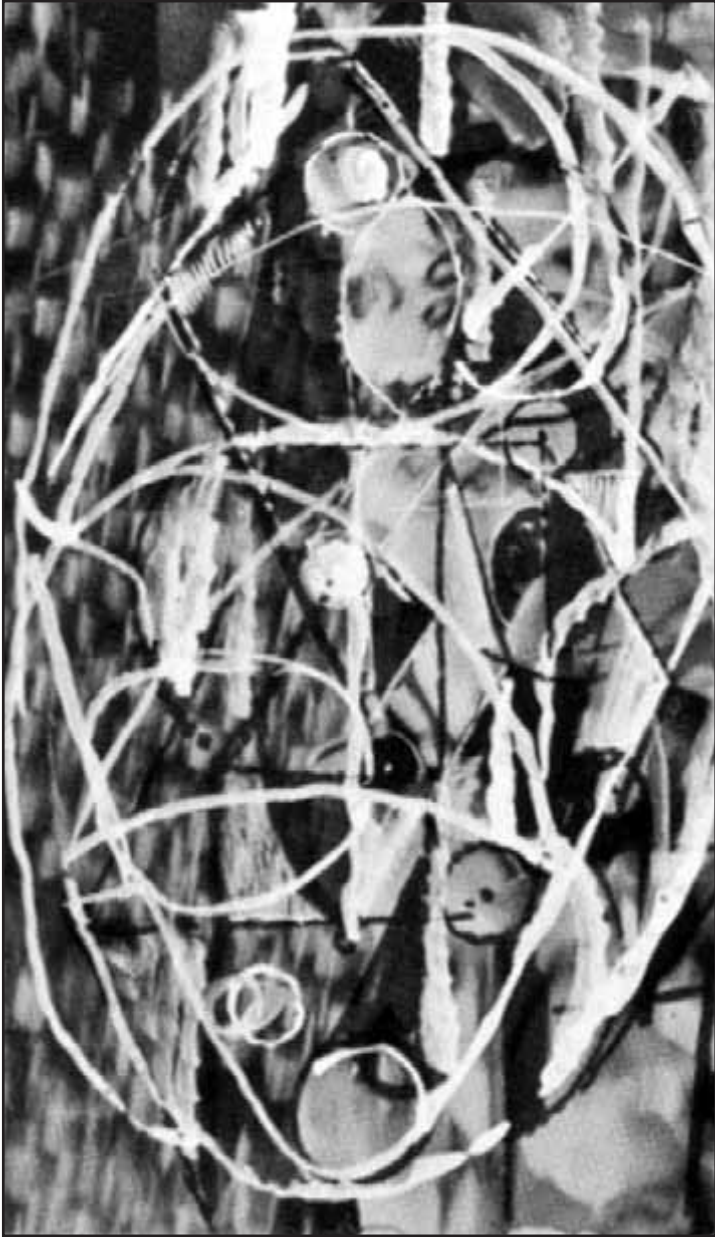
načela radnog i socijalnog prava, na način da se pravda okreće ka opštim potrebama i interesima, dok solidarnost čini pravdu dostižnom i manjinskim, odnosno ranjivim društvenim grupama. Ovde valja citirati navode *Kalanja* (2005) o *Tocquevilleov*-om poimanju značaja društvenih promena i demokratije uopšte, gde prirodna nejednakost između društvenih grupa podstiče stvaranje jednakih uslova, te neminovno vodi ka

društvenoj evoluciji, kao krajnjem cilju.¹ U tom smislu, ova publikacija osvetljava nejednakosti osoba sa invaliditetom, u pravcu izgradnje pravednijeg društva i evolucije pravnih standarda uključivanjem pojedinačnih interesa i potreba manjinskih društvenih grupa.

- 1 Navedeno prema: Klečina, M. (2022) *Alexis de Tocqueville i obrana slobode u uvjetima egalitarizma*, Sveučilište u Zadru, Zadar, str. 4.

Step by step to perfect success, intervencija, 30 x 25

Lavirani crtež, tuš i bela tempera

BIOBIBLIOGRAFIJE

UDK 821.163.41.09:929 Шeвић М.
012 Шeвић М.

Dobriilo Aranitović
filozof i bibliograf, Šabac

BIOBIBLIOGRAFIJA MILAN ŠEVIĆ (1866–1934)

Biografija

Milan Šević se rodio u Novom Sadu 1866. a preminuo je u Beogradu 1934. godine. Osnovnu školu je učio u Novom Sadu, gimnaziju u Novom Sadu i Halašu. Filozofiju, slavistiku i nemački jezik studirao je u Budimpešti, Ženevi, Cirihu i Minhenu a završio ih je u Lajpcigu 1888. doktorskom disertacijom iz filozofije, slavistike i germanistike kod profesora Vunta, Leskina i Hildebranda. Njegova doktorska disertacija pod naslovom *Dositheus Oradovitsch ein serbischer Aufklärer er des XVIII Jahrhunderts*, „predstavlja prvu disertaciju iz nacionalne filozofije kod Srba“ (Ilija Marić). Po završetku studija postavljen je za honorarnog predavača u Požarevcu, Kragujevcu i Beogradu (1889–1893).

Stalni profesor postaje u Beogradu (1894) gde slušbuje u Prvoj beogradskoj gimnaziji „Josif Pančić“ (1894–1904), zatim u niškoj gimnaziji (1904–1905). Od 1904. do 1909. radi kao profesor Druge beogradske gimnazije. Zbog partijskih sukoba penzionisan je 1909. godine. Od 1919. Šević je opet profesor gimnazije i honorarni profesor Univerziteta u Beogradu gde je jedan od osnivača i upravnik Opšteg pedagoškog seminara. Predavao je Metodiku srednjoškolskih predmeta, Metodiku maternjeg jezika, O estetičkom vaspitanju s naročitim obzirom na literarnu nastavu u osnovnoj i srednjoj školi, Istoriju pedagogije i Uvod u srednjoškolsku metodiku i rukovodio praktičnim vežbama u gimnazijama.

U periodu od 1889. do 1909. godine Šević koristi školske ferije i sluša predavanja vodećih nemačkih pedagoga (Marburg, 1897; Bern i Berlin 1904), piše pedagoške rasprave, prevodi dela s nemačkog i francuskog jezika. Posle prvog penzionisanja (1909–1913) nastavlja studijska putovanja, piše udžbenike za srednju školu i piše o književnom delu Jovana

Jovanovića Zmaja, Petra Preradovića, Jovana Grčića Milenka i o problemima dečije književnosti. Jedan je od osnivača i prvi predsednik Pedagoškog društva u Beogradu (1924).

Učestvovao je na Sveslovenskom kongresu u Varšavi, bio saradnik Internacionalnog centra za pedagošku dokumentaciju i, „kao pasionarni bibliograf“ (Darinka Mitrović) saradnik Nacionalnog centra za prikupljanje podataka o pedagoškoj periodici u našoj zemlji.

Penzionisan je 1932. godine. Bavio se pripremama za organizovanje Jugoslovenskog pedagoškog kongresa koji nije održan (1935). Godine 1908. pokrenuo je ediciju Pedagogijska knjižnica u okviru koje je objavio 65 svezaka iz oblasti pedagoške teorije i prakse a 1922. godine sličnu ediciju pod naslovom Pedagoški klasici.

Pesmama, dramama, studijama i člancima, prikazima i prevodima s nemačkog i francuskog jezika saradivao je u brojnim listovima i časopisima, priređivao antologije i napisao brojne predgovore i pogovore delima drugih autora.

BIBLIOGRAFIJA

Filozofski tekstovi i prevodi

Posebna izdanja

1. *Dositheus Oradovitsch ein serbischer Aufklärer des XVIII Jahrhunderts.* Inaugural Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doktorwürde an der vorgelegt von Milan Šević (Maksimović) aus Neusatz (Südungarien), – Neusatz, Druck von A. Pajević, 1889; str. 52 + (1), 8⁰

2. *Увод у филозофију.* За средње школе саставио Милан Шевић. – Београд, [Издање аутора], Штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, 1893; стр. 32; 8⁰

3. *Поуке моралне и грађанске.* По Лују Лиару и другима према програму за грађанске школе саставио Милан Шевић. Свеска прва за I разред. – Београд, Накладом Књижаре Велимира Валожића, 1899; стр. (3) + 79; 8⁰

4. *Harald Höffding. Njegova filozofija i njegova pedagogija.* – U Zagrebu, Naklada Hrv[ataskog] predagoškog-književnog zbora. (Štamparija i litografija C. Albrecht), 1911, str. 44 + (2), 8⁰

5. *Образовање и вџишњање.* I. Класичне студије и млади народи – златно правило педагогијско. О ширењу писмености у народ. О про-светним реформама. Учитељев васпитач. – Београд, Издање књижарнице Рајковића и Ђуковића, 1908; стр. 36; 8⁰

Педагогијска књижница. Свеска II.

6. **Образовање и просвећивање.** II. Доситеј Обрадовић. Доситеј и Русо. О литерарном васпитању и народном просвећивању. Дечја књижевност српска. Дечја књижевност хрватска. – Београд, Издање Књижаре Рајковића и Ђуковића, 1911; стр. 48; 8⁰

Педагогијска књижница. Свеска VII.

7. **Образовање и просвећивање.** I Друго умножено издање. – Београд, Издавачка књижарница Рајковића и Ђуковића, 1921; стр. 48; 8⁰

Педагогијска књижница. Свеска II.

* Садржај: I. Класичне студије и млади народи – златно правило педагогијско. О ширењу писмености у народ. О просветним реформама. Учитељев васпитач. Легислативна и егзекутивна педагогија.

8. **Образовање и просвећивање.** II. Друго издање. *Досијеј Обрадовић. Досијеј и Русо.* О литерарном васпитању и народном просвећивању. Дечја књижевност српска. Дечја књижевност хрватска. – Београд, Издање Књижаре Рајковића и Ђуковића, 1923; стр. 48; 8⁰

Педагогијска књижница. Свеска VII.

* Садржај: Доситеј Обрадовић. Доситеј и Русо. О литерарном васпитању и народном просвећивању. Дечја књижевност српска. Дечја књижевност хрватска.

9. **Шта може васпитање.** Историјски поглед на ово питање. – Београд, Књижарница Рајковића и Ђуковића, 1923; стр. 26+ 6; 8⁰

Педагогијска књижница, свеска 19.

* Садржај: I. Да ли је човек слободан или везан. – Природа и култура у развоју човеку разложене у четири фактора: наслеђе, природна средина, социјална средина, васпитање – формуловање главнога питања. – II. Стварање појмова, науке, и вера у васпитање (*Сократи* и *Платон*). Васпитање као практични рад, навикавање (*Аристотел*). – За хришћанство има и наслеђена зла и задобивена зла – Средњи век је одређен Старим и Новим Заветом. – III. За ренесанса се практички показује моћ васпитања, на југу – Вера у наставу, на северу – *Хуан Уарте* као претеча савременом покрету, да људи треба да се према својим природним даровима одређују за позиве у животу – Реформација, као и сваки нови религиозни покрет, јако истиче значење васпитања и наставе – Класични век педагогије прокламује свемоћ васпитања. – IV. Механичко схватање света и његов утицај на васпитање (*Хелвечије, Жакошо*) – Даље доба просвећености и француска револуција не слабе веру у моћ васпитања – *Русо* је критичнији, али ипак подржава ту веру – *Кантово* велико мишљење о моћи васпитања као израз његовог доба – *Песјалозија* истиче праве путеве за моћ васпитања – Примена његових принципа у Пруској – Велики примери (примери у масама) за моћ васпитања. – V. Реакција на веровање у доба просвећености, потпомогнута и великим људима 18. века – Романтика и њезино истицање ирационалнога, индивидуалног и личног противи се вери у свемоћ васпитања – *Гешеова* реч – *Шојенхаур* пориче васпитну моћ – његови савезници.

Предавање, држано у народном универзитету у Београду 14. фебруара 1922; штампано у „Учитељу, година III, свеска 3 (новембар 1922).

10. *Образовање и просвећивање* III. – Београд, Издање књижарнице Рајковића и Ђуковића, 1926; стр. 64; 8⁰

Педагогијска књижница. Свеска 38 и 39.

* Садржај: О гимназијској методи. О концентрацији наставе. О распореду предмета и часова. Јосип Панчић као педагог.

11. *О раду и радницима*. – Београд, Задужбина Илије Милосављевића Коларца, 1931; стр. 207; 8⁰

Studije. Članci. Prikazi

12. О савременој психологији. – *Браник*, Нови Сад, 5/1889, 111, 1–2.

13. Образованост, не ученост! (Bildung nicht Gelehrs anmkeit! Ein Beitrag zur Schulreform von Hermann Walter. Gotha, Verlag von Emil Behrend, 1890). – *Насџавник*, Београд, 1891, II/4, 364–371.

* Приказ.

14. О једном приступном предавању у Вел[икој] Школи. – *Вугело*, Београд, 13/1892, 124, 2.

* О плагијаторству и неоригиналности приступног предавања Михајла Шљивића 17. 10. 1892.

15. Bibliothèque de philosophie contemporaine. *La psychologie anglaise contemporaine* (Ecole expérimentale) par Th. Ribot, professeur au Collège de France, directeur de la Revue philosophique. Troisième édition. Nouveau tirage. Paris, Ancienne librairie Germer Baillière et Cie, Felix Alcan, editeur. 108–1891, p 429. – *Насџавник*, Београд, 3/1892, 1, 85–198.

* Приказ.

16. Увод у психологију. Написао Милан Шевић. – *Учиџель*, Београд, 12/1892–1893, 5, 373–383; 6, 461–493.

17. Одговор г. Михаиљу Шљивићу. – *Насџавник*, Београд, 5/1894, 1, 66–77.

* Поводом приказа пишевог *Увода у филозофију* у истом часопису за 1893. годину, стр. 456–464.

18. *Естџешика или наука о лејоџи за школу и народ*. Написао Др Стеван Павловић. Обдарила „Маџица Српска“. У Новом Саду у штампарији Браће М. Поповића, 1895; стр. III–VI, 1–203; и I–XXVII. – *Бранково коло*, Сремски Карловци, 2/1896, 31, 985–990.

* Приказ.

19. Поклони, Оглед из дела Људима и о щудима. – *Бранково коло*, Сремски Карловци, 14/1908, 2, 18–19.

* Филозофско-социолошка расправа.

20. Експериментална педагогија. – *Насџавник*, Београд, 21/1910, 4, 318–322.

* Ауторство према годишњем садржају часописа.

21. *Psychologie des Kindes*. Von Robert Gaupp, Professor an der Universität Tübingen. Druck und Verlag von B. G. Teubner in Leipzig 1908. (Aus *Natgur und Geistewelt*. Sammlung wissenschaftlich-gemeinverständlicher Darstellungen 213. Bändchen). – *Насџавник*, 21/1910, 1, 55–57.

* Приказ.

22. Шта да радимо, бољи да будемо. (Беч). – *Венац*, Београд, 1/1910, 1–2, 48–55; 4, 160–165; 5, 209–215.

* Потписано: М. Ш.

23. Мисли и чувства. – *Босанска вила*, Сарајево, 25/1910, 7–8, 119–120.

24. Dr Ed. Claparède, Professeur à l'Université de Genève. *Psychologie de l'Enfant et Pédagogie expérimentale*. Problèmes et méthodes, Développement mental. Fatigue intellectuelle. Trisième édition. Genève, Librairie Kündig, 1909. – *Насџавник*, Београд, 21/1910, (2), 145–147.

* Приказ.

25. Prevodiočev predgovor. – [U]: *Filozoijski problemi*. Napisao Harald Höffding profesor Univerziteta u Kopenhagenu. Preveo i predgovor napisao Dr Milan Šević, Zagreb, Naklada Hrv. Pedagoško-književnoga zbora, 1911; str. 7–9.

26. Harald Höffding, njegova filozofija i njegova pedagogija. – [U]: *Filozoijski problemi*. Napisao Harald Höffding profesor Univerziteta u Kopenhagenu. Preveo i predgovor napisao Dr Milan Šević, Zagreb, Naklada Hrv. Pedagoško-književnoga zbora, 1911; str. 13–54.

27. Др Харалд Хефдинг, професор философије на универзитету у Копенхагену. *Уџбеник историје новије философије*; с дозволом аутора превео с немачког Владан Максимовић. Карловци. Издање Српске манастирске штампарије, 1910. – *Летопис Маџице српске*, Нови Сад, 87/1912, 286/2, 35–90.

* Приказ.

Потписано: М. Ш.

28. Преводиочев предговор. – [У]: *Филозофски проблеми*. Написао Харалд Хефдинг професор Универзитета у Копенхагену. С пищевим допуштењем превео и предговор написао др Милан Шевић. С предговором Х. Хефдинга. Друго исправљено издање. – Београд, С. Б. Цвијановић, 1920; стр. 4–7.

29. *Wilhelm Vundt i njegovo značenje*. (Prigodom smrti Wundtove 1. septembra 1920). Napisao Vladimir Dvorniković, Zagreb, 920. Filozofska biblioteka, br. 1. – *Просвешћени гласник*, Београд, 38/1921, 6, 359–362.

* Приказ.

Потписано: М. Ш.

30. Предговор. – [У]: Едуар Клапаред: *Педагогија Цона Дјуија*. Прево Милан Шевић. – Београд, 1920, стр. 3–8.

31. Рад и васпитање. – [У]: *Просвеџа*. Календар за 1922. годину, Сарајево, 1921, стр. 105–113.

32. Шта може васпитање. Историјски поглед на ово питање. – *Училишљ*, Београд, 3/1922–1923, 3–4, 179–197.

* Јавно предавање држано у дворани Универзитета, зима 1922–1923. у низу предавања која су приредили професори Универзитета у Београду.

33. Предговор. – [У]: *Ойиџа педагогија*. Написао Паул Наторп професор филозофије на универзитету марбуршком. Прево Милан Шевић. Део први. Постављање основе. Друго издање. Београд, Издање књижарнице Рајковића и Ђуковића, 1922, стр. 3–4.

34. Поговор. – [У]: Имануел Кант: *Сџис о педагогији*. Прево и поговор написао Милан Шевић, Београд, Издање књижарнице Рајковића и Ђуковића, 1922; стр. 109–112.

35. Успомене из детињства. Своме сину Душану. – *Народни Погмладак*, Београд, 2/1922, 7–8, 196–197.

36. Морал и друштво. – *Време*, Београд, 4/1924, 977, 5; 978, 4; 979, 2.

37. Естетичко васпитање и националне знаменитости. – *Просвеџни џласник*, Београд, 41/1924, 4, 69–206.

38. Поговор. – [У]: Сергије Хесен: *Школа у Совјејској Русији*. Прево и поговор написао Милан Шевић. Београд, Књижарница Рајковића и Ђуковића, 1927; стр. 55–59.

39. Филозофска настава у средњој школи. – *Просвеџни џласник*, Београд, 43/1927, 7, 21–27.

* Садржај: Циљ. Предмет. Метод.

40. О Видовићеву листу. Миљенко Видовић: „Узгајатељ“, часопис за морално и етичко побољшање друштва. – *Лейоџис Маџице срџске*, Нови Сад, 100/1926, 309/3, 383–385.

* Приказ часописа који је почео са излажењем 1. 11. 1923. године.

41. Песталоција. – *Лейоџис Маџице срџске*, Нови Сад, 101/1927, 312/2–3, 377–391.

42. Базала, Алберт др. – [У]: *Народна енциклопедија срџско-хрвајско-словеначка*, Загреб, Лексикографски завод, I, (б. г.), 103.

* Потписано: М. Ш.

43. Бранковић, Константин. – [У]: *Народна енциклопедија срџско-хрвајско-словеначка*, Загреб, Лексикографски завод, I, (б. г.), 262–263.

* Потписано: М. Ш.

44. Ракић, Вићентије, др. – [У]: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словенацка*, Загреб, Лексикографски завод, III, (б. г.), 662.
* Потписано: М. Ш.
45. Ристић, Светомир др. – [У]: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словенацка*, Загреб, Лексикографски завод, III, (б. г.), 787.
* Потписано: М. Ш.
46. Војислав Бакић. – [У]: *Календар Зајребацке добродворне зајруге Српкиња* за 1930. годину. Загреб, 1929, стр. 48–52.
47. Друштво за filozofsku nastavu. – *Glasnik Proforskog društva*, Београд, 10/1930, 4, 282.
* Основано u Berlinu.
Potpisano: М. Ш.
48. Првош Сланкаменац: *Педагогика на Универзитету*. – *Летопис Машице српске*, Нови Сад, 104/1930, 326/1–2, 151–153.
* Приказ.
49. Реч-две о васпитању онима који не маре за педагогију. – [У]: *Календар Просвета* за год, 1931, Сарајево, 1930, стр. 109–115.
50. August Messer: *Geschichte der Pädagogik*. У три књиге: први део, стари и средњи век; други део, почетак новог века до 18. столећа; трећи део, од почетка 18. столећа до садашњости. Фердинанд Хирт In Breslau, 2. издање, I, II 1931 i III, 1930. – *Училишљ*, Београд, 12/1931–1932, 8, 630–634.
* Приказ.
51. Хефдинг Харалд о одржању живота. – *Училишљ*, Београд, 12/1931–32, 9, 703.
* Потписано: М. Ш.
52. Филозоф Хефдинг о државној школи. – *Училишљ*, Београд, 12/1931–1932, 9, 702.
* Потписано: М. Ш.
53. О раду. – [У]: *Календар Привредник* за 1935. годину, Београд, 1935, стр. 60–62.
54. Dositej Obradović – srpski prosvetitelj 18. veka. Prevela Jelena Tanasković. – *Gledišta*, Београд, 40/1990, 1–2, 168–195.
55. Доситеј Обрадовић – српски просветитељ из 18. века. [Превела Јелена Танасковић]. – [У]: Илија Марић: *Историографија српске филозофије до 1941. године*. Београд, Досије студио, 2019, стр. 204–238.

Prevodi

Posebna izdanja

56. [Рабје, Ели – Вормс, Рене]: *Логика за средње школе* по [Elie] Rabier-у и [Rene] Worms-у. С француског превео Милан Шевих. – Београд, Накладом Књижаре Велимира Валожиха. Штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, 1894; стр. 153 + II; 8⁰

57. [Фавр, Луј]: *Научни дух и научни метод*. Написао Луј Фавр. Превео Милош Шевих. – Београд, шт. Штампарија Светозара Николића, 1905; стр. (8) + 83; 8⁰

Издање Задужбине Илије М. Коларца, 107.

* Наслов оригинала: *L'esprit scientifique et la méthode scientifique*

58. [Дилтај, Вилхелм]: *О могућности педагогијске науке од омишле вредности*. Написао Вилхелм Дилтај. Превео Милан Шевих. – Београд, Књижарница Рајковића и Ђуковића, 1908; стр. 30; 8

Педагогијска књижница. Свеска 1.

* Наслов оригинала: *Über die Möglichkeit einer allgemeingültigen pädagogischen Wissenschaft.*

59. [Наторп, Паул]: *Омишле педагогија*. Написао Паул Наторп професор филозофије на универзитету марбуршком. Превео Милан Шевих. Део први. Постављање основе. – Београд, Издање књижарнице Рајковића и Ђуковића, 1908, стр. 38 + (2); 8⁰

Педагогијска књижница. Свеска III.

* Наслов оригинала: *Allgemeine Pädagogik.*

60. Браунинг, Оскар: *Увод у историју васпитних теорија*. Превео Милан Шевих. – Београд, Нова штампарија „Давидовић“, 1909; стр. 159 + (4); 8⁰

Издања Задужбине Илије Милосављевића Коларца, 133.

61. [Наторп, Паул]: *Омишле педагогија*. Написао Паул Наторп. Превео Милан Шевих. Део други. Ток образовања, описан у главним потезима. – Београд, Издање књижарнице Рајковића и Ђуковића, 1908; стр. 46 + (1); 8⁰

Педагогијска књижница, св. IV.

* Наслов оригинала: *Allgemeine Pädagogik.*

62. Höffding, Harald: *Filozoijski problemi*. Napisao Harald Höffding profesor Univerziteta u Kopnehagenu. Preveo i predgovor napisao Dr Milan Šević. – Zagreb, Naklada Hrv. Pedagoško-književnoga zbora, 1911; str. 162 + (3); 8⁰

Knjižnica za učitelje. Knjiga XLIX.

* Naslov originala: *Filosofske Problemer.*

63. [Дилтај, Вилхелм]: *О могућности педагогијске науке од ошине вредности*. Написао Вилхелм Дилтај. Превео Милан Шевић. Друго поправљено издање. – Београд, Књижарница Рајковића и Ђуковића, 1908; стр. 30; 8⁰

Педагогијска књижница. Свеска 1.

* Наслов оригинала: *Über die Möglichkeit einer allgemeingültigen pädagogischen Wissenschaft*.

64. Клапаред, Едуар: *Педагогија Цона Дјуија*. Написао Ед[уар] Клапаред, професор женевског универзитета. Превео и предговор написао Милан Шевић. – Београд, Издање књижарнице Рајковића и Ђуковића, 1920, стр. 31; 8⁰

Педагогијска књижница, св. 9.

65. Хефдинг, Харалд: *Филозофски проблеми*. Написао Харалд Хефдинг професор Универзитета у Копенхагену. С пишчевим допуштењем превео и предговор написао др Милан Шевић. С предговором Х. Хефдинга. Друго исправљено издање. – Београд, С. Б. Цвијановић, 1920; стр. 152 + (4); 8⁰

* Наслов оригинала: *Filosofske Problemer*.

66. [Браунинг, Оскар]: *Историја педагогије*. Написао Оскар Браунинг. Превео Милан Шевић. Друго издање. – Београд, Издавачка књижарница „Напредак“, 1921; стр.

67. [Фавр, Луј]: *Научни дух и научни метод*. Написао Луј Фавр, директор „Библиотеке метода у експерименталним наукама“. Превео Милош Шевић. Друго издање. – Београд, Издавачка књижарница „Напредак“, 1921; стр. 88; 8⁰

* Наслов оригинала: *L'esprit scientifique et la méthode scientifique*.

68. [Кант, Имануел]: *Сис о педагогији*. Превео и поговор написао Милан Шевић. – Београд, Издање књижарнице Рајковића и Ђуковића, 1922; стр. 112; 8⁰

Педагошки класици. Књига 1.

* Наслов оригинала: *Über Pädagogik*.

69. [Наторп, Паул]: *Ошине педагогија*. Написао Паул Наторп професор филозофије на универзитету марбуршком. Превео Милан Шевић. Део први. Постављање основе. – Друго издање. Београд, Издање књижарнице Рајковића и Ђуковића, 1922, стр. 38 + (2); 8⁰

Педагогијска књижница. Свеска III.

* Наслов оригинала: *Allgemeine Pädagogik*.

70. [Наторп, Паул]: *Ошине педагогија*. Написао Паул Наторп. Превео Милан Шевић. Део други. Ток образовања, описан у главним

потезима. Друго издање. – Београд, Издање књижарнице Рајковића и Ђуковића, 1922; стр. 46 + (1); 8⁰

Педагогијска књижница, св. IV.

* Наслов оригинала: *Allgemeine Pädagogik*.

71. Емил Пикар: *О науци*. Превео Милан Шевић. Жил Танри: *Теоријска математика*. Превео И[ван] Арновљевић. – Београд, Књижарница Рајковића и Ђуковића. 1926.

Педагогијска књижница, св. 40–42.

72. Хесен, Сергије: *Идеја радне школе и далтонски план*. Превео Милан Шевић. – Београд, Књижарница Рајковића и Ђуковића, 1926; стр. 38; 8⁰

Педагошка књижница, свеска 43 и 44.

* Наслов оригинала: *Die idee des Arbeitsschule und der Daltonplan*.

73. Делекат, Фридрих: *Песталоција*. Превео Милан Шевић. – Београд, Књижарница Рајковића и Ђуковића, 1927; стр. 31; 8⁰

Педагогијска књижница св. 41–42.

74. Хесен, Сергије: *Школа у Совјетској Русији*. Превео и поговор написао Милан Шевић. – Београд, Књижарница Рајковића и Ђуковића, 1927; стр. 64; 8⁰

Педагогијска књижница, св. 46–47.

75. Барт, Паул: *Вођ у животи*. Превео Милан Шевић. – Београд, [Издање преводиоца], штампа Графички уметнички завод Планета, 1930; стр. 30 + (1); 8⁰

* Наслов оригинала: *Der Lebensführer*.

76. [Лаланд, Андре]: *Зашто треба да смо добри*. Написао Андре Лаланд, члан Института, професор Сорбоне. Превео Милан Шевић. – Београд, Народна штампарија 1932; стр. 86 + (2) 8⁰

Издање Задужбине Димитрија Стаменковића Српске Академије наука, књига 17.

* Наслов оригинала: *Précis raisonné de morale pratique par questions et réponses*.

77. [Хефдинг, Харалд]: *Филозофски проблеми*. Написао Харалд Хефдинг професор Универзитета у Копенхагену. С пищевим допуштењем превео и предговор написао др Милан Шевић. С предговором Х. Хефдинга. – Београд, С. Б. Цвијановић, 1936; стр. 152 + (4); 8⁰

* Наслов оригинала: *Filosofske Problemer*.

78. Кант, Имануел: *Васпитавање деце*. Приредио, написао уводну белешку и језички осавременио, према преводу Милана Шевића, Томислав Гаврић. – Београд, „Бата“, 1991, стр. 68; 8⁰

Библиотека Веданта.

79. Кант, Имануел: *Васийшавање геце*. Предео Милан Шевић. Приредо Томислав Гаврић. – Београд, Ушће, 1995; стр. 64; 8⁰

80. Кант, Имануел: *Васийшавање геце*. Предео Милан Шевић. – Београд, Срђан Јаворина и други – Ушће, Београд, 2002; стр. 62; 8⁰

81. Кант, Имануел: *Васийшавање геце*. Предео Милан Шевић. Друго издање. – Београд, Срђан Јаворина и други – Ушће, Београд, 2008; стр. 62; 8⁰

Članci i studije

82. [Лиар, Луј]: Основи морала. За основну наставу написао Луј Лиар. С француског предео Милан Шевић. – *Невен*, Нови Сад, 11/1890, 3, 38–40; 4, 54–55; 7, 107–109; 8, 121–124; 13, 198–200; 15, 229–230; 16, 245–247.

83. [Лиар, Луј]: Основи морала. Написао Луј Лиар. (Преведено с француског и удешено за I разред српских средњих школа). Предео Милан Шевић. – *Просветни власник*, Београд, 13/1892, прилог 2, 1–28.

84. [Вилхелм Вунт]: Задаци експерименталне психологије. Написао В[илхелм] Вунт. С немачког Милан Шевић. – *Учишел*, Београд, 13/1891–1892, 3, 177–188; 4, 265–274.

85. [Вунт, Вилхелм]: Осећање и представа. Психологијска расправа Вилхелма Вунта. Предео М[илан] Ш[евић]. – *Учишел*, Београд, 14/1894–1895, 16, 757–766; 17, 805–815.

86. [Вунт, Вилхелм]: Развиће воље. Психологијска расправа Вилхелма Вунта. Предео М[илан] Ш[евић]. – *Учишел*, Београд, 14/1894–1895, 18, 853–863; 19, 901–909.

87. [Вунт, Вилхелм]: Мозак и душа. Психологијска расправа Вилхелма Вунта. Предео М[илан] Ш[евић]. – *Учишел*, Београд, 15/1895–1896, 7–8, 325–337; 9, 421–426; 10, 491–497; 11, 529–543.

88. Шпир, А.: О сазнању добра и зла. Предео М[илан] Ш[евић]. – *Бранково коло*, Сремски Карловци, 2/1896, 19, 602–603.

* Из *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie*, 1895, I. Heft.

89. Браунинг, Оскар: Језуите и јансенисте. Предео М[илан] Ш[евић]. – *Дело*, Београд, 10/1905, 35, мај, 206–217.

90. [Дилтај, Вилхелм]: О могућности пердагогијске науке од опште вредности. Написао В[илхелм] Дилтај, професор берлинског универзитета. Предео М[илан] Ш[евић]. – *Учишел*, Београд, 27/1908, 8, 664–678; 9, 754–761; 10, 828–834.

91. [Хефдинг, Харалд]: Хефдинг о одржању живота. Предео и приредо Милан Шевић. – *Учишел*, 12/1932, 9, 703.

Literatura o Milanu Ševiću

Posebna izdanja

92. Хацић, Зорица: *О Милану Шевичу*. – Нови Сад, Академска књига, 2017, стр. 220; 8⁰
Библиотека Хоризонти.

Članci. Studije. Prikazi

93. Аноним: *Dositheus Obradovitsch. Ein Serbischer Aufklärer des XVIII. Jahrhunderts*. Von Dr Milan Šević, Neusatz, Druck von A. Pajević, 1889. – *Нова Зеџа*, Цетиње, 1/1889, 4, 161.

* Белешка.

94. Анђелковић, Милош С.: Критика на „Моралне и грађанске поуке“ од дра Милана Шевича. – *Гласник Епархије нишке*, Ниш, 1/1899, 5, 121–123; 7, 168–177; 8, 198–199.

95. Б[угарски], Ђ[орђе] М.: *Dositheus Obradovitsch. Inauguraldisertation von Dr Milan Šević*. – *Босанска вила*, Сарајево, 4/1889, 11, 174–175.

* Приказ.

96. Јакшић, Светолик: Доситије Обрадовић. Српски просветитељ из 18. века. Расправа д-ра Милана Шевича. – *Доситије*, 1/1889, 4, 6–7; 5, 5–7; 6, 6–7; 7, 6–7; 8, 4–6; 9, 5–6; 10, 4–5.

97. Аноним: *Увод у филозофију*. За средње школе Милан Шевич. Београд, у Државној штампарији, 1893. – *Глас Црногорца*, Цетиње, 22/1893, 48 (27. 11), 3.

* Белешка.

98. [Стојаковић], Р[иста]: *Логика за средње школе*. По Рабјер-у и Вормс-у. С француског превео Милан Шевич, Београд, 1894. – *Учишћел*, Београд, 13/1893–1894, 7, 683–686.

* Приказ.

99. Стојаковић, Р[иста]: *Увод у филозофију*. За средње школе саставио Милан Шевич. – Београд, 1893, мала осмина, стр. 32. – *Учишћел*, Београд, 13/1893, 4, 317–322.

* Приказ.

100. Шљивић, М[ихаило]: *Увод у филозофију за средње школе*. Саставио Милан Шевич. – *Нашавник*, Београд, 1893, 456–464.

* Приказ.

101. Аноним: *Логика за средње школе по Рабјер-у и Вормс-у*. С француског превео Милан Шевич. Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1894, стр. 153. – *Просвјеша*, Цетиње, 2/1894, 5, 272.

* Белешка о појави књиге.

102. Аномним: Др Милан Шевић штампао је у прологу „Просветног гласника“ *Логика за средње школе*, удешену по Rabier-у и Worms-у. – *Дело*, Београд, 1/1894, 2, 449.

* Белешка.

103. Трбојевић, Данило: *Увод у филозофију*. За средње школе саставио Милан Шевић. (Београд, 1893). У Бечу, мјесеца фебруара 1894. – *Сиражилово*, 7/1894, 10, 142–143.

* Приказ.

104. Аноним: *Увод у филозофију* за средње школе. Издао Милан Шевић, професор у Србији, 1893. – *Нови васпитач*, Нови Сад, 9/1896, 5, 19–20.

* Приказ.

105. Николић, Коста Ђ.: *Логика за средње школе* по Rabier-у и Worms-у. С француског превео Милан Шевић. Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1894, стр. 153. – *Наставник*, Београд, 7/1896, 122–127.

* Приказ.

106. Кандић, Радован: Милан Шевић: „Логика“ и „Увод у филозофију“. – *Просветни гласник*, Београд, 19/1898, 4, 175–178.

* Реферат о уџбеницима поднет Просветном савету.

107. Аноним: *Научни дух и научни метод*. Написао Луј Фавр, превео Милан Шевић, изд. Коларчеве задужбине, Београд, 1905. – *Дело*, 10/1905, 427–428.

* Приказ.

108. Гајић, Милан Ј.: *Научни дух и научни метод*. Написао Луј Фавр, превео Милан Шевић, изд. Коларчеве задужбине, Београд, 1905. – *Босанска вила*, Сарајево, 20/1905, 10 (30. 5), 156–157.

* Приказ.

109. Којић, Ђ. С.: Општа педагогија професора Наторпа у преводу Милана Шевића. – *Учишљ*, Београд, 29/1910, 8, 56–566.

* Приказ.

110. Аноним: Један уџбеник новије филозофије. (Хефдинг Харалд, превео Милан Шевић). – *Бранково коло*, Сремски Карловци, 17/1911, 2, 31.

* Белешка.

111. С[керлић], Ј[ован]: Наше књижевне нарави (Милан Шевић: Доситеј и Русо). – *Српски књижевни гласник*, Београд, 1911, 26/9, 734–736.

112. С[гајић], В[аса]: Доситеј и Скерлић. (Милан Шевић: Доситеј и Русо). – *Српски глас*, 5/1911, 20.

113. Аноним: Harald Höffding: *Filozofijski problemi*. „Knjižnica za učitelje“, Hrvatski pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1911, str. 160. Preveo: Dr Milan Šević. – *Дело*, Београд, 17/1912, 63/3, 477.

* Белешка.

114. Аноним: *Filozofijski problemi*. Написао Harald Höffding, професор универзитета у Копенхагену. Превео Др Милан Шевич. – *Звезда*, Београд, 1912, 12, 766.

* Белешка.

115. Аноним: Милан Шевич: *Харалд Хефдинг, његова филозофија и његова педагогија*. (Зagreб, 1912, стр. 1–44). – *Звезда*, Београд, 1912, 3, 191.

* Белешка.

116. Новаковић, П[етар]: *Filozofijski problemi*. Napiso Harald Höffding. Preveo Dr Milan Šević, Zagreb, Naklada hrv.- pedagoško-književnoga Zbora. 1911. – *Зора*, Праг, 3/1912, 4–5, 239–240.

* Приказ.

117. St.: Harald Höffding, *Filozofijski problemi*, preveo Dr. Milan Šević, Zagreb, 1911. – *Звезда*, Београд, 1912, 13, 816–817.

* Приказ.

118. Š[kavić], J[osip]: *Filozofijski problemi*. – *Savremenik*, Zagreb, 7/1912, 10, 636–637.

* Prikaz knjige Harald Höffdinga u prevodu Milana Ševića, Zagreb, 1912.

119. Аноним: Превод г. Милана Шевича. – *Српски књижевни гласник*, нова серија, Београд, 1921, 3/1, 80.

* О преводу дела Луја Фавра: *Научни дух и научни метод*.

120. М.: Харалд Хефдинг: *Филозофски проблеми*. Превео Милан Шевич. Издање С. Б. Цвијановића, Београд, 1920. – *Демократија*, Београд, 2/1920, 315, 2.

* Приказ.

121. Аноним: Превод г. Милана Шевича (Луј Фавр: *Научни дух и научни метод*). – *Српски књижевни гласник*, нова серија, Београд, 1921, 3/1, 80.

* Белешка.

122. Аноним: Представа, чувство, воља од Вилхелма Вунта, превео Милан Шевич, проф. стр. 48, Београд. – *Народна просвета*, Београд, 4/1922, 28, 3.

* Приказ.

123. Dvorniković, Vl[adimir]: *Filozofski i pedagoški prijevodi g. Milana Ševića*. – *Nova Evropa*, Zagreb, 4/1922, 5–6, 192.

124. Аноним: „Шта може васпитање“. – *Српски књижевни гласник*, нова серија, Београд, 1923, 8/8, 639–640.

* Белешка о предавању Милана Шевића.

125. Аноним: „Педагошки класици“. – *Српски књижевни гласник*, нова серија, Београд, 1923, 9/7, 559.

* О књизи *Списи о педагогији* Имануела Канта у преводу Милана Шевића.

126. Аноним: Луј Фавр: Научни дух и научни метод, превео Милан Шевић. Друго издање. Издавачка књижара „Напредак“, Београд, 1921, стр. 88. – *Гласник Професорској друштва*, Београд, 3/1923, 3/3, 124.

* Белешка.

127. Ст[анојевић], М[ихаило] М.: Имануела Канта *Спис о Педагогији*. Превео Милан Шевић. Издање књижаре Рајковића и Ђуковића. – *Учитель*, 3/1923, 7, 513–514.

* Белешка.

128. Кириловић, Димитрије: Милан Шевић, Образовање и просвећивање. – *Летопис Машице српске*, Нови Сад, 1926, 304, 153–154.

* Приказ.

129. Милошевић, Васо: Емил Пикар и Жил Танри: *О методи у наукама*. Превели Милан Шевић и И. Арновљевић, Београд, 1927. – *Зписи*, Цетиње, 2/1928, 2/3, 187–188.

* Приказ.

130. Зорић, Илија: Пол Барт: *Вођ у живошу*, превео Милан Шевић. – *Зписи*, Цетиње, 4/1930, 6/3, 191.

* Белешка.

131. Magdić, Milivoj: О раду и радницима. (Milan Šević: *О раду и радницима*. Izdanje i zadužbina Ilije Milosavljevića Kolarca. Beograd, 1931). – *Riječ*, Zagreb, 27/1931, 15, 14–15.

* Приказ.

132. [Петковић, Вујица]: Андре Лаланд: *Зашто треба да смо добри*, превео Милан Шевић. Издање Задужбине Димитрија Стаменковића Српске краљевске академије, Београд, 1932. – *Учишљ*, Београд, 13/1932–33, 5, 395.

* Приказ.

133. Аноним: Андре Лаланд: *Зашто треба да смо добри*, превео Милан Шевић. Издање Задужбине Димитрија Стаменковића СКА, Београд, 1932. – *Учишљ*, Београд, 13/1933, 5, 395–396.

* Белешка.

134. Хаџи-Васиљевић, Јован: Др Милан Шевић. – [У]: *Браћство*, Друштво Светог Саве, Београд, 1935, књ. 28, 210–226.

135. Аноним: Милан Шевић, члан Књижевног савета Матице српске. – *Глас Матице српске*, Нови Сад, 2/1935, 17, 8.

* Некролог.

136. Аноним: Милан Шевић (1866–1934). – *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Београд, 15/1935, 1/2, 322.

* Некролог.

137. Грчић, Јован: Милан Шевић, члан Књижевног савета Матице српске. – *Летопис Матице српске*, Нови Сад, 109/1935, 342/1, 132–136.

* Некролог.

138. Ђурић-Топаловић, Милица: Др Милан Шевић. – *Учишљ*, Београд, 1934–1935, стр. 421.

* Некролог.

139. Ђурић-Топаловић, Милица: Др Милан Шевић, професор у пензији и хонорарни професор Универзитета. – *Народна просвета*, Београд, 16/1934–35, 26–27, 11.

* Некролог.

140. Сланкаменац, Првош: Др Милан Шевић (1866–1934). – *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 8/1935, 3, 480–482.

* Некролог.

141. Јовановић, Душан Ј.: Идејни развитак педагогике у Срба од 1918. до 1838. с освртом на претходно доба. – [У]: *Педагошка Југославија*. Приредио Милић Р. Мајсторовић. Београд, 1939, 4–29.

* О Милану Шевићу на стр. 16–17.

142. Катедра за педагогију. – [У]: *Сто година Филозофског факултета* [у Београду]. Београд, Народна књига, 1963; 8⁰

* О Милану Шевићу на стр. 181–182.

143. Митровић, Даринка: Милан Шевић (866–1934). – [У]: *Седмдесет пед година катедре за педагогију*, Београд, Филозофски факултет, 1967, стр. 140–154.

144. Стојковић, Андрија: *Развитак филозофије у Срба 1804–1944*. Београд, Слово љубве, 1972; 8⁰

* О Милану Шевићу на стр. 150, 197, 198, 199, 301, 330, 365, 422, 8571, 574, 5759.

145. Бекић, Томислав: Једно писмо Вилхелма Дилтаја Милану Шевићу. – *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад, 25/1977, 2, 409–410.

* Штампано и као посебан потисак.

146. Петронијевић, Бранислав: [13 писама Милану Шевићу]. – [У]: Бранислав Петронијевић: *Аутобиографија. Песме. Преписка*. Приредио,

хронологију и поговор написао проф. др Андрија Б. Стојковић. – Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1998; 8⁰

Изабра дела Бранислава Петронијевића. Дванаести том.

* Садржај: Милану Шевићу, Беч 1895 (113–115). – Милану Шевићу, Беч, 13. фебруар 1895 (116–117). – Милану Шевићу, Беч, марта 1895 (118). – Милану Шевићу, Беч, 9. јула 1895 (122–124). – Милану Шевићу, Беч, 4. октобра 1895 (126–127). – Милану Шевићу, Беч, 12. децембра (1895) (127–130). – Милану Шевићу, Беч, 1–13. фебруара 1896 (130–132). – Милану Шевићу, Беч, 15–27. марта 1896 (133–138). – Милану Шевићу, Беч, 14–26. јуна 1896 (139–141). – Милану Шевићу, Лајпциг, 9–21. новембра 1896 (142–143). – Милану Шевићу, Лајпциг, 8. фебруара 1897 (144–146). – Милану Шевићу, Лајпциг, 8. новембра 1897 (148). – Милану Шевићу, Париз, 5. јула 1898 (150–151).

147. Марић, Илија: *Философија на Великој школи*. – Београд, Плато, 2003; 8⁰

* О Милану Шевићу на стр. 42, 155, 161, 163, 164, 214, 215.

На стр. 163–165. приказани Шевићеви уџбеници *Увод у филозофију* и *Лоџика*.

148. Марић, Илија: *Уџон српске филозофије*. – Београд, Плато, 2004; 8⁰

* О Милану Шевићу на стр. 120–124, 141–142, 155, 162, 173, 196, 201, 203, 233, 235

149. Vujisić-Živković, Nataša: Prilog proučavanju naučnog rada Milana Ševića. – *Pedagogija*, Beograd, 62/2007, 2, 290–312.

150. Потк[оњац], Н[икола]: Шевић, Милан (Нови Сад, 1866 – Београд, 1934), педагог, универзитетски професор. – [У]: *Енциклопедија српског народа*, Београд, Завод за уџбенике, 2008, стр. 1265.

151. Жуњић, Слободан: *Историја српске филозофије*. – Београд, Плато, 2009; 8⁰

* О Милану Шевићу на стр. 96, 101, 103, 174–175, 194, 197, 238

Indeks imena

Анђелковић, Милош С. 94	Валтер, Херман (Walter, Hermann) 13
Аристотел 9	Видовић, Миљенко 40
Арнољјевић, Иван 71, 129	Вормс, Рене (Worms, Rene) 56, 98, 99, 101, 102, 105
Базала, Алберт 42	Вујисић-Живковић, Наташа 149
Бакић, Војислав 46	Вунт, Вилхелм (Wundt, Vilhelm) 30, 84–87, 121
Барт, Паул 75, 130	Гаврић, Томислав 79
Бекић, Томислав 145	
Бранковић, Константин 43	
Бугарски, Ђорђе М. 95	

- Гете, Јохан Волфганг 9
Гаупп, Роберт 21
Грчић, Јован 137
Дворниковић, Владимир 30, 123
Делекат, Фридрих 73
Дилтај, Вилхелм (Dilthey, Wilhelm) 58, 63, 90, 145
Дјуи, Џон (Dewey, John) 29, 64
Жакото 9
Ђурић-Топаловић, Милица 138.139
Зорић, Илија 130
Јакшић, Светолик 96
Јовановић, Душан Ј. 141
Кандић, Радован 106
Кант, Имануел 34, 68, 78–81, 125, 127
Кириловић, Димитрије 128
Клапаред, Едуар (Claparède, Edouard) 24, 29, 64
Којић, Ђ. С. 109
Краунинг, Оскар 60, 66, 89
Лаланд, Андре 76, 132, 133
Лиар, Луј (Liard, Louis) 3, 82, 83
Магдић, Миливој 131
Мајсторовић, Милић Р. 141
Максимовић, Владан 27
Марић, Илија 55, 147, 148
Messer, August 50
Милошевић, Васо 129
Митровић, Даринка 143
Natorp, Paul 33, 59, 61, 69, 70, 109
Новаковић, Петар 116
Обрадовић, Доситеј 1, 6, 8, 54, 55, 93, 95, 96, 111, 112
Павловић, Стеван 18
Панчић, Јосип 10
Песталоци, Јохан Хајнрих 9, 41
Петковић, Вујица 132
Петронијевић, Бранислав 146
Пикар, Емил 71, 129
Платон 9
Поткоњак, Никола 150
Рабје, Ели (Rabier, Elie) 56, 98, 99, 101, 102, 105
Ракић, Вићентије 44
Рибо, Т. (Ribot, Th.) 15
Ристић, Светомир 45
Русо, Жан-Жак (Rousseau, Jean-Jacques) 8, 111, 112
Скерлић, Јован 111, 112
Сланкаменац, Првош 48, 140
Сократ 9
Стајић, Васа 112
Станојевић, Михаило М. 127
Стојаковић, Риста 99
Стојковић, Андрија Б. 144, 146
Танасковић, Јелена 54, 55
Тандри, Жил 71, 129
Трбојевић, Данило 103
Уарте, Хуан 9
Фабр, Луј 57, 67, 108, 119, 121, 126
Хаџић, Зорица 92
Хаџи-Васиљевић, Јован 134
Хелевцијус 9
Хесен, Сергеј 38, 72, 74
Хефдинг, Харалд (Höfdding, Harald) 25–28, 51, 52, 62, 65, 77, 91, 110, 113–118, 120
Шкавић, Јосип 118
Шљивић, Михаило 14, 17, 104
Шопенхауер, Артур 9
Шпир, А. 88

.....

IN MEMORIAM

.....

Jovica Trkulja

SEĆANJE NA DARKA R. TATIĆA* (1932–2022)

1. – Darko Tatić potiče iz ugledne beogradske porodice Tatić. Njegov otac Rajko Tatić (Niš, 1900 – Beograd, 1979) bio je vrhunski arhitekta koji je projektovao brojne građevine u Beogradu i Srbiji (kompleks Staro sajmište, Novo groblje, OŠ „Matija Ban“, Dečije prihvatilište u Zvečanskoj, Studentski dom „Aleksandar Karađorđević“, Letnja pozornica u Topčideru i dr.). Poznati arhitekti su bili i Darkov stric Žarko i brat od strica Vojin. Međutim, mladi Darko je odlučio da ide svojim putem daleko od arhitekture. Nakon završene gimnazije u Beogradu polaže prijemni ispit na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, uzimajući u obzir želje svoga oca, arhitekta, koji je u tom trenutku bio teško bolestan. Sledeći svoju strast, Darko Tatić iste godine uspešno je položio i prijemni ispit na Fakultetu dramskih umetnosti Univerziteta u Beogradu. Vođen osećanjem dužnosti prema bolesnom ocu, Darko je uspešno završio prvu godinu arhitekture. U međuvremenu otac se potpuno oporavio, pa je Darko osetio da je sada prilika da sledi svoje srce i ponovo uspešno položio prijemni ispit na Fakultetu dramskih umetnosti. Studirao je glumu na Fakultetu dramskih umetnosti Univerziteta u Beogradu i diplomirao u klasi prof. Mate Miloševića 1961. godine. Potom uspešno aplicira na kazališnoj akademiji Sveučilišta u Zagrebu. Vođen neutaživom željom za umetnošću, u Zagrebu je diplomirao režiju u klasi prof. Branka Gavele 1963. godine. U nameri da odloži služenje tada obaveznog vojnog roka, Darko Tatić položio je i prijemni ispit na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Studirao je i apsolvirao Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Tokom studentskih dana na FDU u Beogradu, Darko Tatić pridružio se Akademskoj pozorišnoj družini Krsmanac i tamo sa velikim uspehom postavio predstavu „Hladan tuš“ Vladimira Majakovskog. Ova, za svoje vreme,

* Tekst je nastao na osnovu moje višegodišnje saradnje sa Drugim programom Radio Beograda i Darkom Tatićem. Zahvaljujem dr Damjanu Tatiću, sinu Darka Tatića i članu redakcije časopisa „Hereticus“, na važnim podacima koje mi je dao o životu i profesionalnom radu svoga oca.

izuzetno avangardna postavka izazvala je snažne reakcije i pohvale u pozorišnim krugovima tog vremena.

Darko Tatić okušao se i u pisanju pozorišnih scenarija, napisao je satiričnu dramu „Kentauri“. Drama je izvedena u Ljubljani, na pozornici Mladinskog kazališča. „Kentauri“ su bili uvršćeni i na repertoar Ateljea 212 u Beogradu, ali posle jednog govora Josipa Broza protiv „disidenata intelektualaca“, uprava Ateljea 212 je skinula predstavu sa repertoara i ona nikad nije izvedena u Beogradu. Ovo predstavlja još jedan prilog obimnim dosijeima o komunističkom progonu slobodno mislećih intelektualaca u Brozovoj Jugoslaviji. Ova britka satira kroz simboliku kentaura koji su polu ljudi a pola životinje izvrće ruglu samozvane visoke sveštenike novih režima, demagogiju i ideološku manipulaciju, kao i licemerje samoproklamovanih elita, i konačno dualnu prirodu ljudskog bića (intelektualno-asketsko i telesno-animalno).

2. – Od rane mladosti radio je bio velika ljubav Darka Tatića. U detinjstvu radio je, uz lepu književnost bio njegovo glavno pribežište. Zato nije slučajno njegovo prvo radno mesto bilo vezano za radio. Naime, on je na Radio Beogradu počeo da radi od 1961. godine kao reditelj i ostao mu je veran do kraja života. Prve decenije protekle su učenju složenog zanata radijskog reditelja. To je podrazumevalo ozbiljan rudarski rad na raznim poljima. Prvo, to je rad na tekstu (specifična dramaturška obrada teksta prilagođena radiju). Drugo, rad na složenoj tehnologiji radija kao medija. Treće, rad sa glumcima kojima je glavno i jedino izražajno sredstvo glas (njegove modulacije, dikcija, akcenti i sl.). Četvrto, rad sa lektorima, muzičarima, tonmajstorima i dr. saradnicima u svakoj radio emisiji. I peto, reditelj kao ujedinitelj svega toga u celokupnom kreativnom procesu, svojevrsni „dirigent“ koji sve ove elemente treba da poveže, da sve učesnike uigra i harmonizuje kao dobro uštimovani orkestar.

Budući da je Darko Tatić imao ogromnu energiju, široka znanja iz raznih oblasti, on se uspešno nosio sa svim zahtevima i izazovima na pomenutim područjima. Nakon decenija ozbiljnog rada i priprema na tim područjima, on je krajem sedamdesetih godina ušao na velika vrata na srpsku i jugoslovensku radio scenu sa nizom vrhunskih ostvarenja. Imao je sreću da je to bilo u zlatno doba radija u Srbiji, Jugoslaviji i Evropi. On je naišao na razumevanje i podršku vodećih ličnosti Radio Beograda na čelu sa urednicima *Gojkom Miletićem* i *Đorđem Malavrazićem*. Oni su imali sluha za Tatićev rad, eksperimente i inovacije i svestrano su podržavali njegove projekte.

Darko Tatić je bio potpuno posvećen i odan svojoj struci i pozivu. Režirao je preko 300 radio drama, autor je više fonskih scenarija i radio adaptacija književnih dela. Najdublji trag je ostavio u Dramskom programu

Radio Beogradu gde je osmislio brojne emisije: „Zvezdani časovi čovečanstva“, „Radio drama“, „Studio 6 vam pruža šansu“ i dr. Naročit doprinos ovog dobro obaveštenog poznavaoaca radiofonjskih tokova bilo je stvaranje i negovanje emisija radio drama, radiofonjsko predstavljanje velikih pisaca i radio adaptacija njihovih dela, eksperimentalne radio emisije i sl.

On je značajno doprineo da Drugi program Radio Beograda u to vreme doživi procvat, široko otvaranje vrata srpskoj duhovnosti koja je bila pod embargom. Imao je ključnu ulogu u modernizaciji i brzim promenama u ovog tada popularnog radijskog programa. Bez obzira na presiju vlasti, ideološke prepreke i najezdu komercijalnih medija, on je uspeo da sačuva svoju autonomnu poziciju kritičkog stvaraoca, da afirmiše najviše profesionalne i etičke standarde svoje struke. Uspeo je da u našem mračnom medijskom prostoru podigne svoju luču i da osvetli put mnogima koji su u teškim vremenima tražili svoj profesionalni i ljudski put.

Svoje bogato rediteljsko i radijsko iskustvo nesebično je prenosio svojim mlađim kolegama, kasnije i studentima. Na Fakultetu dramskih umetnosti Univerziteta u Beogradu je radio kao redovni profesor i predavao režiju od 1973. do 2000. godine.

Budući da Darko Tatić potiče iz porodice arhitekata koji značajno doprineli arhitekturi Beograda, on se posebno angažovao na očuvanju graditeljske baštine Srbije. Bio je jedan od osnivača i dugogodišnji član Upravnog odbora Udruženja za zaštitu graditeljske i prirodne baštine „Naša Srbija – Serbia Nostra“. Aprila 2006. organizovao je simpozijum „Dani Starog beogradskog sajmišta“ u Narodnom muzeju Srbije, a potom uredio Zbornik *Beogradsko staro sajmište 3+1* o ovom događaju (2008).

3. – Kao rezultat ogromnog rada i posvećenosti struci i pozivu Darko Tatić je izrastao u jednog od najzanimljivijih stvaralaca čije su radiofonjske kreacije u produkciji Radio Beograda obeležile poslednje decenije XX veka. Ubrzo su se pojavila Tatićeva samosvojna i zanimljiva dela: drama o holokaustu „Hydrodialectica“ zvučni eksperiment (1977), „Gospođica“ po delu Ive Andrića (1980), „Život i delo Alfonsa Kaudersa“ parafraza na diktatore XX veka po delu A. Hamona iz Sarajeva, (1990), „Ono malo čega se sećam“ (1983), „Kako zabavljati gospodina Martina“ po delu Borislava Pekića (1990). Zatim, tu su režije fonjskih dela „Medeni život“, „Dragoslav Jelić, čovek planetarne kulture“, „Foto bo-bo“, „Bermudski trougao“, „Zaudni vir“ i dr.

Sa ekipom JRT-a, Tatić je, prema sinopsisu Borislava Pekića, postavio u Kelnu 1986. godine eksperimentalnu radio-fantaziju „Metastaza“, a njegovih nekoliko emisija na francuskom jeziku u izvođenju grupe „Singidunum“ emitovani su radio-centri u Parizu i Briselu. Veliki odjek je

imala i njegova emisija o dr Arčibaldu Rajsu „Platonu u Srbiji“ (ostvarena sa Radmilom Vidak).

Tatićeva samosvojna i zanimljiva dela nisu ostala nezapažena. Naprotiv, on je od sredine šezdesetih godina dospao u središte radio-kritike. Njegove emisije su visoko ocenjena na domaćim i stranim festivalima. Na jugoslovenskoj sceni Tatić je u oštroj konkurenciji dobio sledeća prve nagrade na festivalima u JRT-a (u Novom Sadu, Ohridu i Beogradu) 1965, 1968, 1971, 1975, 1978, 1980, 1982, 1984, 1988, 1990, 1991. i povelju Saveza slepih 1990. Dobitnik je godišnjih priznanja RTS-a u 1992. u 1993.

Na međunarodnoj sceni Tatić je dobio sledeća priznanja: Premios Ondas u Barseloni: „*Campo Santo*“ i „*Hydrodialectica*“ (1977), „*Gospođica*“ (1980), „*Život i delo Alfonsa Kaudersa*“ (1990); Prix Italia „*Ono malo čega se sećam*“ (1983), Prix OIRT „*Kako zabavljati gospodina Martina*“ (1990), Prix Monte Carlo „*Život i delo Alfonsa Kaudersa*“ (1991) i dr.

Za režije fonskih dela „*Medeni život*“, „*Dragoslav Jelić, čovek planetarne kulture*“, „*Foto bo-bo*“, „*Bermudski trougao*“, „*Zaudni vir*“ međunarodni žiri mu je odao priznanja za visoki plasman u konkurenciji na festivalu. Posebno treba istaći da je Tatić u Berlinu, Sarbrikeni, Londonu, Bukureštu i Ljubljani, na jezicima zemalja domaćina, a u Helsinkiju na švedskom, postavio svoje adaptacije dela Andrića, Pekića, Pope i dr. Režiju dela „*Woman ich mich erinnere*“ (scenarist Ivana Trišić) Akademija reproduktivnih umetnosti u Frankfurtu proglasila je najboljom emisijom na nemačkom jeziku za mesec januar 1985.

4. – Stvaralački rad i doprinosi Darka Tatića bili su predmet posebnih istraživanja i radova. O njemu i njegovom delu kao radijskog stvaraoča, reditelja i pedagoga pisali su teoretičari medija, radio-kritičari i drugi stručnjaci, kao i njegovi saradnici: Gojko Miletić, Miroslav Savićević, Raško Jovanović, Đorđe Đurđević, Đorđe Malavrazić, Dragoslav Simić, Miroslava Radonjić, Mira Đorđević, Sofija Košničar, Stojadin Kostić i dr.

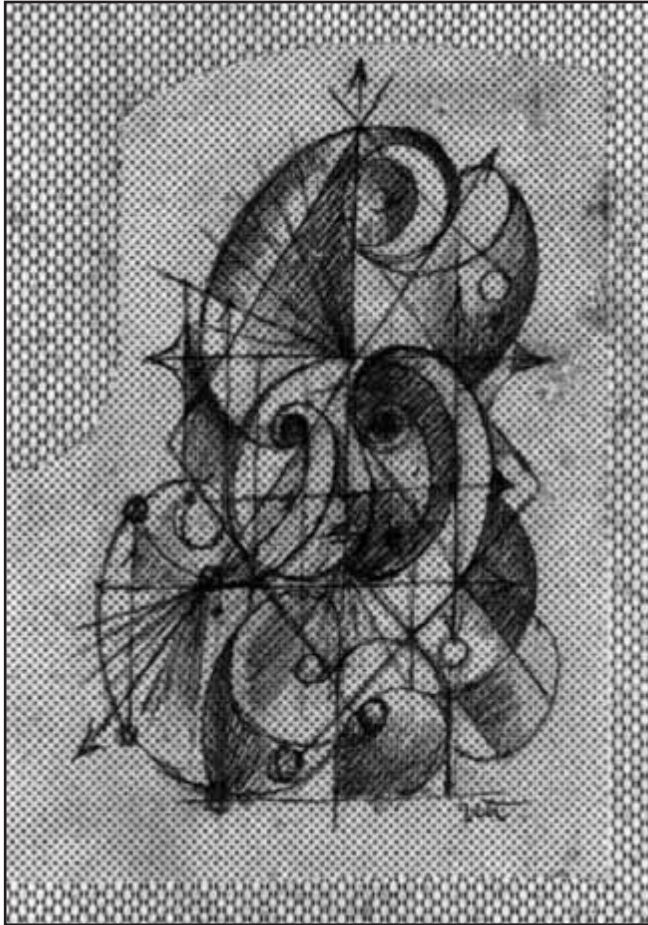
Po oceni *Đorđa Malavrazića*, glavnog urednika Drugog programa Radio Beograda, radeći na ovaj način Tatić je dao veliki doprinos beogradskoj i svetskoj radiofoniji, posebno stvaralaštvu radio drame. On se pokazao kao inovativni autor koji je proširio granice radija kao medija. Činio je to spontano, sa avangardnim, modernim načinom mišljenja oslonjenog na klasičnu tradiciju od antike do ruskih futurista. Uneo je specifični kolažni pristup radio dramu, kombinujući i spajajući nespojive elemente. Uspevao je da razbije dramski kontinuitet interpolirajući u njega brojne, raznorodne elemente. Na taj način pošlo mu je za rukom da se ostvari i afirmiše u dvema podjednako značajnim ulogama: reditelja i autora. Njegov rad je bio savestan, stručan i sveobuhvatan, a njegovo delo radijski stručnjaci su ocenili najvišom ocenom. Ono je priznato u međunarodnim razmerama.

Dragoslav Simić, kao novinar i urednik Dokumentarnog programa Radio Beograda, smatra da je Tatić bio „neobičan čovek, genijalan tip“ iz kojeg „je izbijala ogromna energija. Posedovao je velika znanja iz svih oblasti. Lako je govorio na francuskom, ruskom, nemačkom i engleskom jeziku, čitao prozu, govorio stihove, besedio. Poznao je filozofiju, istoriju i književnost. Imao je osobine renesansnog čoveka“ (D. Simić, 2022)

O jednoj od popularnih emisija Radio Beograda „Zvezdani časovi čovečanstva“ i Darku Tatiću kao stvaraocu *Zoran Modli* je zabeležio svoje iskustvo: „Zadovoljstvo je i danas ga slušati, posmatrati ga dok stvara i ići njegovim radijskim stopama. Darko Tatić, jedan od najharizmatičnijih radio-stvaralaca vremena koje pamtim, za mene je personifikacija ne samo Radio Beograda, ne samo radija uopšte, već i dobrog komada moje rane mladosti, doba u kojem upoznajete život i počinjete da se bavite stvarima koje će vam odrediti sudbinu. Inače sam jedan od onih koji su radio ume li da slušaju, a ne osluškuju. Recimo, nemoguće je opisati slike koje su u mojoj glavi stvarali zvuci, kazivanja i replike iz njegovog serijala ‘filmovanih’ radio drama iz prve polovine šezdesetih godina, ‘Zvezdani časovi čovečanstva’. Prikivale su me uz radio, a za slušanje sam se pripremao dani ma ranije, kao da se spremam za odlazak na svečanu bioskopsku premijeru! Ta subotnja popodneva niko nije smeo da mi oduzme: nisam reagovao ni na zvonce na ulaznim vratima, niti na kucanje na prozoru. Obavezno u horizontali, duboko koncentrisan i sa ugašenim svetlom u sobi (bar zimi, kad je u 6 popodne odavno mrak!), puštao sam da me slike nose u svetove čuvenih i zaslužnih ljudi koji su obeležili našu civilizaciju i svojim delima uzdizali čovečanstvo ‘do zvezda’... Poštovanje prema ljudima koji znaju, umeju i mogu rađa se i počinje na mnogo načina – ‘Zvezdani časovi čovečanstva’ odredili su čas rođenja mog poštovanja prema Darku Tatiću“. (*Zoran Modli*, O Darku Tatiću, reditelju i „Zvezdanim časovima čovečanstva“, Beograd, 13.2.2016).

Svojom prepoznatljivom pojavom i bogatom ličnošću Darko Tatić je svojim brojnim saradnicima i slušaocima omogućio da radio postane njihov omiljeni medij, tako da se „može bez dvoumljenja reći, Darko je bio Čovek zlatnog doba radija“ (D. Simić). On spada u mali broj naših radijskih poslenika koji mogu svetla obraza izaći pred sud stručne javnosti i najšire publike.

Njegov Radio Beograd mu je dodelio nagradu za životno delo: plaketu „Vitimir Bogić“ i statueta Zlatni mikrofon 2003. godine. Ministarstvo kulture Republike Srbije odalo je Tatiću priznanje za izuzetan stvaralački doprinos razvoju kulture u Srbiji, kao i njenoj afirmaciji u svetskim razmerama. Preminuo je u ponedeljak 8. novembra 2022. godine u svojoj kući na Topčiderskom brdu u Beogradu, koju je projektovao njegov otac arhitekta Rajko Tatić.

Valentina Terješková, tuš, 15 x 11

HERETICUS

Magazine for Re-evaluating the Past

Vol. XX (2022), No. 3-4

TABLE OF CONTENTS

Editorial 5

TOPIC OF THE EDITION: SPACE AND IDENTITY INTERNATIONALISM AND PACIFISM OF DJORDJE TASIC

Uroš V. Šuvaković
Professor Đorđe Tasić as an Anti-Fascist 11

Ana S. Vuković, Marinko V. Lolić
Philosophical and Legal Views on the Pacifism
of the Serbian Intellectual Elite in the 20th Century:
Examples of Ksenija Atanasijević and Đorđe Tasić 43

Slobodan Antonić
Đorđe Tasić and Plural Voting 68

Momir Milojević
Internacionalism and Pacifism of Đorđe Tasić 105

Researches

Mary Crock
Disability in Displacement: Mapping challenges
and achievements in accommodating
refugees with disabilities 125

Raško Ramadanski
The Coin of Stefan Vukčić Kosača, Herzeg of St. Sava 136

Ivana Petković
Is the Balkan Really „Imaginary“? 146

Minja Marđonović
The Feminist Concept of Free Love: Emma Goldman 164

Experiments

Mihail Berg
No Excuses, The Communist Utopia, Life After Death 187

Strahinja Kostadinović

- The Role of Man in History According
to the *Dictionary of Technology* (1981) 203

Ljubiša R. Mitrović

- On the Crisis and the Renewal
of the Calling of Sociologist Today 211

Courses

Đorđe Tasić

- General view of the Regulation on Banovina Croatia 223

Views

Andrej Iljič Fursov

- Two Versions of the Future 229

Discussions

- Debate about the Access to the Archives
of Secret Security Service 237

Nemanja Dević (s. 239), *Srđan Cvetković* (s. 243),
Marija Milošević, (s. 245)

- Equal Access to All*, a Petition for Equal Access
for Citizens of Serbia to Historic Files
of Secret Security Service from which
Confidentiality has been Removed 251
Miroslav Perišić (s. 252), *Predrag J. Marković* (s. 259)

Interviews

Miloš Jevtić

- A Conversation with Radoslav Ratkovic
on Radio Belgrade 261

Memories

Svetlana Gradinač

- Eighty Years since the Novi Sad Raid 285

Dossier

- Rehabilitation of Political Convicts
in Serbia – the Case of Vladimir Mijanović 295

Aleksandar Pavković

- Vladimir Mijanović: Contributions for a Biography 297

Jovica Trkulja

- Documentation in the Case of Vladimir Mijanović 307

Retrospectives and review articles

<i>Jovica Trkulja</i>	
Five fragments about Ljiljana Đurđić	321
<i>Milana Bajkin</i>	
Bibliography of the Works of Mirko M. Kosić in the Fond of National Library „Jovan Popović“ in Kikinda	328
<i>Jovica Trkulja</i>	
Dostojevsky in the Lights of Translations and Bibliographical Works of Dobrilo Aranitović (<i>Dostojevski kao mislilac i bogoslov,</i> <i>Zbornik prevoda i bibliografija</i>)	339
<i>Damjan Tatić</i>	
Legal Protection of Refugees with Disabilities (Crock, M, Smith-Kahn, S, McCallum, R, Saul, R: <i>Legal Protection</i> <i>of Refugees with Disabilities: Forgotten and Invisible?</i>)	347
<i>Sanja Stojković Zlatanović</i>	
The Role of Covid 19 Pandemic on the Situation and Status of Persons with Disabilities in Serbia (Damjan Tatić, <i>Uticaj pandemije COVID-19 na položaj OSI</i>)	350

Bio-Bibliographies

<i>Dobrilo Aranitović</i>	
Biobibliography Milan Šević	355

In memoriam

<i>Jovica Trkulja</i>	
Memories of Darko R. Tatić (1932–2022)	373

Objavlјivanje ovog broja pomoglo je:

**MINISTARSTVO KULTURE I INFORMISANJA
REPUBLIKE SRBIJE**

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
3-4/2022

HERETICUS: časopis za preispitivanje prošlosti:
magazine for re-examination of the past / glavni i odgovorni
urednik Jovica Trkulja. - Vol. 1, No. 1 (2003)-. - Beograd:
Dosije studio, 2003 - (Beograd : Dosije studio). - 23 cm
Dostupno i na: <http://hereticus.org/arhiva-casopisa-hereticus/>
. - Polugodišnje.

ISSN 1451-5822 = Hereticus
COBISS.SR-ID 109429004

HERETICUS

magazine for re-examination of the past

Vol. XX (2022), No. 3-4

Editor-in-chief

Prof. Dr. Jovica Trkulja

Members of Editorial Board

Dr. Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Prof. Dr. Slobodan G. Marković, Deputy Editor

Miloš Nikolić

Prof. Dr. Aleksandar Pavković

Dr. Stanislav Sretenović

Dr. Damjan Tatić

Dr. Milan Ćirković

Prof. Dr. Dr. h.c. Vladimir V. Vodinelić

Publisher

Dosije studio

E-mail: dosije@gmail.com • www.dosije.rs

Editorial Board Address

Belgrade, Braće Nedića 29, tel: 011/242 22 98

www.hereticus.rs

For the Publisher

Mirko Milićević, Director

Printing

Dosije studio, Beograd

Biannual magazine

Illustrations in this issue: Ivana Tabaković's paintings

Cover: Ivan Tabaković, Untitled, 1975, collage, 50×40 cm

© 2022, Dosije studio

ISSN 1451-5822

9 771451 582001